Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Sanja Zadro

MOSTARSKA ARHITEKTURA OD 1850. DO DRUGOGA SVJETSKOG RATA

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2017.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Sanja Zadro

MOSTARSKA ARHITEKTURA OD 1850. DO DRUGOGA SVJETSKOG RATA

DOKTORSKI RAD

Mentor: izvanredni profesor dr. sc. Dragan Damjanović

Zagreb, 2017.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Sanja Zadro

ARCHITECTURAL HISTORY OF MOSTAR FROM 1850 UNTIL THE SECOND WORLD WAR

DOCTORAL THESIS

Supervisor: associate professor Dragan Damjanović, Ph.D.

Zagreb, 2017

INFORMACIJE O MENTORU

Dragan Damjanović rođen je 1978. u Osijeku. Diplomirao je povijest umjetnosti i povijest u rujnu 2002. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Tijekom studija dobiva nagradu rektorata Zagrebačkog sveučilišta s radom "Sakralna arhitektura Đakovačko-srijemske biskupije u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera". Poslijediplomski studij povijesti umjetnosti upisuje 2002. godine, a od 1. ožujka 2003. počinje raditi kao znanstveni novak na Odsjeku za povijest umjetnosti na projektu Hrvatska umjetnost XIX. i XX. stoljeća u europskom kontekstu prof. dr. sc. Zvonka Makovića. Magistrirao je u ožujku 2005. na istome fakultetu s temom "Vukovarski arhitekt Fran Funtak" (mentor prof. dr. sc. Zvonko Maković). U proljeće 2002., od strane prof. dr. sc. Iskre Iveljić uključen je u Intenzivni tečaj Istočno-europskog instituta Slobodnoga sveučilišta u Berlinu u organizaciji Pakta stabilnosti Jugoistočne Europe. Spomenuti je tečaj zamišljen kao niz od 6 sastanaka s debatama uvijek iste skupine povjesničara s područja jugoistočne Europe. U sklopu spomenutoga projekta sudjelovao sam tako na tečajevima u Sinai (Rumunjska, travanj 2002.),. Leipzigu (listopad 2002.), Banskom (Bugarska, travanj 2003.), Berlinu (studeni 2003.), Ohridu (lipanj 2004.) i Beogradu (rujan 2004.). Na kursu u Banskom održao sam izlaganje "Die bürgerliche Wohnkultur in Kroatien". U sklopu istoga projekta boravio je u studenom i prosincu 2004. na stipendiji na Freie Universität u Berlinu. Glavno područje interesa vezano mu je za povijest arhitekture sjeverne Hrvatske i Slavonije u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća, o čemu je već objavio niz radova.

Nagrade

Rektorova nagrada 2002. godine za rad *Sakralna arhitektura Đakovačko-srijemske biskupije u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera*

Državna nagrada za znanost za znanstvene novake 2005. godine za monografiju *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom*.

Povelja Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske 2014. godine za monografiju *Arhitekt Herman Bollé*.

Godišnja nagrada Filozofskog fakulteta 2014. godine za monografiju *Arhitekt Herman Bollé*.

Nagrada Grada Zagreba 2015. godine za monografiju *Arhitekt Herman Bollé* i *vodič Zagreb: Arhitektonski atlas*.

Nagrada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za najviša znanstvena i umjetnička dostignuća u Republici Hrvatskoj za 2015. godinu za područje likovnih umjetnosti za izložbu *Herman Bollé – graditelj hrvatske metropole*.

Popis do 5 objavljenih relevantnih znanstvenih radova u zadnjih 5 godina:

1. Damjanović, Dragan: *Architect Marko Vidaković, Zagreb Exhibition of Contemporary Czechoslovakian Architecture (1928) and the Beginnings of Modernism in Croatian Architecture.* // Umění/Art, časopis Ústavu Dějin Umění Akademie Věd České Republiky/ Journal of the Institute of Art History. LXIII (2015) , 1-2; 79-91
2. Damjanović, Dragan: *Expressionism in Croatian Architecture of the Interwar Period*. // Architectura-Zeitschrift für Geschichte der Baukunst. 44 (2015) , 1 (2014); 61-86
3. Damjanović, Dragan: *Zagreb. Arhitektonski atlas*, Zagreb: AGM, 2014 (monografija)
4. Damjanović, Dragan: *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, Leykam international, 2013 (monografija).
5. Damjanović, Dragan: Neogotička arhitektura Josipa Vancaša u Bosni i Hercegovini, *Prostor : znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*. 22 (2014) , 47; 96-109

SAŽETAK

Doktorska disertacija *Mostarska arhitektura od 1850. do Drugoga svjetskog rata* donosi uvid u organizaciju graditeljske djelatnosti na području jednoga od ključnih urbanih središta Bosne i Hercegovine u XIX. i XX. stoljeću. Uz postavljanje institucionalnih okvira izgradnje u odnose prema regionalno nadređenim instancama, stilske i oblikovne značajke arhitekture promatraju se također u istovremenim europskim kontekstima. Analizirani su izvorni dokumenti koji su preživjeli ratno razaranje zgrade županijskoga Arhiva, materijalni ostaci građevina i realizacije koje su obnovljene u skladu s izvornim značajkama. U napomenama uz kronološki organizirane cjeline građe, pojašnjen je doprinos istraživanja. Metodološki pristupi interpretaciji značajki spomenika kritički su postavljeni u odnos s dosadašnjim modelima tumačenja korpusa bosanskohercegovačke arhitekture ovoga perioda i pozicija pojedinih urbanih središta u odgovarajućim društvenim, političkim i kulturnim okvirima.

KLJUČNE RIJEČI: Mostar, arhitektura, urbanizam, Austro – Ugarska Monarhija, historicizam, secesija, bosanski stil, arhitektura međuratnoga perioda

ABSTRACT

Doctoral dissertation *Architectural History of Mostar from 1850 until the Second World War* provides an insight into organization of the institutional frames of the architectural activities in one of the key urban centers of Bosnia and Herzegovina in the 19th and 20th centuries. It reconsiders these institutional frames in relation to their superior instances in different periods. Stylistic features of the architectural heritage are analyzed in the context of general tendencies in Central European cultural environment. Original sources that survived the war during 1990-ih are kept in cantonal Archives in Mostar. Besides the documents, they include material remainders of the buldings and architectural units that have been fatihfully renewed. The material is chronologicaly organized together with theoretical basis of the methodology for each chapter. These interpretational choices are put in critical relation with earlier explanations of the same corpus of monuments and associated with cultural, political and social precoditinos of each urban center in the country.

KEY WORDS: Mostar, architecture, urban – planning, Austro – Hungarian Monarchy, historicism, Art Nouveau, Bosnian style, interwar architecture

PROŠIRENI (STRUKTURIRANI) SAŽETAK NA ENGLESKOM JEZIKU

Extended abstract

The research and writing of the doctoral dissertation *Architectural History of Mostar from 1850 until the Second World War* has been an attempt of reconstruction of architectural activity in Mostar during the entitled period. The aim was to contextualize architectural heritage in this town within the regional and Central European context. The first part of dissertation (Austro – Hungarian architecture) contributes to the research in an interpretative manner, while the second part (interwar architecture) focuses on the heritage that mostly has not been previously researched or contextualized. The material that was the main focus of the work includes archival documents, built environment (analyzed as a system of meaning within the political program of Austro – Hunagarian Monarchy on Balkan), later adaptations of the buildings, urban – planning regulations and changes, documents that traced their chronology, photographs and periodical publications. The key archival units (for the period between 1878 and 1918) are related to the activities of the Technical Department (District Mostar), records from the Town Council meetings and mercantile data from the groups related to trades of Serbian families that illustrate the most important factors of Mostar's economical life during this period. Those groups are kept in the Archive of Herzegovina – Neretva County. Besides the material from the cantonal archive, important sources were the relevant groups in the State Archives in Sarajevo related to activities of the Territorial Government's Architectural Department. Furthermore, the research included the material (periodicals and photographs) from the Museum of Herzegovina in Mostar and several private archives (architectural designs and postcards). After the field and archival work during the reconstruction of important, but neglected part of cultural heritage, the research focused on different ways of understanding and interpreting this material and its relations to the complex web of contextual factors.

Methodological framework of the selection and interpretation of the material included consulting the relevant scientific literature that deals with the architectural activities and the socio – political changes within the given time framework and corresponding cultural environment. The first part of the dissertation is related to the period of the Austro – Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina and the second part is the interwar period. The introductory chapters reconsidered the late Ottoman period and Mostar's position in regards to the roles of foreign policies and diplomatic representatives of the European

countries. That socio – political background is observed as contextual framework for the sporadic echoes of the early imports of the European historicist revivals and eclecticism in architecture. Systematic imports followed the Austro – Hungarian occupation and were visible in many urban centers of Bosnia and Herzegovina. They often confronted the heritage from the previous parts of the urban development. The built environment is observed as a manifest of political interests that Habsburg's Empire had on Balkan. Their attitude towards cultural (in this case urban – planning and architectural) heritage of the country was in many aspects predetermined by the military strategies, economic exploitation, political instability and threats. The aim to represent the territory in a certain manner led to imported patterns in architecture of the late 19th and early 20th centuries in Bosnia and Herzegovina. By taking into consideration the layers of changed social structure (and lifestyle) in regards to the new phase of architectural history of the country that chronologically corresponded with forty years of Austro – Hungarian occupation, interpretational framework underlines the reasons for temporal correspondences of ethically and/or ideologically contradictory (dual) attitudes towards the relation of culture, collective inheritance, building tradition and political conquests.

Forty years of Austro – Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina were period of intense cultural exchange. It is not rare thing in history that that sort of exchange takes place within the framework of political program and colonial conquest. Regardless of that, political aspects of the building program should not blur the view of complex impulses that are the key interests of architectural historians. Among domestic researchers, the attitude towards the heritage from the period of Austro – Hungarian occupation in Bosnia and Herzegovina was negative until the late 1980s when it changed owing to the archival work and interpretational efforts of Ibrahim Krzović and Nedžad Kurto. Those efforts and new aspects of reading neglected heritage (especially historicist architecture) are symptoms of growing interest for the research of that period in Central European context in 1980s. As it is obvious from the publications cited in text, the aspects of contextualization of the heritage in question are still matter of discussion. Therefore, it is important to underline inherent ambiguity of the period dependent on the structure of Baudepartment's staff and officers. It is also crucial to read that phase of architectural history through the lens of political relations. They were dependent on the territorial interests of great European powers in the late 19th and early 20th centuries. The system that produced relations between center and periphery in that social context keeps perpetuating the same patterns up to our time and (writing) architectural

history is just one aspect of that problem. The symptoms of stylistic and/or ideological dualism in art and architecture at the turn of the 19th century were larger in scale than the territory that this paper deals with. Relation of modern movements in architecture and their Art Nouveau tradition was ambiguous in most of the European countries and the radical turn from tradition was often only declaratively proclaimed while constructive and decorative language of certain examples that came out from those movements morphologically relied on the tradition they were turning their backs to. It was the case with the appearance of modern impulses in the architecture of Bosnia and Herzegovina . Moorish Revival, as part of the occupation's political consequences and as one of abruptly imported late historicist styles, denied any comprehensive relation to traditional models of housing different social functions on the occupied territory. Paradoxically, it motivated some of the Government's architects and independent researchers to examine the potential of the regional urban architectural heritage to be combined with the needs of the 20th century urban life. In order to understand relation of geography, climate and architectural form as defined by Gottfried Semper, some of the leading 19th century architects in Bosnia and Herzegovina aimed to create theoretical basis for the national style that would be referentially different than Moorish Revival.

In order to precisely signify the inherent similarities of Bosnian tradition to modernist functionalism and to find a way of interpreting the logical development of the national architectural history, Juraj Neidhardt defined the modern as progressive in terms of spatial arrangement and urban development, whereas the ruptures in the organic, filigree flow of Bosnian towns are signified by monumentality of historicist structures and imported stylistic vocabularies of western 19th century. Neidhardt and his colleagues were very critical towards the Austro – Hungarian heritage and interpreted that layer of architectural history as harmful for the vision of healthy development of urban units in Bosnia and Herzegovina. The legacy of their attitude towards indigenous and imported can be traced in the works of many architects in Bosnia and Herzegovina throughout the whole 20th century and still remains a relevant impulse in contemporary architectural practice.

The final part of the doctoral research is related to Mostar's interwar architecture. The corpus of the monuments from that period is analyzed in the same manner as the heritage from the Austro – Hungarian period: chronologically and functionally. The interpretation reconsidered the institutional framework of the building activities in relation to the political reorganizations of the territory. It also included the analysis of the economic preconditions of those activities and was mostly based on the archival research that documented the work of

the local Building Section of the Technical Department. Within each of the three periods (late Ottoman, Austro – Hungarian and interwar), analyzed buildings are organized chronologically and functionally. Therefore, each part consists of the chapters related to sacral, public and private residential (or tenement) architecture.

Sadržaj:

1. Uvodne napomene 1
2. Osvrt na objavljenu literaturu i očuvanost arhivske građe za razdoblje austrougarske uprave 3
3. Povijesni razvoj i izgradnja Mostara do druge polovine XIX. stoljeća 7
   3.1. Postanak grada 7
   3.2. Razdoblje osmanlijske uprave: Politički i gospodarski odnosi 10
   3.3. Prostorni razvoj Mostara do 1878. godine 14
   3.4. Demografske značajke 18
4. Odjeci zapadnih utjecaja u arhitekturi Mostara između 1850. i 1878. 21
   4.1.1. Franjevci u Mostaru 24
   4.1.2. Franjevačka crkva svetih Petra i Pavla: povijest gradnje 30
   4.1.3. Franjevačka crkva svetih Petra i Pavla: stilske i oblikovne značajke 35
   4.1.1. Pravoslavna zajednica u Mostaru 39
   4.1.2. Andreja Damjanov i gradnja pravoslavne crkve Svete Trojice 44
   4.1.3. Pravoslavna crkva Svete Trojice: stilske i oblikovne značajke 49
5. Bosna i Hercegovina u sastavu Austro-Ugarske Monarhije 52
   5.1. Urbane odlike Mostara u razdoblju austrougarske uprave prema statističkim pokazateljima 60
   5.1. Institucionalni okviri graditeljske djelatnosti s posebnim osvrtom na djelatnike Tehničkoga odjeljenja Okružne oblasti u Mostar 63
   5.2. Osobitosti arhitekture historicizma i secesije u Bosni i Hercegovini 67
6. Urbanističke promjene na tlu Mostara od 1878. do 1918 78
7. Sakralna arhitektura austrougarskoga perioda u Mostaru 85
8. Javna arhitektura: realizacije i njihove stilske značajke 97
   8.1. Školske građevine 87
   8.2. Građevine javne rezidencijalne namjene 97
   8.3. Mostovi 106
   8.4. Ostale građevine javne namjene 111
   8.5. Stil i kontekst u javnoj arhitekturi Mostara između 1878. i 1918. 128
9. Arhitektura privatne namjene u Mostaru u razdoblju između 1878. i 1918. 131
   9.1. Tipološke odrednice 139
   9.2. Stilske značajke 145

9.3. Projekti i realizacije klasificirani po gradskim četvrtima 149
9.4. Zaključni osvrt na okolnosti izgradnje objekata privatne namjene 168
10. Arhitektura Mostara u razdoblju između dvaju svjetskih ratova 170
10.1. Osvrt na objavljenu literaturu i dostupnost arhivske građe za razdoblje od 1918. do 1945. 170
10.2. Društveno-politički kontekst, mogućnosti izgradnje i oblikovne tendencije u arhitekturi 173
10.3. Urbanističke regulacije (ideje i realizacije) 179
10.4. Sakralna arhitektura međuratnoga razdoblja 183
10.5. Javna arhitektura međuratnoga razdoblja 185
10.6. Arhitektura privatne namjene u razdoblju između dvaju svjetskih ratova 200
10.7. Zaključni osvrt na izgradnju Mostara u razdoblju između dvaju svjetskih ratova 207
11. Bibliografija 210
11.1. Izvori ilustracija 224
12. Slikovni prilozi 237
12.1. Projektna dokumentacija, izvorni izgled i sadašnje stanje građevina (1850. – 1914.) 225
12.2. Projektna dokumentacija, izvorni izgled i sadašnje stanje građevina (razdoblje između dvaju svjetskih ratova) 299
12.3. Ostali slikovni prilozi 350
13. Životopis kandidatkinje 355

1. Uvodne napomene

Istraživanje arhitektonske baštine Mostara iz razdoblja austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom, čiji rezultati obuhvaćaju veći dio ove disertacije, uglavnom je bilo vezano uz fondove Arhiva Hercegovačko-neretvanske županije koji su u manjoj ili većoj mjeri preživjeli oštećenja zgrade i njezinoga inventara tijekom bombardiranja u ratu sredinom 1990-ih. Projektna dokumentacija, koja je pratila realizacije na polju arhitekture javne i privatne namjene, zahvaljujući revnosti arhivskih djelatnika za većinu građevina iz spomenutoga perioda sačuvana je manje ili više cjelovito[1] uz popratne troškovnike i građevinske opise u slučajevima adaptacija, pregradnji i nadogradnji. Uz nesumnjivo najvrjedniju dokumentaciju ove vrste, važan su izvor zapisnici sjednica Gradskoga poglavarstva koji su za ovo razdoblje u manjoj mjeri sačuvani u Arhivu, a u većoj sumarno objavljeni u publikacijama Karla – Drage Miletića.[2] Dosad neobjavljena građa koja svjedoči o istovrsnim aktivnostima u razdoblju između dvaju svjetskih ratova pronađena je u cjelovitom, ali neinventariziranom obliku za dobar dio 1930-ih, a razdoblje 1920-ih detaljnije je dokumentirano samom projektnom dokumentacijom i fondom Udruženja diplomiranih tehničara Kraljevine Jugoslavije.

Cilj je prije svega bio rekonstruirati djelovanje lokalnih službi nadležnih za izgradnju Mostara u razdoblju između 1878. i 1918. odnosno između 1918. i 1945. Stoga je istraživanje najvećim dijelom bilo vezano uz lokalne arhivske fondove. U slučajevima u kojima dostupna građa u Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije i Muzeju Hercegovine nije bila dovoljna za rekonstrukciju, korišteni su dokumenti iz Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Dostupna i korištena periodika suvremena zbivanjima o kojima je u radu riječ navedena je uz odgovarajuća poglavlja u tekstu. Slikovni materijal, koji dokumentira izvorni izgled pojedinih građevina ili dijelova grada, najvećim je dijelom prikupljen iz Zbirke fotografija Arhiva Hercegovačko-neretvanske županije, Fototeke Muzeja Hercegovine i privatne zbirke Šemsudina Zlatka Serdarevića.[3] U prikupljanju fotografija Mostara iz razdoblja između dvaju

[1]Jedan je dio izvedbenih projekata za javne realizacije cjelovitije sačuvan u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Projekti za stambene i stambeno-najamne zgrade iz austrougarskoga perioda, s druge strane, sačuvani su isključivo u Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije..

[2]Miletić, Karlo – Drago : *Mostar: Glavna ulica*, Crkva na kamenu, Mostar, 2005., Miletić, Karlo-Drago: *Mostar: Srednja ulica*, Martino, Mostar, 2007. , Miletić, Karlo – Drago: *Mostar: susret svjetskih kultura*, Zajednica općina s hrvatskom većinom, Mostar, 1997., Miletić, Karlo – Drago: *Velika gimnazija u Mostaru: Stipendiranje učenika i smještaj u konviktima od 1893. do 1941. godine*, Crkva na kamenu, Mostar, 2003., Miletić, Karlo-Drago: *Veliki graditelj Miroslav Loose*, Matica hrvatska, Mostar, 2001.

[3] Zbirka najvećim dijelom uključuje razglednice Mostara s prijelaza stoljeća.

svjetskih ratova vrijednu su građu priskrbili rezultati inicijative oko pokretanja Centra za informaciju i dokumentaciju Mostar.[4]

Cilj je, između ostaloga, bio zabilježiti imena i realizacije ključnih protagonista izgradnje Mostara u ovim razdobljima i evidentirati autore projekata za građevine za koje ranije nisu bili poznati ili su bili pogrešno navođeni. Jednako tako, kao jedna od ključnih ambicija nametnulo se promatranje arhitektonske slike i promjena u urbanističkoj osnovi ovoga grada u kontekstu širih zbivanja u nadređenim administrativnim okvirima pri čemu su u obzir uzeti raznorodni društveno-politički i ekonomski čimbenici koji u interpretativnoj metodologiji čine okosnicu pristupa arhitektonskom naslijeđu Mostara između 1850. i 1945. Valja na koncu napomenuti i da o postojanju jednoga dijela građevina koje su obrađene svjedoče samo projekti i fotografije.[5] Posljedice ratnih razaranja još uvijek nisu sanirane, a kasnije izmjene i nadogradnje objekata u privatnom vlasništvu, kao i posjedovnih odnosa vezanih uz njih, u pojedinim su slučajevima otežale snalaženje s građom. Posao na rekonstrukciji cjelovite slike naslovljenoga poglavlja mostarske arhitektonske povijesti, u skladu sa svime navedenim, obavljen je u mjeri u kojoj su to materijalne okolnosti dopuštale. Uz arhivske fondove, korištena je relevantna stručna i znanstvena literatura koja se bavi ovim periodima u povijesti domaće arhitekture da bi se stekao konstruktivan uvid u metodološki i interpretativno različite problematizacije odgovarajućih društveno-političkih okolnosti i njima suvremenih faza izgradnje Mostara.

[4] Cjelovit je fotografski arhiv dostupan na mrežnoj stranici Centra: www.cidom.org
[5] To se posebno odnosi na stambenu arhitekturu.

2. Osvrt na objavljenu literaturu i dostupnost arhivske građe za razdoblje austrougarske uprave

Arhitektonsko je naslijeđe Mostara iz razdoblja između 1878. i 1918. još uvelike neistraženo. Arhitekturom Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave dosad su se bavili Ibrahim Krzović[6] i Nedžad Kurto.[7] Kad su u pitanju primjeri realizacija, navedeni su se autori uglavnom usredotočili na Sarajevo, ali su na temelju istraženoga korpusa spomenika priskrbili mogućnost uvida u značaj povijesno-političkih okolnosti koje su utjecale na pojedine stilske odabire u arhitekturi kao i motivacijske impulse domaćih arhitekata za teorijsku i praktičnu razradu ideje morfološke evolucije stila s obzirom na osobitosti podneblja.

Uz navedene autore, ovim je se dijelom bosanskohercegovačke arhitektonske povijesti bavio i Borislav Spasojević detaljno analizirajući izolirani segment reprezentativnih privatnih realizacija na tlu Sarajeva,[8] a objavljen je i niz monografskih publikacija vezanih uz opuse najzaslužnijih bosanskohercegovačkih arhitekata na prijelazu stoljeća.[9]

Arhitektura širega područja grada Mostara, jednoga od triju ključnih regionalnih središta onodobne Bosne i Hercegovine, obilježena stilskim predznacima devetnaestostoljetnih historicizama i secesije u dosad objavljenoj znanstvenoj literaturi nije osobito zastupljena. Bavili su se njome Jaroslav Vego[10] i Amir Pašić[11] katalogizirajući ključne projekte i realizacije uz naznake osnovnih povijesno-političkih okolnosti koje su odredile stupanj izdvajanja analiziranoga regionalnog središta iz širega državnog konteksta i uvjetovale stilske

---

[6]Krzović, Ibrahim: *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 – 1918*, katalog izložbe, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987. i Krzović, Ibrahim: *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004.

[7]Kurto, Nedžad: *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskoga stila*, Sarajevo Publishing, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1998. i Kurto, Nedžad: *Arhitektura secesije u Sarajevu* (doktorska disertacija), Sveučilište u Zagrebu, 1988.

[8]Spasojević, Borislav: *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

[9]Božić, Jela: *Arhitekt Josip Vancaš: značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2006.; Dimitrijević Branka: *Arhitekt Karlo Paržik*, doktorska disertacija u cijelosti dostupna na: http://www.karloparzik.com/; Hrasnica, Mehmed; Pospišil, Josip: *Arhitekt Josip Pospišil. Život i djelo*, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2003

[10] Vego, Jaroslav: *Das architektonische Erbe Mostars aus der Zeit der österreichisch-ungarischen Verwaltung: Das architektonische Programm im Dienste der Durchführung des politischen Programms der Habsburger Monarchie von 1878 bis 1918*, Verlag der Technischen Universität Graz, 2006 (doktorska disertacija s nekoliko faktografskih nedosljednosti vezanih uz atribuiranje značajnih javnih realizacija određenim arhitektima pri čemu, kao što će daljnji tekst rada pokazati, sadržaj navoda u knjizi ne korespondira sa sadržajem citiranoga arhivskog izvora).

[11]Pašić, Amir: *Celebrating Mostar: Architectural History of the City (1452. – 2004.)*, Mostar, [s.n.], 2005. (kataloški pregled arhitektonske povijesti grada od nastanka do poslijeratne obnove u kojem poglavlju o arhitekturi iz perioda austrougarske uprave pripada nekoliko stranica)

kvantitativne dominante u javnoj arhitekturi.[12] Na ovome mjestu svakako valja napomenuti da se ove dvije publikacije, osim po širini fokusa na građu, razlikuju i po tome što je knjizi Jaroslava Vege prethodilo puno sustavnije arhivsko istraživanje i njegova ozbiljnija obrada. S druge strane, tumačenje odnosa stila i konteksta u ovim je dvjema knjigama, kad nije oslonjeno o suvremene ideološke podjele, uže od onoga koje ovaj rad teži postaviti za svoju tezu. Uz stručnu i znanstvenu literaturu, svakako valja istaknuti i pojedine historiografske radove koji doprinose rekonstrukciji društveno-političke pozornice onodobnoga Mostara i pružaju niti vodilje do potencijalno relevantnih jedinica arhivske građe.[13] Spomena je vrijedan, unatoč izostanku interpretativne ambicije i neakademskom pristupu, kolekcionarski napor Karla Drage Miletića sabran u nekoliko publikacija[14] koje su, unatoč stanovitim metodološkim nedosljednostima i nekonzistentnoj praksi tretiranja korištenih arhivskih izvora,[15] značajne za uvid u kronologiju gradnje javnih i privatnih objekata, ali i intervencija u postojeće urbano tkivo u slučajevima u kojima se autorovi navodi mogu legitimirati i odgovarajućom arhivskom dokumentacijom.[16]

Izvorna projektna dokumentacija za jedan dio javnih novogradnji sačuvana je u Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru[17] pri čemu dobar dio dokumenata nije u cjelovitom stanju. Za razliku od stambene i stambeno-najamne arhitekture iz navedenoga perioda, o kojoj se dokumentacija gotovo isključivo čuva u Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije, projekti i pisani izvori koji su pratili realizacije javnih novogradnji, dijelom su u cjelovitom obliku sačuvani u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.[18] Kao dodatni izvor informacija o javnim novogradnjama iz ovoga razdoblja, ali i prethodnim

[12] Okosnica je doktorske disertacije Jaroslava Vege teza o austrougarskoj upravi kao donositelju civilizacijskih i prosvjetiteljskih vrednota na tlo zaostale osmanlijske pokrajine. Analizirani je period predstavljen kao „zlatno doba“ u kulturnoj povijesti Mostara pri čemu je korpus obrađenih spomenika prilično uzak i koncentriran gotovo isključivo na javnu arhitekturu sa svega četiri primjera stambene. U knjizi Amira Pašića, s obzirom na katalošku prirodu publikacije, nema ni mjesta detaljnijim analizama kontekstualnih osobitosti onodobnoga Mostara i uloga pojedinih protagonista i zajednica unutar gradskoga političkog i društvenog života u pitanjima vezanim uz stilske značajke arhitekture.

[13] Najvrjednija je studija knjiga Jasmina Brankovića: *Mostar 1833. – 1918.: Upravni i politički položaj grada*, University Press, Magistrat, Sarajevo, 2009., a valja istaknuti i opsežni tekst Dušana Berića: *Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844 – 1918*., u: Pištalo, Borivoje, ur.: *Srbi u Mostaru: Rasprave i ogledi*, Svet Knjige, Beograd, 2001., str. 79. – 233.

[14] Navedene su u popisu literature i više puta citirane u tekstu.

[15] Na nekim mjestima Miletić arhivski materijal navodi općenito i kumulativno što je otežalo snalaženje među građom kad je trebalo pronaći relevantne dokumente koji potvrđuju točnost njegovih navoda.

[16] Određeni su dijelovi Miletićevih knjiga u cijelosti sastavljeni kao kompilacije materijala iz zapisnika sa sjednica Gradskoga poglavarstva u posljednjem desetljeću XIX. i prvome desetljeću XX. stoljeća, a sadržaj im se podudara sa izvornim arhivskim dokumentima.

[17] Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije (dalje: AH), jedinice građe „Javne građevine“ u fondu naslovljenom Okružna oblast Mostar (Kreisbehorde Mostar), Tehnički odjeljak (TO). Fond „Javne građevine“ inventariziran je i podijeljen po kutijama ovisno o funkcijama zgrada.

[18] Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS), Graditeljsko odjeljenje (GO)

intervencijama vezanim uz osiguranje potrebnih zemljišnih čestica kao i zemljoposjedničkim sporovima, uz projektnu dokumentaciju mogu poslužiti dijelovi zapisnika s onodobnih sjednica Gradskoga poglavarstva koji su u arhivskim fondovima djelomično očuvani[19] i, naposljetku, sporadični navodi u onodobnom periodičnom tisku.[20] Za uvid u gospodarske prilike u Mostaru u razdoblju između Berlinskoga kongresa i Prvoga svjetskog rata, iznimno je vrijedan izvor sačuvana trgovačka dokumentacija pojedinih obitelji[21] čiji su članovi bili ključni protagonisti ekonomskoga života grada, a samim time i značajni čimbenici političkih odluka o čemu svjedoče i sazivi Gradskoga poglavarstva tijekom čitavoga razdoblja.
Kombiniranje sačuvane izvorne projektne dokumentacije s pisanom građom i dokumentima koji su relevantni za rekonstrukciju odnosa društvenih i ekonomskih silnica u Mostaru na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće kao i usporedba teorijskih pristupa istovremenom korpusu graditeljske baštine u glavnom gradu Bosne i Hercegovine u dosad objavljenoj stručnoj i znanstvenoj literaturi, omogućilo je uvid u kulturološke i političke osobitosti ovoga grada i iskristaliziralo metodološki pristup analizi odnosa stilskih značajki javnih arhitektonskih realizacija u razdobljima kasnoga historicizma i secesije sa složenim kontekstualnim odrednicama.

Nakon uvida u povijesni razvoj Mostara kao regionalnoga središta, njegove urbanističke značajke naslijeđene iz razdoblja osmanlijske uprave Bosnom i Hercegovinom i preinake u urbanističkoj i ambijentalnoj osnovi uslijed političkoga zaokreta i austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, novogradnje s polja javne arhitekture iz perioda od 1878. do 1918. prikazane su kronološki uz rekonstrukciju društvenih okolnosti relevantnih za realizaciju pojedinih spomenika, odnosa i uloga ključnih protagonista pri čemu se tekst oslanja uglavnom na građu iz arhivskih izvora i publikacija suvremenih gradnjama. Nakon rekonstrukcije okolnosti u vezi s gradnjom, analiziraju se stilske značajke svakoga projekta, uklapaju u

[19] Za pojedina su godišta sačuvane cjelovite uvezane kolekcije zapisnika (još uvijek nisu inventarizirane ni propisno označene). Arhivski fond naslovljen Gradsko poglavarstvo uglavnom obuhvaća pisanu dokumentaciju organa gradske uprave iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, ali se među tim dokumentima može mjestimično naići i na zapisnike ili prepiske relevantne za rekonstrukciju okolnosti oko podizanja pojedinih objekata ili proširenja uličnih linija u razdoblju austrougarske uprave koji se u nekim slučajevima tiču javnih, a u nekim stambenih realizacija. Dio cjelovitih zapisnika objavio je Karlo Drago Miletić u knjigama: *Mostar: susret svjetskih kultura* (1997.), *Mostar: Glavna ulica* (2005.) i *Mostar: Srednja ulica*(2007.), a ponešto je sačuvano u fondovima Muzeja Hercegovine u Mostaru.
[20] S obzirom na to da su ključne publikacije na razini Bosne i Hercegovine (*Sarajevski list, Bosanski glasnik – Bosnischer Bote* i *Kalendar Bošnjak*) bile koncentrirane ponajviše na zbivanja u glavnome gradu, informacije o javnim gradnjama u Mostaru nisu osobito česte, ali su ovi izvori značajni za informacije o zaposlenicima u mostarskom Tehničkom odjeljenju. Za problematiku vezanu uz arhitektonske realizacije, od lokalnih je tiskovina relevantno glasilo mostarskoga Napretka *Osvit*, a informacije o kasnijim zahvatima na građevinama iz ovoga perioda mogu se naći u lokalnom listu *Narodna sloboda* (od 1930. do 1945.), odnosno *Sloboda* (nakon 1945.)
[21] Radi se gotovo isključivo o obiteljima iz okvira srpske pravoslavne zajednice (Jelačić, Peško, Šantić, Šola, Ćorović, Dokić, Grković) čije su gospodarske aktivnosti, uz trgovinu, bile vezane i uz proizvodnju vina.

ostatak opusa arhitekta vezanoga uz projekt i kontekstualiziraju unutar odgovarajućih kulturnih i društvenih okolnosti. Analiza spomenika u zaključnim je dijelovima teksta sintetizirana u osvrt na elemente relevantne za specifičnosti mostarske kulturne sredine u odnosu na ostatak Bosne i Hercegovine koje su u određenom broju slučajeva mogle imati težinu u biranju stilskih rječnika za novogradnje javne i privatne namjene.

3. Povijesni razvoj i izgradnja Mostara do druge polovine XIX.stoljeća

3.1. Postanak grada

Mostar se nalazi u južnom dijelu Bosne i Hercegovine, na dvjema obalama rijeke Neretve, između Huma i Podveležja. Omeđuju ga dvije prostrane poljane: Bišće polje s južne, a Bijelo sa sjeverne strane. Danas predstavlja administrativno i kulturno središte ovoga dijela Hercegovine, a kao gradsko naselje počeo se formirati sredinom XV. stoljeća povezivanjem istočne i zapadne obale Neretve.

Najraniji materijalni dokazi o naseljenosti širega područja grada Mostara sežu iz pretpovijesnoga doba. Među najstarijima se ističe lokalitet Zelena pećina iz razdoblja neolitika. Za vrijeme Rimskoga Carstva, današnja je Hercegovina bila dio provincije Dalmacije. Administrativno je se središte nalazilo u Blagaju nedaleko od Mostara koji kao gradsko naselje nije ni postojao. Ime rimskoga naselja koje se u izvorima vezuje uz taj lokalitet je Bona. Rimski castrum u blizini današnjega Blagaja, odnosno srednjovjekovnoga Stjepangrada utemeljen je u IV. stoljeću. Bilo je to značajno vojno uporište u jeku navala barbarskih plemena na teritorij Rimskoga Carstva. Tijekom arheoloških iskopavanja pronađeni su tragovi dogradnji prvobitne fortifikacijske osnove u nekoliko faza.[22]

Nakon 476. godine, ovaj je prostor bio poprište germanskih prodora. Arheološki nalazi iz razdoblja kasne antike i ranoga srednjeg vijeka ukazuju na postojanje utvrda i naselja u okolici Mostara: u Blagaju, Potocima i Biogracima.[23] Burno razdoblje seobe naroda obilježili su osvajački prodori Avara koje je Franačka država obuzdala pozvavši u pomoć Slavene koji potom, nakon višegodišnjih okršaja s Avarima, potkraj VIII. stoljeća zaposjedaju ovaj prostor i trajno se na njemu naseljavaju. Ubrzo je nastupilo razdoblje intenzivne kristijanizacije o čemu svjedoče lokaliteti s ostacima ranokršćanskih bazilika u Cimu, Sutini i Potocima. U srednjem je vijeku današnji prostor Mostara s okolicom ulazio u sastav Humske zemlje (Zahumlja) sa središtem u Blagaju. Blagaj u X. stoljeću postaje prijestolnica Zahumlja koje je tijekom naredna dva stoljeća obuhvaćalo područje od ušća Neretve do Dubrovnika. Prema izvještajima bizantskoga cara Konstantina Porfirogeneta u djelu *De administrando imperio* iz sredine X. stoljeća, ova je upravna jedinica naseljene urbane sredine imala u Stonu,

[22]Detaljnije o spomenutim arheološkim istraživanjima ostataka iz vremena Rimskoga Carstva kao i o povijesti Blagaja kao administrativnoga središta Humske kneževine u članku: Mujezinović, Nermina: "Blagaj kod Mostara", u: *Hercegovina: Časopis za kulturno i historijsko nasljeđe*, br. 11-12, Mostar, 2000 , str. 55. – 67.
[23]Branković, 2009: 15

Mokriskiku (Mokro), Jošlju (Ošlju), Golumainiku (Glumini) i Dobriskiku (Dabru).[24] Porfirogenet spominje brdo Hum po kojem se stanovnici pokrajine i zovu Zahumljanima i grad Bonu ili Bunu uz istoimenu rijeku. Izgledno je da se i ovdje radi o drugom nazivu za Blagaj.[25] Autor, dakle, spominje dva grada: Bonu i Hum koji bi odgovarali Blagaju (Stjepangradu) i manjoj utvrdi u Crnoj ljuti istočno od blagajske utvrde.[26] U XII. stoljeću nedaleko od izvora rijeke Bune i dvora u Bišću sagrađena je crkva svetih Kuzme i Damjana, a u nekim je izvorima spomenuta i predaja o manastiru posvećenom toj dvojici svetaca iako materijalni dokazi nisu pronađeni. O postojanju crkve, pak, svjedoči ploča s natpisom pronađena početkom XX. stoljeća u blizini nekadašnjega dvora upravitelja Humske zemlje.[27] Srednjovjekovni se dvorac Bišće, u blizini stjepangradske utvrde[28] prvi put u izvorima spominje 1220.[29] Povelja kralja Tvrtka Dubrovčanima potpisana je u Bišću 1328. godine. Nakon toga, administrativno je se sjedište oblasti preselilo u Blagaj koji se prvi put u dokumentima pojavljuje 1428. od kada datiraju povijesni izvori koji svjedoče o pregovorima tadašnjega humskog upravitelja Sandalja Hranića s Mlečanima. Ključno je razdoblje u povijesti grada, koji je prethodio Mostaru kao administrativno središte današnje Hercegovine, vrijeme vladavine hercega Stjepana Kosače od čijega imena i potječe alternativni naziv srednjovjekovne blagajske utvrde, Stjepangrad.

Sandaljev nasljednik, osebujna povijesna figura oko koje su se u narodu isprele brojne legende,[30] Stjepan Vukčić Kosača, Humskom je zemljom upravljao između 1435. i 1466. Proglasio je se hercegom 1448. da bi naglasio neovisnost od Bosne u upravljanju svojom oblašću. Blagajsku je utvrdu 1452., tijekom dinastičkih sukoba, zauzeo Stjepanov sin Vladislav Hercegović u okršaju s ocem protiv kojega se urotio zajedno s braćom u vojno-političkom savezu s Dubrovačkom Republikom. Nakon što je 1463. Bosna pala u ruke Osmanlija, nastupilo je novo razdoblje na prostoru okolice današnjega Mostara. Osmanlije prisvajaju Blagaj 1465. nakon čega će dotadašnje sjedište humskih vladara koristiti kao vojnu bazu sve do prve polovine XIX. stoljeća. Blagaj postupno gubi ulogu administrativnoga i strateškoga uporišta koje se premješta u grad koji polako počinje nicati na obalama Neretve. Blagajski će kadiluk, kao zasebna administrativna jedinica, ipak biti osnovan i postojati sve do 1851. kada će ga ukinuti Omer-paša Latas. Značaj mu je tijekom nadolazećih stoljeća ipak

[24]Porfirogenet, 1994: 93
[25]Nikić, 1996: 14
[26]Mujezinović, 2000: 58
[27]Mujezinović, 2000: 59
[28] Nazivan je i Podgrađem.
[29]Kapidžić; Kreševljaković, 1954: 10
[30]Podrobnije o tome u tekstu objavljenom u *Bosanskoj vili* 1898.: Seviz, Savo N.: *Blagaj i njegove znamenitosti*, u: *Bosanska vila*, br. 4., 28.02.1898., str. 53.-55.

neznatan u usporedbi s onim kojim se dičio u srednjovjekovno doba zbog razvoja Mostara, ali i zbog formiranja Počiteljskoga kadiluka kojemu su pripojeni neki od dijelova nekadašnje blagajske oblasti.

Od sredine XV. stoljeća započinje povijest grada na obalama Neretve kao novoga upravnog i političkoga središta hercegovačke oblasti. Povijesna jezgra današnjega Mostara kao urbano i administrativno središte regije nije se, dakle, etablirala prije sredine XV. stoljeća. U nekim se izvorima kao godina formiranja grada navodi 1452. kada su lančanim mostom spojene dvije utvrde, na lijevoj i desnoj obali u kojima su bdjeli čuvari (mostari) po kojima će grad i dobiti ime.[31] Uz utvrdu na lijevoj strani vezuje se naziv Herceguša, a uz onu na desnoj, unatoč dvojbama oko precizne lokacija ostataka,[32] u opticaju su nazivi Halebinka i Ćelovina.[33] Postoje izvori, kao što je spis dubrovačkoga autora Mavra Orbinija *O kraljevstvu Slavena*, koji spominju izvjesnoga Radivoja Gosta, upravitelja na dvoru Stjepana Kosače, kao utemeljitelja grada na rijeci Neretvi, a djelovanje mu smještaju desetljeće ranije.[34] Povezivanje obala u jedinstvenu gradsku cjelinu dovršeno je nakon dolaska osmanlijskih trupa koje, predvođene sandžak-begom Isa-begom Ishakovićem, u vrijeme sultana Bajazida II., zauzimaju Mostar između 1466. i 1468., a od 1469. godine u upotrebi je današnje ime grada zajedno s turskim nazivom Köprű Hisar (tvrđava na mostu) i nazivima Most i Mostići.[35] Evlija Čelebi, glasoviti putopisac iz 17. stoljeća, prolazeći zemljama Osmanlijskoga Carstva, posjetio je i Mostar te zabilježio nekoliko zanimljivosti dotakavši se, između ostaloga i kula stražarnica:

Sulejman han sagradio je veoma tvrdo kraj rijeke Neretve, na liticama od kamena ovu tvrđavu da štiti grad. Desno na liticama je jedna prilično malena tvrđava, jedna s lijeva, a među njima je u svijetu poznata i čuvena mostarska ćuprija. U ove obadvije tvrđave imadu gvozdena dvostruka, tvrda i utvrđena vrata. Obadvije su tvrđave proviđene s potrebnim topovima i različitim oružjem i sa tri uspravne kule, a zaista su lijepe. Prem su dvije tvrđave, ipak je jedan dizdar. U svakoj ima po osamdeset vjernih, oružanih vojnika, koji uvijek bdiju, paze i čuvaju i svaku noć zatvarajući gradska vrata ne puštaju nikoga unutra.[36]

Most koji Evlija Čelebi spominje u svojim *Putopisima* glasoviti je Stari most koji će biti dovršen 1566. u neposrednoj blizini spomenute lančane strukture.

[31]Kapidižić; Kreševljaković, 1954: 10
[32]Zelenika, 2004: 34; Miletić, 2004: 45
[33]Kapidžić; Kreševljaković, 1954: 11
[34]Orbini, 1999: 444: Godina je navedena bez posljednje znamenke, ali je jasno da se radi o 1440-ima.
[35]Hasandedić, 1980: 6
[36]Čelebi, 1967: 464

3.2. Razdoblje osmanlijske uprave: politički i gospodarski odnosi

Neposredno uoči formalnoga pada bosanskoga kraljevstva, osmanlijske su vlasti započele s postupnom implementacijom nove upravno-teritorijalne podjele na prostoru Bosne i Hercegovine. Na temelju turskoga popisa vilajeta iz 1455. može se zaključiti da su već 1453. u Bosni formirali neku vrstu administrativne jedinice koja se u onodobnim domaćim izvorima naziva Bosanskim krajištem.[37] Sjedište mu je bilo u župi Vrhbosni.[38] Osmanlijska vojska tijekom nekoliko nadolazećih godina postupno zauzima i ostatak bosanskoga teritorija. U svibnju 1463. zauzimaju prostore knezova Pavlovića i Kovačevića koji će uskoro, nakon zauzimanja Bobovca, Visokoga i Travnika i dospijeća osmanlijskih četa u Jajce u tom gradu biti pogubljeni zajedno s tadašnjim bosanskim kraljem, Stjepanom Tomaševićem. Istovremeno se sultanova vojska upušta u okršaje sa snagama hercega Stjepana Kosače zauzimajući i dijelove njegova teritorija, ali s puno manje uspjeha nego što je to bio slučaj u Bosni. Osvajanje Bosne značilo je za sultana Mehmeda II. Osvajača priskrbljivanje bitnoga strateškog uporišta u okršajima s ugarskom vojskom i Mletačkom Republikom. Osvojene su prostore Osmanlije pretvorili u upravne jedinice vilajete koje će uskoro objediniti u Bosanski sandžak kojega prvi put spominje biograf sultana Mehmeda Osvajača Dursum-beg 1463.,[39] a za prvoga sandžak-bega postavljen je Mehmed-beg Minetović. U sastav su sandžaka, uz bosanske gradove, prvobitno ulazili i osvojeni dijelovi Hercegovine. Uskoro će se teritorij Bosanskoga sandžaka suziti uslijed vojnoga poduhvata ujedinjenih ugarskih i mletačkih snaga potpomaganih vojskom Stjepana Vukčića Kosače s juga u listopadu 1463. Granice novoosnovane upravne jedinice nekoliko nadolazećih godina ostaju nestabilne te u srpnju 1465. Osmanlije nastavljaju s vojnim akcijama započetim dvije godine ranije koristeći tadašnje nesuglasice Stjepana Vukčića sa sinovima. Do 1470. uspjeli su zauzeti većinu hercegovih zemalja i pretvoriti ih u jedinstvenu administrativnu jedinicu. Hercegovački se sandžak u izvorima prvi put spominje koncem veljače 1470.,[40] a izvjesni se Hamza-beg navodi kao njegov prvi upravitelj. Točan datum postavljanja potonjega na funkciju upravitelja Hercegovine, 16. siječnja 1470., moguće je utvrditi iz dokumenta koji je naknadno dodan revizijskom popisu teritorija Bosanskoga sandžaka dovršenom u svibnju 1469., a svjedoči o prepisivanju hercegovačkih prostora Hamza-begu kao upravitelju novoosnovanoga Hercegovačkog sandžaka. Prvo mu je središte bilo u Foči, a Mostar se počinje navoditi kao

[37]Šabanović, 1959: 35
[38]U izvorima se javljaju i nazivi Vilajet Hodidjed i Vilajet Saray-ovasi (Sarajevsko polje).
[39]Šabanović, 1959: 39
[40]Božić, 1952: 183

privremeno administrativno središte od 6. lipnja 1522.[41] Foča će ostati formalnim središtem sandžaka sve do 1572. kada će ta uloga pripasti Pljevljima u današnjoj Crnoj Gori. Veće upravne jedinice kojima je Hercegovački sandžak pripadao bile su Rumelijski ajalet do 1580. i Bosanski pašaluk od 1580. do 1833.[42]

Bosna i Hercegovina bila je u sastavu Osmanlijskoga Carstva više od četiri stoljeća. U tom se razdoblju Mostar profilirao kao upravno i gospodarsko središte regije čiji je ostatak sve do druge polovine XIX. stoljeća ostao ruralan. U Mostaru je, unatoč neprestanim vojnim sukobima u kojima je osmanlijska vlast sudjelovala i unatoč konstantnoj ugroženosti zbog višestrukih pokušaja prodora mletačkih trupa na prostor grada, održan kontinuitet gospodarskoga i kulturnoga razvoja. Obrazovni je sustav bio organiziran prvenstveno na konfesionalnoj osnovi s tim da stanovništvo pravoslavne i katoličke vjeroispovijesti nije imalo osigurane institucionalne okvire za obrazovanje djece, a tek će se početkom XIX. stoljeća započeti s inicijativama u osnivanju obrazovnih institucija za pripadnike manjinski zastupljenih konfesija i u osnivanju svjetovnih škola koje bi pohađala djeca pripadnika svih vjeroispovijesti. Povoljan je geostrateški položaj grada uvjetovao intenzivan razvoj u doba Osmanlija te Mostar postaje urbano i gospodarsko središte područja uzdigavši se u vrlo kratkom periodu od statusa hisara (manjega utvrđenog naselja) do statusa kasabe (naziv koji označava gradsko naselje srednje veličine) da bi polovinom XVII. stoljeća konačno stekao status šehera (turski naziv za najveći tip urbane sredine).[43] Razvijaju se trgovačke veze s Dubrovnikom, a kasnije i Metkovićem. Mostarski trgovci na inozemnim tržištima postaju konkurentni uglavnom zahvaljujući izvozu kože, vune, voska, loja, meda i stoke.[44] Već se u ovome razdoblju, naime, formiraju temelji ekonomskih odnosa koji će obilježiti daljnji tijek mostarske gospodarske povijesti, a kulminaciju doživjeti u drugoj polovini XIX. stoljeća. Od početka XVI. stoljeća, zahvaljujući trgovačkim vezama, predstavnici srpske pravoslavne zajednice počinju graditi svoj značaj u ekonomskom životu Mostara. Za XVI. stoljeće, prema Vladimiru Ćoroviću, nema pouzdanih izvora o brojčanom kretanju pravoslavnoga stanovništva ni o postojanju ikakvih građevina namijenjenih njihovome bogoslužju.[45] Da ih je, međutim, na prostoru Mostara živio određen broj, može se zaključiti na temelju dokumentacije koja je pratila onodobne trgovačke veze Mostara i Dubrovnika te se iz nje

[41]Ćorović, 1933: 12
[42]U hijerarhiji upravnih jedinica na teritoriju Osmanlijskoga Carstva, najmanju je predstavljala nahija. Više nahija činilo je kadiluk kojemu je nadređena jedinica bio sandžak. Više sandžaka sačinjavalo je vilajet, a pašaluk je bio najviša administrativna oblast na prostoru jedne pokrajine.
[43]Hasandedić, 1980: 10
[44]Branković, 2009: 22
[45]Ćorović, 1933: 16

može razabrati da su mostarski Srbi, već od samih početaka gradske povijesti, bili značajan čimbenik u njegovome trgovačkom i gospodarskom životu.[46] Postoje podaci o valu doseljavanja članova srpskih poduzetničkih obitelji iz Dubrovnika u Mostar u prvoj polovici XVI. stoljeća, ali će kontinuitet tih veza u drugoj polovini stoljeća početi jenjavati s obzirom na to da muslimanski trgovci tada nakratko preuzimaju primat u izvozu kože u talijanske gradove za što su ključne opet bile posredničke veze s Dubrovnikom.[47] Srpski će trgovci glavnu ulogu preuzeti ponovno u XVII. stoljeću. Zbog činjenice da su tijekom cijeloga razdoblja osmanlijske uprave Bosnom i Hercegovinom bili prilično značajan čimbenik ekonomskoga razvoja države, mogli su se, iako malobrojniji od katolika, odvažiti na znatnije iskazivanje neposluha institucionalnim okvirima osmanlijske uprave u vidu vojne podrške kršćanskim zemljama koje su s Osmanlijama ratovale koristeći ishode sukoba koji su za Carstvo od početka XVII. stoljeća bivali sve nepovoljniji. U XVIII. stoljeću na prostoru Mostara islamsko stanovništvo brojčano dominira, ali se na prostoru čitave Bosne i Hercegovine Srbi sve intenzivnije doseljavaju u gradove. U Mostar se doseljavaju prvenstveno s prostora istočne Hercegovine. U gradu su pokretali različite obrte i radili na trgovačkim vezama s Primorjem postajući ključnim čimbenikom u gospodarskom životu iako ih je u drugoj polovini XVIII. stoljeća u Mostaru bilo svega četiri stotine.[48] Mostarska će pravoslavna zajednica već u ovom razdoblju po stupnju razvoja i gospodarskoga utjecaja dosegnuti status najznačajnije u Hercegovini što će još intenzivnije doći do izražaja u XIX. stoljeću u čemu će važnu ulogu imati i pomoć ruskoga diplomatskog predstavništva.

Kad je u pitanju detaljniji prikaz administrativnih preinaka koje su se događale u Hercegovini od prve polovine XVI. stoljeća do Berlinskoga kongresa, posebno se dinamičnim čini upravo razdoblje početka i prve polovine XIX. stoljeća kad su se, kao što je rečeno, postavile i osnove ekonomskih silnica koje će obilježiti nadolazeću fazu povijesti grada. Mostar je, naime, od osnutka Hercegovačkoga sandžaka bio središte kadiluka, manje upravne jedinice koja je ulazila u sastav sandžaka. Taj je status dobio u prvom desetljeću XVI. stoljeća odvojivši se od Fočanskoga kadiluka.[49] Upravno uređenje ostat će tako definirano sve do 1833. kada će biti osnovan Hercegovački pašaluk sa sjedištem u Mostaru koji se do tada nedvojbeno uzdignuo do statusa gospodarskoga, političkoga i prometnoga središta regije. Na ovu se administrativnu preinaku carigradska Porta odlučila motivirana zahvalnošću prema Ali-agi Rizvanbegoviću koji je se iskazao u gušenju Pokreta za autonomiju Bosne (od 1831.

[46]Samardžić, 2001: 45
[47]Samardžić, 2001: 54-55
[48]Branković, 2009: 26
[49]Ćišić, 1991: 11

do 1832.)[50] čime je zaslužio i titulu vezira. Potonji će u mnogočemu obilježiti nekoliko nadolazećih desetljeća mostarske povijesti. Hercegovački je pašaluk osnovan, dakle, 1833. u sklopu tanzimata. Riječ je o nizu reformi koje je središnja vlast u Istanbulu nastojala provesti s ciljem unutarnje reorganizacije uprave dijelovima Carstva i približavanja zapadnim modelima administracije, obrazovanja, infrastrukture i urbanizma.[51] Pritom je često nailazila na otpor konzervativnoga plemstva koje je inzistiralo na autonomiji u upravljanju svojim teritorijima. Ali-aga Rizvanbegović, postavši Ali-pašom i hercegovačkim vezirom, stekao je popriličnu razinu administrativne autonomije. Imao je odriješene ruke u većini poslova političke, pravne i ekonomske prirode. Razdoblje njegova vladanja Hercegovačkim pašalukom (od 1834. do 1851.) obilježeno je nemalim brojem političkih afera. Unatoč tome, Rizvanbegović je izdašno podupirao niz kulturnih inicijativa i graditeljskih pothvata na prostoru Mostara i bliže okolice.

[50]Ključna je osoba u gušenju Pokreta za autonomiju Bosne ipak bio tadašnji carski namjesnik na tim prostorima, Omer-paša Latas.
[51] Sahara, 2011: 31

3.3. Prostorni razvoj Mostara do 1878. godine

Četiri stoljeća duga osmanlijska vladavina definirala je Mostar kao tip gradskoga naselja prvenstveno orijentalne fizionomije s kojom je od postanka grada bila ispremiješana i neizostavna mediteranska komponenta. Povijesna se jezgra Mostara odlikuje nepravilnom mrežom uskih ulica ili sokaka okomito postavljenih u odnosu na glavnu prometnicu što je tipična značajka tradicionalnoga orijentalnog urbanizma.[52] Stambeni prostori u sastavu mahala vanjskim zidovima izolirani su od uličnoga prostora i uglavnom otvoreni prema unutarnjem dvorištu. Kao svojevrsne žile kucavice gradskoga života i mjesta intenzivne privredne i uslužne aktivnosti funkcionirale su čaršije. Mostar ih je u XVI. stoljeću imao osam od kojih su četiri (Velika tepa, Hendek, Kujundžiluk i Priječka čaršija) bile unutar samoga grada, a četiri (Pod Gradom, Gornja čaršija, Donja čaršija i Mala tepa) u predgrađu.[53] Najveći je broj poslovnih objekata u čaršijama bio vezan uz esnafska udruženja ili obrtničke cehove u koje su se udruživale zanatlije istih ili srodnih zanimanja. Udruženja su se odlikovala hijerarhijskom organizacijom na čelu sa ustubašom ili glavnim majstorom, a često su bila organizirana na temelju konfesionalne pripadnosti obrtnika.[54] Godine 1631. grad je bio podijeljen na 24 mahale od kojih su se 22 formirale oko džamija.[55] Potkraj XVII. stoljeća Mostar je dosegnuo vrhunac svoga teritorijalnog razvoja u statusu osmanlijskoga šehera. Tako će broj stambenih četvrti do početka XVIII. stoljeća porasti na više od 30. Riječ mahala izvorno označava „mjesto“, „lokaciju“, ili „susjedstvo“[56] a mahala kao teritorijalna oblast, uz 30 do 40 stambenih jedinica, najčešće uključuje i mekteb (školu), harem (groblje) i, naravno, džamiju. Urbanistički koncept primjenjivan u većini gradskih naselja iz osmanlijskoga perioda koja bi se sastojala od ovakvoga tipa stambenih četvrti podrazumijevao bi i manje ili veće sporedne ulice (sokake) koje bi mahalu spajale s čaršijom, a bile su prilagođene terenu, uske i nepravilne. Uz takav tip gradskih četvrti, postojale su i četiri tzv. „bučuk mahale“ ili „polumahale“.

Njemački putopisac, Karl Peez, u knjizi *Mostar i njegova kultura: slika jednog grada u Hercegovini*, objavljenoj u Leipzigu 1891., uočava razlike između tadašnje teritorijalne

[52]Pallini, 2010: 162
[53]Ćišić, 1991: 19
[54]Više o tome u tekstu: Kreševljaković, Hamdija: *Esnafi i obrti u BiH (1463 - 1878)*, Mostar u: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb, 1951., br. 35, str. 61 - 138.
[55]Hasandedić, 1980: 7-8
[56]Puljić, 2011: 161. Odnosi se na tursku riječ *mahalle*, dok izvorni korijen dolazi od arapske riječi *mähallä* što znači zaposjesti, okupirati.

podjele grada i one koja je bila na snazi u vrijeme osmanlijske uprave te ističe da se Mostar, prije austrougarske okupacije i nove organizacije gradskih četvrti, dijelio na 33 mahale. Oslanjajući se na povijesne izvore, koji su mu bili dostupni, uspio je pobrojati najvažnije. Na istočnoj obali spominje sljedeće:

Stara mahala kod Općinske Kazine, Čerdagija, Karađozbegova, Kresina, Hadžibalina, Gornji Brankovac, Donji Brankovac, Bučuk mahalesi, Kamberagina, Tepa, Đurđi Ahmetpašina, Šarića Tekija.

Mahale na zapadnoj obali su, kao što Peez navodi, bile:

Oručluk (po obitelji Oručevića prozvana), Spila, ciganjska mahala, Dervišpašina, Šemovac, Dvizac, Lafina, Ričina kod željeznice.[57]

Kao što je ranije istaknuto, godine 1566. Osmanlije su, 20-ak metara od lančanoga mosta, a na mjestu ranije sagrađenoga i dotrajaloga drvenoga, podigli novi kameni koji je zasigurno najreprezentativniji pokazatelj spomenutoga prosperiteta. Tadašnji je Novi most građen za vrijeme vladavine sultana Sulejmana II. Veličanstvenoga[58] prema projektima mimara[59] Hajrudina, učenika mimara Sinana, jednoga od vodećih sultanovih arhitekata u Carigradu. Radove je nadzirao Mehmed Karađoz.[60] Most je građen od mekoga kamena tenelije iz Mukoše nedaleko od Mostara. Luk je dugačak 28,7 metara, a visok 21 metar od ljetne razine Neretve. S gradnjom je se započelo 1. muharema 965. godine prema islamskome računanju (24. listopada 1557.). Gradili su ga majstori iz okolice Dubrovnika i nahije Popovo, a sredstva za izgradnju prikupljana su dijelom od stanovništva u Mostaru, Nevesinju i Herceg-Novom, a dijelom iz državne blagajne.[61] U turskim se izvorima spominje još jedan kameni most i to na rijeci Radobolji koja protječe zapadnom stranom grada.[62] S obzirom na to da je se gradska infrastruktura, sustav mahala i čaršija, intenzivnije razvijala na lijevoj obali, određeni izvori navode pretpostavke o koncentraciji jednoga dijela zanatsko-trgovačkih objekata na zapadnoj obali Neretve. Početkom XVII. stoljeća tamo ih je bilo sedam. Veći dio ovih stambenih četvrti bio je na desnoj obali Radobolje, a Priječka čaršija na lijevoj. Kameni most na rijeci Radobolji, u neposrednoj blizini ušća s Neretvom, u izvorima se prvi put spominje 1558. godine i to vezano uz popravak nekoliko oštećenja na kamenoj strukturi.[63] Radi se, dakle, o mostu koji je povezivao Priječku čaršiju s lijeve strane Radobolje s pripadajućim joj

[57]Peez, 2002 [1891]: 19
[58]Vladao je od 1520. do 1566.
[59]Turski izraz za graditelja
[60]Hasandedić, 1980: 112
[61]Hasandedić, 1980: 120
[62] Takozvana „Kriva ćuprija“
[63]Mujić, 1954: 214

stambenim četvrtima na desnoj strani. Bitno ga je spomenuti, prije svega, kao tadašnji ključni trgovačko-komunikacijski kanal između Mostara i zapadne Hercegovine i makarskoga primorja s jedne strane, a istočne Hercegovine s druge. Služio je i kao rasterećenje lančanoga mosta koji je bio jedina poveznica lijeve i desne obale Neretve sa zapadnom Hercegovinom i Dalmacijom sve do dovršetka kamenoga, 1566. Jedan je od razloga podizanja kamenoga mosta na Radobolji zasigurno bila i potreba za prevoženjem osmanlijskih vojnih jedinica u spomenute zapadne krajeve radi učvršćivanja vlasti i daljnjih osvajanja prostora koji su postupno potpadali pod ingerenciju tadašnjega mostarskog kadiluka. Uz gospodarske razloge postojale su, dakle, i jasne vojno-strateške potrebe za boljim povezivanjem Mostara sa zapadnom Hercegovinom prije gradnje kamenoga mosta koji će konačno povezati dvije obale Neretve. Točna godina gradnje nije poznata, ali se može zaključiti da su turske vlasti kameni most na Radobolji vrlo vjerojatno podigle odmah u prvim godinama nakon zaposjedanja Mostara.

Vodoopskrbni su se problemi na istočnoj obali Mostara do 1639. rješavali pomoću kolotura ili čekrka kojima su mještani crpili vodu za piće i natapanje usjeva iz Neretve. Evlija Čelebi u svojim *Putopisima* spominje tri čekrka namijenjena javnoj upotrebi, ali ne precizira im lokacije i mnoštvo manjih po mostarskim dvorištima.[64] Na zapadnoj obali, osobito oko četvrti Cernica relativno je rano nakon dolaska Osmanlija ususta vljena mreža kanala za opskrbu čistom vodom za potrebe kućanstava. Godine 1639., uslijed brojnih sudskih sporova i pritužbi mještana jednih na druge zbog slučajeva odvraćanja i krađe vode, Mostar je dobio prvi gradski vodovod koji je se napajao iz rijeke Radobolje.[65]

Od arhitektonskih realizacija relevantnih za definiranje urbanoga pejzaža na polju sakralnih gradnji svakako su najzastupljenije džamije kojih je u Mostaru tijekom osmanlijske uprave gradom sagrađeno više od trideset.[66] Nazive su dobivale po svojim osnivačima i graditeljima. Uz najreprezentativniju, Karađoz-begovu sagrađenu 1557./58., svakako valja navesti i Ćejvan-ćehajinu, Koski Mehmed-pašinu i džamiju Nesuh-age Vučjakovića. U korpus orijentalne arhitekture koja, uz džamije krasi ulice i sokake mostarskoga starog grada, spadaju i školske zgrade (mektebi i medrese),[67] vodoopskrbni objekti (čekrci, šadrvani, česme i čatrnje), ugostiteljski objekti s prenoćištima (hanovi), stambeni objekti[68] i različite vrste

[64]Čelebi, 1957: 468
[65]Mujić, 1956: 191
[66]Do 1878. u Mostaru je podignuto 37 džamija.
[67]Mekteb je naziv za osnovnu, a medresa za srednju školu.
[68]Najpoznatiji su primjeri stambene arhitekture iz razdoblja osmanlijske uprave, koji do danas imaju status kulturnih spomenika, Bišćevića ćošak, Kajtazova kuća i Muslibegovića kuća.

memorijalnih građevina kao što su turbeta.[69] Sakralni objekti namijenjeni pravoslavnom i katoličkom bogoslužju u Mostaru nisu podizani prije XIX. stoljeća kada su, unutar relativno kratkoga razdoblja, sagrađene dvije pravoslavne i jedna katolička crkva.

Posljednje godine osmanlijske uprave u Mostaru, vrijeme sultana Abdula Aziza (od 1861. do 1876.), obilježene su zamjetnim porastom kulturne i vjerske tolerancije među lokalnim stanovništvom. Bitan je čimbenik u poboljšanju položaja pripadnika manjinski zastupljenih vjeroispovijesti sve veći interes stranih sila za zbivanja u Bosni i Hercegovini i ostalim rubnim dijelovima Carstva na izdisaju i osnivanje diplomatskih predstavništava čiji namjesnici djeluju u sprezi s lokalnim crkvenim organizacijama na obostranu korist. To se, prije svega, odnosi na predstavništva Austro-Ugarske Monarhije i Rusije.

Pravoslavna zajednica od početka XIX. stoljeća postupno preuzima primat u trgovačko-gospodarskoj sferi gradskoga života u čemu joj intenzivno pomaže rusko predstavništvo. Prva crkva pravoslavne zajednice podignuta je 1834. na Bjelušini u istočnome dijelu grada. Prema svjedočenju ruskoga konzula, Aleksandra Giljferdina iz putopisnih bilježaka nastalih tijekom obnašanja funkcija u Bosni i Hercegovini, prva je crkva vrlo brzo nakon dovršetka postala pretijesna za potrebe rastuće pravoslavne zajednice[70] te je 1863. započeta, a deset godina kasnije dovršena nova saborna crkva u neposrednoj blizini stare. Uz sredstva, koja su članovi zajednice osigurali, pristigla je i financijska potpora sultana Abdula Aziza, a izvedena je prema projektima samoukoga makedonskog graditelja Andreje Damjanova.[71] Istovremeno se franjevci, u okvirima novoosnovane biskupije i organizirane i od Bosne odvojene crkvene hijerarhije, povezuju s političkim predstavništvima Austro-Ugarske i Francuske. S druge strane, ni oni ne zanemaruju održavanje dobrih odnosa s osmanlijskim vlastima. Uz sultanovo odobrenje, novčanu potporu i darovano zemljište u Podhumu, 1866. godine podignuta je katolička crkva svetih Petra i Pavla uz koju će početkom 1890-ih biti sagrađen i franjevački samostan. Crkva je građena prema projektu talijanskoga franjevačkog arhitekta Mattea Lorenzonija[72] iz Vicenze, a samostanski će kompleks biti dograđen između 1890. i 1894. godine prema projektima gradskoga inženjera Miloša Komadine.

[69]Tip spomenika koji zajednica podiže u znak sjećanja na osobito zaslužnoga pojedinca.
[70]Giljferding, 1972: 61
[71] Detaljnije u: Kadijević, Aleksandar: *Mixture of Styles and Civilizations in the Ecclestiastical Architecture of Andreja Damjanov in Balkanic Regions under Turkish Rule*, u: 15th Turkish Congress of History 2006., Ankara, 2010., str.: 2126. – 2135. ili Makuljević, Nenad: *Andreja Damjanov: arhitekta poznoosmanskog Balkana*, u: Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti, Beograd, 2010, str: 137-150
[72] Informacije o ostatku opusa u: Betto, Bianca: *Fr. Francesco M. da Vicenza: Architetto Cappuccino: Cappuceino laico architetto: 1857-1880: A Trieste – In Erzegovina – In Corsica – In Brasile*, u: Aevum, Anno 39, Fasc. ¾, Maggio-Agosto, 1965. , Vita e Penseiro – Pubblicazioni dell'Universitá Cattolica del Sacro Cuore, str. 266. – 288

3.4. Demografske značajke

Tijekom osmanlijske uprave demografska se slika Bosne i Hercegovine mijenjala ovisno o različitim povijesnim okolnostima, ali konstantom je ostajala većinska zastupljenost stanovništva islamske vjeroispovijesti. Mostarske demografske prilike uklapaju se u tu širu sliku. Migracije su jedan od ključnih čimbenika koji su tijekom ova četiri stoljeća utjecali na demografsku sliku Mostara. Prema prvome popisu stanovništva, provedenom između 1475. i 1477., u Mostaru je živjelo svega 20-ak obitelji, a dobar je dio gradskoga teritorija bio napušten što upućuje, dakako, na iseljavanja pred dolazak Osmanlija.[73] Taj će se proces nastaviti u obrnutom smjeru tijekom nadolazećih stoljeća. Prvi popis stanovništva proveden, dakle, vrlo skoro nakon dolaska osmanlijske vlasti na prostor Bosne i Hercegovine ne donosi puno podataka o intenzitetu prvoga vala islamizacije zatečenoga kršćanskog stanovništva pa u to vrijeme još uvijek nije moguće donositi zaključke o dominantnoj zastupljenosti bilo koje od konfesija, ali će povoljne gospodarske prilike početkom XVI. stoljeća dovesti do povećanja broja stanovnika te je iz popisa stanovništva provedenoga 1585. vidljiva većinska zastupljenost žitelja islamske vjeroispovijesti.[74] Biskupski izvještaji i crkvene vizitacije tijekom XVII. i XVIII. stoljeća donose podatke o zastupljenosti katoličkoga stanovništva.[75] Muslimansko je stanovništvo zadržalo većinsku zastupljenost sve do dolaska austrougarske uprave, a od kraja XVIII. i u prvoj polovini XIX. stoljeća doći će do porasta broja pripadnika pravoslavne zajednice koja će postupno preuzimati primat u ekonomskoj sferi gradskoga života. Razdoblje je to, kao što je ranije istaknuto, porasta vjerske i nacionalne tolerancije uvjetovane, između ostaloga i lobiranjem diplomatskih predstavništava Austro-Ugarske Monarhije i Rusije za interese katolika i pravoslavaca na prostoru Bosne i Hercegovine. Četvrta su konfesionalna skupina Židovi. Intenzivnije se počinju doseljavati na prostor Mostara tek u XIX. stoljeću.[76]

Dolaskom nove vlasti u drugoj polovini XIX. stoljeća, demografska će se struktura cijele Bosne i Hercegovine, pa tako i Mostara, izmijeniti zbog novopridošlih predstavnika austrijskoga činovničkog aparata što će rezultirati i promjenama u načinu života domaćega

[73]Miletić, 1997: 11

[74]Detaljne podatke o demografskim kretanjima u Bosni i Hercegovini nakon dolaska osmanlijske uprave donosi Ahmed S. Aličić u tekstu: *Privredna i konfesionalna struktura stanovnišva u Hercegovini krajem XVI. stoljeća*, u: POF, br. 40, Sarajevo, 1991, s. 130-137.

[75]Detalji o porastu broja katolika na prostoru Bosne i Hercegovine prema kraju razdoblja osmanlijske uprave u: F. Marić: *Hrvati-katolici u Bosni i Hercegovini između 1463. i 1995. godine prema crkvenim dokumentima*, Katehetski salezijanski centar, Zagreb, 1998.

[76]U Mostar je se nekoliko obitelji sefardskih Židova doselilo u drugoj polovici XVI. stoljeća., ali tek u XIX. stoljeću pristižu i Aškenazi u znatnijem broju te zajedno sa Sefardima organiziraju židovsku zajednicu.

stanovništva, ali će doprinijeti i dodatnom intenziviranju dojma Mostara kao izrazito multikulturalne sredine u kojoj je svaka od demografskih skupina zadržala svoje osobitosti o čemu svjedoči i jedan od brojnih austrijskih činovnika, koji su iza sebe ostavili putopise s dojmovima sa svojih putovanja novostečenom kolonijom, Heinrich Renner u knjizi *Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko* objavljenoj 1896. u Berlinu:

Gradski svijet nosi narodnu nošnju, ukoliko se već ne odijeva „a la franka". Pravoslavci nose uglavnom onako crnkast crnogorski fes, ali umjesto početnog slova kneževa, kako je to običaj u Crnoj Gori, na zlatnom poklopcu izvezena je zlatna zvijezda. To su krupni ljudi radničkoga kova puni samopouzdanja. Nema kod njih podčinjenosti, to se odmah primijeti na ljudima. Primijetna je i njihova spremnost na borbu za očuvanje vlastite slobode. Ovdje se vidi kako su se Bosanci i Hercegovci, usprkos istom jeziku i porijeklu, razvili u dva različita naroda. Ovaj narod Turci nikada nisu uspjeli u potpunosti preobratiti, a svaki se pokušaj krvavo odbacivao. Hercegovci su otvoreni i iskreni ljudi naročito prema strancima poput sveg ostalog planinskog svijeta. Nisu baš susretljivi, ali su u svakom slučaju povjerljivi. Navikli su se oni na sadašnji režim. Navikavanje je, doduše, išlo znatno sporije nego u Bosni.[77]

Pet godina prije dolaska austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu, 1873., prema izvještajima fra Petra Bakule, struktura mostarskoga stanovništva izgledala je ovako:

	Kućanstva	Stanovnici
muslimani	2670	20 306
pravoslavci	626	5008
katolici	436	2821
Romi	129	903
Židovi	18	78
UKUPNO:	3882	29 116

Do 1885., dakle, tijekom nepunoga desetljeća novoga režima, demografska se slika izmijenila o čemu svjedoče i sljedeći podaci o zastupljenosti pojedinih skupina:

6825 muslimana
3369 pravoslavaca
2359 rimokatolika
98 Židova
17 pripadnika ostalih religija[78]

[77]Renner, 2007. [1896.]: 221
[78]Peez, 2002 [1891]: 61

Ako su podaci koje je Peez preuzeo od Bakule pouzdani, broj stanovnika islamske vjeroispovijesti osjetno se smanjio što dobrim dijelom možemo pripisati intenzivnom valu iseljavanja uslijed promjene vlasti. Time se i sveukupan broj stanovnika smanjio s gotovo 30 000 žitelja koji su Mostar naseljavali početkom prethodnoga desetljeća na 12 665.

4. Odjeci zapadnih utjecaja u arhitekturi Mostara između 1850. i 1878

Odluka Berlinskoga kongresa, održavanoga od 13. lipnja do 13. srpnja 1878. godine o dodijeli protektorata nad Bosnom i Hercegovinom Austro-Ugarskoj Monarhiji označila je veliku prekretnicu u gospodarskoj i političkoj, ali i kulturnoj povijesti ove zemlje i grada Mostara kao jednoga od triju njezinih najznačajnijih regionalnih središta. Počevši od te faze povijesnoga i urbanističkoga razvoja grada, moći će se i na primjeru Mostara sustavno pratiti odnos bosansko-hercegovačke arhitektonske baštine s tada aktualnim srednjoeuropskim strujanjima, odstupanjima od toga konteksta uvjetovanima tradicijom podneblja i programatskom politikom nove vlasti koja će nedvojbeno biti jedan od ključnih razloga kvantitativno najveće zastupljenosti neomaurskoga stila među ostalim historicističkim arhitektonskim vokabularima druge polovine XIX. stoljeća. Međutim, prije govora o manifestacijama visokoga i kasnoga historicizma uslijed uspostave austrougarske uprave na prostoru Bosne i Hercegovine, potrebno je napraviti svojevrsni uvod ukazivanjem na postojanje odjeka srednjoeuropskoga romantičarskog eklekticizma prve polovine XIX. stoljeća na prostorima tadašnje osmanlijske pokrajine za što primjeri postoje i na području Mostara. Prvenstveno se radi o sakralnim građevinama namijenjenima bogoslužju pravoslavne i katoličke zajednice. Obje, koje su u vrijeme kasne osmanlijske uprave podignute na području grada, svjedoče o spomenutim odjecima romantičarskoga eklekticizma, jedna u skromnijoj, a druga u doista reprezentativnoj inačici. Obje su započete i dovršene prije uspostave austrougarskoga protektorata i obje su, barem većim dijelom, izvedene prema zamislima inozemnih arhitekata. Riječ je o franjevačkoj crkvi Svetih Petra i Pavla započetoj 1866. godine, a u potpunosti dovršenoj i opremljenoj tek početkom XX. stoljeća i pravoslavnoj crkvi Svete Trojice građenoj od 1863. do 1873. godine. Prva je djelo talijanskoga franjevačkog arhitekta Mattea Lorenzonija, a druga makedonskoga samoukog graditelja Andreje Damjanova i njegove obiteljske radionice.

Kad su posrijedi spomenuti odjeci na polju stambene, odnosno stambeno-najamne arhitekture, prvenstveno su uočljivi na primjerima kuća koje su podizali gradski uglednici iz redova pravoslavne zajednice. Kao najreprezentativniju među njima valja izdvojiti stambeno-najamnu zgradu Đorđa Bjelobrka[79] na Carini iz 1876. čije su prostorije dijelom korištene za potrebe konzularnoga predstavništva Velike Britanije.[80] Mostar je potkraj osmanlijskoga

[79] Jednoga od predvodnika ustanka protiv osmanlijske vlasti 1875.

[80] Detaljni podaci o stranim konzularnim predstavništvima u Mostaru potkraj osmanlijske uprave dostupni su u dva teksta Šemsudina Zlatka Serdarevića objavljena u časopisu *Most*: "Konzulati u Mostaru za vrijeme turske i

razdoblja urbanistički još uvijek bio definiran orijentalnom osnovom i prostorno glavninom koncentriran na istočnoj obali rijeke. Stoga su i privatne novogradnje, koje se stilskim značajkama nadovezuju na zapadne historicističke obrasce, svojim pozicioniranjem i prostornim rješenjima logično uklopljene u ambijent. Građene su od kamena i većina ih nosi značajke rane talijanske neorenesanse s naglašenom mediteranskom primjesom. Ovo vrijedi za stambeno-najamnu dvokatnicu obitelji Bjelobrk koja se odnosom prema neposrednoj okolini logično nadovezuje na urbanističku tradiciju podneblja s ogradnim zidom koji ju dijelom izolira od ulice i unutarnjim dvorištem koje je prostornim rješenjem oslonjeno o obrasce uočljive na primjerima stambene arhitekture osmanlijskoga perioda. S druge strane, kombiniranje rezidencijalne namjene na prvom i drugom katu s prostorima namijenjenima komercijalnim potrebama u prizemlju funkcionalni je novitet koji će se u bosanskohercegovačkim gradovima u puno većoj mjeri afirmirati tijekom austrougarske uprave. Stilske značajke talijanske neorenesanse u oblikovanju prostornoga rješenja, podjele katova i dekoracije pročelja uočljive su i na drugom značajnom primjerku ove funkcije iz vremena prije uspostave protektorata. Riječ je o kući Ćorović iz 1874.[81] Za razliku od stambeno-najamne dvokatnice Bjelobrk, kuću Ćorović ne dijeli zid od uličnoga prostora. Koncipirana je kao dvokatna neorenesansna palača harmonične tlocrtne osnove s unutarnjim dvorištem. Dojam naglašene rustikalnosti pročelja jednak je u rješenjima svih triju etaža. Tri su visoka pravokutna otvora u prizemlju naglašena nadvratnicima. Ulično pročelje piano nobilea i drugoga kata rastvoreni su s jednakim brojem otvora kao i prizemlje, ali su na njima riješeni u formi polukružno zaključenih bifora s istaknutim kamenim prozorskim klupčicama. Još nekolicinu privatnih objekata u neposrednoj blizini kuće Ćorović, a samim time i Staroga grada okvirno se može datirati u kasni osmanlijski period. Stilske su im značajke svima podudarne, a razlikuju se po reprezentativnosti. Od kasnijih austrougarskih objekata iste ili slične namjene razlikuje ih to što nemaju žbukana pročelja.

Iz svega proizlazi zaključak da su odjeci ranoga historicizma u Mostaru u podjednakoj mjeru mogu prepoznati na primjerima arhitekture sakralne i privatne namjene s izostankom značajnih manifestacija u javnoj arhitekturi izuzev primjera u kojima su neke stambeno –

---

austrougarske uprave – 1. dio", u: *Most*, br. 136 (47), ožujak 2001. i "Konzulati u Mostaru za vrijeme turske i austrougarske uprave – 2. Dio", u: *Most*, br. 137 (48), travanj 2001. Arhiva časopisa *Most* dostupna je na: http://www.most.ba/arhiva.aspx .
U prvome od dva članka, između ostaloga, doznajemo i o lokaciji tadašnjega ruskog konzulata u četvrti Konak. Zgrada je nažalost srušena pa ne možemo steći izravan uvid u stilske i oblikovne značajke.

[81] Danas je u njoj smješten jedan od odjela Muzeja Hercegovine u kojem su izložene zbirke posvećene stvaralaštvu trojice mostarskih pisaca i kulturnih djelatnika: Svetozara Ćorovića, Alekse Šantića, koji je također jedan dio životnoga i stvaralačkoga vijeka proveo u ovoj kući, i Hamze Hume. Informacije o dataciji kuće preuzete su iz fonda ove zbirke.

najamne zgrade korištene za javne funkcije. Najreprezentativnijii su primjeri odjeka u sakralnoj arhitekturi.

Sakralno graditeljstvo Mostara i okolice u razdoblju između 1850. i 1878. obrađeno je u stručnoj i znanstvenoj literaturi s koncentracijom na dva ključna spomenika: redovničku crkvu Svetih Petra i Pavla i sabornu crkvu Svete Trojice. Pravoslavna je crkva Svete Trojice predmet interesa povjesničara arhitekture koji se bave srpskim i makedonskim graditeljstvom kasnoga osmanlijskog perioda još od sredine dvadesetoga stoljeća[82]. Franjevačka je crkva Svetih Petra i Pavla atribuirana[83] te stilski i oblikovno kontekstualizirana u okvire ostatka graditeljskoga opusa Mattea Lorenzonija prilikom zahvata u kojem joj je izmijenjeno pročelje 1980-ih[84].

[82] Počevši od Kruma Tomovskoga (*Majstor Andreja Damjanov*, Skopje, Arhitektonsko – gradežen fakultet, 1966. i *Makedonskite majstori – graditeli od devetnaesttiot vek*, Skopje, MANU, 2006. do suvremenih istraživača Nenada Makuljevića i Aleksandra Kadijevića koji će biti citirani u stilskoj i oblikovnoj analizi spomenika.

[83] Betto, Bianca: *Fr. Francesco M. da Vicenza: Architetto Cappuccino: Cappuceino laico architetto: 1857-1880: A Trieste – In Erzegovina – In Corsica – In Brasile*, u: *Aevum*, Anno 39, Fasc. ¾, Maggio-Agosto, 1965., str. 266. – 288., Vita e Penseiro – Pubblicazioni dell'Universitá Cattolica del Sacro Cuore

[84] Basler, Đuro: *Mateo Lorenzoni (1804–1880), graditelj franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Mostaru*, u: u: *Regiones Paeninsulae Balcanicae et Proximi Orientis: Aspekte der Geschichte und Kultur; Festschrift für Basilius S. Pandžić*, Bamberg, 1988., str. 369–379.

4.1.1. Franjevci u Mostaru

Osmanlije su Mostar zauzele između 1466. i 1468. godine. Početkom XVI. stoljeća u ovome su gradu katolici još uvijek bili brojčano najzastupljenija demografska skupina što će se do kraja stoljeća uvelike izmijeniti u korist žitelja islamske vjeroispovijesti. Prema popisu stanovništva na području Hercegovačkoga sandžaka iz 1585. u Mostaru, koji je u to vrijeme imao status kasabe, bilo je nastanjeno 557 muslimanskih i 11 kršćanskih obitelji.[85] Ne može se sa sigurnošću tvrditi koliki je u ovom prvom stoljeću pojedinačan udio katolika, a koliki pravoslavaca jer o brojčanoj zastupljenosti potonjih na tlu Mostara u vremenu početaka osmanlijske uprave nema pouzdanih podataka.[86] Za razliku od demografskih statistika vezanih uz pravoslavnu zajednicu, kad je u pitanju katolička preciznijim se brojčanim podacima može ući u trag zahvaljujući crkvenim statistikama, odnosno biskupskim izvještajima o vođenju kojih su hercegovački franjevci sustavno skrbili od početka XVII. stoljeća. Fra Dominik Andrijašević u biskupskom izvještaju iz 1629. donosi podatak o svega osam katoličkih obitelji na užem području grada Mostara.[87] Biskup Pavao Dragičević u XVIII. stoljeću obišao je dva puta apostolski vikarijat u Bosni, pod čijom je nadležnošću u to vrijeme bio i prostor Hercegovine zajedno s Mostarom, sastavljajući popise katoličkoga stanovništva. Prema izvještaju iz 1743. u Mostaru je obitavalo 19 katoličkih obitelji[88] u najužem gradskom pojasu, a na teritoriju čitave župe 138, a u izvještaju iz 1762. donosi podatak o 170 katoličkih obitelji, odnosno 1535 katolika. Biskup Marijan Bogdanović potkraj XVIII. stoljeća, u izvještajima iz 1768. i 1770. na užem području grada Mostara zabilježio je 18 katoličkih obitelji.[89]

Skrb o duhovnom životu, ali i obrazovanju i kulturnim prilikama brojčano oslabljene katoličke zajednice na prostoru Hercegovine, tijekom više od četiri stoljeća osmanlijske uprave tim prostorima, vodili su gotovo isključivo pripadnici franjevačkoga reda. U Humsku kneževinu franjevci su počeli pristizati iz Dalmacije još u XIII. stoljeću, odmah nakon osnutka reda te nastavili sa svojim misionarskim i kulturnim aktivnostima tijekom čitavoga XIV. stoljeća. Godine 1340. osnovan je Bosanski vikarijat,[90] ali prostor Hercegovine, odnosno tamošnja franjevačka misija u to vrijeme nisu bili pod njegovom

[85] Aličić, 1990: 137
[86] Ćorović, 1933: 35
[87] Marić, 1998: 28
[88] Đaković, 1979: 440
[89] Marić, 1998: 81
[90] Nikić, 2002: 32

jurisdikcijom, nego pod nadležnošću makarskih biskupa. Intenzitet je franjevačke djelatnosti, sasvim razumljivo, opao uslijed osmanlijskoga zauzimanja Bosne i Hercegovine 1460-ih.

Godine 1463., nakon zauzimanja Bosne, 28. svibnja, sultan Mehmed Fatih (Osvajač) u logoru Milodraž u blizini Fojnice, gdje se nalazio franjevački samostan, potpisao je *Ahdnamu* (povelju) kojom su zajamčena prava manjinski zastupljenim skupinama stanovništva na prostoru Bosne. Dokument je potpisan na inicijativu predvodnika bosanskih franjevaca fra Anđela Zvizodvića koji je prethodno priznao sultana za novoga upravitelja Bosne, a njime se franjevcima jamči mogućnost slobodnoga djelovanja na području osmanlijske uprave.[91] Dokument je, dakle, potpisan prije nego što su Osmanlije zauzele Hercegovinu. Stavki, koje su se unutar povelje našle i pod koje je sultan stavio potpis, pojedini regionalni namjesnici središnje istanbulske vlasti na prostoru Bosne i Hercegovine nisu se uvijek držali te su XVI. i XVII. stoljeće ušli u povijest kao razdoblje vrlo nepovoljnih prilika za katoličko stanovništvo ovoga područja. *Ahdnama* je ipak poslužila kao svojevrsno jamstvo kakvog-takvog očuvanja integriteta među katoličkim stanovništvom tijekom nadolazećih razdoblja.
Fra Petar Bakula u svome *Šematizmu* iz 1867. navodi lokacije i titulare sakralnih objekata koji su dočekali osmanlijski prodor na tlo Mostara i okolice:

Koliko smo doznali iz predaje, u Mostaru su bile naše tri stare crkve: svetog Stjepana, svetog Luke, od koje i danas postoji zvonik na kojemu je općinski sat, i crkva svetog Ante s franjevačkim samostanom kod Radobolje pod Humom. Ima zatim pod Vukodolom, na sjevernoj strani u podgrađu Podhum, džamija za koju misle da je bila crkva svete Ane. Ondje u blizini stari mostić i danas zovu most svete Ane. U obližnjem zapadnom selu Ilići bile su dvije stare crkve, jedna kod vrela Babun svete Ruže Viterbske, od koje i danas postoje zidovi, i služe za tursku džamiju i druga na Smrčenjacima Gospe Sniježne koja se pretvorila u ruševine.

Ivan Frano Jukić u svome putopisu *Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu* spominje i crkvu svetoga Jakova ističući da je i ona pretvorena u džamiju.[92] Osmanlije su, dakle, neke od kršćanskih sakralnih objekata porušili, a jedan su dio adaptirali za svoje bogoslužje.

Prije turskih osvajanja, na području koje je ulazilo u sastav ondašnje Humske kneževine, franjevci su samostane imali u Stonu, Slanom, Ljubuškom, Novom u blizini

[91]Detaljno o adhnami zajedno s prijevodom sultanovoga obećanja u: Šabanovć, Hazim: *Turski dokumenti u Bosni* iz druge polovine *XV stoljeća*, u: *Istorisko-pravni zbornk Pravnog fakulteta u Sarajevu* 1-2, Sarajevo, 1949., str. 200-208
[92] Jukić, 1842: 19

Čapljine, Mostaru, Konjicu i Blažuju u blizini Tomislavgrada.[93] Mostarski je samostan bio posvećen svetom Antunu Padovanskom. Većina ih je tijekom osmanlijskih prodora u XV. stoljeću porušena, a progoni su nastavljeni i tijekom XVI. stoljeća. Samostan u Konjicu srušen je 1523. ili 1534.[94] Mostar je pao u osmanlijske ruke između 1466. i 1468., a i samostan će biti srušen stoljeće kasnije, 1563.[95] Novi je osvojen 1471., a Ljubuški 1477.[96] Hercegovački su franjevci početak XVII. stoljeća dočekali bez ijednoga objekta koji bi im mogao poslužiti kao baza za nastavak djelatnosti. Takve su prilike rezultirale iseljavanjima preživjelih redovnika i katoličkoga stanovništva i to prvenstveno u Dalmatinsku zagoru i Dalmaciju. Franjevci su u nekoliko navrata pokušali isposlovati od sultana dopuštenje za obnovu samostana u Mostaru, ali im nije pošlo za rukom te su se preselili najprije u Imotski, zatim u Drašnice da bi u konačnici započeli s podizanjem nove rezidencije u Živogošću u blizini Makarske.[97] Prema crkvenim izvještajima s početka XVII. stoljeća, provincija Bosna Srebrena imala je 17 samostana od kojih je šest bilo izvan današnjih granica Bosne i Hercegovine (Živogošće, Makarska, Imotski, Visovac, Velika i Našice).[98] Iz Bosne se redovnici sa stanovništvom masovno iseljavaju u Slavoniju, a iz Hercegovine u Dalmaciju. U Hercegovini ipak ostaje određen broj redovnika i katoličkoga stanovništva. Tijekom razdoblja intenzivnoga iseljavanja u Dalmaciju, hercegovački su franjevci bili pod jurisdikcijom makarskoga biskupa. Godine 1700. uprava provincije Bosne Srebrene donijet će odluku o stavljanju župa u Mostaru i Ljubuškom pod jurisdikciju samostana u Kreševu. Godine 1735. će se dalmatinski samostani odvojiti od Bosne Srebrene u zasebnu provinciju sa sjedištem u Splitu, a iste će godine biti osnovan Apostolski vikarijat za Bosnu i Hercegovinu u sastav kojega nije ulazila Trebinjska biskupija,[99] a uskoro će iz okvira nadležnosti provincije Bosne Srebrene biti izuzeta i Slavonija.[100] Polovinom XVIII. stoljeća na prostoru čitave Bosne i Hercegovine djelovala su tri franjevačka samostana: u Kreševu, Fojnici i Sutjesci.

Početkom XIX. stoljeća nastupit će razdoblje povoljnijih okolnosti za pripadnike neislamskih vjeroispovijesti na ovim prostorima. Razdoblje je to vrhunca krize Osmanlijskoga Carstva inicirane još zaključcima mira u Srijemskim Karlovcima 1699.,

[93] Nikić, 1984: 8
[94] Radoslav Glavaš u *Spomenici pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave* – kao moguće navodi godine 1523. i 1524. (Glavaš, 1897: 23), a Petar Bakula u *Šematizmu* godinu 1534. (Bakula, 1970: 29)
[95] Andrija Nikić ističe da je u franjevačkom redu sačuvana predaja koja kaže da je samostan srušen 1563. (Nikić, 2002: 138), 138. Petar Bakula u svome *Šematizmu* uz isti događaj vezuje godinu 1570. (Bakula, 1970: 29-30)
[96] Vego, 1957: 71
[97] Jurišić, 1972: 104
[98] Nikić, 2002: 192
[99] Trebinje je bilo pod nadležnošću dubrovačkoga biskupa.
[100] Nikić, 2002: 213

vrijeme u kojem središnja vlast u Istanbulu, dobrim dijelom bezuspješno, pokušava provesti reforme u organizaciji uprave da bi suzbila ustanke neislamskoga stanovništva koji sve intenzivnije izbijaju na teritoriju čitavoga Carstva pa tako i Bosne i Hercegovine. Iznimno značajan čimbenik u poboljšanju položaja tadašnjih katoličkih i pravoslavnih stanovnika Bosne i Hercegovine su, razumljivo, i podrške diplomatskih predstavništava Austro-Ugarske Monarhije i Rusije. Austrijsko veleposlanstvo u Mostaru, kao što je zabilježeno u Sidžilu mostarskoga kadije, uz posebno sultanovo odobrenje (ferman) započelo je s radom u srpnju 1850. Fermanom se obavještava tadašnjega mostarskog vezira Ali-pašu Rizvanbegovića (upravljao je Mostarom od 1833. do 1851.) o postavljanju Marka Vuletića na mjesto zamjenika austrougarskoga konzula u Mostaru.[101]

U prvoj polovini XIX. stoljeća Hercegovina je, u upravno-organizacijskom pogledu, imala status pašaluka, a titulu vezira nosio je kontroverzni Ali-paša Rizvanbegović koji je, s jedne strane, ustavio program izolacionističke politike prema istanbulskoj porti i prema Bosni te se pokazao svojevrsnim političkim manipulatorom u prilikama koje je nesumnjivo iznjedrila kriza u kojoj se Carstvo tada nalazilo, a s druge je pak strane u mnogočemu zaslužan za gospodarski i kulturni zamah urbanoga središta svoje administrativne jedinice, Mostara. Upravo zahvaljujući njemu, hercegovački su franjevci, predvođeni Rafaelom Barišićem, dobili priliku da se odvoje od Bosanskoga vikarijata, da svoju tadašnju misiju uzdignu na status kustodije i započnu s gradnjom prvoga rezidencijalnog sklopa na prostoru Mostara – staroga biskupskog dvora u Vukodolu. Prije nego što su dobili priliku za gradnju rezidencije u Mostaru, godine 1843. franjevci započinju iseljavanje iz samostana u Kreševu, raseljavaju se po župama diljem Hercegovine i istovremeno počinju s inicijativama za dobivanje carskoga dopuštenja za gradnju samostana u Širokom Brijegu.[102]

Provodeći politiku osamostaljivanja Hercegovine, Ali-paši Rizvanbegoviću na ruku je išla i težnja Rafaela Barišića da franjevce odcijepi od crkvene hijerarhije u Bosni. Drugim riječima, njegovoj težnji za autonomijom u političkom smislu nije mogla odnemoći Barišićeva težnja za osnivanjem vikarijata odvojenoga od Bosne što će biti i odobreno dekretom rimske Kongregacije za širenje vjere donesenim 18. rujna 1847. godine.[103] Ali-paša je, između ostaloga, pomogao franjevcima i da dobiju dopuštenje za gradnju samostana u Širokom Brijegu za koji je kamen temeljac postavljen 23. srpnja 1846. Središte se mostarske župe prije početka gradnje biskupskoga dvora i crkve nalazilo u

[101] Branković, 2009: 40
[102] Glavaš, 1897: 38-41
[103] Bakula, 1995: 81

Mostarskom Gracu, a župa je obuhvaćala 29 okolnih sela stanovnicima kojih je bio dodijeljen relativno mali broj redovnika.[104] Nakon što su inicijative oko odvajanja od Bosanskoga vikarijata provedene u djelo, poduzetni je Barišić ponajprije isposlovao sultanovo odobrenje nakon čega je, uz pomoć Ali-paše Rizvanbegovića, godine 1847. od pape Pija IX. dobio blagoslov za gradnju biskupskoga dvora koji je dovršen 1849. Petar Bakula u svome *Šematizmu* donosi detaljan prikaz Barišićevoga truda uloženoga u podizanje rezidencije kao i opis radova i konačnoga izgleda biskupskoga dvora u Vukodolu:

(...) Uistinu bi bilo od male ili nikakve koristi odijeliti Hercegovinu od Bosne i postaviti joj na čelo manje revna, nemoćna ili kolebljiva čovjeka. Dvoje se je, dakle, tražilo: podjela vikarijata i postavljanje hrabra čovjeka. I upravo to dvoje se svidjelo Božjoj providnosti i povezati. Gospodin Barišić se morao mnogo truditi i mnogo zapreka nadvladati kod razdiobe vikarijata, a još veća ga je borba čekala, dok je osnovao residenciju u Mostaru. Ali što odvažni muž snuje, na to se i usuđuje. Barišić je bio, naime, obdaren tako junačkim srcem, da se nije bojao nikakvih pogibelji.

(...) Poznavao je on veliku moć zlata. Pomoću njega isposluje sebi carski ferman da napravi kuću u Mostaru. Zar misliš da je i s tim dekretom u rukama strt bijes otpora mostarskih Turaka? Nipošto! Naprotiv, tada se istom razjare, uzmu oružje u ruke prijeteći smrću biskupu. A on neustrašiv stupa započetim putem, spreman umrijeti ili se domoći cilja. Pobrinuo se, međutim, razboriti biskup da car strogo zapovjedi veziru Ali Paši, da se u Mostaru ustupi mjesto katoličkom biskupu za gradnju kuće, i da sam vezir ne štedeći nikakvih sredstava ozbiljno radi na podizanju kuće.

(...) ***Opis residencije***

Residencija ima pročelje i ulaz s juga. Svojom duljinom od 24 naša lakta proteže se prema sjeveru, a širinom od 21 lakta gleda prema istoku i zapadu. Od istoka, zbog nagiba zemlje, s podrumom ima tri vrlo visoka kata, a od zapada dva. Na duljinskoj sredini kuće nalaze se velika ulazna vrata koja uvode u donji kat. Ondje na desnoj strani tri sobe i sakrarij zauzimaju cijelu duljinu i širinu pet lakata. Sav ostali prostor služi za kapelicu, u kojoj se nalazi šest solidnih stupova i lukovi koji podupiru gornji zid. Kapelica ima samo jedan oltar, tri ispovjedaonice, krstionicu. Ukrašena je mnogim slikama, a strop bojama i slikama. Na lijevoj strani od glavnog ulaza su stube koje vode na gornji kat. Te stube uvode u veliku dvoranu kuće. Dvorana, široka 7 lakata, prostire se preko cijele duljine kuće. Na oba kraja ima od vrha do dna dva velika prozora na kljun. S obje strane velike blagovaonice poredane su sobe, po četiri sa svake strane. Uz veliku kuću prislonjena je kuhinja s potrebnim

[104] Nikić, 1996: 24

prostorijama i malom zimskom blagovaonicom sa strane zapadnog brežuljka. Uz spomenutu blagovaonicu, kuhinju i kuću dvorištem je spojena druga kuća, koja ima pod zemljom podrum na svod, gore pak na katu kapelicu za čuvanje presvetog otajstva i jednu sobu. Ova kuća je duga 16 lakata, široka 10. Između ove i velike kuće, u sredini dvorišta, nalazi se čatrnja, u koju se slijeva kišnica s krovova za kućnu upotrebu. Od juga, izvan ulaza u dvorište, prislonjena je uza zid dvorišta kuća za pučku školu koja je sagrađena godine 1852. Na dva je kata. Duga je 10 lakata, široka 9.[105]

Nakon što je opisao biskupski kompleks, Petar Bakula ističe sebe kao voditelja radova: *Kad bi poznavao surovost mjesta (kao ja koji sam vodio gradnju residencije) i sad kad bi pogledao što je urađeno, s najvećim bi divljenjem rekao: Djelo pokazuje veoma velikog junaka.*[106] Biskupski će dvor u Vukodolu početkom XX. stoljeća biti napušten, a nova će rezidencija biti dovršena 1906. na zapadnom ulazu u grad, na Balinovcu prema zamislima jednoga od ključnih projektanata na polju sakralne arhitekture visokoga historicizma na prostoru Hercegovine, Maximiliana Davida.

Ali-paša Rizvanbegović 1851. razriješen je dužnosti vezira zbog zakulisnoga pomaganja u organizaciji ustanka protiv osmanlijske vlasti, a Hercegovina je izgubila status zasebnoga pašaluka. Te okolnosti ipak nisu naudile položaju pripadnika franjevačkoga reda te će oni uskoro započeti s aktivnostima u svrhu podizanja nove, tada katedralne, crkve jer će se kapela u sklopu biskupskoga dvora vrlo brzo pokazati premalenom za bogoslužja brojčano rastuće mostarske katoličke zajednice. Godine 1852. misija im je i službeno dobila status kustodije, a od 1892. nosi naziv Provincija Marijina uznesenja.

Barišić je ustrajao u naumu da isposluje carski dekret za gradnju crkve koji će, uz pomoć Omer-paše Latasa, i dobiti 29. svibnja 1862.[107] Sultan Abdul Aziz[108] darovao je franjevcima zemljište u Podhumu koje je nekoć pripadalo Ali-paši Rizvanbegoviću i osigurao im je inicijalnu financijsku potporu, a ostatak će sredstava tajnik kustodije i nadzornik radova Petar Bakula, tijekom dugotrajnoga razdoblja izvedbe, prikupljati iz različitih izvora.

[105] Bakula, 1970: 59 - 62
[106] Bakula, 1970: 63
[107] Bakula, 1970: 65
[108] Upravljao je Carstvom od 1861. do 1876.

4.1.2. Franjevačka crkva svetih Petra i Pavla: povijest gradnje

Godine 1862., u travnju, fra Petar Bakula, jedan od osnivača i prvi tajnik franjevačke kustodije u Mostaru, s tadašnjim kustosom fra Anđelom Kraljevićem boravio je u Rimu tijekom održavanja generalnoga kapitula franjevačkoga reda,[109] a i mimo ovoga posjeta, Bakula je između 1861. i 1864., kao predstavnik Kustodije, više puta odlazio u Rim prikupljajući sredstva za podizanje životnoga standarda katoličkoga pučanstva Hercegovine, za gradnju škola, crkava i samostana. U Mostaru je kontinuirano boravio tijekom narednoga desetljeća, između 1864. i 1873., dakle u razdoblju tijekom kojega je crkva svetih Petra i Pavla sagrađena i osposobljena za bogoslužje. Godine 1872., kad je se započelo s gradnjom franjevačke tiskare u Mostaru, crkva je već bila u upotrebi za liturgijske svrhe, iako će radovi na uređenju podova i opremanju interijera potrajati sve do 1902.

Hercegovački su franjevci od samoga osnutka kustodije održavali kontinuitet dobrih i plodonosnih veza s talijanskom redovničkom subraćom. Bakula je se u više navrata tijekom 1850-ih i 1860-ih obraćao pojedinim talijanskim provincijalima, osobito onima u Veneciji, radi stipendiranja mostarskih klerika i omogućivanja njihovih odlazaka na izobrazbu na talijanskim bogoslovijama. Molbe su uglavnom nailazile na pozitivan odaziv.[110] Doduše, bilo je i povremenih zatezanja s talijanske strane oko primanja svih stipendista koje bi Bakula naumio poslati u pojedine talijanske gradove zbog čega se u nekoliko navrata pismeno obraćao i drugim potencijalnim izvorima financijske pomoći. Pisao je, između ostaloga, austrijskom caru Franji Josipu u Beč,[111] slao je klerike u Peštu i Zagreb, a stipendirali su ih i Juraj Haulik i Josip Juraj Strossmayer.[112] Kontinuitet povezanosti s talijanskim samostanskim zajednicama franjevačkoga reda, bez obzira na spomenute smetnje, ipak je ostao konstanta i moguće izvorište ideje o traženju arhitekta za izvedbu mostarske katedralne crkve upravo među talijanskim redovnicima. Nakon što je donesena odluka o gradnji crkve i nakon što su isposlovane potrebne dozvole, na red je došlo razmišljanje o potencijalnom arhitektu. U onodobnoj Hercegovini Bakuli je zasigurno bilo teško pronaći adekvatno praktično rješenje i teorijski potkovanoga čovjeka za taj posao.

[109] Nikić, 1984: 180
[110] Nikić, 1984: 181. – 182.
[111] Nikić, 1984: 184
[112] Nikić, 1984: 177

Autor je prvih nacrta za mostarsku crkvu svetih Petra i Pavla kapucinski brat laik Francesco Maria Lorenzoni iz Vicenze krsnoga imena Matteo Lorenzoni.[113] Iako podaci o susretu, kao ni prvotni Lorenzonijevi projekti, nisu sačuvani,[114] može se pretpostaviti da je Bakula neko od svojih putovanja u Italiju početkom 1860-ih iskoristio kao priliku za realizaciju cilja pronalaženja arhitekta. Godine 1863. u ožujku, Francesco Maria Lorenzoni, koji je tada boravio u Trstu, dobiva dopuštenje od generala svoga reda za odlazak u Hercegovinu gdje će, osim projekta za mostarsku crkvu, ostaviti još nekoliko graditeljskih tragova.[115]

Rođen je u mjestu Pignoratizio kod Vicenze 23. ožujka 1804., s 25 godina pristupio je kapucinskom redu, cijeloga života ostao je laikom bez teološkoga obrazovanja baveći se isključivo arhitektonskim radom, a podaci o školovanju za arhitekta nisu sačuvani. Umro je u Vicenzi 13. veljače 1880. godine.[116] Prvi zadatak koji je talijanski arhitekt dobio od hercegovačkih franjevaca bila je izrada projekta za samostansku crkvu u Širokom Brijegu koji je sačuvan, ali nije realiziran zbog nedostatka financijskih sredstava i graditeljskoga osoblja.[117] Crkva će biti započeta tek u prvom desetljeću XX. stoljeća prema projektima ranije spomenutoga inženjera Maximiliana Davida. Za ondašnje hercegovačke prilike preambiciozan Lorenzonijev projekt iz 1863., u duhu odjeka talijanske zrele renesanse, podrazumijevao je rješenje u vidu trobrodne bazilike s polukružnom kupolom s lanternom nad oltarnom zonom i po jednim tornjem sa svake strane kupole. Iako je zamislio crkvu nevelikih dimenzija,[118] za realizaciju arhitektonske koncepcije u cjelini u to vrijeme franjevačka zajednica u Širokom Brijegu nije raspolagala potrebnim financijskim sredstvima ni primjereno obučenim graditeljima, a nisu si mogli priuštiti dovođenje radne snage iz europskih zemalja.

U Hercegovini se Lorenzoni zadržao relativno kratko, ne duže od četiri godine. U srpnju 1868. već je bio na Korzici, nadzirući realizaciju svojih projekata za izvedbu župne crkve u mjestu Cardo kod Bastije.[119] Unutar toga kratkog razdoblja, osim projekta za mostarsku crkvu i onoga nerealiziranog za širokobriješku, izveo je i dva mosta: na rijeci Ugrovači kod Širokoga Brijega i na rijeci Mladi u blizini mjesta Veljaci nedaleko od Vitine. Realiziran mu je i projekt za župnu crkvu svetoga Franje Asiškoga u Imotskom (građenu od 1863. do 1888.,

[113] Basler, 1988: 369
[114] Basler, 1988: 371
[115] Betto, 1965: 271
[116] Basler, 1988: 369
[117] Bevanda, 2006: 490
[118] 48,2 metra dužine i 21,8 metar širine
[119] Betto, 1965: 272

a opremanu do 1905.) koji također nije sačuvan, ali su podaci o arhitektu ostali sačuvani u zapisima samostanske kronike.[120] Milan Ivanišević u tekstu *Crkva svetog Franje Asiškog u Imotskom* višestruko upozorava na nesređenost arhivske građe koja prati Lorenzonijevu djelatnost u Hercegovini, ali ističe i da je autentična dokumentacija o njegovom autorstvu projekta za crkvu u Imotskom ipak sačuvana u kapucinskom arhivu u gradu Mestre gdje je dio popisa građevina koje je Lorenzoni projektirao i realizirao i ispod kojega stoji njegov potpis. Župna crkva u Imotskom u popisu je navedena pod rednim brojem 18.[121] Isti autor navodi i mogućnost Lorenzonijevoga autorskog udjela u projektu za župnu crkvu svetoga Ilije u mjestu Veljaci gdje je projektirao most kao i za zgrade crkve i franjevačkoga samostanskog kompleksa na Humcu dovršenoga 1869.

Željka Čorak u članku *Sv. Mihovil u Ovčarevu između historije i historicizma* navodi mogućnost njegovoga udjela u autorstvu projekta za ovu još uvijek neatribuiranu crkvu u Bosni, dovršenu 1869./70. na temelju ondašnjih veza bosanskih i hercegovačkih franjevaca, određenih stilskih podudarnosti i upadljive poveznice u liku Antuna Cicilianija protomagistra samostanske crkve u Gučoj Gori koji je, između ostaloga, nadzirao izvedbu crkve u Imotskom.[122] Autorica članka prepoznaje oblikovne srodnosti između crkve u Gučoj Gori (započete 1857.) i Ovčarevu, pronalazi određene venecijanske uzore, ističe da je bosanski franjevac fra Jako Baltić nadzirao izvedbu crkve u Ovčarevu u cijelosti, a one u Gučoj Gori (kojoj je arhitekt također nepoznat) sedam godina i vezano uz nju u svome *Godišnjaku* spomenuo protomagistra Cicilianija[123] koji je, kao što je navedeno, nadzirao radove na imotskoj crkvi te bi se u tome mogle tražiti eventualne poveznice. Unatoč okvirnoj vremenskoj podudarnosti i potencijalnim osobnim vezama Lorenzonija i Cicilianija, autorica članka ipak odbacuje atribuciju usporedbom s Lorenzonijevim sačuvanim i sigurno pripisanim ostvarenjima na Korzici i Bonjardinu u Brazilu i s mostarskom crkvom svetih Petra i Pavla na kojima su arhitektonska rješenja, unatoč naivno-romantičarskom eklektičnom pristupu, osjetno stroža i oslonjena u puno većoj mjeri na palladijevski morfološki repertoar za razliku od razigranih, slobodnijih i u puno široj skali sintezno-eklektičnih formi apliciranih na pročelje crkve u Ovčarevu. Bilo kako bilo, Lorenzoni je u Hercegovinu poslan iz Trsta 1863. i zadržao se tamo do 1867. Kao što je spomenuto, nije pozvan isključivo radi izrade projekata za crkvu svetih Petra i Pavla niti se može sa sigurnošću tvrditi da je projekte izradio odmah nakon dolaska. Ako i jest, početak izvedbe odgodila je smrt biskupa Barišića 1863., a

[120] Vrčić, 1989: 77
[121] Ivanišević, 1989: 357
[122] Čorak, 2004: 275
[123] Baltić, 2003: 273

novim je biskupom imenovan dotadašnji kustos, fra Anđeo Kraljević koji će i postaviti Petra Bakulu na mjesto voditelja gradnje. Radovi su započeti 7. ožujka 1866., a Matteo Lorenzoni Hercegovinu napušta 1867. uputivši se na realizaciju novih arhitektonskih zadataka u Italiju. Gradnja mostarske crkve ostaje u rukama poduzetnoga franjevca, Petra Bakule koji te iste godine bilježi podatke o stupnju dotadašnje izgrađenosti objekta:

Na ovoj, dakle, ravnici počela se graditi naša nova crkva 7. ožujka 1866. Njezina duljina sa svetištem iznosi 52 lakta, širina 25. Kapela svetišta je duga 14 lakata, široka 13. Od istoka kapele je zvonik dug 5 lakata, širok 5. Stil crkve je korintski. Cijela duljina svete zgrade do svetišta sastoji se od tri lađe. Srednje velike i dvije pobočne manje. Kapela pak u obliku luka mora imati dva i pol lakta visine i jedan i četvrt širine. Tako će imati i srednja lađa. Kapela ima dva prozora i jednu zvijezdu u sredini probušenu. Isto tako i svetište ima dva prozora. Crkva ima petera vrata, dvoja sa strane na pobočnim lađama, a troja na pročelju. Nad vratima su velike zvijezde.

Prošle godine za sedam neprekidnih mjeseci (pod mojim vodstvom) vanjske lađe izidane su do krova u visinu, od 10 ½ lakata, i sav okoliš i kapele i sakristije i zvonika do iste visine. Temelji do tri lakta u zemlji leže na mreži trupaca, od tvrdoga hrasta. Sad treba da se zid srednje lađe stavi na stupove i lukove te da se mnogo izdigne iznad pobočnih lađa, i zvonik da se digne do potrebne visine, te da se sve pokrije. Međutim, dok se je rečeno napravilo, potrošeno je 11700 forinta. Toj svoti dodala je velikodušnost turskoga cara 2500 forinta (zajedno sa zemljištem). Ostalo je gotovo sve od milostinje, na drugom mjestu skupljene i od Propagande iz Liona. Neka se nitko ne čudi kao da smo mnogo potrošili. I neka se ne čudi, ako dozna od mene da je svaki kvadratni lakat zida stajao četiri i pol forinta. Jer mi pri ruci nismo ništa imali osim vode, a drugi materijal iz daleko teško pribavljen trebalo je skupo platiti. Mnogo je utrošeno, a trebat će još mnogo više utrošiti, dok se dovrši ta katedrala. Ali da ne bi komu došlo u pamet, da se traži velika svota zato što smo iz potrebe započeli veliku crkvu, a iz hvalisavosti u odveć raskošnom stilu, neka zna zasigurno: Uz solidnost i pristojnost mi smo se držali najveće skromnosti u stilu izgradnje, što je svakome jasno kad pogleda. Stoga da mognemo udovoljiti i potrebi i ljepoti bogoslužja, treba nam još veoma mnogo velikodušnih dobročinitelja.[124]

Talijanski je arhitekt, dakle, gradilište napustio gotovo pet godina prije nego što je crkva posve osposobljena za bogoslužje. Bakula je možebitno unosio određene modifikacije u izvedbi, osobito pročelja, ali s obzirom na to da projekti nisu sačuvani, o stupnju tih

[124] Bakula, 1970: 100-101

modifikacija ne može se sa sigurnošću govoriti. Iz svećenikovih zapisa o vođenju gradnje nedvojbeno se može iščitati poznavanje tehničkih detalja i konstruktivne logike, ali se o eventualnom udjelu u umjetničkoj koncepciji konačnoga arhitektonskog rješenja može samo nagađati. Crkva je, dakle, do 1867. bila podignuta do visine krova, 1871. bit će osposobljena za bogoslužje, Petar Bakula preminuo je 1873., a do 1902. opreman je interijer bazilike. Iz putopisa Moriza Hoernesa *Dinarische Wanderungen: Cultur und Landschaftsbilder aus Bosnien und Herzegovina*[125] doznajemo ponešto o kronologiji opremanja interijera crkve. Tijekom svoga putovanja po Bosni i Hercegovini krajem 1880-ih, prilikom boravka u Mostaru, posjetio je nedjeljnu misu u crkvi svetih Petra i Pavla. Opisuje ju kao lijepu novogradnju u korintskom stilu u obliku bazilike i prevodi riječi uklesane u kamen nadvratnika glavnoga ulaza, a zatim piše o dimenzijama i unutarnjem izgledu: *Već spomenuta crkva naročita je građevina. Dugačka je 52 lakta, široka 26. Bazilika s tri broda i apsidom za glavni oltar visoka je 30 lakata, a toranj 48. Prozori su od šarenoga stakla, a zidovi i vrata oslikani. U svodu apside je slika uskrsnuloga Iskupitelja i natpisom „Uskrsnuli" („Resurrexi").*[126]

Od austrougarskih putopisaca također doznajemo da se 1890-ih crkva neformalno nazivala katedralom. Godine 1892. Ernst Vergani objavio je knjigu *Nach Sarajevo und Mostar: Eine Sängerfahrt nach Neu-Osterreich* u Beču. Literatura koju je prethodno konzultirao i koristio kao vodič prilikom posjete Mostaru bio je, godinu dana ranije objavljen, putopis Carla Peeza.[127] Suprotstavljajući orijentalni izgled ulica Staroga grada novim građevinama na zapadnoj obali, osvrće se ukratko i na crkvu koju naziva katedralom i samostan koji je u ovo vrijeme bio u izgradnji.

Svakako valja napomenuti da je franjevačka crkva sve do 1980. imala formalnu funkciju katedralne, temeljito je obnavljana od 1985. do 1986.[128] nakon čega je teško oštećena u posljednjem ratu da bi se na njezinom mjestu danas našla nova trobrodna crkva sa zvonikom odvojenim od tijela građevine.

[125] Hoernes, Moriz: *Dinarische Wanderungen: Cultur und Landschaftsbilder aus Bosnien und Herzegovina*,Wien, C. Graeser, 1894, str. 49-51
[126] Isto kao i prethodna bilješka, str. 57
[127]Vergani, 1892: 74-75
[128] Basler, 1988: 379

4.1.3. Franjevačka crkva svetih Petra i Pavla: stilske i oblikovne značajke

Stara mostarska crkva svetih Petra i Pavla nalazila se na zapadnoj obali Neretve, u dijelu grada zvanom Podhum uz rječicu Radobolju. Odlikovala ju je bazilikalna forma i trobrodna prostorna dispozicija sa srednjom lađom širom od bočnih zaključenom polukružnom apsidom na istoku. Nadsvođeni svetišni prostor širinom je odgovarao širini glavnoga broda koji je od bočnih bio odijeljen stubovima toskanskoga reda koji su nosili lukove. Toranj pravokutnoga presjeka sa zvonikom bio je lociran uz svetišni dio. Zidana je od kamena, a zaključena drvenim krovištem. Središnji brod s 4 pravokutna prozorska otvora bio je viši od bočnih čiji su zidovi bili rastvoreni jednakim brojem također pravokutnih prozora.
Pročelje crkve, u izvornoj inačici, horizontalno je bilo podijeljeno u dvije zone plitkim vijencem u razini krovnih dasaka u unutrašnjosti građevine. Donja je horizontalna pročelna zona bila koncipirana u formi položenoga pravokutnika, a kosina je pokrova nad bočnim lađama formirala poluzabate na koje se nastavljao zid višega središnjeg broda. Tri pravokutno zaključena portala, od kojih je središnji bio viši od bočnih, nosili su istaknute nadvratnike. Nad središnjim je se isticala ploča s natpisom o gradnji crkve i omanji timpanon na volutno izvijenim konzolama iznad linije vijenca koji razdjeljuje etaže. Po jedna rozeta bila je aplicirana iznad svakoga od bočnih portala, a treća, središnja u gornjoj pročelnoj zoni također zaključenoj zabatom.

Po stilskim značajkama crkva je načelno svrstiva u skupinu odjeka ranoga eklektičarskog historicizma prve polovine XIX. stoljeća koji se u ovom slučaju manifestirao u svojoj neorenesansnoj inačici još uvijek podosta udaljenoj od vrhunskih ostvarenja u ovome stilu u okvirima njegovih visokohistoricističkih dometa druge polovine XIX. stoljeća koji će se, na prostoru čitave srednje Europe, voditi načelima arheološke točnosti u reprodukciji pojedinih detalja i arhitektonskih cjelina povijesnih stilova koje će citirati.

Godine 1985./86. uprava mostarske franjevačke provincije, zbog relativno lošega stanja u kojem se crkva tada nalazila, odlučila je investirati u temeljit zahvat u svrhu obnove pokušavši pritom priskrbiti originalne Lorenzonijeve nacrte s obzirom na to da je voditelj restauratorskoga zahvata, Đuro Basler, na temelju metode komparacije sa sačuvanim i realiziranim Talijanovim projektima za crkve u talijanskom mjestu Cardo i u Bonjardinu u provinciji Permanbuco u Brazilu kamo se Lorenzoni uputio 1871.,[129] vjerovao da su rozete nad bočnim portalima posljedica Bakuline intervencije u izvorne skice talijanskoga

[129] Betto, 1965: 273

majstora.[130] Projekte, međutim, nije bilo moguće pronaći ni u jednom od talijanskih arhiva koji su raspolagali dijelovima Lorenzonijeve ostavštine te se obnovi pročelja pristupilo vodeći se uglavnom metodom analogije sa spomenutim sačuvanim crkvama u Italiji i Brazilu, a dijelom i komparacijom s nerealiziranim projektom za samostansku crkvu u Širokom Brijegu iz 1863.

Ključna je posljedica dvadesetostoljetne obnove, dakle, promjena u ustroju pročelja. Vertikalno je segmentirano u tri zone odijeljene toskanskim pilastrima i tako je još jasnije odražavalo prostorni ustroj unutrašnjosti trobrodne bazilike. Prilikom obnove uklonjene su i profilacije oko okrugloga prozorskog otvora manjih dimenzija u zoni krovnoga zabata. Kosina poluzabata nad bočnim lađama zamijenjena je konkavno zaključenim rješenjem u vidu plašta. O pitanju horizontalne podjele, zadržano je dvoetažno rješenje s time da je razdjelni vijenac naglašenije istaknut u odnosu na zidnu plohu. Rozete nad bočnim portalima, za koje se vjerovalo da su posljedica Bakuline modifikacije izvornoga projekta, zamijenjene su otvorima u obliku horizontalno položenih pravokutnika, a zadržana je rozeta nad središnjim portalom.

Lorenzoni je, kao što je spomenuto, sigurni autor još jedne građevine u blizini Mostara – samostanske crkve svetoga Franje Asiškog u Imotskom. Usporedba s rješenjem pročelja ove trobrodne bazilike mogla bi navesti na zaključak da Lorenzoniju nije bila strana ni ideja aplikacije triju rozeta nad portalima što je Basler pripisao Bakuli i eliminirao u obnovi nastojeći se približiti izvornom projektu. Moguće je, stoga, da je Bakula pri izvedbi pročelja zapravo i slijedio Talijanov izvorni koncept. Na crkvi u Imotskom očituju se srodnosti s mostarskim rješenjem i u stilski bliskome obrascu, u tlocrtnoj dispoziciji i u pojedinim detaljima rješenja pročelja koje je obnovom bilo izmijenjeno. Razlike su, pak, u tome što je imotska bazilika dimenzijama prostranija, reprezentativnija i zaključena križnim svodom, a prozorski su otvori polukružni što je slučaj i s trima portalima na pročelju. Ono što je Đuro Basler istaknuo kao indikaciju vjernosti dijelu potencijalnoga Lorenzonijevog izvornog nauma za rješenje pročelja u slučaju mostarske crkve aplikacija je križa na akroteriju nad središnjim zabatom pročelja kojega autor drži svojevrsnim dekorativnim pečatom talijanskoga majstora jer ga pronalazi na gotovo svim sačuvanim projektima.[131] U Imotskom je taj detalj također prisutan, a kameni je križ apliciran i u visokom reljefu iznad središnjega portala. Još je jedna razlika u činjenici da je u slučaju imotske crkve primijenjena tripartitna vertikalna razdioba pročelja što u Mostaru nije bio slučaj prije obnove 1985., a na većini ostalih

[130] Basler, 1988: 372
[131] Basler, 1988: 370

Lorenzonijevih radova, uključujući i nerealizirani projekt za Široki Brijeg, jest. Tri rozete nad tri portala, međutim, koje Basler ističe kao Bakulin dodatak, Matteo Lorenzoni postavio je i na pročelje crkve svetoga Franje Asiškog za koju je projekte izradio 1863. U obnovi mostarske crkve zadržana je samo središnja. Obnovom je se nesumnjivo postiglo podizanje razine vizualne efektnosti pročelja i približilo se palladijevskim rješenjima što je Basler istaknuo kao jedan od ključnih ciljeva[132] pozivajući se u više navrata na Lorenzonijevo isticanje svoga renesansnog sugrađanina kao jedinoga uzora. Basler, međutim, na više mjesta Francescovim arhitektonskim rješenjima pripisuje odveć kruto i akademsko nadovezivanje na potencijalne klasicističke uzore iz prve polovine XIX. stoljeća koje eklektički sumira u sinteze s renesansnim morfološkim repertoarom i stereotipnost arhitektonskih rješenja. Ako se, pak, promotre sačuvani nacrti za tri njegove crkve od kojih su dva realizirana i ako tome pridodamo mostarsku baziliku i samostansku crkvu u Imotskom, može se uočiti stanovita raznolikost rješenja unutar kapucinovoga opusa. Realizirano je pročelje crkve na Cardu po koncepciji najbliže rezultatu Baslerove obnove mostarske crkve, ali je pročelje crkve u Imotskom, izuzev vertikalne raščlambe pročelja, bliže izvornom izgledu mostarskoga primjera iz kojega se obnovom eliminirao pretpostavljeni Bakulin rukopis. Crkvu u Bonjardinu odlikuje dvotoranjsko pročelje bez horizontalne raspodjele u dvije etaže kakvo je primijenjeno u Mostaru, a nerealizirani projekt za Široki Brijeg nudi, među svim navedenima, možebitno i najzanimljiviji koncept blizak rješenjima venecijanske renesanse s profilacijski najrazrađenijom donjom horizontalnom zonom, širokim razdjelnim vijencem, visokim polukružnim prozorima na središnjem dijelu zaključenom polukružnim zabatom iznad kojega bi se nazirala kupola s lanternom flankirana tornjevima. Većina se rješenja odlikuje pročišćenošću pročelnih zona, ponekad gotovo klasicističkom strogošću u odabiru dekorativnoga repertoara, stanovitom razinom skromnosti i jednostavnosti raščlambe s čime redovito sintetizira pojedine palladijevske elemente. Od ovoga načelnog obrasca opet ponajviše odudara nerealizirani projekt za širokobriješku crkvu. Petar Bakula u kroničkim zapisima kojima prati radove na izvedbi crkve[133] ističe isključivo sebe kao graditelja i to čak i u prvih sedam mjeseci gradnje dok je Matteo Lorenzoni još uvijek bio u Hercegovini pa ih ne možemo promatrati kao mjerodavan izvor za podatke o eventualnom udjelu mostarskoga franjevca u modifikaciji projekata nakon Lorenzonijevoga odlaska. Misterij oko autorskoga udjela u konačnom izvornom izgledu pročelja mostarske crkve prije obnove 1985./86. time

[132] Basler, 1988: 374

[133] Uz *Šematizam*, od radova koji su relevantni kao izvori podataka o gradnji crkve, valja navesti i djelo *Kratka povijest franjevaca u Hercegovini*.

ostaje nerazriješen, ali je bar u podjednakoj mjeri otvorena mogućnost da je rezultat izvorne koncepcije kapucina iz Vicenze kao i da je posljedica Bakulinih modifikacija Lorenzonijevoga nacrta.

4.2.1. Pravoslavna zajednica u Mostaru

Za razliku od statističkoga praćenja demografskih uspona i padova katoličkoga dijela stanovništva, registri koji su dostupni u crkvenim knjigama, podaci o zastupljenosti i brojčanom kretanju pripadnika pravoslavne zajednice u Mostaru znatno su oskudniji te je teže sačiniti preciznu rekonstrukciju osobito kad je u pitanju vrijeme početaka osmanlijske uprave između ostaloga i zbog razlika u evidencijama prelazaka dijelova stanovništva s jedne konfesije na drugu uvjetovanoga dinamikom društveno-političkih okolnosti koje su sredinom XV. stoljeća zadesile ovu sredinu. Kao što je ranije istaknuto, tijekom prvoga stoljeća turske uprave, kršćansko je stanovništvo brojčano držalo prevlast nad islamskim. Obično se ističe da je u razdoblju prije okupacije, od 1466. do 1468. na području okolice budućega Mostara, pravoslavaca bilo više nego katolika, ali je određeni postotak prešao u početku među bogumile, a kasnije na islam.[134] Mostar se, međutim, kao gradsko naselje doista formirao tek nakon dolaska osmanlijske uprave sredinom XV. stoljeća. Za XVI. stoljeće, prema Vladimiru Ćoroviću, nema pouzdanih izvora o brojčanom kretanju pravoslavnoga stanovništva ni o postojanju bilo kakvih građevina namijenjenih bogoslužju.[135] O tome koliko je pravoslavaca živjelo u Mostaru u XVI. stoljeću zaključujemo na temelju dokumentacije koja je pratila onodobne trgovačke veze Mostara i Dubrovnika te se iz nje može razabrati da su mostarski Srbi, već od samih početaka gradske povijesti, bili značajan čimbenik u njegovom trgovačkom i gospodarskom životu.[136] Postoje podaci o valu doseljavanja članova srpskih poduzetničkih obitelji iz Dubrovnika u Mostar u prvoj polovini XVI. stoljeća, ali će kontinuitet tih veza u drugoj polovini stoljeća početi jenjavati s obzirom na to da muslimanski trgovci tada nakratko preuzimaju primat u izvozu kože u talijanske gradove za što su ključne opet bile posredničke veze s Dubrovnikom.[137] Srpski će trgovci glavnu ulogu preuzeti ponovno u XVII. stoljeću.

Zbog činjenice da su tijekom cijeloga razdoblja osmanlijske uprave Bosnom i Hercegovinom bili prilično značajan čimbenik ekonomskoga razvoja države, mogli su se, iako malobrojniji od katolika, odvažiti na znatnije iskazivanje neposluha institucionalnim okvirima osmanlijske uprave u vidu vojne podrške kršćanskim zemljama koje su s Osmanlijama ratovale koristeći, jasno, ishode sukoba koji su za Carstvo od početka XVII. stoljeća bivali sve nepovoljniji. U XVIII. stoljeću na prostoru Mostara islamsko stanovništvo brojčano

[134] Peez, 2002: 65
[135] Ćorović, 1933: 16
[136] Samardžić, 2001: 45
[137] Samardžić, 2001: 54-55

dominira, ali se na prostoru čitave Bosne i Hercegovine Srbi sve intenzivnije doseljavaju u gradove. U Mostar se doseljavaju prvenstveno s prostora istočne Hercegovine. U gradu su pokretali različite obrte i radili na trgovačkim vezama s Primorjem postajući ključnim čimbenikom u gospodarskom životu iako ih je u drugoj polovini XVIII. stoljeća u Mostaru bilo svega četiri stotine.[138] Mostarska će pravoslavna zajednica već u ovom razdoblju po stupnju razvoja i gospodarskoga utjecaja dosegnuti status najznačajnije u Hercegovini što će još intenzivnije doći do izražaja u XIX. stoljeću.

Kad su u pitanju institucionalni religijski okviri ove zajednice, u prilog je porastu njezinoga značaja zasigurno išla činjenica da je 1760-ih došlo do preustroja na polju crkvene hijerarhije. Tadašnji je mitropolit Aksentije Palikuća, nakon ukidanja Pećke patrijarhije uslijed čega je Zahumsko-hercegovačka mitropolija došla pod jurisdikciju Carigrada, svoje sjedište iz manastira Duži premjestio u Mostar. Nakon toga je uslijedilo razdoblje mitropolita grčkoga podrijetla koje će potrajati do 1888. i biti obilježeno sukobima s predstavnicima pojedinih pravoslavnih općina i uprava pojedinih manastira uključujući i manastir Žitomislić u blizini Mostara i različitim zloupotrebama položaja zbog kojih se pravoslavno stanovništvo često pobunjivalo protiv vrha crkvene hijerarhije.[139] Bitno je, međutim, napomenuti da tijekom toga razdoblja ipak nije održan kontinuitet stolovanja mitropolita grčkoga podrijetla. Između 1838. i 1848. na ovoj je se poziciji nalazio Bugarin Aksentije, a između 1860. i 1864. Mitropolijom je upravljao Joanikije Pamučina podrijetlom iz Trebinja.[140] Potonji je zbog domaćega podrijetla među narodom bio osobito omiljen. Posljednji Grk koji je se našao na poziciji mostarskoga mitropolita bio je Ignacije koji je na funkciju postavljen 1875., a umirovljen 1888.

Pouzdan podatak o gradnji prve crkve mostarske pravoslavne zajednice nije sačuvan, ali se ona u izvorima spominje oko 1750. godine. Vladimir Ćorović u povijesnom pregledu razvoja mostarske pravoslavne zajednice donosi detalje o tom zapisu. Radi se o spisu koji dokumentira smrt svećenika Nikole Opuhića, a spominje se i crkva: *On bijaše u Mostaru crkvi služitelj i svijem hristijanom, a sada nam ostade crkva kao gluha iza njega*.[141] Objekt koji je prethodio staroj pravoslavnoj crkvi dovršenoj 1835. i bio korišten u svrhu bogoslužja po svoj je prilici bio neka vrsta omanje rezidencijalne građevine koju je zajednica unajmila od

[138] Branković, 2009: 26
[139] Samardžić, 2001: 73
[140] Popis svih mostarskih mitropolita od 1776. do 1889. s godinama stolovanja u: Peez, 2002: 227-228
[141] Ćorović, 1933: 35

nekoga stanovnika četvrti koja je bila naseljena isključivo pravoslavnim stanovništvom te ju adaptirala za liturgiju.[142]

Sigurno je, međutim, da je 1833. potpisan carski ferman za gradnju nove crkve na istim temeljima[143] s čime se otpočelo 1834. nakon što je stara i oronula građevina porušena. Fermanom se deklarativno odobrava popravak bogomolje, ali je ipak sagrađena nova i to dimenzija ipak neznatno većih od građevine koja je ranije stajala na njezinom mjestu.[144] Joanikije Pamučina, koji je u vrijeme izvedbe radova bio arhimandrit premješten iz manastira Zavale u Mostar, ukratko opisuje okolnosti gradnje:

Ali-paša se vratio u Mostar i istog ljeta je započeta crkva. Svod je bio od kamena, i da li zbog toga što su ubrzano gradili ili što nije bilo dozvoljeno da ga više podignu (svod nije dobio potrebne dimenzije i ostao je nepoduprt) samo se on srušio i zgnječio dva-tri čovjeka. Što je bilo moguće brže, jadni hrišćani raščistili su ga i ponovo podigli. Crkva se počela graditi 1833. godine, a dovršena je 1835. godine. Ali ovoga puta, njen svod je sveden iz drveta, a ne iz kamena. Iste godine u Čistu nedelju, nju je osvještao vladika Josif i promijenio joj ime od hrama Pokrova u hram Roždestva Presvete Bogorodice, zbog toga što u grčkom kalendaru nema Pokrova Bogorodice. Te godine, vladika Josif pozvao je iz manastira Zavale nas trojicu jeromonaha: Ananija Perinovića, Serafima Šolaju i mene, Joanikija Pamučinu i dodijelio nas novoj mostarskoj crkvi. Tada je (1835. godine) velika crkva (Konstantinopoljska) premjestila našeg mitropolita iz Hercegovine u Volos, u dimitrijadsku eparhiju, a na njegovo mjesto je postavila Prokopija, sozuagafopoljskog mitropolita sa Crnog mora.[145]

Crkva je, dakle, građena u vrijeme u kojem je na vezirskoj stolici sjedio već spomenuti Ali-paša Rizvanbegović. Muslimansko stanovništvo Mostara usprotivilo se podizanju nove pravoslavne bogomolje na što je Ali-paša reagirao suzbijanjem otpora i propisivanjem dimenzija koje su morale poštivati gabarite građevine koja je na istom mjestu ranije postojala što je okvirno ispoštovano, ali je dovelo do činjenice da je se crkva, posvećena Rođenju Bogorodice, već 1850-ih pokazala premalenom, ali i nedovoljno reprezentativnom za pravoslavnu zajednicu u Mostaru.

Ovako Aleksandar Giljferding, ruski veleposlanik u Sarajevu u svome putopisu iz 1857. opisuje nepokretna dobra srpske pravoslavne zajednice u Mostaru, crkvu i građevinu u kojoj je obitavao mitropolit:

---

[142] Serdarević, 2005: 88
[143] Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije, Sidžil mostarskoga kadije, od 1829. do 1842. godine, str 207, 64/a; 65/a
[144] Serdarević, 2004: 60
[145] Pamučina, 1998: 23

Pravoslavna crkva, podignuta 1835. stoji usamljena na strmoj uzvišici blizu ovog kvarta.[146] *Uz njenu ogradu smešten je mitropolitov dom, mala i neugledna građevina, zatim još jedna kućica za sveštenike i monahe koji opslužuju u crkvi i, na kraju, škola, nova lepa građevina završena pred dve godine, koja se, s obzirom na Mostar, može nazvati velelepnom. Crkvena građevina nosi znake straha u kome su živeli hrišćani kada su je zidali. Njen krov se jedva vidi iza ograde i ničim se ne razlikuje od krova obične kuće. Da bi se unutrašnji deo hrama malo podigao, hrišćani su morali da ukopaju građevinu u zemlju, tako da u nju vodi stubište sa dvadesetak stepenica. Prozori su neobično mali. Vrlo je bedna. Ikona gotovo i nema. Toliko je tesna, da o velikim praznicima, a naročito kad u Mostar dođu ljudi iz obližnjih sela (ni u jednom od tih sela nema crkve ni sveštenika), vrlo mali broj vernika može ući u nju. Zadesio sam se u Mostaru na Uskrs. Široka porta oko crkve bila je puna naroda. Do njega bogosluženje nije ni dopiralo. Naročito mi je bilo žao žena. Siromašne seljanke i veći deo građanki stajale su malo dalje, uza samu ogradu. Po srpskim crkvama žene na bogosluženju stoje odvojeno od muškaraca, na „horu", skrivene od muških pogleda drvenim rešetkama. Kako je mostarska crkva mala i tesna, na horu ima vrlo malo prostora. Tako je većina parohijana i gotovo sve parohijanke na ovaj najveličanstveniji praznik mogla da prati bogosluženje samo u toku litije na jutrenju.*[147]

Mostarska je pravoslavna zajednica u ono vrijeme bila u usponu, a očito je i brojčano jačala te joj opisana crkvena građevina neće dugo uspijevati zadovoljavati potrebe. Poboljšanju njihovoga statusa, u vrijeme velikoga interesa europskih sila za zbivanja na tlu Bosne i Hercegovine, nedvojbeno je doprinijelo osnivanje ruskoga diplomatskog predstavništva u Mostaru 30. kolovoza 1858. Učinio je to tadašnji ruski konzul u Sarajevu, Ščulepnikov koji je prvih godinu dana obnašao dužnosti i u mostarskom veleposlanstvu što se pokazalo nepraktičnim pa je 14. listopada sljedeće godine na mjesto prvoga ruskog veleposlanika u Mostaru postavljen Valerijan Vladimirovič Bezobrazov.[148]

Unatoč činjenici da će ishod Berlinskoga kongeresa 1878. biti odluka da se protektorat nad Bosnom i Hercegovinom dodijeli Austro-Ugarskoj Monarhiji, pripadnici će srpske pravoslavne zajednice u Mostaru i u nadolazećem razdoblju predstavljati jednu od okosnica privrednoga, ali i političkoga života grada. Od uglednih predstavnika njihovih krugova valja istaknuti obitelji Šola, Peško, Dučić, Radović, Ćorović i Ivanišević, a među njima osobito članove obitelji Šola čiji je izdanak, Atanasije bio jedan od ključnih aktera političke scene

[146] Odnosi se na četvrt Bjelušine koja je bila pretežno naseljena pravoslavcima
[147] Giljferding, 1972: 61
[148] Branković, 2009: 77

Mostara kraja XIX. i početka XX. stoljeća.[149] Valja svakako istaknuti i da je pokretanje prve bankarske institucije s isključivo domaćim kapitalom u Mostaru bilo rezultat inicijative pripadnika pravoslavne zajednice.[150] Osnovana je 1903. kao Trgovačka banka i štedionica, a već 1904., s obzirom na to da su gotovo sva sredstva uplatili građani srpske narodnosti, preimenovana je u Srpsku banku.

[149] Detaljno o njegovom političkom i kulturnom aktivizmu u: Gavela, Đuro: "Atanasije Šola", u: *Zora: List za zabavu, nauku i književnost*, svečani broj, Mostar, 1968/69
[150] Berić, 2001: 104

4.2.2. Andreja Damjanov i gradnja pravoslavne crkve Svete Trojice

Nakon što su bosanskohercegovački Srbi pod vodstvom Luke Vukalovića organizirali ustanak protiv osmanlijske vlasti koji je uz prekide potrajao deset godina (od 1852. do 1862.), a Omer-paša Latas nije se uspio domisliti drugome rješenju problema nego sporazumu s Vukalovićem i pismenoj amnestiji za sve ustanike,[151] položaj je se srpskoga stanovništva u svim gradovima ove zemlje osjetno poboljšao. Bio je to, dakako, slučaj i s Mostarom. U razdoblju između 1863. i 1873., kada je građena nova saborna crkva Svete Trojice, značajnu je ulogu u zaštiti prava i položaja pravoslavnoga stanovništva u Mostaru odigralo i rusko diplomatsko predstavništvo koje će 1875., u sklopu institucionalno-organizacijskih reformi na prostoru Carstva biti ukinuto, a za mostarsko će područje ponovno postati nadležan ruski veleposlanik u Sarajevu.[152] Nakon ustanka, srpsko je stanovništvo zatražilo i dobilo fermane za gradnju sedam pravoslavnih crkava na širem području Hercegovine. Među njima je bila i nova mostarska crkva.[153]

Omer-paša Latas dao je mostarskim Srbima odriješene ruke pri izboru zemljišta za novi liturgijski prostor te su se oni odlučili za općinsko zemljište na Pejkovini, brežuljku nad istočnim dijelom grada. S radovima se otpočelo 15. ožujka 1863., nakon što je Joanikije Pamučina blagoslovio temelje. Izvođač početnih zahvata koji je, u dogovoru s naručiteljima, zacrtao osnovne dimenzije i prostornu koncepciju crkve, bio je narodni graditelj Spasoje Vulić iz Popova Polja. Potrebne materijale, kamen i drvo, kontinuirano su dostavljali stanovnici zajedno s pripadnicima pravoslavnoga klera tijekom čitavoga razdoblja gradnje. Vulić je na gradilištu ostao do 1867. kada je nedovoljna potkovanost na tehničkom i konstruktivnom planu isplivala na površinu, počeli su se javljati statički problemi, popucao je određen broj nosača i javile su se pukotine na površini dotad podignutih kamenih zidova.[154] Ovako se Risto Ivanišević, jedan od čelnih ljudi onodobne pravoslavne zajednice u Mostaru, osvrće na te događaje:

Kad su zovnuli Spasoja Vulića, neimara, koji je bio pravi seljak, ali dobar majstor za zidanje, bila je narodna skupština. Jovo Ristić Okoliš (jedan od vodećih zastupnika u narodnoj skupštini, op.a.) *zapita ga: „Jesi li ti igdje radio na ovakoj zgradi?“ – „Nisam!“ – „A jesi li argatovao na ovakoj radnji?“ – „Nisam!“ – „Pa kako ćeš ti ovaku radnju uzeti na svoj vrat?*

[151] Detaljno o ustanku, njegovim ciljevima i uplitanju europskih sila u: Ćorović, Vladimir: *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852—1862*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1923.
[152] Detaljna rekonstrukcija odnosa ruskih veleposlanika u pojedinim područjima Bosne i Hercegovine s osmanlijskim vlastima u: Tepić, Ibrahim: *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima* (1856 – 1878), Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
[153] Ivanišević, 1998: 47
[154] Kadijević, 2001: 457

Ti ćeš je pokvariti". On odgovori: „Daj ti meni potke, vaš ću Mostar šćemeriti". Onda reče Okoliš skupštini: „Ja se, braćo, ne slažem da se ovakoj neznalici dade ova rađa". Rekne Vulić: „Ako ne izvršim, evo vam moj život!". Okoliš mu reče: „Crkva ne uzima život, nego čuva ljudima živote. Sutra kad pokvariš, ti ćeš čekić i mistriju u torbu pa niz polje." – kao što je tako i bilo.

Poslije četiri godine, kad su ispucali stupci i nije se moglo dalje radom naprijed, Okoliš ponudi skupštini da nabavi inžinjera iz Trijesta, da će ga on platiti, te da načini plan, ali skupštinari moliše ga: „Nemoj, Jovo, boga ti, umije, dovršiće, ako bog da". Onda on reče: „Kad nećete, eto vas tamo, neću ni za što da znam, načinite je od karte, ja ću dati olovo da se pokrije. I dao je olovo. Vulić je zidao, išao naprijed, dok nisu stupovi i zid počeli pucati. Poslije nije ni zvat, nego pozovu iz Velesa Andriju, neimara, koji je gradio sarajevsku crkvu, te nastavio za Vulića rad: metnuo unutra četiri stupca i učvrstio dva stupca naprijed u oltaru i dva otrag koje je ulijepio, te je presvodio sa stupca na stupac, te podigao dva mala kubeta naprijed i tri više oltara, veliko kube na srijedi, zvonik i tako dovršio crkvu 1873.

Dakle, nakon što je Spasoje Vulić otklonjen s mjesta voditelja radova, srpska je pravoslavna zajednica dovela makedonskoga samoukog graditelja Andreju Damjanova iz Velesa koji je u to vrijeme dovršavao realizaciju projekta za pravoslavnu crkvu u Sarajevu posvećenu Bogorodici.[155] Točan podatak o vremenu preuzimanja pozicije voditelja radova nije sačuvan, ali se može pretpostaviti da je se to dogodilo u razdoblju između 1867. i 1870. Radi se o arhitektu koji je stasao u radionicama svoga djeda Jankule i oca Damjana od kojega je mjesto na čelu obiteljske graditeljske družine preuzeo 1835. za vrijeme gradnje katedralne crkve Djevice Marije u Skopju.[156] Realizirao je kvantitativno i kvalitativno impresivan korpus projekata za sakralne građevine namijenjene pravoslavnom bogoslužju diljem Balkanskoga poluotoka. Uz spomenute crkve u Skopju i Sarajevu,[157] od reprezentativnijih primjeraka unutar njegovoga opusa svakako valja izdvojiti crkvu svetoga Nikole u Kumanovu (1851.), zatim crkvu svetoga Georgija u Smederevu (od 1851. do 1855.) i sabornu crkvu u Nišu (od 1856. do 1872.). Na prostoru Bosne i Hercegovine, uz mostarsku i sarajevsku crkvu, Damjanov je projektirao i pravoslavnu crkvu u Čajniču.[158] Iako neki istraživači njegovoga

[155] Sarajevska crkva započeta je 1865., a dovršena 1868.
[156] Kadijević, 2010: 2125
[157] U Sarajevu je bio angažiran i na izradi projekata za osmanlijske vojne kasarne zbog čega je prvotno i bio pozvan u taj grad.
[158] Filipović, 1933: 49

opusa idu tako daleko da navode mogućnost Damjanovljevoga autorstva projekata za neke crkve na prostoru Rusije, to još uvijek nije potkrijepljeno dokumentacijom.[159]

Opus mu se kronološki može podijeliti na dvije faze. Između 1835. i 1851. godine, Damjanov i njegova radionica izvode uglavnom crkve skromnijih dimenzija, bazilikalnoga tipa s elementima referenci na bizantsku tradiciju u dekoraciji pročelja. Nerijetko su im propisivane male dimenzije, a ponekad su dijelom bile ukopane u zemlju da ne bi remetile dominantan položaj džamija u gradskim vizurama. Crkva svetoga Georgija u Smederevu čini se prekretnicom u njegovom opusu. Od godine njezinoga početka gradnje (1851.), u kontekstu povećanja duha tolerancije prema stanovništvu neislamskih vjeroispovijesti na prostoru čitavoga Carstva, i Damjanov se okreće puno monumentalnijim i reprezentativnijim rješenjima zadržavši se na toj liniji do kraja svoga stvaralaštva. Među tim ostvarenjima je, jasno, i mostarska crkva na čiji se istaknut položaj u gradskoj fizionomiji osvrnuo i znameniti povjesničar umjetnosti Cornelius Gurlitt početkom XX. stoljeća u svome tekstu *Die griechisch-orthodoxen Kirchen zu Mostar und Sarajevo* objavljenom 1912. u berlinskom časopisu *Der Baumeister* ističući upravo da se u ranijim razdobljima turske uprave na Balkanu nije bilo moguće odvažiti na takav graditeljski pothvat na polju kršćanske sakralne arhitekture.[160] Tekst je nastao tijekom studijskoga putovanja iz Dresdena u Istru, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Mađarsku u travnju i svibnju 1912. godine. Damjanovljev se opus stilski načelno vezuje uz odjeke eklekticizma arhitekture prve polovine XIX. stoljeća u specifično neakademski artikuliranoj i iznimno maštovito koncipiranoj inačici koju Aleksandar Kadijević na više mjesta naziva *balkanskoromantičarskom.*[161] Iako se je obrazovao isključivo u očevoj radionici, pred kraj njegove impresivne graditeljske karijere, umjetnička mu je se samosvijest razvila do te mjere da je se na projektima za neke od ostvarenja iz najkasnije faze potpisivao kao *arhitekt.*[162] Damjanov je tijekom obavljanja mnogobrojnih graditeljskih zadataka proputovao čitav prostor Balkana upoznajući morfološki repertoar bizantske i srednjovjekovne arhitekture što je uspješno sintetizirao s elementima zapadnoeuropskih stilova, odnosno ranih inačica neostilova ne ponavljajući nikada istovjetna rješenja i uvijek pomno pazeći da se referira na elemente arhitektonske baštine podneblja ili regionalnoga okvira gdje bi ostavljao svoj graditeljski pečat. Upravo zato mu se opus u nemalom broju slučajeva, između ostaloga, ističe i kao jedan od temelja srpskoga nacionalnog stila u arhitekturi XIX. stoljeća s obzirom na to da je se prvi u tom

[159] Kadijević, 1996: 331
[160] Gurlit, 1912: 13
[161] Kadijević, 2001: 457
[162] Makuljević, 2010: 142

razdoblju sveopće revitalizacije interesa za nacionalnu srednjovjekovnu baštinu u nizu europskih zemalja, u svojim ostvarenjima, referencijalno pozivao na forme srpske srednjovjekovne sakralne arhitekture.[163] Iako se nije radilo o metodološki ususta vljenom referiranju na srednjovjekovne stilove i nikada nisu predstavljali dominantnu komponentu njegovih stilskih sinteza, zasigurno je dao vjetar u leđa kasnijim generacijama srpskih arhitekata koji će upravo takav tip referenci ususta viti u program definiranja nacionalnoga stila.

Uz praktično iskustvo i terensko upoznavanje s izvorima oblika koje je uklapao u svoje stilske sinteze, Damjanov se samoinicijativno, iako ponovno eklektički, pobrinuo da prikupi i određeni korpus teorijskih temelja svome radu revno proučavajući tekstove nekih od najznačajnijih europskih teoretičara arhitekture od renesanse do XIX. stoljeća o čemu podaci postoje u sačuvanim spisima iz njegove ostavštine.[164]

Tijekom realizacije nekih projekata, Damjanov je bio primoran u svoj praktičnim iskustvom i brojnim putovanjima formiran katalog potencijalnih stilskih referenci inkorporirati često nejasno artikulirane želje svojih naručitelja, ali je uvijek ostajao vjeran načelu da usvojene forme bizantske i srednjovjekovne arhitekture sintetizira s određenim referencama na tradiciju podneblja u kojem gradi i odjecima zapadnoeuropskih stilova obično u pojedinim detaljima dekoracije vanjštine crkava. Stigavši, dakle, u Mostar potkraj 1860-ih, u završnoj fazi svojega arhitektonskog opusa, ovaj je autodidakt predstavnicima klera i uglednim članovima pravoslavne zajednice, kad su ga zamolili da im predstavi projektnu osnovu za daljnje radove na crkvi Svete Trojice, odgovorio da projekte nema te im savjetovao da umjesto toga pogledaju njegov dovršen posao u Sarajevu zacijelo da bi stekli okvirnu sliku oblikovne sinteze tipične za njegov opus. Ostvarenje koje je u Mostaru iza sebe ostavio ipak je po stilskim značajkama, unutar graditeljskoga opusa Andreje Damjanova, jedinstveno. Dimenzijama je to, u vrijeme kad je dovršena, bila najveća pravoslavna crkva na prostoru Bosne i Hercegovine, a u pogledu stilskih i oblikovnih značajki jako dobro odražava sva načela kojih se Damjanov držao u kasnoj fazi svojega opusa, kada i jest projektirao najdojmljivija ostvarenja u maštovitoj eklektičkoj maniri.

Iako je zadržao najvećim dijelom ranije zacrtanu prostornu koncepciju, kupolni sustav i okvirne dimenzije crkve koje je ipak uspio u nekoj mjeri povećati, sva su stilska obilježja vanjštine građevine i njezinoga interijera rezultat Damjanovljevoga autorskog pečata. Budući da su se radovi zbog neplaniranih poteškoća u početnoj fazi, ali i zbog činjenice da su

[163] Kadijević, 1996: 332.-333.
[164] Makuljević, 2010: 140

intervencije novoga arhitekta uvelike doprinijele povećanju reprezentativnosti objekta, dobrano odužili, unatoč činjenici da je i pravoslavnoj zajednici sultan darovao podjednaku financijsku potporu kao i katoličkoj i da je narod doprinosio donacijama tijekom čitavoga desetljeća, u završnoj fazi radova tadašnji mitropolit Prokopije Čokorilo bio je primoran zatražiti pomoć i od ruskoga cara u čemu je uspio dobivši iznos od 10 000 dukata[165] te su radovi okončani 1873.

Saborna je crkva, kao i franjevačka, u posljednjem ratu teško stradala. Granatirana je u dva navrata. Veći je dio zidne konstrukcije uništen granatiranjem u noći sa 7. na 8. lipnja 1992., a toranj je srušen 15. lipnja.[166] Ostaci su uskoro minirani tako da je u potpunosti sravnjena sa zemljom. Trenutačno je u postupku rekonstrukcije prema izvornome izgledu za razliku od franjevačke na mjestu koje je podignuta nova građevina.

[165] Ivanišević, 1998: 49
[166] Milesunić, 1994: 80

4.2.3. Pravoslavna crkva Svete Trojice: stilske i oblikovne značajke

S obzirom na slabu sačuvanost arhivske građe i na činjenicu da je saborna crkva Svete Trojice u Mostaru u posljednjem ratu posve uništena, o izgledu joj se može govoriti isključivo na temelju fotografske dokumentacije, ranije objavljene literature i evidencije Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika Vlade Federacije Bosne i Hercegovine koje je ovu crkvu svrstalo u skupinu državne spomeničke baštine u siječnju 2004. godine što je objavljeno u *Službenom glasniku Bosne i Hercegovine*.[167]

Crkva se nalazila na uzvisini nad istočnim dijelom grada. Odlikovala ju je kubična prostorna osnova s upisanim križem kombiniranim s bazilikalnim ustrojem. Središnji je trobrodno koncipiran prostor naosa bio nadsvođen. Centralna je lađa imala bačvasti, a bočne križne svodove. Krakovi su križa nosili dvostrešne krovove koji su sa svih strana crkve bili zaključeni ovalno izvijenim frontonima s po jednim prozorom.

Oltarni je prostor bio trodijelan, zidom odijeljen od središnjega, izvana pravokutno zaključen. Narteks sa zapadne strane crkve odlikovala je tlocrtna dispozicija u formi horizontalno položenoga pravokutnika. Prozorski otvori u središnjem dijelu, u narteksu i oltarnom prostoru bili su uski i polukružno zaključeni. Zidna je masa uvelike pretezala u odnosu na rastvorene dijelove. Središnju su kupolu nad križištem nosila četiri stuba, a ostatak je kupolnoga sustava bio koncipiran tako da je nad svakim od tri dijela oltarnoga prostora stajala po jedna kupola. S obzirom na to da je središnji dio svetišne zone bio viši i širi od bočnih, i njegova je se kupola odlikovala većim dimenzijama. Narteks sa zapadne strane crkve nosio je još dvije kupole, a na toj je strani bio postavljen i toranj sa zvonikom pravokutne tlocrtne osnove. Svih je pet kupola bilo profilirano polukružnim slijepim lukovima u koje su smješteni izduženi pravokutni otvori.

Drvna krovna konstrukcija zvonika popravljana je početkom XX. stoljeća. Nacrte je potpisao jedan od protagonista tadašnje mostarske arhitektonske scene, Đorđe Knežić. Projekt za popravak zvonika izrađen je 1907. godine.[168]

Osim glavnoga portala na zapadu, crkva je imala i po jedan bočni s južne i sjeverne strane. U dvorištu crkve stajala je trodijelna dekorirana kapija koju je projektirao srpski

[167] *Službeni glasnik BiH*, br. 44/04; 06.2-2-1067/033, 22.1. 2004., Sarajevo
[168] Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije, Okružna oblast: sresko načelništvo - Tehnički odjeljak: projekti, K/5

arhitekt Momir Korunović, jedan od pobornika onodobnoga nacionalnog stila u inačici romantičarskoga ekspresionizma.[169]

Vrlo malo od opreme interijera mostarske saborne crkve preživjelo je razaranja. Sačuvan je određen broj starijih ikona koje su prije postavljanja eksploziva bile prenesene u Trebinje. Pretpostavlja se da je dobar dio projekata za uređenje interijera, uključujući i one za klasicizirajući drveni ikonostas, izradio Andreja Damjanov.[170]

Već su istaknute osnovne smjernice za svrstavanje arhitektonskoga opusa Andreje Damjanova u eventualne stilske ladice. Preostaje nam još osvrnuti se na konkretan primjerak unutar toga opusa, mostarsku sabornu crkvu Svete Trojice i steći uvid u značajke i simbolička uporišta stilske sinteze koju je odlučio primijeniti na ovom spomeniku. Ostvarenje je zrele faze unutar Damjanovljevoga opusa kada je već odavno imao ususstavljen princip kombiniranja stilskih obrazaca i referiranja na elemente baštine pojedinih regija u kojima je gradio. Ovdje se to, prije svega, očituje u načinu na koji su u vanjštini crkve integrirane reference na odjeke mediteranskoga romaničkog graditeljstva s pojedinim elementima orijentalne provenijencije. Eklektička se mješavina ne zaustavlja, kao ni u ostalim primjerima unutar njegovoga opusa, na spoju samo tih dvaju elemenata nego im pridodaje i citate iz riznice arhitektonskih formi zapadnoeuropskih stilova i to prvenstveno baroka. U donjoj su zoni raščlambe vanjštine gotovo posve izostavljeni dekorativni elementi osim u zonama oko portala koje su obilovale plastikom što je također u duhu referenci na romaničku baštinu, ali je u cjelini prevladavao dojam masivnosti i zatvorenosti zidnoga plašta. Tome je suprotstavio razigranost vanjštine gornje zone koja je, s obzirom na istaknuto mjesto crkve u gradskoj fizionomiji, nesumnjivo upadala u oči. Postigao je to apliciranjem baroknih motiva raščlambe kojima je pridružio stilski srodnu dekoraciju u profilacijskoj razradi zvonika. Opetovano je privilegiranje kupolnoga motiva referenca na orijentalnu baštinu. Rezultiralo je to u mnogočemu gotovo bizarno maštovitom i dinamičnom sintezom formi raznorodnih, u teoriji i praksi kasnijih visokohistoricističkih ostvarenja, apsolutno nespojivih provenijencija i dojmom monumentalnoga i nadasve slikovitoga pečata u vizuri grada čijim je istočnim dijelom crkva nedvojbeno dominirala.

Valja na koncu istaknuti da će ispod magistralnoga puta koji dijeli brežuljak na kojem se crkva nalazila od naseljene četvrti Konak u istoj ravnini s crkvom, početkom XX. stoljeća biti podignuta reprezentativna kasnohistoricistička zgrada pravoslavne Mitropolije izvedena

[169] Kadijević, 2001: 462 (Miroslav Loose je poduzeo mjerenja, a kasnije i razrađivao projekte te nadzirao izvedbu kapije; prema ulomku iz graditeljskoga dnevnika u: Miletić, 2002:
[170] Kadijević, 2001: 457

1908. prema projektima uglednoga češkog arhitekta Karela Pařika što će još više upotpuniti dojam gotovo bajkovite stilske sinteze čije se dvije sastavnice upadljivo izdižu na dvjema najistaknutijim točkama istočnoga dijela grada.

5. Bosna i Hercegovina u sastavu Austro-Ugarske Monarhije

Osmanlijsko je se Carstvo početkom XIX. stoljeća našlo na vrhuncu krize u koju je počelo zapadati još od Mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine. Posljedice krize na njegovom, već u dobroj mjeri suženom teritoriju, manifestirale su se na različite načine. Neki od naroda koji su živjeli na teritoriju Carstva iskoristili su krizu u kojoj je se središnja vlast našla da bi se izolirali u samostalne državne jedinice. S druge strane, europske sile i to u prvom redu Austro-Ugarska Monarhija i Rusija sve intenzivnije iskazuju pretenzije na zaposjedanje pojedinih dijelova osmanlijske države. Austro-Ugarska Monarhija je od početka XIX. stoljeća i gubitka utjecaja na njemačkom teritoriju, a posebno nakon poraza u ratu s Pruskom 1866., sve naglašenije iskazivala interes za balkansku problematiku i rješavanje Istočnoga pitanja u svoju korist. Rusija je jednako tako imala na umu svoje mjesto u preraspodjeli osmanlijskih teritorija uslijed izvjesnoga raspada imperija. U drugoj polovini XIX. stoljeća, u vrijeme Istočne krize otpočete ustankom stanovništva u Bosni i Hercegovini 1875. godine, ova je pokrajina bila najugroženiji i najnestabilniji dio Osmanlijskoga Carstva. Srbija i Crna Gora ustrajale su u nastojanjima u smjeru osamostaljenja te su 1876. objavile rat sultanu Abdulu Hamidu II. u čemu im potporu pruža i Rusija koja je pobijedila Osmanlije i primorala ih na potpisivanje Mira u San Stefanu u Turskoj na obalama Mramornoga mora 1878. dobivši tako velik utjecaj na Balkanskom poluotoku i objedinivši ga u državnu novotvorinu, Veliku Bugarsku. Do revidiranja odluke Mira u San Stefanu na Berlinskom kongresu u potpunosti ju je držala pod svojom kontrolom[171].

Berlinski se kongres održao od 13. lipnja do 13. srpnja 1878. Na inicijativu i pod predsjedanjem njemačkoga premijera Otta von Bismarcka, okupili su se diplomatski predstavnici Ujedinjenoga Kraljevstva, Austro-Ugarske Monarhije, Francuske, Njemačke, Italije, Rusije i Osmanlijskoga Carstva. Revidirane su odluke Mira u San Stefanu i uvelike je smanjen utjecaj Rusije na Balkanu. Istovremeno s pripremama za Kongres, sve europske sile, a osobito Austro-Ugarska Monarhija, držale su vojne jedinice u pripravi ako se balkanski problem ne bi uspio okončati diplomatskim putem.[172] Pregovori su ipak urodili plodom u vidu Berlinskoga ugovora potpisanoga 13. srpnja 1878. Rumunjska, Srbija i Crna Gora dobile su samostalnost i značajna teritorijalna proširenja. Bugarska je podijeljena na samostalnu

[171] Analiza odnosa Osmanlijskoga Carstva i Rusije uoči Berlinskoga kongresa uvodni je dio knjige Andrewa Rossosa *Rusija i Balkan: Međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908. – 1914.*, Globus, Zagreb, 1992 (str. 11 – 79).
[172] *Bosna*, 1.6. 1878., br. 12, god. XIII, str. 1

teritorijalnu jedinicu Istočnu Rumeliju, južni dio koji je ostao pod osmanlijskom upravom i Kneževinu Bugarsku na sjeveru. Cipar je dodijeljen Velikoj Britaniji. Pitanje Bosne i Hercegovine riješeno je 25. člankom kongresa kojim je Austro-Ugarskoj Monarhiji dodijeljen protektorat nad ovom državom.

Odluka Berlinskoga kongresa izazvala je već u početku određen stupanj otpora i to prvenstveno među muslimanskim stanovništvom pa su austrougarske trupe bile primorane upustiti se u manje ili veće vojne okršaje s pobunjenicima na nekoliko ključnih točaka (u Bosni kod Ključa, Jajca, Doboja, Gračanice, Tuzle, Bihaća, Maglaja, Žepča, Visokoga i Sarajeva, a u Hercegovini kod Čitluka, Stoca, Trebinja i Klobuka[173]) te su im bila potrebna puna tri mjeseca da bi u potpunosti zauzeli državni teritorij. Kršćansko je stanovništvo, jasno, posve drukčije percipiralo dolazak nove vlasti. U Bosnu su austrijske trupe ušle sa sjevera, a u Hercegovinu, predvođene feldmaršalom Stjepanom Jovanovićem, sa zapada, iz smjera Dalmacije. Prva je brdska brigada, prethodnica XVIII. divizije,[174] umarširala u Mostar 5. kolovoza 1878. ne naišavši ni na ikakav otpor, a ostatak je vojske s feldmaršalom Stjepanom Jovanovićem pristigao dan kasnije.

Barun Josip Filipović, predvodnik austrougarskih četa pripremljenih za okupaciju i raspoređenih u četiri divizije, nakon završetka operacije zauzimanja svih dijelova bosanskohercegovačkoga teritorija, obratio je se stanovništvu Bosne i Hercegovine proglasom koji je potpisao 9. studenoga u Sarajevu, a koji je nekoliko dana kasnije, 14. studenoga, objavljen i u *Bosanskohercegovačkim novinama*. U proglasu napose ističe da austrougarske trupe ne dolaze na teritorij ove zemlje kao okupatori nego kao zaštitnici kojima su tu ulogu povjerile udružene europske sile uz privolu sultana nastojeći istovremeno i eliminirati eventualne pobude za otpor okupaciji među pojedinim etničkim ili religijskim skupinama bosanskohercegovačkoga stanovništva:

… BOŠNJACI I HERCEGOVCI

Vojska Njegova Veličanstva cesara i kralja uzpostavila vam je mir i red a većinu stanovništva, koje dobro misli, oslobodila od strahovanja anarhičnih živalja. U tom uvidit ćete nov dokaz otčinskih nakana Njegova Veličanstva.

Svi stanovnici — uvjeren sam — složit će se u čuvstvih zahvalnosti prema cesaru i kralju i u iskrenom' nastojanju, da pripomognu uzdržati mir i red, pa da tako na svoju vlastitu korist

[173]Slipčević, 1954: 11
[174]Gavranović, 1973: 280

unaprede razvoj otačbine i podignu i osiguraju blagostanje njezinih stanovnika U Sarajevu 9. studenoga 1878.[175]

Formalno je Bosna i Hercegovina ostala pod sultanovom jurisdikcijom sve do 1908. godine kada će biti proglašena i službena aneksija. Prema odredbama Berlinskoga kongresa Austro-Ugarskoj Monarhiji pripao je zadatak da uspostavi ravnotežu na tim prostorima nakon burnoga razdoblja ustanaka, riješi sporno agrarno pitanje i približi Bosnu i Hercegovinu privrednim standardima razvijene Europe. U praksi je, nažalost, uslijedilo još 40 godina turbulencija na svim upravnim i administrativnim poljima koja je trebalo uravnotežiti. Razlozi su im bili neriješena pitanja unutarnjega ustroja i odnosa prema centralnim organima uprave koja će naposljetku biti uvertira sarajevskom atentatu i Prvom svjetskom ratu.

Prvih je nekoliko godina zemlja bila pod vojničkom upravom. Započelo je se s implementacijom reformi u svjetovnom i religijskom aspektu društvenoga ustroja. Uspostavljena je uz franjevačku i svjetovna katolička hijerarhija, a uskoro i islamska. Godine 1881. donesen je obrambeni zakon za Bosnu i Hercegovinu kojim je se uvela vojna obveza što je bio povod ustanku koji je vrlo brzo ugušen.[176] Benjamin Kallay, zajednički ministar financija i namjesnik austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini upravljao je državom od 1882.[177] do svoje smrti 1903. godine, kada ga je na funkciji naslijedio grof Stjepan Burian. Iako je generalna slika njegove uprave obilježena kontroverznim postupcima kojima je ovaj prostor držao pod kontrolom da bi onemogućio formiranje južnoslavenske zajednice na rubnom dijelu Monarhije koja je sve teže čuvala koheziju, u mnogim je smislovima ipak usmjerio Bosnu i Hercegovinu prema srednjoeuropskim gospodarskim i kulturnim tokovima. Došlo je do značajnih pomaka u smjeru modernizacije na administrativnom, političkom, gospodarskom,[178] kulturnom i infrastrukturnom planu. Kallay je ipak ostao percipiran kao svojevrsno utjelovljenje patronizirajućega stava koji je uvelike obilježio ne samo austrougarske poglede na balkanske narode i njihov potencijal za uspostavu i održavanje autonomnih državnih teritorija, nego i općeniti način na koji su europske sile percipirale ovaj prostor. Predrasuda je, na kojoj se stav temeljio, u svojoj srži imala tezu o nesposobnosti balkanskih, odnosno slavenskih naroda da upravljaju sami sobom te se držalo nužnim, nakon sloma Osmanlijskoga Carstva, podrediti ih autoritetu neke druge europske sile.[179] Iz toga proizlazi i segment njegove politike koji se tiče složenih taktiziranja u tretmanu pojedinih

[175] *Bosansko-hercegovačke novine*, 14. studenoga, 1878., br. 23, str. 30
[176] Nikić, 2002: 280
[177] Kallay je odmah nakon dolaska na funkciju odijelio vojnu od civilne vlasti.
[178] Planirana se agrarna reforma ipak nije uspjela do kraja realizirati.
[179] Kraljačić, 1987: 22

nacionalizama na za to uvijek plodnom tlu Bosne i Hercegovine noseći u sebi možda i natruhu krilatice: „Zavadi pa vladaj!“. Iz toga valja izuzeti činjenicu da se Austro-Ugarska Monarhija od početka jednoznačno usprotivila srpskom nacionalnom pokretu na tlu Bosne i Hercegovine jer ga je smatrala potpomaganim sa strane svoga rivala na Balkanu, Rusije.[180] Uz citirane domaće istraživače, Tomislava Kraljačića i Srećka M. Džaju, sustavnu analizu austrougarske političke misije u Bosni i Hercegovini ponudio je britanski povjesničar Robin Okey u knjizi *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878-1914*. Govoreći o Kallayevom odnosu prema nacionalnim pokretima na Balkanu, ističe njegove pregovore sa Srbijom u svrhu držanja autonomije Srba u Bosni i Hercegovini pod kontrolom i njegovu izravnu povezanost sa uspostavljanjem crkvene hijerarhije u državi.[181] Rekonstruira i slijed promjena stavova prema srpskom nacionalnom pokretu tijekom Kallayeve političke karijere zaključujući da ga je realna opasnost za stabilnost režima, koji je zastupao, preobratila iz simpatizera pokreta u njegovoga protivnika.[182] U kasnijim fazama svoje vladavine Kallay će se koncentrirati na implementaciju ideje jedinstvenoga nacionalnog duha što će se, dakako, reflektirati i na kulturnu politiku u cijelosti, ali i na stilske značajke pojedinih segmenata javne arhitekture. Organizacija Bosne i Hercegovine, koju je težio održati, bila je zamišljena kao štit od povezivanja Beograda sa zastupnicima Strossmayerove ideje južnoslavenstva u Hrvatskoj i srpskim pokretom u Mađarskoj. Razdoblje je ipak označilo epohalnu prekretnicu u povijesti zemlje.

Vrlo skoro nakon okupacije, Austro-Ugarska Monarhija počela je obilato ulagati u razvoj svoje novostečene i jedine kolonije te je, tijekom svega 40 godina upravljanja njome, od čega je čak 30 otišlo na razdoblje protektorata, ostavila neizbrisiv trag u njezinoj povijesti. To je razdoblje intenzivne modernizacije na svim planovima razvoja i integracije u aktualne europske tokove što se, dakako, odrazilo na kulturna i umjetnička zbivanja u Bosni i Hercegovini. Razumljivo je da su u fokusu interesa Dvojne Monarhije nakon zaposjedanja

[180]Detaljno o srpskom nacionalnom pokretu u Bosni i Hercegovini u: Džaja, Srećko M.: *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918): Inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Mostar-Zagreb, 2002, str.: 194 - 200

[181]Okey, 2007: 58; Ovdje valja napomenuti da su se odnosom zapadnih sila prema balkanskom teritoriju, nevezano isključivo uz aspekte austrougarske „prosvjetiteljske misije“ i kraj XIX. stoljeća, uz Okeya bavili i brojni drugi strani povjesničari. Posebno su značajne interpretacije Larryja Wolffa u knjizi u *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* i Marie Todorove u brojnim i opsežnim studijama od kojih je jedna *The Balkans: From Discovery to Invention*. Slažu se, između ostaloga, u određivanju stava prema Balkanu kao zasebne kategorije orijentalizma gdje se prostor istovremeno mistificira kao meta kolonizatorskoga interesa i pokušava razumjeti kao teritorij koji dijeli kulturnu i civilizacijsku baštinu s europskim zemljama koje mu te odrednice nameću. Proces rezultira u mnogočemu konfuznim pogledima na Balkan iz čega i proizlazi posebna kategorija orijentalizma koju Maria Todorova naziva „balkanizmom“.

[182]Okey, 2007: 74-92

Bosne i Hercegovine, uz političke, u prvom planu bili i ekonomski interesi.[183] To je se u ponečemu odrazilo i na prosperitet Bosne i Hercegovine. Intenzivna su ulaganja u razvoj i izgradnju u vrlo kratkom roku rezultirala promjenama u izgledu i veličini urbanih središta. Poslužilo je to i kao oblik pokazivanja moći Austro-Ugarske Monarhije ostalim europskim silama koje su joj sporazumno dodijelile protektorat nad ovim dijelom Osmanlijskoga Carstva, a u pojedinim je se slučajevima taj vid „pokazivanja" artikulirao i na načine kojima je se u europskim očima htjelo ukazati na kulturnu autonomiju Bosne i Hercegovine ili tendenciju uvažavanja njezine baštine naslijeđene iz razdoblja dugotrajne osmanlijske uprave koja se, kad su u pitanju stilske značajke reprezentativne javne arhitekture u verziji neomaurskoga stila kao manifestacije kasnoga historicizma, iz druge perspektive može tumačiti i kao obrazac nametanja generalizirane slike orijentalizma. Ta je stilska silnica ključni manifest suodnosa složenih političkih pitanja i arhitekture koju je država financirala.
Nakon što je Benjamin Kallay odijelio vojnu i civilnu vlast, došlo je do reorganizacije zemlje na administrativnom planu. Bosna i Hercegovina podijeljena je na šest okružja: Sarajevo, Mostar, Travnik, Tuzla, Banja Luka i Bihać. Unutar njih izdvajale su se kotarske oblasti. Kotarske oblasti unutar mostarskoga okruga, uz sam Mostar, bile su: Trebinje, Ljubuški, Počitelj, Stolac, Ljubinje, Gacko, Nevesinje i Foča.[184]

Uz reorganizaciju infrastrukturnoga sustava, austro-ugarske vlasti donijele su promjene na privrednom i kulturnom planu u čitavoj Bosni i Hercegovini. Trenutak okupacije značio je konačan prijelaz ovoga područja na kapitalistički sustav robno-novčane razmjene. Odmah nakon uspostave protektorata, donesen je niz zakona koji reguliraju eksploataciju prirodnih resursa kojima je Bosna i Hercegovina obilovala.[185]

Sarajevo već 1880-ih počinje dobivati obrise srednjoeuropske metropole. Nakon velikoga požara koji ga je zadesio 1879., intenzivno se radi na prometnoj regulaciji gradskoga središta što, uz skori graditeljski zamah, u cjelini doista mijenja zatečenu orijentalnu sliku grada, ali ne bez sluha za njezine osobitosti i bez značajnijih intervencija u tkivo stare gradske jezgre što će biti slučaj i s Mostarom, odnosno uskim pojasom grada oko Staroga mosta. Prvo je desetljeće austrougarske vlasti na prostoru Mostara, za razliku od Sarajeva, obilježeno u većoj mjeri pokušajima da se zatečeno stanje pomiri s potrebama nove vlasti, dakle prvenstveno adaptacijama postojećih građevina za vojne ili ugostiteljske potrebe, ali u većoj mjeri ipak regulacijom infrastrukture i prometnim povezivanjem sa ostalim dijelovima države.

[183]Kraljačić, 1987: 32
[184]Branković, 2009: 85
[185]Slipčević, 1954: 34

Mostar, kao i u razdoblju osmanlijske uprave, još uvijek ima status regionalnoga središta, ali u ovom će se razdoblju to puno jasnije očitovati. Radi se o 40 godina austrougarske uprave gradom tijekom kojih je se i formirao kao urbana cjelina koja se razvija na obje obale rijeke Neretve.

Uz administrativnu reorganizaciju zemlje, urbanističke promjene u regionalnim urbanim središtima, gospodarski i graditeljski zamah i implementaciju europskih manira stanovanja i načina života u urbano tkivo bosanskohercegovačkih gradova, u drugoj polovini XIX. stoljeća, dolazi i do procvata na planu kulturno-umjetničke djelatnosti, tiskarstva i izdavaštva.[186] Broj tiskara, u odnosu na razdoblje kraja osmanlijske uprave, porastao je s dvije na četrdeset.[187] Na tom su se polju angažirale sve nacionalne i vjerske skupine uz osjetan priliv vanjskoga kapitala. Pokrenut je niz privatnih inicijativa u smjeru intenzivnoga razvoja i razgranatosti knjižarske i izdavačke djelatnosti na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine što je Zemaljska vlada uglavnom odobravala.[188] Na planu se organizacije bosanskohercegovačkoga obrazovnog sustava također događaju korjenite promjene s obzirom na to da tijekom osmanlijskoga razdoblja aktualno načelo organizacije školskih ustanova na temelju konfesionalne pripadnosti učenika prestaje biti dominantno te se otvara niz svjetovnih škola za djecu stanovnika Bosne i Hercegovine i za potomke pridošlih činovnika iz različitih europskih sredina.[189] Pokrenuta je i nekolicina privatnih škola u kojima se nastava izvodila na njemačkom odnosno mađarskom jeziku i gdje su se školovala isključivo djeca austrougarskih vojnih i civilnih dužnosnika u Bosni i Hercegovini. U ovom se razdoblju pokreću i kulturno-umjetnička društva s nacionalnim predznacima: srpska Prosvjeta, muslimanski Gajret i hrvatski Napredak koja su u velikoj mjeri zaslužna za financijsku potporu mladim pripadnicima tih triju skupina na putu do stjecanja adekvatnoga obrazovanja na domaćim, ali i inozemnim institucijama.

Djelovanje triju nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava ostavilo je značajnoga traga na obrazovanje niza generacija domaćih intelektualaca i kulturnih djelatnika te je tako uvelike definiran smjer budućega kulturnog razvoja sredine.[190] Dolazak je nove vlasti doveo i do stanovite promjene u strukturi stanovništva s obzirom na velik broj predstavnika

[186]Detaljno o organizaciji obrazovnoga sustava, djelovanju kulturno-umjetničkih društava i zbivanjima na polju izdavačke djelatnosti u razdoblju austrougarskoga upravljanja Bosnom i Hercegovinom: Čelebić, Edin: "Kulturne prilike u Mostaru krajem XIX. i početkom XX. vijeka", časopis za kulturno i historijsko nasljeđe *Hercegovina*, Muzej Hercegovine, Arhiv Hercegovine, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Mostar, br. 4, Mostar, 1984, str. 247.-277.
[187]Džaja, 2002: 84
[188]Besarović, ur. 1968: 185.-239
[189]Reforma se obrazovnoga sustava, kao ni agrarna reforma, nije uspjela do kraja implementirati i to u prvom redu zbog problema s nedostatkom nastavničkoga kadra.
[190]Detaljnije u: Besarović, 1966: 22.-23

činovničkoga aparata pristiglih iz raznih krajeva Monarhije. Promjene u demografskoj slici Bosne i Hercegovine uzrokovane su društveno-političkim zaokretom, odnosno činjenicom da je nova strana sila uspostavila svoj protektorat nad ovom državom što je uvjetovalo val iseljavanja stanovništva islamske vjeroispovijesti i povećanje zastupljenosti katoličkoga pučanstva. Porastao je i broj pravoslavaca, a potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća Židovi se počinju intenzivnije doseljavati na teritorij Bosne i Hercegovine pri čemu je zabilježen veći broj pripadnika aškenaske nego sefardske skupine. Austro-Ugarska Monarhija tijekom 40 godina upravljanja ovom državom provela je četiri popisa stanovništva: 1879., 1885., 1895. i 1910.[191] Na strukturu stanovništva na području Mostara s okolicom u tom razdoblju odrazila su se demografska kretanja ostatka države te je do sastavljanja popisa 1910. godine u odnosu na onaj iz 1879. zabilježeno osjetno smanjenje broja pripadnika islamske vjeroispovijesti zbog iseljavanja i to prvenstveno u Tursku. Zabilježeno je i iseljavanje određenoga broja pravoslavnih stanovnika na teritorij Srbije i intenzivno doseljavanje iz različitih dijelova Monarhije prvenstveno katolika, ali i nekih drugih religijskih grupacija te se u Mostaru početkom XX. stoljeća bilježe i prvi evangelici i grkokatolici.[192] Zbog nešto naglašenijega vala iseljavanja nego što je to bio slučaj s drugim regionalnim centrima u Bosni i Hercegovini,[193] Mostar nije doživio demografsku eksploziju kakva je zadesila neke druge gradove, ali je u svakom slučaju zadobio, i tijekom čitavoga razdoblja austrougarske uprave uspio zadržati, status jednoga od ključnih strateških, gospodarskih i kulturnih uporišta na području ove države.

Velik broj austrougarskih vojnih i civilnih dužnosnika ostavio je iza sebe putopise u koje su pretočili doživljaje s boravka u Bosni i Hercegovini. Dragocjeni su kao uvid u razlike u stavovima o odnosu okupatora prema tradicionalnim modelima urbanizma i naslijeđenoj arhitektonskoj baštini. Neki se oslanjaju na generaliziranu sliku koja i jest teorijska potka importa stilskih rječnika i modela urbanističkih intervencija, a neki se, kao što će biti prikazano u daljnjem tekstu, izdvajaju uočavanjem narušenoga autentičnog izgleda orijentalnih i orijentalno-mediteranskih gradskih sredina. Jedan od putopisaca, Heinrich Renner 1896. godine svjedoči o implementaciji zapadnjačkoga elementa u strukturu i način života domaćega stanovništva, ali na tragu usvajanja generalizirane zapadnjačke predrasude o bosanskohercegovačkom mentalitetu:

[191] Branković, 2009: 155
[192] Branković, 2009: 156
[193] Hadžibegović, 2004: 27

Ali Mostar nije samo hercegovački, već i talijanski i orijentalni grad. Ovo šarenilo slike grada, kojoj se sada pridružuju i evropski elementi, ima takvu draž da svaki posjetilac Mostara biva začaran i zarobljen.[194]

...Onda i ne pomišljajte da ste u Hercegovini koju su toliko stoljeća s pravom zvali „divlja" i „krvava". Pored hotela „Neretva" tu se trenutno može i preporučiti hotel „Kronprinz". Pored toga, u gradu postoji nekoliko domicilnih gostionica, nekoliko turskih hanova i bezbroj malih birtija i krčmi, koje uglavnom drže Austrijanci i Mađari. Među malim gostioničarima ima i dosta Dalmatinaca, kao što, i općenito u Mostaru, veliku ulogu igra „element" Dalmacije. Talijanski gotovo da se izjednačio s govornim bosanskim jezikom. Njemački se svuda govori pa čak i velik broj domicilnog stanovništva može se dosta dobro sporazumjeti na njemačkom.[195]

Osim putopisa stranih činovnika i periodike koju je publicirala Zemaljska vlada u Sarajevu, za uvid u prirodu kolonizacije i Kallayeve kulturne misije u bosanskohercegovačkim gradovima korisni su akvareli činovnika i slikara Eduarda Loidolta[196] koji je u Bosni službeno boravio od 1879. do 1882., a posjećivao ju je i nakon toga. Akvareli su nastali u ranim godinama nakon okupacije pa, za razliku od razglednica koje dokumentiraju izgled urbanih centara u Bosni i Hercegovini 1880-ih i 1890-ih, ilustriraju prije svega stav s kojim je austrougarska uprava došla u Bosnu i Hercegovinu. U puno su većoj mjeri odraz umjetničke imaginacije i imperativa činovničke funkcije nego što doista ilustriraju domaću tradiciju i mentalitet. Kao i umjetna sinergija orijentalnoga ornamenta na vanjštini neomaurskih zgrada i njihove srednjoeuropske unutrašnjosti, tako i Loidoltovi akvareli bosanskohercegovačkom podneblju nameću generalizirane odrednice orijentalne egzotike doprinoseći konstruiranju slike koju je Monarhija odlučila odaslati iz osvojenoga teritorija.

[194]Renner, 2007 [1896]: 210
[195]Renner, 2007 [1896]: 224
[196] Objavljeni su u monografiji: Krzović, Ibrahim: *Eduard Loidolt, Akvareli iz Bosne i Hercegovine 1880–1882.* Bošnjački institut, Zürich, 1999.

5.1. Urbane odlike Mostara u periodu austrougarske uprave prema statističkim pokazateljima

Baviti se arhitektonskom poviješću nekoga mjesta, odnosno njezinim fazama, između ostaloga, znači razmatrati procese izgradnje i teritorijalnoga širenja u okvirima statističkih pokazatelja demografskoga rasta, strukture stanovništva i odnosa lokalnoga konteksta sa širim teritorijalnim odrednicama. Broj stanovnika ne mora biti ključni čimbenik u dodjeli statusa grada nekom naseljenom mjestu s obzirom na povijesnu promjenjivost takvih pokazatelja i kategorija klasifikacije. Uz brojčane su pokazatelje značajni i privredni čimbenici. Ranije su statistike na našim prostorima, uključujući i one s početka XX. stoljeća, sva naseljena mjesta s više od 2000 stanovnika smatrale gradovima. Status grada u Bosni i Hercegovini, prema podacima iz prvoga popisa stanovništva iz vremena austrougarske okupacije (1879.)[197], imalo je 46 mjesta. Među njima je 27 trgovišta (sajmišta), a 10 sjedišta kotara. Prilikom sljedećega popisa (1885.) status grada je imalo 49 naseljenih mjesta[198]. Prema podacima iz trećega popisa koji je Statističko odjeljenje Zemaljske vlade[199] provelo 1895., gradovima je smtrano 58 naselja[200]. Do 1910., kad je obavljen posljednji popis stanovništva u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave, ta se brojka povećala na 66. Govoreći o privrednim odrednicama urbanih odlika, valja napomenuti da je u razdoblju između dvaju zadnjih popisa stanovništva (1895. – 1910.), broj gradskih žitelja porastao za 36 768 što je manje od očekivanoga s obzirom na razvoj industrije, ali je objašnjivo ovisnošću o prilivu vanjskoga kapitala.

Najznačajnija su industrijska središta bili Sarajevo, Tuzla i Zenica. Ti su gradovi između 1879. i 1910. zabilježili značajan prirast. U njima su živjele dvije do tri petine gradskoga stanovništva. Mostar i Banja Luka u ovom su periodu imali prirast ispod državnoga prosjeka što znači da su se glavnina povećanja broja stanovnika i promjene u njegovoj strukturi u Mostaru dogodile tijekom prva dva desetljeća okupatorske uprave. Određena mjesta u okolici Mostara (primjerice Gacko i Nevesinje) do 1878. su bila veća sela. Dolaskom novoga upravnog aparata postali su gradovi. Izuzev ključnih industrijskih centara, većina je gradskih mjesta između dva zadnja popisa, zabilježila prirast manji od očekivanoga. U

[197] Prema: *Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina*. Sarajevo, 1880 (*Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*), Sarajevo, 1880.
[198] Prema: *Ortschafts-und Bevölkesungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885* (*Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*), Sarajevo, 1880.
[199] Osnovano 1894.
[200] Prema: *Hauptresultate Vokkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895* (*Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*)

nekima od njih, u zadnja je dva desetljeća austrougarske uprave stagnirala i izgradnja sukladno stagnaciji i nesustavnosti programa ulaganja. Posljedice aneksijske krize na strukturu i brojčano stanje stanovništva vidljive su iz posljednjega popisa. Zabilježeno je značajno povećanje broja vojnika, a Sarajevo i Mostar postaju vojni centri[201].

Građevinski propisi i slikovni materijal omogućuju rekonstrukciju promjena u urbanoj fizionomiji koja je, importom srednjoeuropske faze djelomičnoga planiranja i teritorijalnoga rasta, značajno izmijenjena u odnosu na ranije značajke. U kasnijim dijelovima teksta pokazatelje ovih procesa nalazit ćemo među zakonskim okvirima regulacije širine uličnoga pojasa, katnosti objekata, propisa u vezi interveniranja u historijske jezgre gradova. U praksi je to ovisilo, kako će biti prikazano u opisima tijeka gradnje niza spomenika, o lokalnim prilikama na koje je, između ostaloga, utjecala i struktura stanovništva odnosno struktura organa gradske uprave[202].

Mostar je od kraja 1870 – ih do početka Prvoga svjetskog rata prema dostupnim statističkim pokazateljima značajno narastao i teritorijalno i brojem stanovnika. Struktura stanovništva se također mijenjala, a na to su utjecali ekonomski i migracijski čimbenici. Značajke izgradnje određene građevinskim propisima primjenjivane su na lokalnoj razini prema odredbama Gradskoga poglavarstva. Specifičan geografski položaj u kotlini okruženoj brdima i organski razvoj grada opirali su se racionalnosti srednjoeuropske ulične mreže koja je u cijelosti uspjelo implementirano samo u radijalnoj regulaciji ulica oko Rondoa. Dijelovi grada koji dobro ilustriraju ovu fazu izgradnje, uz Rondo, su okolina franjevačke crkve, Paralelna ulica i katnošću, stilskim i oblikovnim značajkama unificirani stambeno – najamni blokovi uz uskotračnu željezničku prugu. U dvjema prometnicama na istočnoj obali, koje su regulirane intervencijom u orijentalni grad, austrougarska se faza izgradnje nije uspjela do kraja vizualno i prostorno pomiriti s usitnjenošću tradicionalnih urbanih odlika. Ovi

[201] Prema *Rezultati popisa žiteljstva i stoke u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.:* „Popis žiteljstva: Popis je iskazao u mjestu prisutno građansko žiteljstvo 1 898 044 duša naprema 1 568 092 u godini 1895. Prirast stanovništva čini po tome u dobnom razmaku 1895. – 1910. 329 952 duše = 21, 04 %. Po tome proizlazi prosječni prirast od 1, 40 %.“.
Prema tablici 1 koja prikazuje „u mjestu prisutno građansko žiteljstvo pojedinih okružja u godinama 1895. i 1910., a ujedno i prirast“, u Mostaru je godine 1895. živjelo 219 511 stanovnika, a 1910. 267 033. Prema istome dokumentu, u Mostaru je 1910. bilo 4 731 vojnih lica.

[202] Iz *Općinskog reda sa izbornim redom za grad Mostar*: članak 4: “Općinu sačinjavaju: općinari i stranci. Općinari su: 1. općinari prinadležnici i 2. općinari – drugari. Općinari prinadležnici su ona lica koja su nadležna u gradu Mostaru i u ovoj općini imaju zavičajno pravo”; Članak 5.: “Općinsko vijeće može odobriti zavičajno pravo u gradu Mostaru samo pripadnicima ovih zemalja”, a također može i druge primiti u zavičajnu zajednicu “ako mu zemaljska vlada podijeli bosanskohercegovačko pripadništvo” ; Članak 7: “Općinari-drugari su oni bosansko- hercegovački zemaljski pripadnici, za tijem austrijski i ugarski državljani, koji stanuju u mostarskom gradskom području i tu plaćaju izravan porez od svojeg nepokretnog posjeda, zarade ili prihoda, a nemaju zavičajnog prava u ovoj općini”; Članak 8: “Stranci su ona lica, koja borave u općini, a nijesu ni općinari prinadležnici ni općinari- drugari”, u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu god. 1907*, Sarajevo 1907., str. 46.

pokazatelji svjedoče o izostanku dugoročne strategije planiranja. O pristupu austrougarske uprave u definiranju odnosa zatečenoga i novoizgrađenoga, zaključke možemo donositi i na temelju propisa o dopuštenim intervencijama u neposrednoj okolini povijesnih spomenika[203]. Oni, međutim, nisu bili dosljedni u provođenju te je zabilježen niz slučajeva rušenja objekata iz osmanlijskoga perioda radi proširenja ulične linije i oslobađanja prostora za javne i stambeno – najamne novogradnje o čemu će više riječi biti u daljnjim dijelovima teksta.

[203] Članak 3., paragraf 10. *Građevnoga zakonika za Mostar*, 1899., pretisak iz 1914.: zabranjeno je iniciranje privatnih novogradnji u neposrednoj blizini džamija i ključnih javnih objekata.

5.2. Institucionalni okviri graditeljske djelatnosti s posebnim osvrtom na djelatnike Tehničkoga odjeljenja Okružne oblasti u Mostaru

S obzirom na to da je zasebno Graditeljsko odjeljenje Zemaljske vlade u Sarajevu osnovano tek 1890., graditeljska djelatnost, vezana uz kotarske ispostave odnosno okružne oblasti, a u skladu s njom i sustavno dokumentiranje relevantnih zahvata i novogradnji kojima se u trag može ući u odgovarajućim današnjim arhivskim fondovima, u pravome je smislu otpočela tek nakon te godine. S druge pak strane, dokumenti kao što su dostupni primjerci *Izvještaja o upravi Bosne i Hercegovine* iz 1906. i 1911.,[204] a napose katalog koji je popratio sudjelovanje Bosne i Hercegovine na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896.[205] donose mogućnost detaljnoga uvida u način funkcioniranja ove institucionalne mreže tijekom prvih dvanaest godina austrougarske uprave. Unutar Zajedničkoga ministarstva financija od 1879. postojao je posebni Bosanski ured. Nakon inicijalnih reorganizacija uprave, odnosno nakon odvajanja vojne od civilne vlasti, ova je administrativna instanca sustavno nadzirala građevinske radove u čitavoj zemlji s tim da svakako valja napomenuti da je najstroži formalni nadzor, koji je prolazio odobrenja državnih organa pa zatim i Zajedničkoga ministarstva financija, primjenjivan u najvećoj mjeri na reprezentativne javne novogradnje u glavnome gradu Bosne i Hercegovine. Vođenje dokumentacije i odobrenja u vezi s pojedinim zahvatima u drugim regionalnim središtima ista je procedura doticala isključivo kad bi se radilo o investicijama Zemaljske vlade.[206] Na ovaj je način, između ostaloga, postignut i jamac suglasnosti zajedničkoga ministra financija s eventualnim stilskim odabirima. Određeni je oblik državne građevinske službe postojao još od 1879., a broj se zaposlenih djelatnika (inženjera i vježbenika) u pojedinim kotarskim oblastima postupno povećavao tijekom 1880-ih.[207] U Mostaru su u prvoj polovici ovoga desetljeću bila svega tri stalno zaposlena djelatnika građevinske službe od kojih je jedan bio inženjer (Franz Vacek)[208] i dvojica vježbenika (Johann Kellner i Friedrich Schlesinger). Ostali su inženjeri bili povremeno honorarno angažirani, a nakon 1884./85. povećao se broj stalno zaposlenih.[209] Važno je, međutim,

[204] Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1906. i Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1911.
[205] Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896., Izdanje izložbenog ureda bosanskohercegovačke Zemaljske vlade
[206] U Mostaru su ilustracije ovoga načela Velika kraljevska gimnazija, hotel Neretva i Jubilarna škola Franje Josipa I.
[207] Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896., Izdanje izložbenog ureda bosanskohercegovačke Zemaljske vlade, 60-64
[208] Podaci preuzeti iz personalnoga lista (ABH, Sarajevo)
[209] Tada je, primjerice, Hans Lerch dobio poziciju državnoga namještenika u Mostaru gdje je ranije radio honorarno (podatak preuzet iz personalnoga lista, ABH, Sarajevo).

naglasiti da su poslovi cestogradnje i radovi na željezničkoj infrastrukturi bili prioritet u ovome periodu pa su, u skladu s time, inženjerski angažmani činili glavninu posla u pojedinim okružnim oblastima što se svakako odrazilo na oblikovne značajke javne arhitekture koja je između 1878. i 1890. realizirana u Mostaru uz visok stupanj kvalitete izvedbe, ali i posve unificirana i nemaštovita stilska rješenja.[210]

Miloš Komadina, koji je u drugoj polovini 1880-ih i tijekom 1890-ih bio jedan od najaktivnijih projektanata u Mostaru u zvanju inženjera odnosno nadinženjera, počasni građanin Mostara,[211] dobitnik carskoga odlikovanja za posebne doprinose na polju graditeljske djelatnosti 1916.[212] godine, humanitarni djelatnik[213] rođen u Rastadtu u Švicarskoj 1856., nakon studija na Politehnici u Zürichu i Tehničkom fakultetu u Beču,[214] u Bosnu i Hercegovinu stigao je kao poručnik prilikom okupacije,[215] od 1880. u svojstvu činovnika graditeljske službe Zemaljske vlade zajedno s Petrom Todorovićem[216] bio je angažiran na poslovima cestogradnje. Stalno je namještenje u Mostaru dobio 1884., zvanje inženjera 1887., okružnoga nadinženjera 1897. nakon čega je dulje od desetljeća radio u drugim okružnim oblastima (u Travniku i Banja Luci) da bi se 1909. vratio u Mostar gdje je nastavio s angažmanom u svojstvu građevinskoga nadsavjetnika i to poglavito u vezi s poslovima mostogradnje. U Mostaru je ostao do smrti, 1930. godine. Od stalno zaposlenih službenika okružnoga Tehničkog odjeljka u Mostaru nakon formiranja Graditeljskoga odjeljenja Zemaljske vlade, po kvantitatativnom udjelu projektantske aktivnosti, svakako valja istaknuti Maximiliana Davida koji je u Mostaru kontinuirano radio od 1890. do 1907.,[217] građevinskoga tehničara mlađe generacije i učenika sarajevske Tehničke škole[218] Đorđa Knežića koji je, odmah nakon okončanja usavršavanja zaposlen u mostarskom Tehničkom

[210] Svi primjeri javnih novogradnji iz 1880-ih (Okružna bolnica, Obrtna škola na Musali Franza Vaceka iz 1880., kolodvor i Oficirski kasino) ilustriraju ovu tvrdnju.
[211] AH, Zbirka diploma
[212] Fremden Blatt, Nr. 48., 70. Jahrg. (17. 2. 2016.), Wien, str. 2
[213] *Sarajevski list*, 9. siječnja 1891., Javne zahvale (str. 2.), podaci o donacijama za siromašne učenike Prve narodne osnovne škole.
[214] Podaci iz personalnoga lista (ABH, Sarajevo)
[215]Kriegsarchiv, Wien: *Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien, 1881-1882*. [1888.], reprint: Forgotten Books, London, 2013., str. 215.
[216] Podaci iz personalnoga lista (ABH, Sarajevo)
[217] Krzović, 1987.: 248
[218] Srednja Tehnička škola osnovana je u Sarajevu 1889. s građevinskim, šumarskim i rudarskim odjeljenjem. U ovom je obliku postojala do 1906. kad joj je rad obustavljen do školske godine 1910./11. nakon čega je se nastava ponovno počela izvoditi, ali isključivo na građevinskom odjeljenju. Škola je funkcionirala kao poligon za stvaranje „podmlatka" generacije državnih graditeljskih činovnika koji su pri njezinim odjeljenjima bili stalno ili honorarno angažirani kao profesori. Modeli teorijske i praktične obuke mlađih generacija graditelja prenesni su tako u Bosnu i Hercegovinu po uzoru na srodne institucionalne okvire u ostatku Monarhije. (Podaci su preuzeti iz publikacije *Spomenica prigodom proslave četrdesetgodišnjice opstanka državne Tehničke srednje škole u Sarajevu*, Sarajevo, 1929.).

odjeljku gdje je najviše projektirao novogradnje i adaptacije na polju arhitekture privatne namjene.

U prvome desetljeću dvadesetoga stoljeća nastavila je se praksa povremenoga angažiranja građevinskih činovnika u mostarskoj Okružnoj oblasti pa je jedno vrijeme tu radio Karl Fitzinger (od 1907. do 1910),[219] zatim Karl Kneschaurek (od 1904. do 1905.),[220] a ostali su autori projekata za javne novogradnje u Mostaru u ovome razdoblju uglavnom bili jednokratno angažirani službenici Graditeljskoga odjeljenja od kojih se neka imena nalaze na popisu najprominentnijih arhitekata Zemaljske vlade i njihovih suradnika. Valja u tome kontekstu spomenuti dva realizirana projekta Josipa Vancaša,[221] jednu realizaciju Karela Pařika,[222] Hansa Niemeczeka,[223] nekolicinu projekata Franza Blažeka za zgrade državnih škola[224] i za vojne objekte[225] i naposljetku suradnju Rudolfa Tönniesa s lokalnim projektantom Miroslavom Looseom na izvedbi Gradskoga kupališta (od 1912. do 1914.).[226] Najviši su se organi Zemaljske vlade doticali poslova s građevinskim dozvolama u mostarskoj Okružnoj oblasti kad su u pitanju bile njihove investicije, državni i vojni objekti. U ostalim slučajevima, vezanim uz privatne realizacije, ovaj je se administrativni put zaustavljao na odlukama Gradskoga poglavarstva koje je djelovalo sukladno nalozima Građevinskoga reda za Sarajevo i ostale gradove u zemlji iz 1880.,[227] odnosno verziju prilagođenu za Mostar iz 1886.[228] Zaseban je građevinski red za Mostar usvojen 1899.[229] s obzirom na to da sarajevski

[219] Potpis mu je pronađen samo na nerealiziranom idejnom projektu za pravoslavnu crkvu u Blagaju. Crkva svetoga Vasilija Ostrogoškog u Blagaju sagrađena je 1892./93. prema projektu nepoznatoga arhitekta (podatak preuzet iz evidencije Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, objavljen u *Službenom glasniku BiH* 44/09) pa ostaje nejasno s kakvom je namjenom Fitzingerov plan iz 1908. mišljen s obzirom na to da je sačuvana samo idejna skica. Nije, dakako, isključena mogućnost da je ovaj arhitekt bio angažiran na nekim izvedenim projektima u okolici Mostara tijekom svoga boravka u Okružnoj oblasti, ali podaci o njima nisu pronađeni. (Podaci o trajanju angažmana preuzeti su iz personalnoga lista, ABH, Sarajevo).

[220] Projektirao je secesijsku stambeno-najamnu zgradu braće Jelačić.

[221] Zgrade Vojne komande i filijale Zemaljske banke u Glavnoj ulici.

[222] Zgrada pravoslavne Mitropolije (Vladičin dvor)

[223] Vakufski dvor

[224] Velika kraljevska gimnazija i Jubilarna škola Franje Josipa I.

[225] Blažek je projektirao sve vojne objekte osim zgrade Vojne komande u Glavnoj ulici koja je realizirana prema Vancaševom projektu. S obzirom na to da im stilske i oblikovne vrijednosti nisu od osobitoga značaja za analizu u daljnjem tekstu, navodimo ih ovdje. Riječ je o kompleksima Južnoga i Sjevernoga logora (položajni planovi objekata unutar vojnih logora čuvaju se u: AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18) i o kompleksu kasarni Konak (projekti i položajni plan u ABH, ZVS, Graditeljsko odjeljenje, K/8).

[226] Podaci o angažmanu pojedinih arhitekata na pojedinim projektima preuzeti su iz relevantnih arhivskih fondova Arhiva Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru i Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu koji će biti precizirani u ostatku teksta, izuzev dokumentacije vezane uz Vancaševe projekte koja je preuzeta iz odgovarajućih brojeva publikacija *Bautechniker* i *MonatschriftWiener Bauhütte*.

[227] *Bosanskohercegovačke novine*, br, 26, 1880. *Bauordnungfür Sarajevo vom 14. Mai 1880.*

[228] Vego, 2006: 91-96: autor citira korigiranu inačicu Građevinskoga reda za Sarajevo iz 1880. prilagođenu za Mostar, a usvojenu 1886. prema izvoru iz privatnoga arhiva Zahirović.

[229] Zapisnik sa sjednice Gradskoga poglavarstva od 16. listopada 1899. ; Građevni zakonik za Mostar, 1899. i pretisak iz 1914. (AH, GPM, Proračuni – K1)

zakonik iz 1893.[230] nije sadržavao obvezu primjene na ostala regionalna središta. Gradske su se vlasti, u slučajevima realizacija i urbanističkih regulacija od manjega značaja, nadležnim organima Zemaljske vlade obraćale isključivo kad bi došlo do zemljoposjedničkih sporova koji se nisu mogli riješiti na razini gradske uprave.[231]

Tijekom posljednjega desetljeća austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, dogodile su se stanovite promjene vezane uz zakonske okvire organizacije graditeljske djelatnosti. Umjesto Građevinskoga odjeljenja, od 1909. do 1912. postojao je Građevinski odsjek u sklopu Gospodarskoga odjeljenja Zemaljske vlade, a od 1912. građevinski poslovi spadali su u djelokrug Tehničkoga odjeljenja[232] s odgovarajućim okružnim ispostavama.

[230] Bauordnung für die Landeshaupstadt Sarajevo genehmigt mit Allerhöchster Entschliessung vom 23. Juli 1893 und publiciert mit Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 5. August 1893, Zahl 76.174, u: Gesetz und Verordnungsblatt für Bosnien und Hercegovina, Jahrgang 1893., Druck der Landesdruckerei, Sarajevo, 1893, str. 410-435

[231] Članak 3., paragraf 7. Građevnoga zakonika za Mostar, 1899., pretisak iz 1914.

[232] Glasnik zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu za 1912. godinu, Sarajevo, 1912., str. 167

5.3. Osobitosti arhitekture historicizma i secesije u Bosni i Hercegovini

Dolazak austrougarske uprave na prostor Bosne i Hercegovine donosi raskid s povijesnim kontinuitetom osmanlijske graditeljske tradicije i orijentalnoga koncipiranja urbanoga prostora. Nagovještava ubrzan i intenzivan import europskih standarda u urbanističkom planiranju i stilskim obrascima primjenjivanim na arhitektonskim realizacijama što se posebno odrazilo na polju reprezentativne javne arhitekture koju je financirala Zemaljska vlada.

Kao što je ranije istaknuto, prvo je desetljeće austrougarske uprave na prostoru Mostara utrošeno na regulaciju infrastrukturnoga sustava i prometno povezivanje s ostatkom regije. Tek se početkom 1890-ih započinje s podizanjem novih objekata. Razdoblje je uspostave austrougarskoga protektorata nad Bosnom i Hercegovinom u srednjoeuropskoj arhitekturi razdoblje prijelaza visokoga na kasni historicizam što će se reflektirati i na arhitektonsku praksu u onodobnoj Bosni i Hercegovini.

Import historijskih stilova u bosanskohercegovačku arhitekturu posredovan je organiziranim dovođenjem europskih arhitekata koji su na svojim realizacijama manifestirali znanja i vještine usvojene na uglednim akademijama i tehničkim učilištima. Većina arhitektonskih stilskih rječnika prisutnih u srednjoeuropskim metropolama može se prepoznati i na primjerima građevina u to vrijeme podignutih u regionalnim središtima Bosne i Hercegovine. U skladu s arhitektonskim nazorima historicizma, neorenesansa je zastupljena osobito u arhitekturi reprezentativnih javnih objekata, ali joj se elementi mogu prepoznati i na pojedinim primjerima stambenih vila nerijetko u sintezi s naznakama secesijske ornamentike. U kršćanskoj su sakralnoj arhitekturi u Mostaru dva najznačanija ostvarenja, kao što je ranije istaknuto, realizirana prije dolaska austrougarske uprave. Na širem području okolice grada i čitave regije, Hercegovine, na polju je sakralne arhitekture najzastupljenija neoromanika, a neogotika se, i to u svojoj ranoj inačici, javlja nešto rjeđe. Odjeci visokohistoricističkih pogleda na arhitekturu u realizacijama sakralnih objekata zadržali su se tijekom čitavoga razdoblja austrougarske uprave, ali i kasnije za što se u Hercegovini može pronaći poprilično velik broj primjera sve do polovice XX. stoljeća. Neoromanika, kao najzastupljenije stilsko opredjeljenje na polju sakralnih novogradnji na užem hercegovačkom području, mogla je u dobroj mjeri biti uvjetovana i bogatom tradicijom gradnje u kamenu, odnosno dostupnošću toga materijala. U javnoj se arhitekturi ovi obrasci gotovo i ne pojavljuju, a stambenu će, koja na području Mostara svoj istinski procvat počinje doživljavati tek početkom XX. stoljeća, obilježiti koegzistencija kasnohistoricističkih stilski „nečistih“ gradnji, sve intenzivnijega

prodora secesije, i to nerijetko u sintezi s eklektičkim kasnohistoricističkim obilježjima na istim građevinama za što će se primjeri moći prepoznati i na polju javne arhitekture. U pogledu ovih stilskih obrazaca može se govoriti o strujanjima srodnim onima u ostatku Monarhije. Svi navedeni historicistički arhitektonski vokabulari dolaze u Bosnu i Hercegovinu u svojim zrelim inačicama bez manifestacija prethodnih razvojnih faza koje su prolazili u europskoj arhitektonskoj teoriji i praksi. Drukčiji je slučaj s inačicom historicizma kod koje se razvila tendencija pretvaranja u kvantitativnu dominantu u arhitekturi Bosne i Hercegovine potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća. Riječ je, dakako, o neomaurskom stilu koji je, u relativno kratkom razdoblju od svega 40 godina austrougarske uprave ovom državom, prošao neku vrstu razvojnoga puta iz eklektično-romantičarskih do zrelih i u autohtonom kulturološkom okviru utemeljenih manifestacija. Zastupljen je ponajviše u javnoj arhitekturi. Izgradnja velikoga broja objekata koje sponzorira Zemaljska vlada u nekoj od inačica ovoga stila dio je programatske politike koju su austrougarske vlasti provodile na području Bosne i Hercegovine i na taj su način, kao što je ranije istaknuto, u europskim očima htjele pokazati afirmativan odnos prema kulturnoj autonomiji i tradicionalnoj baštini svoje nove kolonije.

Tradicionalna je islamska arhitektura iznimno raznolika kad je u pitanju odnos forme, funkcije i dekorativnoga repertoara ovisno o podneblju u kojem je, u različitim povijesnim okolnostima, iznicala. Da je se u historicističkim arhitektonskim realizacijama na tlu Bosne i Hercegovine kojim slučajem odlučilo citirati isključivo elemente domaće provenijencije, arhitekti bi se okrenuli dostupnoj osmanlijskoj baštini. To, međutim, nije bio slučaj te su se prvotne manifestacije neomaurskoga stila, u eklektičnoj maniri, temeljile na prikupljanju referenci iz različitih kulturnih krugova. To se prvenstveno odnosi na maursku tradiciju španjolske pokrajine Andaluzije, ali i na arhitektonsku baštinu Egipta. Kad je riječ o arapskoj baštini u Andaluziji, u javnoj arhitekturi Bosne i Hercegovine pred kraj XIX. st. dosta su česte reference na arhitektonsku dekoraciju tamošnjih reprezentativnih palača kao što je glasovita Alhambra u Granadi.

Dvije su ključne manifestacije rane eklektičke faze neomaurskoga stila na području Mostara Velika gimnazija arhitekta Franza Blažeka i Vakufski dvor Hansa Niemeczeka. U kasnijoj će fazi taj stil evoluirati u zreliju, i u kulturološkom pogledu u domaćoj tradiciji utemeljenu, inačicu koja se na određenim primjerima unutar korpusa reprezentativne javne arhitekture nerijetko sintetizira s naznakama secesije te postupno otvara prijelazno razdoblje

na putu traženja nacionalne moderne.[233] Ponajbolji je primjer za opisani proces u tadašnjoj arhitekturi Mostara zgrada Gradskoga kupališta na Trgu Musala dovršena 1914. prema projektima arhitekta Rudolfa Tönniesa.

Na čvrstome uporištu u domaćoj tradiciji pri artikuliranju zrelih historicističkih referenci na protekla razdoblja u povijesti arhitekture inzistirao je i jedan od najplodnijih i najistaknutijih arhitekata na tlu Bosne i Hercegovine, a i šire u ovome razdoblju, Josip Vancaš u svome članku *Bosansko narodno graditeljstvo.*[234] Vancaš, naime, u ovome tekstu izravno optužuje domaće arhitekte zbog nemara prema naslijeđenoj baštini i slijepoga oslanjanja na inozemne uzore umjesto da se okrenu tradiciji podneblja u kojem rade. U skladu s teorijskim proklamacijama, i sam je se udubio u proučavanje bosanskoga narodnog graditeljstva te pokušavao inkorporirati neke od elemenata u svoja zrela ostvarenja u neomaurskome stilu postavši time jedan od inicijatora opisanih početnih koraka na putu preko secesije prema manifestacijama moderne u bosanskohercegovačkoj inačici oslonjenoj na domaću tradiciju[235] iako se u ranijim fazama svoga opusa uvelike oslanjao gotovo isključivo na srednjoeuropske stilske importe. U globalnoj slici, međutim, a osobito s obzirom na oblikovni eklekticizam u onodobnoj europskoj arhitekturi čiji odrazi u ovo vrijeme pristižu na tlo Bosne i Hercegovine, sporadične su reference na tradiciju preživjele u sintezi s uplivima importiranih obrazaca na što može ukazati i niz primjera iz segmenta stambene arhitekture Mostara na izmaku XIX. stoljeća.

Određene rubrike tiskovina koje su u obrađivanom razdoblju bile aktualne u Bosni i Hercegovini, a mogu se na temelju različitih kriterija svrstati u kategoriju stručne periodike[236] kao i putopisno-ilustrirani rezultati studijskih turneja diljem Bosne i Hercegovine u više navrata publicirani u sarajevskoj *Nadi,*[237] mogu poslužiti kao na izvornoj dokumentaciji utemeljeni tragovi za rekonstrukciju i interpretaciju interesa onodobne bosanskohercegovačke stručne i kulturne javnosti za domaću graditeljsku baštinu. U tom je kontekstu vrijedno

[233]Kurto, 1998: 55
[234]Članak je objavljen u *Tehničkom listu* u Zagrebu 31.12. 1928., str. 353. – 356.
[235] Ove će teze na razrađene teorijske i praktične temelje biti postavljene u knjizi: Neidhardt, Juraj; Grabrijan, Dušan: *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1957. (Korišten je primjerak iz Zavičajne zbirke Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu.)
[236]U nekoliko brojeva *Glasnika Zemaljskoga muzeja* u Sarajevu objavljeni su članci posvećeni analizama tradicijske graditeljske baštine. Pokazuju, između ostaloga, svijest o potrebi ravnopravnoga vrednovanja svih slojeva domaće arhitektonske povijesti. Unatoč činjenici da su tekstovi arheološke tematike kvantitativno najzastupljeniji segment ove publikacije, pristup analizi i tumačenju autohtone arhitekture osmanlijskoga perioda pokazuje jednaku razinu studioznosti i temeljitosti.
[237]W. Leo Arndt i njegov brat, Ewald Arndt - Čeplin su, uz niz serijskih publiciranja svojih radova u brojevima *Nade* (primjerice: *Nada* br. 7, 1899., str. 100, 101 ili *Nada* br. 4. 1903., str. 44, 45), u Berlinu 1898. objavili kolekciju uradaka s bosanskohercegovačkim motivima: *Reisebilder aus Bosnien und Herzegowina von W. L. Arndt und E. Arndt – Ceplin*, Verlag von Dietrich Reimer, Berlin, 1898.

spomenuti, primjerice, tekst u *Glasniku Zemaljskoga muzeja* u Sarajevu iz 1889. o Osmom međunarodnom kongresu orijentalista u Stockholmu i Kristijaniji koji može poslužiti kao jedna od ilustracija širega interesa onodobne Europe za orijentalnu baštinu.[238] U istom je broju Ćiro Truhelka objavio tekst *Bosančica* u kojem detaljizira temelje za specifičnosti nacionalnoga pisma, a donosi i faksimile domaće rukopisne bosančice.[239] Ovo se pak može tumačiti kao svojevrsni analogon Vancaševom bavljenju temeljima nacionalnoga stila u arhitekturi.

Značajan su izvor svakako i putopisni radovi[240] koji omogućuju širi uvid u spektar interesa austrougarskih namještenika i s njima povezanih kulturnih djelatnika i institucija za bosanskohercegovačku tradiciju ne nužno isključivo u vezi s graditeljskim naslijeđem, nego i njezine segmente relevantne za interesne sfere etnografije i kulturne povijesti.[241] U jednakoj mjeri kao i katalozi onodobnih međunarodnih izložbenih smotri na kojima je Bosna i Hercegovina sudjelovala kao dio Austro-Ugarske Monarhije[242] pokazuju odnos austrougarske vlasti prema mentalitetskim i kulturnim odrednicama koloniziranoga teritorija. Mjerodavan su izvor i zapisi u onodobnom dnevnom i tjednom tisku kojima su popraćena spomenuta sudjelovanja na izložbenim manifestacijama i rješenja paviljona izvedenih za te namjene koji, u nekim slučajevima, mogu poslužiti i za rekonstrukciju okolnosti ili čak faktografije relevantne za segmente izvedbe pojedinih dijelova paviljona i njihove opreme, a samim time i

[238] *Glasnik Zemaljskog muzeja*, godina 1, knjiga 2, listopad-prosinac, 1889., str. 11. – 18.
[239] *Glasnik Zemaljskog muzeja*, godina 1, knjiga 2, listopad-prosinac, 1889., str. 82.
[240] Od stranih ili u inozemstvu objavljenih putopisa, uz Roberta Michela i Carla Peeza (koji su objavili putopise vezane isključivo uz Mostar) i Heinricha Rennera čiji je putopis zacijelo jedan od najcjelovitijih o pitanju informacija relevantnih za cijelu Bosnu i Hercegovinu, valja spomenuti i sljedeće uratke:
1. Henri Moser (ilustracije: Georges Scott): *An Oriental Holiday: Bosnia and Herzegovina. A Handbook for the Tourist*, 14 Cockspur Street, London, S. W., 1895. u kojem je tendencija nametanja kulturološko-mentalitetskih odrednica orijentalno-egzotičnoga, divljeg i neistraženog u Bosni i Hercegovini, i zbog populističkoga modusa obraćanja čitateljstvu u formi turističkoga vodiča, poprilično eksplicitna.
2. Dr. Maurizio Oransz: *Auf dem Rade durch Kroatien, Dalmatien, die Herzegowina und Bosnien: Führer für Radfahrer und Automobilisten*, Wien, L. Steckler, 1903. – prvenstveno funkcionalan i informativno-praktično usmjeren putopis.
3. Dnevnički zapisi Bernarda Wiemana: *Bosnisches Tagebuch*, Kempten und München, Verlag der Jos. Kösel'sche Buchandlung, 1908.
4. Leksikon relevantan prvenstveno zbog informacija geografske i topografske prirode: Abel Lukšić: *Bosnien und die Herzegovina. Kurzgefasste Darstellung aller geographischen, volkswirthschaftlichen und socialen Verhältnissedieser Länder*, Verlag von Alois Hynek Buchändler, Zeltnergasse II, Prag, 1878.
[241] Primjerice: Dr. Car lPatsch: *Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Reisen und Beobachtungen: Bosnien und Herzegowinain Römischer Zeit*, Im Selbstverlagedes B._H. Instituts für Balkanforschung Bosn.-Herc. Landesdruckerei, Sarajevo, 1911. ili pak: *Der Weg zum Berliner Kongress: Historische Entwicklung Bosniens und der Herzegowina bis zur Okupation 1878* von Rittmeister Alexander Spaits (illustrier tvon Hauptmann Otto Gstöttner), C. W. Stern, Wien und Leipzig, 1907.
[242] *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896.*, Izdanje Izložbenog ureda bos. herc. zemaljske vlade, Sarajevo, 1896.

suvremenih im novogradnji.[243] U tom je pogledu kolonizatorska ambicija sintetizirana s kulturnim programom koji joj je olakšavao implementaciju, ali i s neosporivim interesom za sve ono što je se pojedinim entuzijastičnim kulturnim djelatnicima, umjetnicima, a nerijetko i arhitektima[244] na pripojenom teritoriju i među njegovim stanovnicima činilo egzotičnim.[245] U

[243]U *Sarajevskom listu*, u rubrici „Mali vjesnik" tijekom kolovoza 1891. prenesene su objave iz zagrebačkih *Narodnih novina* o sudjelovanju Bosne i Hercegovine na Gospodarsko-šumarskoj izložbi uz detaljne opise Panekovoga paviljona. (*Sarajevski list*, 16. kolovoza 1891., *Sarajevski list*, 21. kolovoza 1891.). Članak prenesen iz *Narodnih novina* 21. kolovoza 1891: *„Narodne novine pišu o našem paviljonu ovo: Po jednoglasnom mnijenju, ovo je najljepši, najukusniji objekt koji se nalazi na našoj izložbi. Visok oko četiri hvata, dug oko tri, a širok preko dva hvata, prikazuje nam se kao remek-djelo čistog istočnog (maurskog) štila. Glavno pročelje gleda na zapad, nad njim je grb Bosne, s lijeva i desna široki su i izbočeni prozori s rešetkama, a istočna strana je glatka. Boja paviljona koji je zidan, odabrana je neobičnim ukusom: stijene su, naime, podijeljene u jasno žute i jasno ružičaste trakove. Krov prelazi sa sve četiri strane na daleko stijene te se svršava krasnim drvenim obrubom, dočim je podstrešak ukrašen pravom narodnom ornamentikom u bojama. U paviljon ulazi se preko deset kamenih stuba okruženih drvenom balustradom. Čitav paviljon stajao je 4000 forinti, a građen je po inžiniruPaneku iz Sarajeva po nacrtima građevinskog ureda za Bosnu i Hercegovinu. Stolarske i drvorezbarske radnje izveo je veleukusno zagrebački stolar Budicki. Unutrašnjost paviljona: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu ustrojila je prije nekoliko godina u Sarajevu, Foči i Livnu tri radionice u kojima je stalno namjestila do 50 osoba za umjetno izrađivanje predmeta luksurioznog i finog obrta. Prva takva radionica za vezivo i ulaganje zlata i srebra u čelik postoji u Sarajevu pod upravom Osmana Bičakčića; druga za inkrustaciju zlata i srebra u drvo u Sarajevu pod upravom Sulejmana Osmanagića, u Livnu pod upravom Ante Mamića, u Foči pod upravom Riste Sundurike; treća za tkanje, vajarstvo na metalu u Sarajevu pod upravom Mustafe i Mehmeda Begtića i Huseina Zlatarevića. Tu se izvode ona mukotrpna šaranja zlatom na čeliku koja često puta za komad od nekoliko centimetara traže radnju od više mjeseci. Tu se gotove uzorci nožarstva dostojni carskog stola, ćilimi i sagovi po narodnim motivima u obimu kakav se dosad još nije izrađivao, oružja, kostuma, kopče, spojke, puceta, agrafe, nakiti od srebra i zlata, zdjelice i najposlije lepeze koje se mogu mjeriti sa svakim proizvodom iz prvog pariskog, kineskog ili japanskog ateliera. Ove su lepeze naročito ove godine u Karlsruheu na izložbi lepeza pobudile najveću senzaciju. Velevojvotkinja badenska, tetka njemačkog cara izjavila je nedavno gospodinu dr. Zuruniću, pol. pristavu u zajedn. c. i kr. ministarstvu financija u Beču, rođenu Bošnjaku i aranžeru bosanskih izložaba na svijem dosadašnjim izložbama (ovo je sedma izložba gdje Bosna sudjeluje!) da je njezin najdragocjeniji amanet bosanska lepeza što ju je dobila na dar od Nj. Veličanstva, carice austrijske. Ova je lepeza stajala više hiljada franaka. Kad se može u našem narodu producirati ovakovih predmeta za koje se Amerikanci, Inglezi i Francezi jagme te ih debelim zlatom plaćaju, tada je to zaista znak vrijednosti kome se moramo od srca radovati. U bosanskom paviljonu koji je prostrt i obložen sagovima i ćilimima najdragocjenije vrste, naći će posjetioci raznih predmeta najplemenitije umjetne industrije što ih gore spomenuta tri zavoda izrađuju. Tu je, na primjer, na stijeni izvješen veliki salonski ćilim, 8 metara dug, a 6 metara širok, od zelene vune s vezivom po narodnim motivima u raznim bojama. Izrađen je u radionici u Sarajevu, a cijeni se preko 400forinti. Ispod toga saga namješten je ormarić od stakla, a u njemu se nalaze razni sitni predmeti zlatnog i srebrnog vajarstva i šaranja po kovinama u čeliku. Svaki i najmanji komadić je cijela umjetnina. Najzanimljiviji predmet jesu korice za album od crvena baršuna. Korice su obrubljene filigranskom radnjom vajarskom, a cijene se na 270 forinti. U drugu hrpu izloženih predmeta spadaju narodna odijela. U tu je svrhu izložio bosanski muzej 12 muških i ženskih likova koji nam predstavljaju osobe u narodnom odijelu iz raznih dijelova Bosne i Hercegovine. Najdragocjeniji je kostum bosanskog age iz Sarajeva, izvezen u zlatu, okićen divnim oružjem, a vrijedan preko 1000 forinti. Svaki komad za sebe je vrijedan pomnog razgledanja. Najzad nam je spomenuti lepeze koje se prave u radionici u Sarajevu. Ima ih više vrsti, ali su najfinije i najskuplje one tri u staklenoj kutiji. Ove su lepeze od crnog nojevog perja s drškom od polirana crnog drveta izložene finom zlatarskom radnjom. Cijena im je po 90 do 100 forinti. Osim toga imade još mnogo inih predmeta u oba stolića na lijevo i desno na koje osobito svraćamo pozornost posjetitelja. Svakako će biti boravak u bosanskom paviljonu jedan od najzanimljivijih. Okolica paviljona uređena je također najukusnije cvijećem, a na južnoj strani prikazan je model bosanskog bunara."*

[244]Primjer je studijsko putovanje arhitekata i snimanje objekata narodnoga graditeljstva u Nevesinju 1916. u organizaciji Graditeljskoga odjeljenja Zemaljske vlade u Sarajevu (Kurto, 1998.: 331). ili pak rezultati studijskih putovanja Josipa Pospišila publicirani u više navrata u bečkom *Bautechnikeru* (primjerice tekst "Aus Bosnischer Praxis", u: *Bautechniker* XXXII Jahrgang, nr. 1, Wien, 1912). U sklopu navedenoga posjeta Nevesinju 1916., jedan od arhitekata koji su sudjelovali na studijskom putovanju, Josef Pokorny, očito je posjetio i Mostar jer je

konačnici se to odrazilo na arhitekturu ovoga razdoblja na tlu Bosne i Hercegovine u vidu dvojakosti stilskih tendencija, odnosno isprepletenih srednjoeuropskih kasnohistoricističkih i secesijskih vokabulara s referencama na *genius loci*. O interesu namještenika Graditeljskoga odjeljenja Zemaljske vlade za bosanskohercegovačku baštinu svjedoči i kataloški inventarizirana arhitektonska građa iz ranijih razdoblja prikupljena uz detaljne informacije o pojedinim građevinama i ilustracije najznačajnijih uglavnom s područja Sarajeva što je očito rezultat sustavnoga terenskog istraživanja, a objavljeno je u Beču u uvodnom poglavlju *Darstellung des Bauwesens vor der Occupation* u djelu *Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina vom Beginn der Occupation durch die österreichisch-ungarische Monarchie bis Jahr 1887*.[246] Spomena su vrijedni i tekstovi u stručnim periodičnim publikacijama objavljivanim u prijestolnici Monarhije među kojima se ističe časopis *Bautechniker*,[247] a realizacija namjere upoznavanja stručne čitateljske javnosti s graditeljskim naslijeđem Bosne i Hercegovine obuhvatila je i pokušaj ilustriranja (tekstualno i fotografski) kulturnih i mentalitetskih specifičnosti bosanskohercegovačkoga podneblja, odnosno načina na koji je ono percipirano u očima autora tekstova.

Inženjer Johan Kellner,[248] djelatnik Graditeljskoga odjeljenja u Sarajevu, u tekstu o povijesti bosanskohercegovačke arhitekture objavljenom 1901. u svesku serije monografija princa Rudolfa posvećenom Bosni i Hercegovini[249] također pokazuje da je stručna javnost u to vrijeme već ovladala terminologijom, genezom, konstruktivnim zakonitostima i prostornom logikom tradicionalne islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Neomaurski stil Kellner evolutivno klasificira počevši od skupine građevina koju vezuje uz stilski

---

21. srpnja 1916. u *Bautechnikeru* objavio tekst o mostarskom Starom mostu ("Die alte Narentabrücke in Mostar. Mitgeteilt von Josef Pokorny, Architekt in Sarajevo", u: *Bautechniker*, XXXVI. Jahrgang, nr. 29. Wien, 1916)

[245]Detaljna analiza orijentalnih referenci na paviljonima BiH na međunarodnim smotrama u: Baotić, Andrea: "Orijentalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama", u: *Sophos – A YoungResearchersYournal*, br. 5., 2012, str. 107-130

[246]„Eine technisch-statistiche Studie, nach ämtlichen Quellen zusammen gestellt vom Baudepartment der Landesegierung unter der Leitung des Regierungsrathes Edmund Stix", Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, Aus der kaiserlich-königlichen Hof und Staatsdruckerei, Wien 1887.

[247]Sustavan interes za upućivanje stručne javnosti u osobitosti graditeljskoga naslijeđa Bosne i Hercegovine iskazan je namjerom da se posveti određen prostor toj temi u nizu brojeva *Bautechnikera* iz prve polovine 1916. (počevši od broja 13, 31. ožujka 1916.), iako su i ranije arhitekti aktivni na tlu Bosne i Hercegovine publicirali projekte svojih ovdašnjih realizacija uključujući i neke projekte u Mostaru (primjerice Vancašev projekt za zgradu Vojne komande: Das k. u. k. Militär Amtsgebäude in Mostar von Architekt Josef von Vancaš in Sarajevo, u: *Bautechniker*, Nr 10, XXI. Jahrgang, Wien, 1901.), ali ne s ovim interesima na umu izuzev sporadičnih primjera kao što je publiciranje projekata za jednu stambenu kuću u Ostrošcu arhitekta Eduarda R. Madurowicza (u *Bautechniker*, XXXVI, nr. 4., Wien, 1916) koji se u prostornoj koncepciji i odabiru materijala za ovu realizaciju uvelike oslonio na tradicionalnu bosansku stambenu arhitekturu.

[248]Inženjer Johann Kellner je, u početnim godinama austrougarske uprave u BiH, jedno vrijeme bio na zaduženju i u Mostaru i to od 1880. do 1882. (ABH, Personalni list)

[249]„Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Band 23: Bosnien und Herzegowina", Wien, 1901., str. 413 - 435

predznak „arapski“ pri čemu se referira na putovanja Alexandera Witteka u Kairo kamo ga je Graditeljsko odjeljenje, prema Kellnerovoj tvrdnji, planski poslalo upravo da bi studirao orijentalnu arhitekturu te je, u skladu s time, prvi na popisu arhitekata i inženjera koji su radili na provedbi programa koji će tijekom narednih desetljeća dosegnuti dalekosežne posljedice za stilske značajke graditeljske baštine Bosne i Hercegovine. U skupinu ilustracija tih stilskih tendencija svrstava nekoliko građevina projektiranih i/ili izvedenih u kratkom razdoblju od 1892. do 1895. Njihove stilske značajke smatra izravnim posljedicama studijskoga putovanja u Egipat, a uz namjeru izrade plana za sarajevsku Gradsku vijećnicu[250] koji, s obzirom na Wittekov odlazak u sanatorij, nije ni započet, a po svemu sudeći – trebao je biti samo prerada Pařikovoga ranije odbijenog plana i prilagodba obrascu neomaurske eklektične dekoracije.[251] Na popisu je se, između ostaloga, našla i medresa u Travniku realizirana prema projektu Ćirila Metoda Ivekovića 1895., medrese u Bihaću i Tuzli i mostarski hotel Narenta (Neretva) koji je također realiziran u spomenutom razdoblju kao rezultat investicije Zemaljske vlade, a za kojega Kellner ne navodi arhitekta.[252] Upravo ovaj navod, međutim, može poslužiti kao osnova pretpostavci da je Alexander Wittek autor izvornih projekata za dosad neatribuiran mostarski hotel, a dijelovi projektne dokumentacije iz ožujka 1890. kada se Wittek otprilike i vratio iz Kaira[253] sačuvani u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu tome idu u prilog.[254]

[250]Kellner uopće ne spominje činjenicu da je vijećnica u cijelosti izvedena prema projektima Ćirila Metoda Ivekovića (1892. – 1895.)

[251]Marković, Slavica: *Ćiril Metod Iveković*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1992, str. 31 (Slavica Marković, na temelju citiranih Ivekovićevih osobnih bilješki, gradi logičan zaključak da je Pařik postavio tlocrt, a ostatak rješenja mu je odbijen jer nije bio na tragu željenih referenci na orijentalno, Wittek ga je planirao obogatiti neostilskim dekorativnim jezikom koji bi odgovarao zahtjevima kulturne politike Benjamina Kallaya i njezinih manifestacija u javnoj arhitekturi, ali nije uspio te je, naposljetku, sarajevska Gradska vijećnica u cijelosti rezultat Ivekovićevih izvedbenih projekata).

[252]Kellner, 1901: 433

[253]Marković, 1992: 25

[254]ABH, ZVS, Graditeljsko odjeljenje, K/50, K/53: Potpis za koji možemo s priličnom sigurnošću utvrditi da je Wittekov na sačuvanim dijelovima projekta iz 1890. u donjem desnom uglu gdje je obično potpisan projektant. Na mjestu predviđenom za upravitelja Graditeljskoga odjeljenja potpisan je Edmund Stix. Uz njih je sačuvan i nepotpisan plan pregradnje dijela hotela iz 1897. Na temelju činjenice da su sastavljeni u većem mjerilu nego što to biva s idejnim skicama, možemo zaključiti da su nacrti iz ožujka 1890. dio izvedbenoga projekta. Eventualan problem pri atribuciji proizlazi iz nedostatka bilo kakvoga pisanog traga o ovom angažmanu i materijala za komparaciju na temelju koje bismo mogli sigurno znati autora. Dosad istražen periodički tisak ne daje nikakve informacije o Wittekovom boravku u Mostaru gdje su projekti iz ožujka potpisani. Problem s materijalom za komparaciju proizlazi iz činjenice da su u pripadajućim mapama u Historijskom arhivu u Sarajevu za Gradsku vijećnicu sačuvani samo izvedbeni nacrti s Ivekovićevim potpisom jer Wittek nije uspio dobiti priliku da upotpuni Pařikove projekte iz 1891. Jedina preostala izvedba za koju je Wittekovo autorstvo sigurno je sebilj, odnosno drvena fontana u sarajevskoj Baščaršiji za koju projekti nisu sačuvani, a informaciju o Wittekovom angažmanu nalazimo u članku Josipa Vancaša “Bosansko narodno graditeljstvo” objavljenoga 1928. u *Tehničkom listu* u Zagrebu). Situacija s Wittekovim eventualnim angažmanom u Mostaru doima se još zanimljivijom zbog činjenice da se isti potpis nalazi na projektu pregradnje za još jednu mostarsku realizaciju (početno izvedene prema projektu Franza Vaceka iz 1880.) i to u neposrednoj blizini, točno preko puta hotela Nertve – za obrtnu školu na Musali (AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/27) koji su datirani u isto vrijeme kada i projekti za hotel, preciznije – u ožujak 1890. Škola je kasnije više puta adaptirana za potrebe drugih obrazovnih ustanova, a najduži je period funkcionirala kao glazbena škola. Dodatnu komplikaciju stvara činjenica da je

Baveći se kasnijim ostvarenjima povezivim sa srodnim stilskim značajkama razmatra ideju evolucije stila prema zrelijim fazama koje će se manifestirati unutar opusa Josipa Vancaša[255] (mjestimično čak i u stambenoj arhitekturi Sarajeva) i Karela Pařika.[256] Opisani je se program realizirao u javnoj arhitekturi. U stambenoj su, pak, željene reminiscencije na domaću tradiciju na području Mostara gotovo posve izostale. Izostanak je sustavnih referenci na orijentalnu baštinu objašnjiv s obzirom na to da taj segment graditeljske baštine nije bio dio programa i kulturne politike Zemaljske vlade, odnosno Benjamina Kallaya pa je iz njega izostao evolucijski slijed koji je, u sintezi sa značajkama secesije, iskoristio javnu i stambenu arhitekturu nekih drugih gradova u Bosni i Hercegovini kao svoje poprište. Razlog dijelom može biti i u činjenici da na onodobnoj mostarskoj arhitektonskoj sceni nije bilo protagonista koji su kreativnost i interes odlučili usmjeriti gotovo u cijelosti u istraživanje regionalne graditeljske tradicije i sintetiziranje elemenata sa suvremenim potrebama u stambenoj

---

školska zgrada neorenesansna realizacija, ali s obzirom na to da je Wittekova projektantska aktivnost, iako kratkotrajna, ipak još uvijek neistražena bez obzira na činjenicu da je jedina sigurno atribuirana realizacija (sebilj) neomaurska, a na tom tragu je bila i zamisao sarajevske vijećnice, nipošto nije isključeno da je bio obučen (kao i većina bosanskohercegovačkih eklektičara u zadnja dva desetljeća XIX. stoljeća) u različitim inačicama historicizma i da se „zapadnjački" i „orijentalni" impuls nisu međusobno isključivali. U AH, Tehnički odjeljak (projekti), K14 uz početni nepotpisan položajni plan, sačuvana su dva projekta kasnijih pregradnji hotela Neretve (iz 1900. – s potpisom Đorđa Knežića i iz 1937. – s potpisom tadašnjega gradskog inženjera, Marka Kovačine).
Jaroslav Vego u knjizi *Das architektonische Erbe Mostars aus der Zeit der österreichisch-ungarischen Verwaltung: Das architektonische Programm im Dienste der Durchführung des politischen Programms der Habsburger Monarchie von 1878 bis 1918* (str. 118), referirajući se na isti arhivski izvor, hotel Neretvu pripisuje Josipu Vancašu čijega potpisa nema na projektima (isti autor u istoj knjizi na str. 134. navodi da početni projekti za Obrtnu školu na Musali nisu sačuvani i spominje samo kasnije adaptacije, iako su projekti za školu sačuvani, a zgradu pravoslavne Mitropolije za koju je Pařikovo autorstvo neupitno i cjelovita projektna dokumentacija sačuvana, također pripisuje Vancašu). U najopsežnijoj objavljenoj studiji Vancaševoga opusa (Božić, Jela: *Arhitekt Josip Vancaš: značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva* objavljenoj 2006. prema doktorskoj disertaciji iz 1989.) nema spomena o povezivanju Vancaša s realizacijom hotela Neretve. Govora o tome nema ni u pregledu bosanskohercegovačke arhitekture (izložbenom katalogu) iz perioda austrougarske uprave autora Ibrahima Krzovića (*Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878.-1918.: katalog izložbe*, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.) u kojem je hotel Neretva neatribuiran, a ostale su dvije Vancaševe realizacije u Mostaru navedene i to s referencama na izvore u kojima je autor publicirao projekte u jednom slučaju (za Vojnu komandu u: *Bautechniker*, Nr 10, XXI. Jahrgang, Wien, 1901.), a u slučaju filijale Zemaljske banke na: C.W, I Kunst und Technik, Zum 60. Geburtstag unseres o. M. Josef von Vancaš (22. Marz 1859), *Monatschrift Wiener Bauhütte*, Wien, XIII, 3, Mart 1919, 42-43). Branka Dimitrijević u doktorskoj disertaciji o arhitektu Karelu Pařiku (*Arhitekt Karlo Paržik, doktorska disertacija*, u cijelosti dostupna na: http://www.karloparzik.com/, str. 5) analizirajući njegov nekrolog objavljen u *Sarajevskom novom listu* 17. lipnja 1942. u kojem mu se, između ostaloga, pripisuje i hotel Neretva u Mostaru, ističe da su projekti za ovu zgradu u državnom arhivu u Sarajevu nepotpisani oslanjajući se pri tome zacijelo na dijelove dokumentacije vezane uz adaptaciju iz 1897. koji doista nisu potpisani.

[255]Jedan od najreprezentativnijih primjeraka realizacije Vancaševih nastojanja koja će potkraj 1920-ih biti sintetizirana u tekstu *O bosanskom narodnom graditeljstvu* (objavljenom u Tehničkom listu u Zagrebu: 10/24, 31. 12. 1928., str. 353 – 356) je realizacija Gazi-isa begovoga kupališta u Sarajevu za koju su dijelovi projekta (uz popratni tekst) publicirani u bečkom *Bautechnikeru* (Vancaš, Josip: Ghazi Isa Beg Bad in Sarajevo, u: *Bautechniker*, XVIII. Jahrgang, nr. 46, Wien)

[256]Posebno ističe Šerijatsku školu u Sarajevu koja se i prostornom koncepcijom referira na osmanlijske medrese.

arhitekturi kakav je, primjerice, bio interes Josipa Pospišila u Sarajevu,[257] ali i u željama ključnih protagonista mostarskoga gospodarskog života koji su, potječući mahom iz redova srpske pravoslavne zajednice, zazirali od manifestacija Kallayeve „kulturne misije". U skladu s time, uz sporadične manifestacije neomaurskoga stila u eklektičnim varijantama, njegovu uspjelu sintezu s jezikom secesije u zgradi Gradskoga kupališta ili projektu za Carinski most, rijetke reminiscencije na orijentalno u detaljima razrade dekoracije na pojedinim primjerima stambene arhitekture ili sporadično stilski dotaknute restauratorske zahvate na pokojoj džamiji, većinski se dio mostarske arhitekture iz razdoblja austrougarske uprave nadovezuje na importirane kasnohistiricističke stilske obrasce i srednjoeuropsku struju secesije.

Kontinuitet europskih utjecaja na arhitekturu Bosne i Hercegovine u drugoj polovini XIX. stoljeća, nakon iščeznuća stilski heterogenih, kasnohistoricističkih, arhitektonskih obrazaca, logičnim slijedom mjesto dominantne struje ustupio je polaganom, ali sigurnom dolasku secesije. S obzirom na to da su u očima tadašnje bosanskohercegovačke kulturne javnosti svi europski importi predstavljali dio jedinstvenoga spektra, naprosto su prihvaćani slijedom kojim su dolazili bez potrebe da se na umjetničku pozornicu ove sredine reflektiraju nagli raskidi sa stilovima epohe koja je tada bila na izmaku te se secesija vrlo često javlja kao logična razvojna faza u opusima arhitekata koji su ostavili iza sebe neka od najznačajnijih historicističkih ostvarenja u bosanskohercegovačkim gradovima.[258] U arhitekturi nema izravnih veza s Wagnerovim krugom učenika, ali importi iz prijestolnice Monarhije dolaze posredno preko studija jednoga od njih, Ernsta Lichtblaua koji je 1904. na studijskom putovanju prošao Bosnom i Hercegovinom izrađujući skice autohtonoga graditeljskog

[257] Kurto, 1988: 361 (Nedžad Kurto se u svojoj doktorskoj disertaciji obranjenoj na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1988., između ostaloga, posvetio i traganju za uporištima rane moderne u bosanskohercegovačkoj arhitekturi pri čemu kao jedno od ključnih prepoznaje manifestacije secesijskih rješenja u Pospišilovom opusu samo u načelu vjerne jeziku ovoga stila, ali posve neopterećene njegovim srednjoeuropskim obrascima i oslonjene na rezultate njegovih studijskih putovanja diljem Bosne i upoznavanja s prostornim svojstvima i morfološkim rječnikom tradicionalnoga graditeljstva što je u prvo vrijeme označilo odmak od eklekticizma kasnoga historicizma u arhitekturi onodobnoga Sarajeva, a dugoročno gledano – vodilo k ususatvljivanju poveznica prostornoga tijeka, potreba podneblja, vanjštine i promišljeno reduciranoga ornamenta). Ovakvi navodi i rezultati analiza proizlaze iz građe koja ilustrira tezu o zreloj fazi neomaurskoga stila kao pojavi čije su granice s bosanskohercegovačkom secesijom poprilično skliske između ostaloga i zbog istovremenih realizacija u objema stilskim inačicama. Postupno reduciranje klasicizirajućih elemenata u kvantitativnoj dominanti gradskoga tkiva (što je uvijek stambena arhitektura), uplošnjavanje rješenja pročelja i distanciranje od obrasca univerzalnih prostornih rješenja definiranih odnosom plašta i kutije prema logičnom međuodnosu vanjštine i unutrašnjosti u kontekstu moderne i to prilagođene tradiciji podneblja se u Sarajevu može sustavnije promatrati, između ostaloga, i zbog veće količine spomeničke građe.
Najopsežnija objavljena studija opusa arhitekta Josipa Pospišila unutar koje su kontekstualizirane i opisane teorijske i praktične ambicije je: Krasnica, Ahmed; Pospišil, Josip: *Arhitekt Josip Pospišil: Život i djelo*, Sarajevo, 2003.
[258] Krzović, 2004: 124

naslijeđa koje je tri godine kasnije objavio u bečkom časopisu *Der Architekt.*[259] Njegove su studije motiva tradicionalnoga bosanskog graditeljstva naglasile ideju kreativne interpretacije naslijeđene baštine što je formiralo osnovu za artikulaciju budućega „bosanskog stila". To je jedna od uporišnih točaka za traženje prijelazne točke na putu prema modernoj arhitekturi na ovim prostorima. Na temelju arhitektonskih formi u duhu tradicije bosanskih kuća nastojao je osmisliti način njihove sinteze sa suvremenim životnim potrebama u novu funkcionalnu cjelinu što je se razlikovalo od ranijega interesa domaćih arhitekata za iste forme koji je uglavnom ostajao na razini teorije ili prezentacije u vidu paviljona pri sudjelovanjima na međunarodnim izložbenim smotrama. Širenje pojedinih tendencija u umjetničkom oblikovanju na prijelazu stoljeća posredovano je izložbama i kulturnim časopisima jednako kao i u prethodna dva desetljeća. Pojava secesije u Bosni i Hercegovini nema značaj radikalnoga raskida s epohom historijskih stilova. Tome su pogodovale društveno-povijesne okolnosti i činjenica da ni historicizam, osobito u neomaurskoj inačici na ovom tlu u teorijskoj i ideološkoj osnovi, nije imao značajke kakve je imao u srednjoj Europi. Radilo se o nastavku programa koji su provodili nerijetko isti arhitekti u službi istoga političkog i kulturnog aparata. U skladu s tim, secesija zadržava sve svoje stilske i morfološke značajke koje ima u ostatku Europe, ali izostaje temeljna linija radikalnoga antihistoricizma koja je obilježila sve europske secesionističke pokrete uključujući i zagrebački. Upravo je to jedan od ključnih razloga za sagledavanje ovoga stila kao samo jednoga segmenta u mnogočemu paradoksalne i često politički obilježene razvojne linije europskih utjecaja koji vode formiranju stilski i morfološki autentičnoga nacionalnog stila. Dakle, uočavamo da je značaj društveno-povijesnih okolnosti za formiranje pojedinih stilskih obrazaca još jedna od linija kontinuiteta povučena iz razdoblja historicizma zajedno s pripadajućim vizurama stanovitoga paradoksa.

Kad je riječ o međunarodnim izložbama, prve naznake dodira bosanskohercegovačke kulturne javnosti s duhom novoga vremena mogu se prepoznati u okružju Jubilarne izložbe u Beču za koju je bosanskohercegovački paviljon još uvijek u duhu referenci na islamsku baštinu, ali s jasnim naznakama secesijskih ornamentalnih tendencija, projektirao bečki arhitekt Joseph Urban.[260] Kulturna periodika prati relevantne događaje i donosi prikaze. Šira bosanskohercegovačka kulturna javnost, dakle, već u početnim naznakama prepoznaje i

[259] Lichtblau, Ernst: *Architekturstudien,* u: „Der Architekt: Wiener Monatshefte für Bauwesen und dekorative Kunst" XIII, 1907, fig. str. 5–7.
[260] Kurto, 1998: 48

odobrava dolazak duha nove umjetnosti[261] koja će se ovdje ukorijeniti bez radikalnih raskida s onime što joj je prethodilo za što ćemo i u onodobnoj arhitektonskoj praksi na području Mostara moći prepoznati niz primjera preklapanja i stilskih sinteza uplošnjenih stiliziranih secesijskih ornamenata na još uvijek dominantno historicističkim fasadama zgrada blokovske neorenesansne stilske tipologije ili pak stambenim vilama i sagledavati njihov postupan put k oslobađanju, prevlasti i kasnijim sintezama u vidu posuđivanja određenih referenci na odjeke neomaurskoga stila početkom XX. stoljeća na dominantno secesijskim arhitektonskim cjelinama za što su u Mostaru najbolji ranije spomenuti primjeri Gradsko kupalište i Carinski most.

[261] Za ilustraciju se može navesti serija tekstova Dragutina J. Ilijća naslovljena "Secesija" i objavljena u tri dijela u *Nadi* 1899. (1. 3. 1899., br. 5, str. 67-70, 15. 3. 1899., br. 6., str. 83-85 i 1.4. 1899., br. 7. Str. 100-102), zatim detaljni prikazi međunarodnih izložbi u rubrici "Naša pisma" u istoj periodičkoj publikaciji (Vladimir Jelovšek u *Nadi* od 1. 7. 1902., br. 13, str. 180-182, također Jelovšek u tekstovima "O modernom plakatu" u *Nadi* od 1. 2. 1901., br. 3, str. 39-41, zatim M. Nehajev u rubrici "Naša pisma" s pregledima europskih izložbi u duhu nove umjetnosti prvenstveno u bečkim krugovima u *Nadi* od 15. 5. 1902., br. 10. str. 138-139 i 1. 1. 1903., br. 1, str. 10-11 ili analitički nastrojeni komentari kao što je prikaz Međunarodne izložbe dekorativnih umjetnosti u Torinu 1902. iz pera Jakše Čedomila u *Nadi* od 15. 1. 1903., br. 2., str. 27-28)

6. Urbanističke promjene na tlu Mostara

Jedna je od ključnih stavki za razmatranje urbanističkih preinaka, koje su se dogodile u svim regionalnim središtima Bosne i Hercegovine pa tako i u Mostaru nakon uspostave austrougarskoga protektorata 1878. godine, način rješavanja odnosa zatečenih elemenata orijentalne provenijencije i novih urbanističkih značajki srednjoeuropskoga gradskog naselja. Regulacije su se provodile parcijalno te za Mostar, kao ni za Sarajevo, tijekom austrougarske uprave nije usvojen cjelovit urbanistički plan. To se neće dogoditi ni u vremenu između dvaju svjetskih ratova.

Kada su Osmanlije osvojile prostor Bosne i Hercegovine, čak i oni gradovi koji su postojali ranije, u srednjem vijeku[262] zadržali su samo toponime. Cjelokupna je se urbana matrica izmijenila i svi su pretvoreni u naselja orijentalne fizionomije. Glavne su značajke takvoga tipa grada mreže skučenih uličica (sokaka) okomito postavljenih u odnosu na širu glavnu prometnicu, funkcionalna podjela grada na prostore namijenjene stanovanju (mahale) i one namijenjene gospodarskim i uslužnim djelatnostima (čaršije) pri čemu su u definiranju gradskih obrisa ključnu ulogu imali objekti religijske funkcije (džamije). Na definiranje novih urbanih matrica nakon uspostave austrougarske vlasti utjecalo je nekoliko čimbenika. Prije svega je to promjena strukture stanovništva. Kao što je uspostavu osmanlijske vlasti pratio intenzivan proces islamizacije, razdoblje nakon uspostave austrougarskoga protektorata pratio je obrnuti proces. Na tlo Bosne i Hercegovine u velikom broju doseljavaju se stanovnici s posve drukčijim navikama stanovanja od onih čiji je način života bio vezan uz gradska naselja orijentalne fizionomije. Europski je se način života na slike gradova prvenstveno odrazio u segmentu stambene arhitekture i podizanju vila s okućnicama u skladu s tadašnjim srednjoeuropskim trendovima i to prvenstveno u dijelovima gradova koji ranije nisu bili izgrađeni gdje je se i urbanistička podloga novih stambenih gradnji definirala prostornim planiranjem usklađenim s tada aktualnim srednjoeuropskim standardima. Na polju graditeljskoga zamaha na javnim gradskim površinama, ključni je indikator novoga načina života i drukčije strukture stanovništva svakako razlika u zastupljenosti objekata pojedinih namjena kao ključnih za definiciju urbane matrice.

[262]Među njih Mostar ne spada jer je kao gradsko naselje utemeljen tek nakon uspostave osmanlijske vlasti.

Za definiranje nekoga stambenog bloka kao mahale jedan je od ključnih čimbenika postojanje džamije unutar njega.[263] U srednjoeuropskom gradu druge polovine XIX. stoljeća, suprotno tome, središnje mjesto zauzimaju reprezentativni objekti javne namjene. S obzirom na to da je austrougarska vlast definiranju odnosa staroga i novoga pristupila u najvećem broju slučajeva na način da su se izbjegavale značajnije intervencije u stare gradske jezgre, a urbane su se matrice širile na ranije neizgrađena područja korištena uglavnom kao obradive površine, ključne razlike između tih dvaju tipova urbane fizionomije mogu se razaznati na primjerima gotovo svih gradova u Bosni i Hercegovini i to usporedbom ustroja u najvećoj mjeri sačuvanih starih gradskih jezgra i novoizgrađenih površina na koje su se nesmetano primjenjivala tada aktualna europska načela gradskoga planiranja. Slučaj je to, dakako, i s Mostarom.

S obzirom na to da se radi o relativno kompaktnom gradskom naselju, na malim se udaljenostima mogu jasno uočiti ključne razlike u planiranju urbanih matrica orijentalnoga i srednjoeuropskoga grada. One su u Mostaru u drugoj polovini XIX. stoljeća, unatoč mjestimičnim radikalnim intervencijama u sliku grada dimenzijama pokojega vojnog objekta pozicioniranog izvan pojaseva sjevernoga i južnoga logora, ipak oblikovale slikovitu sintezu. Ako, primjerice, usporedimo dvije javne gradske površine od kojih je jedna na istočnoj, a druga na zapadnoj obali grada, današnji Španjolski trg i dio današnje Glavne ulice[264] oko najreprezentativnije mostarske džamije, Karađozbegove, možemo uočiti o kakvim se razlikama radi. Stambene se četvrti na istočnoj obali definiraju oko središnjega objekta, džamije, i izoliraju u zasebne jedinice čime se ostvaruje dojam skučenosti ulične mreže, a vizurom grada dominiraju minareti religijskih objekata islamske vjeroispovijesti, a sve ostalo im je podređeno i strogo funkcionalno odijeljeno. Sve su džamije, pa tako i ova najreprezentativnija, dimenzijama neusporedivo manje od objekata koji zauzimaju ključna mjesta na zapadnoj obali i za koje je, u velikom broju slučajeva, faktor reprezentativnosti čak i značajniji od same funkcije. Dobar je primjer takvoga planskog pozicioniranja reprezentativne građevine, koja neometano dominira prostranom javnom gradskom površinom, Velika kraljevska gimnazija građena od 1898. do 1902. prema projektima Franza Blažeka u neomaurskom stilu na istočnom kraju nekadašnje Stephanie Allee.[265] Ulica na čijem je istočnom kraju sagrađena gimnazija jedna je od mirnih stambenih četvrti u kojima su, propisno odmaknute od ulične linije, nicale vile uglednih mostarskih dužnosnika koji su

[263] Bates, 1991: 137
[264] Glavna ulica (Hauptstraße) danas nosi naziv Ulica Maršala Tita.
[265] Kasnije se ova ulica zvala Lenjinovo šetalište, a danas je Ulica Nikole Šubića Zrinskog.

slijedili tadašnje srednjoeuropske standarde stambene gradnje. Gimnazija, možebitno i najreprezentativnija javna građevina podignuta u Mostaru tijekom austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom, izdvaja se od spomenutih primjera stambene arhitekture istaknutim mjestom na posve neizgrađenoj javnoj površini i, naravno, svojim dimenzijama i upečatljivo slikovitom dekoracijom pročelja u neomaurskom stilu, najzastupljenijem historicističkom arhitektonskom vokabularu na tlu Bosne i Hercegovine u razdoblju austrougarskoga upravljanja zemljom. Slična je situacija bila i s ostalim reprezentativnim javnim građevinama podizanim na prostranim neizgrađenim površinama na zapadnoj obali gdje je iz dimenzija i pozicioniranja pojedinih arhitektonskih realizacija uvijek jasno da je se na reprezentativnost mislilo bar u podjednakoj, ako ne i većoj, mjeri nego na namjenu same građevine.

U Mostaru je, kao i u većini drugih gradova Bosne i Hercegovine, regulacija zapadnoga dijela grada provođena etapno i ovisno o potrebama.[266] Tretman gradskih prostora u ovome razdoblju, između ostaloga, odražava i odnos austrougarskih vlasti prema naslijeđu ranijih epoha i zatečenim urbanističkim modelima u Mostaru i u ostalim središtima Bosne i Hercegovine. Cjelovitost uskoga pojasa stare gradske jezgre uglavnom nije remećena intervencijama, a nova je urbanistička matrica dobrim dijelom definirana tijekom 1880-ih regulacijom Ulice Franje Josipa i Paralelne ulice,[267] a potkraj 1890-ih nadopunjena je regulacijom radijalne ulične mreže oko Trga Rondo na zapadnoj obali prema idejnom planu Miloša Komadine. Sudeći prema izvještajima sa sjednica Gradskoga poglavarstva tijekom 1890-ih, takvi su problemi bili puno izraženiji u istočnom dijelu grada što zbog učestalih prijepora gradskih vijećnika s posjednicima zemljišnih čestica koje je bilo potrebno pročistiti od, u velikom broju slučajeva, derutnih starijih konstrukcija radi prometne regulacije ili gradnje javnih objekata, što zbog konfiguracije terena. Takve su se komplikacije odrazile i na izgled, dimenzije i katnost određenoga broja stambenih novogradnji na istočnoj obali Mostara u dodirnoj zoni Glavne ulice i Staroga grada. Intervencije na istočnoj obali nisu se izvodile u velikom broju, a nikada u uskom pojasu starogradske jezgre oko Staroga mosta. Nekolicina ih

[266] Zapisnik sa sjednice Gradskoga poglavarstva od 16. listopada 1899. (MH, Mostar: otkup dijela zemljišta od Eduarda Fesslera za 119 forinti. Uskoro su probijene ulice Pijesak i Muštrovićeva, a uz postojeću StephanieAlee, tijekom prvih desetljeća XX. stoljeća probit će se još tri ulice.).
Miloš Komadina zaslužan je za glavninu posla oko regulacijskih planova u Mostaru tijekom 1880-ih (s obzirom na to da je u Okružnoj oblasti Mostar bio zaposlen od 1884.), a regulacijski plan područja oko trga Rondo (izrađen 1897.) je u cijelosti sam sastavio (izvor: Regulacijski plan Mostara 1897.-1903., karta desne obale grada iz Arhiva katastra Općine Mostar prema: Puljić, Borislav: Mahale grada Mostara: Topografija, vrijeme nastanka i urbanističke odlike, u: *Prostor: Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, br. 19, 1[41], Zagreb, 159. – 171.) Na izradi cjelovitoga regulacijskog plana Mostara radilo se do 1903., a Miloša Komadinu je na tom poslu posljednjih godina zamijenio inženjer Eugen von Pagliarucci (Zapisnik sa sjednice Gradskoga vijeća od 18. svibnja 1903.)
[267]Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1906, str. 570

je poduzeta u Glavnoj ulici gdje su reprezentativne, uglavnom neorenesansne zgrade kamene blokovske strukture građene u nizu, jedna uz drugu da se takvim pojedinačnim intervencijama ipak ne bi narušio dojam orijentalnoga sklada uske starogradske cjeline.

Zanimljiva je usporedba doživljaja odnosa novosagrađenoga i zatečenoga iz pera dvaju onodobnih putopisaca koji su posjetili Mostar potkraj XIX., odnosno početkom XX. stoljeća. Heinrich Renner nastoji racionalno i vrijednosno neutralno sagledati potrebu za skladnim suživotom novih potreba i baštinjenoga graditeljskog naslijeđa,a Robert Michel, fasciniran orijentalnim šarmom staroga Mostara, kritičan je prema svakom tipu intervencije u njegovu staru jezgru: *Grad s trideset džamija, među njima prekrasna Karađoz-begova džamija, a većina njih su dosta velike građevine. Osobite ljepote su minareti, malo je takvih po Turskoj. Sama izvedba od velikih kamenih kocki, prelijepo izrađeni vrhovi zidova na munari s koje mujezin poziva na molitvu, prizor je samo da staneš i gledaš. Oko šadrvana u džamijskim haremima, gdje se pet puta dnevno uzima abdest, nalaze se divni čempresi, a mezaristani, koji se po muslimanskom običaju nalaze uz džamiju u bujnom su zelenilu. Rascvjetali šipci svemu tome dodaju življe boje tako da počivalište mrtvih sasvim gubi svoj tmurni karakter. Inače, organi uprave rade mnogo na podizanju drveća i zelenih površina kako bi sve izgledalo bolje i ljepše. Nekadašnje đubrište na Zahumu gdje je nekada sav grad bacao smeće, danas je pretvoreno u prekrasan vrt, koji smo već spomenuli. Još kada su na ovom đubrištu okolne parcele zemljišta bile sasvim puste, tako da nisu bile pogodne za prodaju, na tim istim površinama njihovi vlasnici podigli su bašče. Ovdje bih posebno spomenuo zelene površine u Stefanijinoj aleji koja se pruža ravno od željezničke stanice. Zasađena divnim drvećem pruža neopisive šetnje; desno i lijevo nalaze se čitave šume smokvinih stabala, bujna polja duhana i kukuruza opasana zelenim žbunjem, a između njih svako malo po neka gostionička bašča, turske kafane. U tom zelenilu možete se divno odmarati. Sve se ovdje radi planski, a novonastale europske građevine u južnom dijelu grada, zatim novije gradnje u starom gradu, dokazuju da ima poduzetničkog duha i napretka.*[268]

Robert Michel, s druge strane, pišući o Mostaru na čitatelja ostavlja dojam kao da je prolazio ulicama grada tražeći orijentalne oaze koje su ostale netaknute tragovima novoga načina života koji su sa sobom donijele europske pridošlice:

Od europskog utjecaja ostali su nedirnuti: na desnoj obali stari gradski dijelovi smješteni u podnožju Huma i velikim dijelom mahala Cernica, odmah uz Neretvu sa Novog mosta prema Starom, na lijevoj obali neki dijelovi Carine, dio koji leži na Neretvi pored Novog mosta i pruža se dalje prema Starom mostu. Malo je europskog došlo u Brankovac – dio od Carine

[268]Renner, 2007 [1896]: 221

prema brdu. Sa Starog mosta nizvodno je kraj zvani Luka. U početku ga unakazuju visoke europske građevine, ali dalje, nekoliko lijepih slika pruža glavna ulica, a još više sokačići koji vode dolje na Neretvu. Na jednoj golemoj brdskoj terasi uzdignutoj iznad Luke, leže Bjelušine u kojima stanuju gotovo samo Srbi. Ne smije se izostaviti potraga za najskrovitijim mjestima starih mahala. Tamo se također mora otići sasvim kasno uvečer. Takav put može čak i kod ozbiljnog čovjeka izazvati uzbuđenje ravno pustolovini iz bajke. Bat koraka iza zida, zatvaranje vrata, prigušen šapat iz neke busije, jednolična pjesma iz daljine, i svaki najmanji glas čudnom snagom ući će mu u krv. I sama tišina iza prozora, pokrivenog mušebekom, djelovat će možda na njega dublje nego neki uzbudljivi doživljaj.[269]

Još jedan ulomak iz Michelovoga putopisa ilustracija je neprikrivenoga divljenja ostacima orijentalnoga šarma i slikovitosti dijelova Mostara naslijeđenih iz osmanlijskoga razdoblja, ali ponovno uz stanovitu razinu razočaranja intenzitetom i brzinom modernizacije koja je ovu zemlju zadesila i koja, po njemu, narušava stari sklad:

Prije svega, želim predstaviti stari Mostar sa sivim kućama, džamijama i haremima. Kako bismo dokazali da i među novim građevinama ima znatan broj onih koje pokazuju da se i ovdje može graditi u punom skladu s okolicom, možemo uzeti za primjer Hotel „Neretvu", Gimnaziju ili novu kuću nekog muslimanskog plemića. Ali većina novih kuća, nažalost, potpuno je bez stila, sasvim europska i osjetno kvari harmoniju ovog osobenog grada. Naravno, moramo imati na umu da se prijelaz starog u novi Mostar dešava u doba okupacije. Posmatrajući gradove koji su se razvijali pod povoljnijim uvjetima naći ćemo malo onih koji su, i pored sveg razvoja, uspjeli sasvim sačuvati svoju osobenost. Ja bih zapravo mogao spomenuti samo dva: Dubrovnik i Rothenburg. Kad s nekog uzvišenja bacimo pogled na grad i opazimo kako se crveni krovovi ističu dođemo u iskušenje da se pomirimo s novim Mostarom jer stvarno crvenilo novih krovova ne remeti ukupnu sliku baš kao ni crveni fes nošnju ovdašnjeg stanovništva. Ako tad uđemo u grad, oko će se, gledajući novo, opet otrijezniti. Ipak, s malo dobre volje, još možemo potpuno uživati u osobenosti starog Mostara jer, uprkos upadljivosti novog, staro je u svojoj čednosti ipak jače.[270]

Osim razlika u načinu života starosjedioca i novopridošlih stanovnika, na prostorni su razvoj grada utjecale i promjene u gospodarskoj slici. Na mjesto kolektiva, odnosno hijerarhijski organiziranoga esnafskog udruženja kao okosnice gospodarske aktivnosti, dolazi pojedinac, poduzetnik. U skladu s tim, nekadašnje čaršije na istočnoj obali grada ulogu središta gospodarske aktivnosti prepuštaju pojedinačnim ugostiteljskim i trgovačkim

[269]Michel, 2006 [1909]: 151
[270]Michel, 2006 [1909]: 27

objektima. Val industrijalizacije, koji je zadesio čitavu Bosnu i Hercegovinu nakon uspostave austrougarske vlasti, popratilo je pokretanje velikoga broja državnih poduzeća koja su cvjetala zajedno s intenzivnim prilivom stranoga poduzetničkog kapitala. Oko 90 % investiranih sredstava u tadašnju bosanskohercegovačku privredu pristiglo je iz stranih izvora.[271] Dakle, sve su velike tvrtke bile u državnim rukama ili u rukama stranih kapitalista. Proizvodni segment oslonjen o domaći kapital bio je u rukama imućnih pravoslavnih obitelji, sektorom djelatnosti vezan uz proizvodnju vina i posljedičnu trgovinu još od ranijih razdoblja uvjetovanu vezama s Dubrovnikom. Domaći se kapital u generalnoj slici odnosa do kraja razdoblja ipak nije mogao nositi sa stranim zbog vjerske i nacionalne neobjedinjenosti pripadnika triju demografskih skupina koje čine okosnicu strukture bosanskohercegovačkoga stanovništva.[272]

Vraćajući se temi implementacije srednjoeuropskih modela ustroja gradova, valja se osvrnuti na najvažnije stavke građevinskih redova koje ilustriraju i import nove razine discipline u raspolaganju javnim prostorom. Jedna je od ključnih, a ranije nepoznatih, stavki obveza traženja građevne dozvole čime su iz konkurencije za angažiranje na realizaciji projekata eliminirani priučeni domaći majstori te su angažirani arhitekti iz različitih dijelova Monarhije ili pak domaći stručnjaci koji su uz njih stasali. Protupožarni propisi, uslijed velike štete uzrokovane požarom u Sarajevu 1879., među stavkama građevinskih redova zabranjivali su upotrebu materijala koji bi se mogli pokazati lako zapaljivima što je dalo poleta upotrebi novih građevnih materijala. Izgradnja po propisima Zemaljske vlade donijela je tako gotovo potpuni raskid s tradicionalnim tehnikama i materijalima što je, sasvim logično, rezultiralo odudaranjima od dojma orijentalnoga grada kakvoga su austrougarske vlasti zatekle i u Mostaru nakon svoga dolaska.

Kad se govori o okviru koji je poslužio kao podloga ili skup preduvjeta tako intenzivnom graditeljskom zamahu kakav je se u tih 40 godina dogodio u svim bosanskohercegovačkim gradovima, važno je upozoriti i na činjenicu da se povijesni trenutak uspostave nove vlasti na prostoru ove države poklopio s određenim promjenama na široj europskoj društvenoj, arhitektonskoj i urbanističkoj pozornici. To se, prije svega, odnosi na uspon građanske klase nakon razdoblja revolucija sredinom XIX. stoljeća što je rezultiralo preoblikovanjem brojnih europskih metropola i njihovih urbanističkih matrica. Novi je ekonomski sustav s građanskom klasom u središtu intenzivno mijenjao slike gradova. Uz to, u posebnom slučaju Bosne i Hercegovine kao jedine austrougarske kolonije, valja navesti i

[271]Hadžibegović, 2004: 27
[272]Hadžibegović, 2004: 29

eksploataciju industrijskih potencijala zemlje što je, s obzirom na prostorne kapacitete potrebne za udomljavanje industrijskih postrojenja, još jedan od preduvjeta graditeljskoga zamaha. Svi ti čimbenici, u vezi s prostornim planiranjem i gospodarskim odnosima, pristigli su iznenada u nekadašnju osmanlijsku pokrajinu zajedno s novim političkim sustavom te drastično izmijenile način daljnjega razvoja njezinih regionalnih središta ubrzano se integrirajući u njihova tkiva i ostavljajući tako neizbrisiv trag na njihovo daljnje prostorno širenje. Radikalna promjena u strukturi i načinu života stanovnika ove zemlje i principima financiranja pojedinih privrednih grana također su bitni okidači intenziteta graditeljskoga zamaha. Prva je od posljedica svakako bila teritorijalno širenje svih značajnih urbanih središta na prostoru Bosne i Hercegovine pa tako i Mostara. Ni u jednom slučaju nije se radilo o stihijskom širenju, kakvo se na prostoru ovoga grada može prepoznati u najrecentnijim epohama njegove izgradnje, nego o planskim zahvatima koji su uvelike odredili smjer razvoja Mostara tijekom čitavoga XX. stoljeća izuzev, dakako, 1990-ih godina.

7. Sakralna arhitektura Mostara iz razdoblja austrougarske uprave

Kao što je ranije prikazano, dva sakralna objekta namijenjena katoličkom i pravoslavnom bogoslužju sagrađena su potkraj razdoblja osmanlijske uprave. U oba su slučaja odabir arhitekta, a samim time i oblikovne značajke građevine, bili dobrim dijelom rezultat spleta okolnosti tako da se nipošto ne bi moglo govoriti o nekoj vrsti planske strategije. U oba je slučaja, također, primarni interes, koji je doveo do podizanja građevine, bila neodgodiva potreba vjerske zajednice za liturgijskim objektom, a ne težnja da se u mostarsku sredinu inkorporiraju bilo kakve stilske tendencije, ali zahvaljujući upravo tim prozaičnim okolnostima i praktičnim potrebama, odjeci su zbivanja na europskoj arhitektonskoj pozornici iz prve polovine XIX. stoljeća u ovu provincijalnu sredinu ipak pristigli u obliku koji se ni približno ne bi mogao svrstati uz bok ishodima urbanističkoga i arhitektonskoga preporoda koji je grad zadesio nakon uspostave austrougarske uprave, ali su svakako simptomatični kao nagovještaji nadolazećega razvoja. U duhu odjeka eklekticizma arhitekture prve polovine XIX. stoljeća, dvojica su inozemnih arhitekata u Mostaru ostavili svoja ostvarenja bez jasno deklariranoga programa u citiranju elemenata stilova prošlosti ili onoga što će historicizam u svojoj zreloj fazi teorijski formulirati kao čistoću stila i inzistiranje na arheološkoj točnosti u reprodukciji cjeline i detalja građevine koja funkcijom i oblikom počiva na referenci na neko ranije razdoblje u povijesti umjetnosti.

U slučajevima saborne crkve Svete Trojice i franjevačke crkve svetih Petra i Pavla radilo je se o naivnoj, ali nadahnutoj interpretaciji pojedinih uzora na koje su se oslonili arhitekti i naručitelji svojim stilskim preferencijama ili pokušajima ukorjenjivanja novonastaloga djela u duh tradicije koja mu je u tom podneblju prethodila. To je rezultiralo maštovitim i eklektičnim, ali svakako spomena vrijednim, stilskim sintezama.

U skladu s navedenim, nije bilo potrebe za novogradanjama ove funkcije tijekom sljedeće faze arhitektonske povijesti grada. Broj džamija koje su naslijeđene iz dugoga, arhitektonskom i urbanističkom baštinom bogatoga osmanlijskog perioda, nije se trebao povećavati. Austrougarska je uprava poduzela nekoliko restauratorskih zahvata na spomenicima iz ranijih razdoblja. Najznačajniji je zahvat izveden na Ćejvan-ćehajinoj džamiji 1885. godine kada joj je izmijenjen izgled minareta.[273] Izvorni je se minaret odlikovao četverokutnom tlocrtnom osnovom. Godine 1885. izvedeni su popravci krovne konstrukcije

[273] Mićević, 1992: 19

pri čemu je minaret srušen do visine krova te je na četverokutnu osnovu dograđena oktogonalna konstrukcija.[274]

Od značajnijih sakralnih objekata na širem mostarskom području iz ovoga razdoblja, važno je spomenuti crkvicu Srca Isusova u Potocima kod Bijeloga polja, sjeverno od Mostara. Izvedena je 1912. prema projektima iz arhitektonskoga ureda Antona Möllera iz Warnsdorfa.[275] Radi se o jednobrodnoj neogotičkoj crkvi manjih dimenzija s kontraforima i poligonalnim apsidalnim zaključkom i zvonikom u osi pročelja artikuliranim nišom sa skulpturom Krista u donjoj i lučno zaključenim otvorom u gornjoj zoni. Osim kršćanskih crkava u XIX. stoljeću podignuta je u Mostaru i nova sinagoga. Nalazi se u četvrti Brankovac na istočnoj obali Neretve, a stilski je obilježena značajkama neomaurskoga sloga koji je u arhitektonskoj teoriji i praksi devetnaestostoljetnih historicizama često bio u vezi s objektima namijenjenim židovskom bogoslužju kao simbolična sugestija njihovoga orijentalnog podrijetla. U Mostar su se sefardski židovi počeli doseljavati još od druge polovine XVI. stoljeća., a u XIX. stoljeću pristižu i Aškenazi te zajedno sa Sefardima organiziraju židovsku zajednicu. Stara je sinagoga nastala 1889. adaptacijom jednoga spremnika sijena u današnjoj Ulici braće Šarić.[276] Ta je se građevina ubrzo pokazala premalenom za potrebe židovske zajednice te je se odlučilo pristupiti gradnji novoga hrama za što je otkupljeno zemljište na Brankovcu. Točnu godinu gradnje nije bilo moguće utvrditi, a u literaturi se okvirno smješta na početak XX. stoljeća, oko 1904. od kada datira zapisnik s dokumentacijom o gradnji i prikupljanju dobrovoljnih priloga i molbama za višestruku financijsku pripomoć od Zemaljske vlade[277]. Ova građevina pravokutnoga tlocrta s polukružnom apsidom na istočnoj strani, krovnim zaključkom i s relativno jednostavnom artikulacijom fasada s aluzijama na ornamente orijentalnoga porijekla, 1950.-ih adaptirana je za potrebe Lutkarskoga kazališta Mostar kada su joj dograđena dva krila. U posljednjem je ratu vidljivo oštećena da bi se, nakon temeljite obnove 1996. godine, ponovno počela koristiti kao kazališni prostor.

[274] Hasandedić, 1980: 22
[275] Projekti su iz 1911.
[276] Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine: „Odluka o proglašenju sinagoge u Mostaru nacionalnim spomenikom“ (*Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 32/03)
[277] Isto kao i prethodna bilješka

8. Javna arhitektura Mostara u razdoblju između 1878. i 1918.

8.1. Školske građevine

Kad je u pitanju segment javne arhitekture koji se tiče obrazovnih institucija, kontekstualna je okolnost, koja se ne smije previdjeti, svakako raskid s konfesionalnim obrazovnim sustavom koji je doveo do potrebe za gradnjom novih škola za djecu svih mostarskih stanovnika neovisno o vjeroispovijesti kojoj su pripadali.

Prije samoga Berlinskog kongresa 1878. godine, Austro-Ugarska Monarhija je, s velikim interesom za zbivanja na Balkanu, kontinuirano odašiljala svojevrsne „špijune“ koji su iza sebe ostavili vrijedne zapise u putopisnim formama. Valja napomenuti da se u slične istraživačke pothvate uputio i njezin tadašnji rival na Balkanu, Rusija.[278] Kao što je Rusija financijski pomagala pravoslavce na prostoru Bosne i Hercegovine, tako je i Austro-Ugarska Monarhija u razdoblju prije okupacije 1878. donirala sredstva za pokretanje i održavanje obrazovnih institucija bosanskim i hercegovačkim franjevcima.[279] Nakon okupacije će se ta politika promijeniti te će nova vlast inzistirati na ukidanju konfesionalnoga sustava. Među ciljevima nekih od istraživača koji su putovali Bosnom i Hercegovinom prije okupacije bilo je, između ostaloga, stjecanje uvida u prirodu konfesionalnoga obrazovnog sustava u ovoj zemlji da bi se, nakon eventualne uspostave protektorata, a kasnije i aneksije, što uspješnije implementirale reforme kao samo jedan od segmenata šire kulturne politike koju je Austro-Ugarska Monarhija provodila na ovim prostorima.[280] Dio je toga šireg plana, usklađenoga s političkim programom Benjamina Kallaya, u svakom slučaju i osnivanje obrazovnih institucija koje će pohađati pripadnici svih nacionalnosti i religija. Unatoč ustrajnim pokušajima i ulaganjima, cjelovita reforma obrazovnoga sustava kao ni, u austrougarskim očima za gospodarstvo čak i relevantnija, agrarna reforma nisu se uspjele provesti u planiranim razmjerima. Ako uzmemo u obzir činjenicu da su u konfesionalno obilježenim obrazovnim institucijama veliku većinu nastavničkoga kadra činili pripadnici onih konfesija kojima su škole bile namijenjene, potpuna bi reforma iziskivala puno veći broj nastavnika od onoga kojim su vlasti raspolagale. Toliki „uvoz“ nastavničkoga kadra nije bio moguć kao ni

[278]Primjer je putopis ruskoga konzula u Sarajevu, Aleksandra Giljferdinga *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji* u kojem autor donosi niz značajnih uvida u tadašnje društvene i političke okolnosti u svim gradovima u Bosni i Hercegovini kroz koje je imao prilike proputovati, uključujući i Mostar.
[279]Zaplata, 1933: 71
[280]Papić, 1972: 8

radikalno ukidanje svih škola s konfesionalnim predznakom. Jedan je se dio planiranih reformi zadržao na papiru te su i dalje djelovale škole s konfesionalnim i nacionalnim predznacima u svim gradovima pa tako i u Mostaru. Važno je ipak napomenuti da je se u slučajevima arhitektonski najreprezentativnijih rješenja u ovome segmentu javne arhitekture radilo o investicijama Zemaljske vlade.

U Mostaru se dvije škole izdvajaju unutar ovoga korpusa, a podizanje obiju omogućeno je sredstvima Zemaljske vlade. Radi se o ranije spomenutoj realizaciji Franza Blažeka, građenoj između 1898. i 1903, Velikoj kraljevskoj gimnaziji i zgradi Jubilarne škole Franje Josipa I. u njezinom neposrednom susjedstvu izvedenoj prema projektu istoga arhitekta 1900. godine.

Prva točka dnevnoga reda na VI. redovnoj sjednici Gradskoga vijeća održanoj 5. srpnja 1893. bila je rasprava o osnivanju gimnazije u Mostaru. S obzirom na to da su se vijećnici uz prethodno odobrenje Zemaljske vlade, a na inicijalni prijedlog Riste Ivanišević, jednoga od ključnih predstavnika Srpske pravoslavne općine, na njihovoj sjednici održanoj 23. veljače 1893.[281] usuglasili da će se u ovome gradu organizirati nastava u cjelovitoj svjetovnoj gimnazijskoj instituciji bez konfesionalnih podjela, pokazalo je se izvjesnim da će tijekom nekoliko narednih godina biti nužno osigurati adekvatan prostorni kapacitet u tu svrhu. Na VII. i VIII. sjednici Gradskoga vijeća iste godine raspravljalo je se o problemima smještaja učenika novoosnovane institucije dok zgrada za koju je predviđeno neizgrađeno zemljište na istočnom kraju Stephanie Allee ne bude dovršena.[282] Donesena je odluka da će se s nastavom otpočeti u školskoj godini 1893./94.[283] Prije početka nastave, bilo je potrebno osigurati prostor za njezino izvođenje jer je projekt po kojem će gimnazija biti realizirana dovršen tek 1897. Tijekom pronalaska prostora, Gradsko je vijeće naišlo na stanovite peripetije. U obzir je došla privatna zgrada Hadži Husage Komadine koji je, prilikom selidbe u Istanbul, odlučio netom renoviranu zgradu prodati Gradskom vijeću. Nalazila je se u četvrti Luka.[284] Nakon što je gradski poduzetnik prodao zgradu Gradskome vijeću, vijećnici su se mogli usuglasiti o tome hoće li se nastava izvoditi u njoj ili pak u nekom drugom objektu. Na sjednici Gradskoga vijeća održanoj 7. kolovoza 1893. pročitano je odobrenje Zemaljske vlade da se

[281]Papić, 1968: 20

[282]Karlo Drago Miletić u knjizi *Velika gimnazija u Mostaru* donosi cjelovite zapisnike sjednica Gradskoga vijeća relevantnih za osnivanje gimnazije i smještaj učenika u priručne zgrade tijekom izvedbe Blažekovoga projekta: Miletić, 2003: 7-12

[283] U *Šematizmu svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini* izdavanom u sklopu „Kalendara Bošnjak“ 1894. evidentirano je postojanje i rad Velike gimnazije u Mostaru (Kalendar Bošnjak, br. 13, str. 61, 1. siječnja 1894.)

[284]Mitar Papić, jedan od istaknutijih ravnatelja u povijesti mostarske gimnazije, u članku “Kako je otvorena Gimnazija u Mostaru” u publikaciji *75 godina gimnazije u Mostaru* navodi podatak da se upravo u ovoj zgradi odvijala nastava do 1898. kad je Blažekova gimnazija bila spremna za useljenje učenika (Papić, 1968: 22)

otkupi spomenuta zgrada, ali ne za gimnaziju nego za udomljavanje Gradsko-kotarskoga ureda.[285] Prostore, koje je Gradsko-kotarski ured ranije koristio, Gradsko je vijeće dodijelilo Siromaškom (Humanitarnom) fondu koji će, nakon što se gimnazijalci 1894. usele u prostore zgrade u kojoj je kasnije djelovala Općina, a koja se također nalazi u četvrti Luka, jedan dio neiskorištenih kapaciteta ustupiti u nastavne svrhe. Nastava je se tako sve do 1898. izvodila na alternativnim lokacijama.

Kao što je ranije spomenuto, zgrada Velike gimnazije u Mostaru građena je od 1897. do 1902. prema projektu arhitekta češkoga podrijetla Franza Blažeka u neomaurskome stilu s očitim referencama na dekorativnu razradu pročelja sarajevske Gradske vijećnice. Postojao je još jedan nerealiziran projekt za istu zgradu i to s potpisom jednoga od ključnih inženjera i arhitekata koji su radili u neorenesansnom stilu na hercegovačkom području tijekom austrougarske uprave. Radi se o Maximilianu Davidu. Njegov projekt iz veljače 1897.[286] predviđa rješenje u stilu njemačke neorenesanse s troetažnom podjelom pročelja i rustikalnom obradom dviju donjih etaža. Neorenesansa je stil koji je se u srednjoj Europi ponajviše koristio pri izvedbi reprezentativnih zgrada koje su udomljavale obrazovne institucije s obzirom na humanističku tradiciju na koju se stilski i morfološki repertoar time jednoznačno referira. Realizaciji Davidova projekta, međutim, na putu je stajao sam ministar financija, Benjamin Kallay.[287] Kad se uzme u obzir njegov razrađen program kulturne politike,[288] multikonfesionalna priroda obrazovne institucije o kojoj je riječ i činjenica da je srodnu priču s odbijanjem Pařikovoga klasicizirajućeg projekta za Gradsku vijećnicu u Sarajevu ministar financija već imao iza sebe, jasno je da se radi o inzistiranju na neomaurskom stilu koji stilskim i morfološkim repertoarom podrazumijeva kulturološku objedinjenost učenika svih konfesija deklariranu dekorativnim rješenjem koje se referira na islamsku baštinu, ali će se i u ovom slučaju, nakon realizacije Blažekovoga projekta, raditi o eklektičnoj sintezi orijentalnih formi deriviranih iz egipatske i maurske arhitekture prisutnih na Gradskoj vjećnici u Sarajevu. Franz Blažek je projekt za Veliku gimnaziju[289] dovršio 1897. kada je započeta izvedba. Sljedeće godine, kad se nastava i počela odvijati u novoj zgradi, bili su dovršeni središnji i zapadni trakt ove, u tlocrtnoj osnovi trodijelne, kompozicije, a istočno će krilo biti dovršeno tek 1902. godine.

[285]Ostatak zapisinika sa sjednica Gradskoga vijeća relevantnih za problematiku udomljavanja učenika tijekom gradnje gimnazijske zgrade Miletić donosi u knjizi: *Mostar, susret svjetskih kultura* (Miletić, 1997: 47-51)
[286]Nerealizirani je Davidov projekt publiciran u knjizi Karla Drage Miletića *Velika gimnazija u Mostaru* (Miletić, 2003: 17)
[287]Marčić, 1968: 24-30 (detalji o korespodenciji i Kallayevom zahtjevu za angažiranjem drugoga arhitekta)
[288] Detaljnije o pojedinačnim aspektima ideja o reformi obrazovnoga sustava u: Okey, 2007: 73-92
[289]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/15: sačuvani su nepotpuni projekti iz 1897. te projekti za dovršetak istočnoga krila iz 1902.; ANH, ZVS, K/69: potpuna projektna dokumentacija s cjelovitim troškovnicima.

Na skici uz nerealiziran neorenesansni Davidov projekt iz 1897.,[290] uz reviziju Davidove zamisli i isticanje trokrilne prostorne kompozicije Velike gimnazije,[291] sa zapadne strane ucrtan je objekt osnovne škole, a planirana je izvedba konvikta i sportske dvorane. Osnovna škola i dvorana nisu izvedene, a na mjestu na kojem je planiran konvikt, 1900. također prema projektu Franza Blažeka, izvedena je Jubilarna škola Franje Josipa I. ponovno u neomaurskom stilu. Zemaljska je vlada, povodom obilježavanja 50 godina vladavine cara Franje Josipa I. uputila zahtjev mostarskom Gradskom vijeću da se i u ovome gradu na neki način obilježi jubilej uz što je donirala i 30 000 forinti te je donesena odluka o imenovanju osnovne škole čije je podizanje od ranije bilo planirano Jubilarnom školom Franje Josipa I. Kamen temeljac postavljen je 1899., a zgrada je bila spremna za izvođenje nastave u kolovozu 1900.

Kad je riječ o problemima stila, valja naglasiti da je ovaj primjerak u Blažekovom opusu svakako zrelija manifestacija neomaurskoga stila u odnosu na eklektično prikupljanje referenci osvjedočeno na primjeru obližnje i suvremene Velike gimnazije. Jubilarna škola zbog dimenzija i jednostavnije tlocrtne dispozicije ostavlja znatno odmjereniji dojam na promatrača, ali ih je svakako zanimljivo promatrati i kao slikovitu cjelinu osobito kad se uzme u obzir činjenica da su od početka tako i planirane. Bikromatska obrada pročelja, također reducirana izmjenom dužih pravokutnih ploha, koncentrirana je samo na posljednju od tri pročelne etaže. Dekorativna razrada detalja orijentalne provenijencije zadržala je se u zonama natprozornika, podprozornika i razdjelnom vijencu između druge i treće etaže. Iako je dekorativno artikulirana površina veća od golih ploha, dojam cjeline pročelja smiren je i odmjeren u usporedbi s ostvarenjem istoga arhitekta u neposrednoj blizini. Ono što je u odabiru dekorativnih motiva ostalo istovjetno očituje su u razradi zona oko prozorskih otvora gdje se mogu razaznati motivi srodne egipatske provenijencije kao i na gimnaziji, a derivirane su za prve reference u bosanskohercegovačkoj arhitekturi ovoga razdoblja iz plodova Wittekovih studijskih putovanja u Kairo koji su se manifestirali prilikom Ivekovićeve izvedbe Gradske vijećnice u Sarajevu. Dekorativni repertoar o kojem je u ovim slučajevima riječ može se prepoznati na primjerima nekih od najreprezentativnijih primjeraka islamske sakralne arhitekture u Kairu kao što je džamija Amru Ibn al-Asa.[292]

Od obrazovnih institucija koje su u ovome razdoblju novoosnovane ili nanovo udomljene valja svakako istaknuti i dvije zgrade muslimanskih osnovnih škola, odnosno

[290]Publiciranoj također u Miletićevoj knjizi *Velika gimnazija u Mostaru* (Miletić, 2003: 18)
[291]Dodatna je skica nepotpisana.
[292]Shiha, 2001: 166

mekteba prilikom izvedbe kojih stilsko opredjeljenje zasigurno ni u jednoj fazi nije bilo diskutabilno.

U okviru kulturne politike Benjamina Kallaya i reformi koje je inicirala Zemaljska vlada odobren je nastavak osnivanja konfesionalnih obrazovnih institucija za pripadnike islamske vjeroispovijesti uz reorganizaciju nastavnoga programa i povećanje zastupljenosti predmeta koji nisu religijski obilježeni.[293] Kao posljedica tih reformi osnovan je niz reformiranih mekteba ili „mekteba ibtidaija" u kojima je se uz vjeronaučne povećavao broj svjetovnih predmeta. Muslimanske osnovne škole osnovane u Mostaru u razdoblju nakon 1891., kad su spomenute reforme inicirane, njihova su posljedica.

Odabir neomaurskoga stila, u još uvijek morfološki eklektičnoj, ali dekorativno vidno pročišćenoj inačici u odnosu na Veliku gimnaziju, u slučaju Ćejvan Ćehajinoga mekteba u Glavnoj ulici podignutoga 1899. prema projektu gradskoga inženjera Miloša Komadine[294] na mjestu ranije srušenoga mekteba iz osmanlijskoga vremena[295] vođen je historicističkim formalnim i morfološkim aludiranjem na funkciju građevine. O istome je riječ i u odabiru stila za zgradu sibjan mekteba[296] sagrađenu na Bašćinama također u Glavnoj ulici 1909. godine.[297] U ovim slučajevima, za razliku od državnih multikonfesionalnih obrazovnih institucija, nije bila potrebna potpora političkoga programa koji bi stajao u pozadini odabira stilskoga vokabulara. Kad je riječ o dekorativnom repertoaru na objema zgradama mogu se uočiti puno veće srodnosti s Blažekovom Jubilarnom školom iz 1900. nego s artikulacijom pročelja Velike gimnazije. Osobito su upečatljiv motiv, uz vrlo često primjenjivano bikromatsko rješenje pročelja, stalaktitni ornamenti pod strehom koji se javljaju i na više puta spomenutom Gradskom kupalištu i na kojima se, u reduciranim inačicama, mogu prepoznati morfološke reference na tradicionalno bosansko graditeljstvo.

Nekoliko je škola u Mostaru tijekom razdoblja austrougarske uprave izgrađeno u stilu koji je u ovom segmentu javne arhitekture u srednjoj Europi bio najzastupljeniji – neorenesansi. Prve dvije realizacije, kronološki još uvijek u razdoblju kada se naznake secesije nisu počele javljati na pročeljima historicističkih zgrada, dosljedno se drže načela čistoće stila svojstvena visokom historicizmu i to u njegovoj poprilično akademskoj inačici, a na druge dvije, unatoč dominantno klasicizirajućem arhitektonskom vokabularu, počinju se

[293] Ćurić, 1983: 210
[294] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/1: projekt iz studenoga 1897.
[295] Dio sačuvanih dokumenata o zatečenom i ranijem stanju sačuvanih uz projektnu dokumentaciju navedenu u prethodnoj bilješci.
[296] Osnovna škola u kojoj vjeroučitelj može biti samo religijski službenik (hodža).
[297] Agencija Stari grad Mostar: *Preliminarna lista nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (područje Mostara).*

javljati elementi dekoracije svojstveni duhu novoga stila s prijeloma stoljeća. Na istoj sjednici Gradskoga vijeća na kojoj je, uz prethodno odobrenje Zemaljske vlade i ministra financija, usvojen prijedlog za osnivanje Velike gimnazije 5. srpnja 1893., prihvaćen je i prijedlog za osnivanje Više djevojačke škole u Mostaru. Gradsko je vijeće već na sjednici održanoj 5. lipnja 1893.[298] donijelo odluku o otkupu zemljišta Mujage Komadine u Glavnoj ulici nakon što se poruše stari obrtnički i trgovački objekti koji su tada već bili u poprilično derutnom stanju. Prvotna namjera, koja je stajala iza donošenja te odluke kao i molbe upućene Mujagi Komadini i ostalim suvlasnicima poslovnih prostora da Općini uz naknadu ustupe zemljišta, bila je proširenje ceste što je i ostvareno nakon što su parcele ustupljene Općini. Svi vlasnici nekadašnjih trgovina, osim Komadine, tražili su financijsku odštetu od Gradskoga vijeća te su je, uz priloge Zemaljske vlade, dobili.

Odluka o osnivanju Više djevojačke škole donesena je mjesec dana nakon odluke o proširenju ceste rušenjem derutnih trgovačkih radnji, ali je prije organizacije obrazovne institucije bilo potrebno osigurati adekvatan prostorni kapacitet što je potrajalo nekoliko godina. Mujaga Komadina je na zemljišnoj čestici u neposrednoj blizini parcele na kojoj su se nalazile netom porušene trgovine i radionice odlučio investirati u jednu u nizu stambeno-najamnih zgrada u svome posjedu na području tadašnjega Mostara.[299] Projekt za reprezentativnu neorenesansnu građevinu koja će, između ostaloga, udomiti i Višu djevojačku školu, potpisao je Miloš Komadina 1895. godine[300] kada je započela izvedba, a dovršena je 1899. S obzirom na to da je se ipak radilo o najamnoj zgradi i da je Općina prostor za izvođenje nastave dijelila s iznajmljivačima poslovnih prostora koji su zapremali čitav prizemni dio, 1910. bilo je potrebno izvršiti dogradnju prema istoku, odnosno prema Kalhanskoj ulici što je također izvedeno prema projektu Miloša Komadine. Radi se o iznimno reprezentativnoj, ali u pogledu dekorativne obrade i artikulacije pročelja prilično tipiziranoj neorenesansnoj realizaciji kakvih je nemali broj Miloš Komadina u Mostaru ostavio iza sebe. U istu se stilsku kategoriju može svrstati još jedna, u istom desetljeću projektirana i izvedena, školska građevina iza koje također stoji potpis Miloša Komadine. Radi se o Djevojačkoj školi

[298]Karlo Drago Miletić je u knjizi *Mostar: Glavna ulica* objavio zapisnike sa sjednica Gradskoga vijeća relevantnih za oslobađanje zemljišta na kojem će 1894. biti podignuta zgrada u vlasništvu Mujage Komadine, a u kojoj će se odvijati nastava Više djevojačke škole u Mostaru (Miletić, 2005: 106-111).

[299]Mujaga Komadina, jedan od najutjecajnijih protagonista u povijesti političkoga života Mostara, tijekom obnašanja funkcije gradonačelnika (1909. - 1919.), ali i ranije dok je bio jedan od gradskih vijećnika, investirao je u gradnju niza stambeno-najamnih prostora koji su se u najvećem broju slučajeva prometnuli u prilično monumentalne i reprezentativne arhitektonske realizacije i iza kojih stoje potpisi nekih od ključnih protagonista ondašnje mostarske arhitektonske scene, a nerijetko su udomljavale i značajne javne institucije te ih je barem jedan dio uputno obraditi u poglavlju o javnoj arhitekturi iako im je možda prvobitna namjena bila najamna.

[300]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/27

Sestara milosrdnica dovršenoj 1894. prema Komadininom projektu iz 1894.[301] Srodnosti se prepoznaju u tlocrtnoj dispoziciji L-forme, razradi plastike na pročelju, rustikalnoj obradi i impozantnoj blokovskoj konstrukciji s tim da je Viša djevojačka škola dimenzijama ipak ostavljala monumentalniji dojam.[302] Višoj djevojačkoj školi Sestara milosrdnica desetljeće kasnije bilo je potrebno proširenje te je projekt za nadogradnju 1904. izradio inženjer Maximilian David[303] koji je u to vrijeme surađivao s Komadinom na realizaciji projekta za još jednu neorenesansnu zgradu u Mostaru, novi Biskupski dvor na Balinovcu.

U prvom desetljeću XX. stoljeća u Glavnoj ulici bit će izvedene i dvije srpske osnovne škole prema projektima jednoga od ključnih graditelja Mostara na prijelazu stoljeća, Đorđa Knežića, građevinskoga tehničara podrijetlom iz Dubrovnika koji je u Građevinskom odjeljenju mostarske Okružne oblasti bio zaposlen od 1896. do 1914. Osim što stoji uz bok Milošu Komadini po broju realiziranih projekata u Mostaru u razdoblju austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom, Knežić se ističe i kao najznačajniji projektant na polju stambene arhitekture, ali i kao figura čiji opus može poslužiti kao ilustracija odnosa ondašnje mostarske arhitektonske scene, među čijim je mlađim protagonistima, prema zbivanjima u glavnom gradu države kad su u pitanju stilska preklapanja na samom prijelazu iz XIX. u XX. Niz je primjeraka unutar njegovoga opusa na kojima se mogu iščitati postupni stilski prijelazi iz historicizma, preko naznaka secesije isključivo u dekoraciji pročelja pa do zrelih secesijskih ostvarenja na polju stambene arhitekture koja ipak, kao i na polju javne, ostaju primjerci crtački i tehnički kvalitetnih projekata, ali stilom i originalnošću izraza ne osobito osebujne arhitekture.

Dvije su srpske osnovne škole u Glavnoj ulici među njegovim ključnim ostvarenjima u Mostaru. Prije kronologije gradnje i analize Knežićevih arhitektonskih koncepcija primijenjenih na ovim dvjema zgradama, valja se kratko osvrnuti na povijest nastojanja srpske pravoslavne zajednice u Mostaru za dobivanjem potrebnih zakonskih okvira za osnivanje nacionalnih obrazovnih institucija. Ovi napori sežu još u desetljeće prije donošenja Zakona o multikonfesionalnim školama iz 1894.[304] S obzirom na to da je srpska pravoslavna zajednica bila značajan čimbenik u gospodarskom životu grada, uglavnom su se uspijevali izboriti za privilegije za koje su smatrali da im pripadaju te su dobili odobrenja za osnivanje obrazovnih

[301]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/27
[302] Viša djevojačka škola u Glavnoj ulici danas je još uvijek u ruševnom stanju, a Djevojačka škola Sestara milosrdnica, u neposrednom susjedstvu franjevačke crkve i samostana, je obnovljena.
[303]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/27
[304]Multikonfesionalne škole pohađali su učenici svih vjeroispovijesti i nacionalnosti, ali su pripadnici islamske zajednice imali pravo izbora te su se mogli odlučiti i za školovanje djece u reformiranim mektebima i medresama.

institucija za djevojčice i dječake odmah nakon uspostave austrougarske vlasti, dakle – 1880-ih. Srpski nacionalni pokret u Mostaru, predvođen inicijativama Srpske crkveno-školske općine i Pravoslavnoga crkveno-pjevačkog društva „Gusle“ osnovanih 1888., isticao je se autonomijom i samosviješću u okvirima novoga režima osobito kad su u pitanju bile stavke poput očuvanja nacionalnoga kulturnog integriteta koji uvelike proizlazi iz obrazovnoga sustava neovisnoga o reformama koje je inicirao Kallay.[305] Na očuvanju srpskoga nacionalnog identiteta i njegovom reflektiranju na obrazovni sustav u Mostaru se, sudeći po izvorima, radilo čak i intenzivnije nego u drugim bosanskohercegovačkim gradovima.[306] Risto Ivanišević je još 1850-ih zabilježio podatke o postojanju srpske škole u Mostaru koja je, po njemu, osnovana još potkraj XVIII. stoljeća. Podaci o lokaciji i uvjetima izvođenja nastave nisu pouzdani ni do kraja istraženi. U nekim drugim izvorima, kao što su zapisi Luke Grđića Bjelokosića u knjizi *Mostar nekad i sad* objavljenoj u Beogradu 1901. ili putopisi ruskoga veleposlanika u Sarajevu Aleksandra Giljferdinga, spominju se improvizirani prostori za izvođenje nastave u blizini stare pravoslavne crkve na Suhodolini.[307] Pouzdano je, međutim, da su sredinom XIX. stoljeća, dakle – prije uspostave austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, u Mostaru sagrađene dvije srpske svjetovne škole na Suhodolini, muška (1856.) i ženska (1862.) i jedna duhovna u sklopu manastira Žitomislić nedaleko od Mostara. Nakon uspostave austrougarske uprave 1880-ih mostarska je pravoslavna zajednica u više navrata slala svoje predstavnike na pregovore s ministrom financija i Zemaljskom vladom zbog nerijetko oštrih prijepora oko očuvanja nacionalne autonomije na obrazovnom planu. Autonomiju su ipak uspijevali održati na životu te su škole, unatoč ograničenjima u nastavnom planu i programu kad su u pitanju bili predmeti s nacionalnim predznakom, nastavile s izvođenjem nastave, a dvije su nacionalne institucije osnovane 1888. revno osiguravale potrebne materijalne uvjete i nastavnički kadar.[308] U konačnici će se, početkom XX. stoljeća, osigurati materijalni uvjeti za gradnju dviju novih reprezentativnih građevina koje će funkcionirati kao mješovite škole s odvojenim prostorima za žensku i mušku djecu te će prostorni kapaciteti osigurani za izobrazbu srpske djece sredinom XIX. stoljeća, pokazavši se nedovoljnima, biti napušteni. Na oba projekta za nove osnovne škole u Glavnoj ulici, pravoslavna je zajednica, kao što je spomenuto, angažirala Đorđa Knežića. S obzirom na splet

[305]Tutnjević, 2001: 346

[306]Za ovu je tezu, između ostaloga, indikativan članak objavljen u *Bosanskoj vili* 1. veljače 1889. (br.3, god. 4, str. 48, članak naslovljen: „Svetosavska proslava u Mostaru“) u kojem je Mostar proglašen svojevrsnim bedemom srpskoga nacionalnog duha i istaknut kao poželjan uzor ostalim bosanskohercegovačkim gradovima.

[307]Serdarević, 2012: 30-33

[308]Šemsudin Zlatko Serdarević u knjizi *Srpsko pravoslavne škole u Mostaru* objavljenoj 2012. donosi iscrpan kronološki pregled događaja vezanih uz osnivanje dviju srpskih škola na Suhodolini kao i sjemeništa u manastiru Žitomislići što potkrijepljuje i nizom arhivskih izvora.

političkih okolnosti, koji je u nemalom broju slučajeva stajao iza izbora stila za pojedine građevine podignute u ovom razdoblju na području Bosne i Hercegovine, ne treba s čuđenjem gledati na činjenicu da se srpske zajednice u ovoj državi, u kojoj su nailazile na ozbiljne sukobe sa središnjom vlasti u svojim nastojanjima na očuvanju nacionalnoga identiteta, nisu odlučivale na angažiranje arhitekata koji su projektirali u neomaurskome stilu. Ne treba s čuđenjem gledati ni na činjenicu da su se, s obzirom na financijski prosperitet koji je u ovom razdoblju nedvojbeno ponajviše u vezi upravo s predstavnicima srpske nacionalne zajednice, naznake tada najaktualnijih europskih strujanja u arhitekturi ponajprije počele javljati na javnim građevinama podignutim za njihove potrebe. Đorđe Knežić potpisao je projekt za izvedbu Prve srpske osnovne škole na Luci[309] u travnju 1908. Na ovoj realizaciji, još uvijek dominantno historizirajućega neorenesansnog arhitektonskog vokabulara s rustikalnom obradom donje pročelne zone, elementi secesije javljaju se suptilno u dekoraciji gornje zone fasade. Druga srpska osnovna škola na Carini projektirana je 1909., a građena do 1910.[310] i na prvi se pogled čini usložnjenom i dekorativno razrađenijom varijacijom teme primijenjene godinu dana ranije. Kad se, međutim, usporede projekti za dvije gotovo suvremene realizacije istoga arhitekta, može se uočiti značajan pomak u studiranju detalja secesijske ornamentike što je u slučaju Druge srpske osnovne škole na Carini rezultiralo dekorativno i arhitektonski smionijim rješenjem, doduše još uvijek u formi prilično tradicionalne cjeline.[311] Zgrada je koncipirana u L tlocrtnoj formi, a ulaz za učenice bio je odvojen od ulaza za učenike. Škola je se nalazila na samom križanju današnje Ulice maršala Tita i Ulice Alice Rizikala i simetralom ugla bila je podijeljena na ženski i muški dio. Motivski sklop secesijskih ornamenata koji je Knežić u ovom slučaju aplicirao na pročelje složeniji je od onoga primijenjenog godinu dana ranije i odaje dojam više dorečene i zrelije cjeline. Secesijski motivi, ponovno koncentrirani na pročelju prvoga kata, artikulirani su u vidu širokoga cvjetnog friza koji povezuje niz pravokutno zaključenih otvora s naglašenim natprozornicima u jedinstvenu horizontalnu zonu središnjega dijela pročelja i rješenju prozora bočnih istaknutih dijelova u vidu pseudobifora organiziranih u dvodijelnu cjelinu pomoću razrađenoga kompleksa cvjetnih i lisnatih ornamenata. Bočni su dijelovi bili zaključeni florealno dekoriranim atikama s vazama na

[309]AH/ Tehnički odjeljak (projekti), K: 18. Zgrada je nakon poslijeratne obnove adaptirana za potrebe Muzičkoga centra Pavarotti.

[310]AH/ Tehnički odjeljak (projekti), K18: Projekt je iz veljače 1909., a uz njega je sačuvan cjelovit troškovnik zaključen 1910. Zgrada je srušena u posljednjem ratu i recentno obnovljena za potrebe Općinskoga suda.

[311]Na nizu izdvojenih nedatiranih, ali potpisanih skica koje se u arhivskoj dokumentaciji čuvaju uz Knežićeve projekte za pojedine zgrade u Mostaru, velik je broj studija pojedinih secesijskih motiva i to iz svih skupina počevši od florealnih preko geometrijskih pa do maski i stiliziranih antropomorfnih figura na temelju čega se može steći uvid u studioznost kojom je ovaj građevinski tehničar pristupao dekorativnom repertoaru novoga stila.

vrhu. Knežić će ipak veću slobodu u razradi ovih motiva, ali i funkcionalnom koncipiranju tlocrtnih rješenja na svome putu istraživanja jezika novoga stila imati na polju stambene arhitekture u ovome desetljeću, ali je zgradu Druge srpske osnovne škole svakako vrijedno navesti kao jedan od estetski najdojmljivijih primjeraka naznaka secesije na historicističkim fasadama u javnoj arhitekturi ondašnjega Mostara.

8.2. Građevine javne rezidencijalne namjene

Tijekom razdoblja austrougarske uprave Mostarom, uz niz državnih investicija za gradnju reprezentativnih javnih objekata, realizirane su i nove rezidencije za katoličkoga biskupa i pravoslavnoga mitropolita, zatim zgrada Vakufskoga dvora u neomaurskom stilu i samostanski kompleks uz franjevačku crkvu svetih Petra i Pavla građenu 1860-ih prema projektima talijanskoga arhitekta Mattea Lorenzonija. Kronološki prva od ovih novogradnji je franjevački samostan. Građen je od 1890. do 1894., za vrijeme biskupovanja fra Paškala Buconjića,[312] a projekt je izradio Miloš Komadina. Radoslav Glavaš, suvremenik ključnih protagonista ove arhitektonske realizacije i jedan od najznačajnijih kroničara događaja relevantnih za život onodobne franjevačke zajednice u Mostaru, u svojoj *Spomenici pedesetogodišnjice hercegovačke franjevačke redodržave* iz 1897., donosi iscrpan izvještaj o kronologiji gradnje praćen i novinskim prilozima iz ondašnjega mostarskog glasila *Glas Hercegovca* i na koncu i opis prostornoga ustroja samostanskoga sklopa:

...Godine 1878. prolazeći kroz Zagreb hercegovačka deputacija, koja se išla pokloniti novom gospodaru Franji Josipu I. u Beč, u njoj se nalazio i tadanji hercegovački čuvodržavnik o. Paškal Buconjić. On je pok. kardinalu Mihaloviću prikazao potrebu, da se gradi sjemenište u glavnom gradu Hercegovine Mostaru, te ga zamolio za podporu njegovu i da bi tu stvar i svojemu svećenstvu preporučio, koje bi osobito misnim namjenama moglo doprinieti. Kašnje na pismenu molbu o. čuvodržavnika, preuzviš. Mihalović preporuči toplo novo sjemenište, koje bi se imalo graditi u Mostaru, svojemu svećenstvu, dozvoliv s privolom sv. Stolice, da bi od misnih namjena, koje bi primalo njeki utržak namjenivalo u tu svrhu. Zagrebačko se svećenstvo upravo bratski odazove, pa je primanjem takovih najmena već do god. 1889. doprinielo svotu od 8.000 forinti. Tako prvi korak k oživotvorenju ove zamisli novoga samostana u Mostaru, ima se svakako zahvaliti sadanjemu biskupu presv. Buconjiću, koji je i kašnje svoje nasljednike, redovničke starešine na to ne samo bodrio, nego i tvorno pomogao, te i one zaprieke, koje su se sa budi koje strane tome mećale, prevladao.

Od godine 1882. počeše franjevci ozbiljno raditi o gradnji velikoga franjevačkoga samostana, koji bi imao služiti za bogoslovno sjemenište, da se njihovi pitomci ne potucaju po tudjini. Ovoj željnoj namisli došao je u susret presv. o. biskup Buconjić, koji je ovu namjeru i sam već prije preporučao, te ju sad ne samo odobrio nego i izdašnu materijalnu podporu obećao.

God. 1884. o. fra. Luka Begić , tadanji čuvodržavnik, sa svojim pismom od 24. travnja, upravljenim na svoju braću, obznani jih, da se je konačno odlučilo podignuti u Mostaru

[312]Ustoličen je za mostarsko-duvanjskoga biskupa 1881., a na funkciji je se zadržao do smrti, 1910. godine.

franjevačko bogoslovno sjemenište: u to ime pozva svu braću, e bi pritekli u pomoć svomu novomu i veoma znamenitomu poduhvatu. Sva braća, shvaćajući važnost toga poduzeća, s radošću i oduševljenjem primiše tu, već odavno željenu viest, te se upravo s neočekivanom požrtvovnošću odazvaše, doprinievši svaki što je više mogao u tu svetu svrhu. Razpisano sakupljanje milodara sliedilo je i dalje, te se je o. fra Lujo Radoš, čuvodržavnik god. 1886. obratio posebnom molbom na sve dobročinioce domaće i strane, da bi pritekli u pomoć gradnji novoga sjemeništa.

...

Budući se sve nuždno pripravilo i stvari se uredile dne. 19. ožujka god. 1890. blagoslovi se temeljni kamen na svečani način. Potanji opis blagoslova temeljnoga kamena donio je tadanji „Glas Hercegovca" u brojevima 12. 13. 14. iz kojega mi ovdje to prenašamo.

„Već je 337. godina, da kako su neprijatelji krsta srušili franjevački samostan s. Ante u glavnom gradu Hercegovine u Mostaru; na taj dogadjaj nećemo se ni osvrćati, pošto je to svakom naobraženom čovjeku poznato. Samo ćemo za sad osvrnut se na to; da su franjevci svedjer čeznuli i žudjeli kako bi porušeni samostan 1563. god. opet iz prašine uzkrisili, ali to im već predvidjene okolnosti nepripustiše do danas. Franjevci su vazda u unutrašnjosti srca svoga prenemagali za ovim samostanom, i čeznuli o njegovom oživotvorenju, a to sviedoče nam stari ljudi koji su sa starim i sada pokojnim franjevcim svesrdni bili. To je već vrieme mimoišlo, a novo doba prosviete i u ove strane proklijala i na brzu ruku procvala; naši franjevci što su kroz toliko godina žudjeli, od nazad šest godina stoprom to počeše stavljati u djelo, te počeše za taj samostan najnužnija i najpotrebitija sredstva, pripravljati. Pošto su već ovdašnji franjevci vrlo dobro stvar promotrili, i za nužndo pronašli, ne samo oživotvoriti u ono doba porušeni samostan, već od velike nužde i novi podignut; prošle godine podastrieše molbu visokoj zemaljskoj vladi, a ona blagohotno uvaži njihovu molbu, nacrt odobriv s dozvolom, da žudjenu radnju zappčmu. Smjer franjevačkog starješintva pri uzdignuću ove zgrade jest velikog i odlučnog značaja, jerbo u njemu namjerava otvoriti centralno svećeničko sjemenište, gdje će biti mjesto za viši broj učenih filozofah i bogoslovah; te u tu svrhu, započe gradju novog samostana, koji će zauzimati preko 40 manjih i većih soba, a zgrada bit će uzdignuta na dva poda, koja u svojem temelju zauzimlju prostor od 330 četvornih metarah. Te odlične zgrade, koja će se izvoditi po nacrtu sadanjeg vremena, započeti su temelji u dubinu 4 metra na 14. ov. mj. a na 19. istoga u prisustvu visoke zemaljske vlade povjerenika i zastupnika okružnog predstojnika ovogradskog kotarskog predstojnika Miroslava Foglára, kotarskog seoskog predstojnika Antuna pl. Draganića; u prisutnosti visoki c. kr. vojničkih oblasti, kao što i drugih ureda, sa saučešćem gradskog

poglavarstva i mnogobrojnog naroda, presvietli gospodin biskup mostarsko-duvanjski, Paškal Buconjić jest blagoslovio temeljni kamen, uz prigodno slovo, koje je, tom prigodom upravio sabranom narodu, dokazujući, u koju svrhu ta se zgrada podiže.

Pošto je već po propisu crkvenom dovršen bio blagoslov temeljnog kamena, u koji je stavljeno za vječnu uspomenu, sliedeće pismo: „Mostar u Hercegovini danas XIX. ožujka MDCCCXC. Na dan sv. Josipa zaručnika B.D.M. za sretnog vladanja Nj. Svetosti Pape Lava XIII. i carevanja našega premilostivog cara i kralja Franje Jozipa I. – (tu je stavljen i najnoviji kov njegovoga novca). Pokrovitelja Reda franjevačkoga, uzoritog gosp. stožernika Ivana Simeoni. Vrhovnog starešine reda franjevačkog o. Luiza od Parme. Presvietlog gosp. Paškala Buconjića biskupa Mostarskog-Duvanjskog. Preuzvišenog gosp. Benjamina Kallay ministra za Bosnu i Hercegovinu. Preuzvišenog gosp. Ivana baruna Apela, poglavice Bosne i Hercegovine. Preuzvišenog gosp. njegova doglavnika Hugona baruna Kutschere. Presvietloga gosp. Vilelma viteza Sauerwalda, administrativnog upravitelja. Preuzvišenog gosp. Otona Fuxa generala posade u Mostaru. Velemožnog gos. Izidora baruna Benke, okružnoga predstojnika Hercegovine. M.P.O. Nikole Šimovića čuvodržavnika franjevaca hercegovačkih i njegovih viećnika VV. ČČ. OO. Luke Begića – Stjepana Naletića – Jure Jurića i Rafe Radoša Tajnika o. Pavla Petrovića. Arhitekta čast. gosp. Miloša Komadine.

Rečeni prepoštovani biskup Buconjić svečano stavi temeljni kamen novoga kolegijalnog samostana na čast SS. Petra i Pavla. na kojih je uspomenu crkva samostanska posvećena, u prisutnosti presvietlog gosp. Ilije viteza Vojnovića generala. Poglavitog gosp. Antuna pl. Draganića seoskog kotarskog predstojnika.

Pošto je već temeljni kamen bio postavljen ovdašenje narodno pjevačko družtvo, pod vodstvom vriednoga učitelja gosp. Vinka Šubićra, ispjeva carevku, uz trokratni uzklik živio! Naš premilostivi car i kralj Franjo Jozip I. Živio!

....

Pri blagoslovljenju i postavljenju temeljnog kamena samostana franjevačkog u Mostaru čestitaše m.p. provincialu Šimoviću sliedeći:

Poglavica zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, baron Appel:

„Prečastnom gospodinu fra Nikoli Šimoviću provincijalu franjevaca hercegovačkih u Mostaru. Na velecienjeno Vaše pismo od 1. marta, kojim ste me Vi, prečastni gospodine, izvolili pozvati, da prisustvujem svečanom blagoslovu temeljnog kamena novog franjevačkog samostana u Mostaru, čast mi je odvratiti da veoma žalim, da se ovome častnome pozivu zbog ogromnih poslova, kojima sam zabavljen, odazvati ne mogu. Želeći da se po Vama, prečastni gospodine, započeta gradnja novog samostana sretno dovrši i častnim otcima svetog reda

Vašeg na čast i ugodno utočište služi, bilježim se Vaše prečastnosti izvrstnim štovanjem – Vaš odani

p o g l a v i c a z e m a l j s k e v l a d e Appel

Prečastni o. Vjekoslav Parmenski general franjevaca iz Rima u obširnom pismu čestitao je m. p. provincijalu Šimoviću na ovom plemenitom zauzeću, blagoslovivši njegovo poduzeće.“

Ovoliko iz tadašnjega „Glasa Hercegovca“.

Gradnjom se odmah odpočelo, koja je tako liepo napredovala, da su braća 30. srpnja 1893. mogla preći u novi samostan, akoprem još nije bio sa svih strana dovršen. Medjutim je neumorni o.fra. N. Šimović obraćao se na mnoge dobročinioce, pokucao na mnoga vrata za novčanu pripomoć, što mu nije bilo uzaludno, jer su milodari stizali sa mnogih strana. God. 1890. o. Rafo Radoš prateći u Insbruck naše bogoslove, na svojem povratku obašao je njeke gradove po Austro-Ugarskoj i u mnogim tražio pripomoć za novo sjemenište, te su mu se mnogi odazvali s prinosima. Dozvolom ugarskoga ministarstva, franjevačko starešinstvo u rujnu god. 1892. opremi u Ugarsku o. fra Angjela Nuića, da sakuplja milodare u istu svrhu. Isti otac obašao je mnoge ugarske gradove, te sakupio liepu svotu, osobito kod svećenstva. Ali osobiti dobročinioc bio je presv. gospodin mostarski biskup Buconjić, koji, kao što se ja sa zanosom zauzeo, da se počme gradja, darovav 1000 forinti, tako je kroz cielo vrieme gradje dao na svojim, kad jednim, kad dvojim kolima, goniti kamen badava iz vlastitoga kamenoloma. Ovakovim svojskim zauzećem nadzornika gradje i sve braće, te s pripomoću mnogih dobročinioca, gradja je cieloga samostana tako napredovala da su braća mogla preći u novi samostan već 30. srpnja 1893. dočim je sav bio gotovo polovicom god. 1894. te se nije mogao dosta nahvaliti novoga ukusnoga samostana. Isti prečast. o. general u studenom mjesecu, rečene godine, proglasi ga pravim samostanom sa svim dužnostima i povlasticama ostalih samostana reda. Za prvoga gvardijana novoga samostana bi po starešinstvu odabran i postavljen o. Dominik Šarac.

Na glavnoj trogodišnjoj skupštini u travnju god. 1895. Bi konačno odredjeno da se početkom one školske godine bogoslove smjesti u novo mostarsko sjemenište. Ako sjemenište i jest bilo dogradjeno, od nutarnjega pokućstva nije bilo upravo ništa, stoga se je to moralo pripraviti na brzu ruku. Ali su manjkala novčana sredstva. Ipak nastojanjem o. fra Luke Begića redodržavnika, toliko se je moglo i pripravilo, da su bogoslovi mogli preći u novo sjemenište dne 3. listopada. Blagoslov i otvorenje bogoslovnog sjemeništa uzsliedilo je dne. 7. istoga mjesseca. Blagoslov i otvor obavio je svečanim načinom sam presv. gospodin biskup Buconjić.

I tako hercegovački franjevci dostignu ono, za čim su odavno sanjali. Da se je to tako sve brzo postiglo, ima se zahvaliti ne samo zauzeću i požrtvovnosti hercegovačke braće nego, i mnogim blagodarnim dobročiniocima , a ponajviše presv. gosp. biskupu Buconjiću, koji je ne samo obilnu materijalnu pripomoć dao, nego se jedino njegovu ugledu i visokom položaju ima zahvaliti, da smo to postigli. Bilo je njekih nepozvanih gosta u našemu domu, koji ništa manje niesu htjeli, nego da se franjevcima ne dozvoli nikako graditi samostan u Mostaru. Dapače da im se oduzme i crkva i stan tik crkve, pak da im se dade izvan šehera kakvo zabitno mjesto. Liepi gosti, koji bi se htjeli ukazati zahvalnim svojim primiocima, iztjerav ih iz njihove vlastite kuće, te im oduzeti i ono, što su kroz četrdeset godina krvavim trudom stekli i privredili i obijajući Europu od nemila do nedraga izprosili to sve u svoj nezasitni torbak strpav! Ovoj nečuvenoj bezobraznoj tražbini i drzkosti, prvi se je opro presv. gosp. biskup Buconjić, te se njegovu uplivu, ugledu i položaju ima jedino zahvaliti da niesu u svojim nepoštenim namjerama uspjeli! Za ovo će Buconjića ime ostati nezaboravno, dok bude franjevaca u Hercegovini. Bog nam ga još mnogo poživio! Što se tiče samostana, te njegove nutarnje uredbe, primjetit nam je, da je gradjen po novom ukusu, a takovom solidnošću, kakovu neima nijedna palača u Mostaru. Samostan je, kao što obično franjevački samostani, od tri krila pored crkva tako, da se crkvom skupa pravi podpunu četvorinu. Istočno krilo, koje je najdulje, mjeri 46 metara duljine a širine 9 metara. Sjeverno krilo dugo je 37.5 metara, a ono od podne spored pročeljem crkve 32.8 metara. Crkva pako duga 23.2 metara, a široka 19 metara. Izmedju tri krila samostana i crkve nalazi se samostanska avlija-dvorište. Na prizemlju, gdje je župski ured sa sobama za primanje, osim blagovaonice i kuhinje ima 12 soba, na prvom katu 16, a s knjižnicom skupa, a na drugom, koje služi jedino za sjemenište, ima 20 soba za bogoslove i 4 velike za škole.[313]

Iz poprilično opsežnih i novinskim člancima potkrijepljenih zapisa fra Radoslava Glavaša mogu se iščitati sve informacije relevantne za kronologiju gradnje, ambicije naručitelja i izvore financiranja koji su u određenim trenucima tijekom podizanja samostanskoga kompleksa mostarskim franjevcima stajali na raspolaganju. Kad je riječ o oblikovnim i stilskim značajkama projekta, odnosno krajnje arhitektonske realizacije, može se zaključiti da ovaj dimenzijama reprezentativni trokrilni kompleks pripada među ona ostvarenja Miloša Komadine uz koja možemo vezati pojmove odmjerenih i u mnogočemu tipiziranih klasicizirajućih rješenja i, u odnosu na neke realizacije ovoga arhitekta iz istoga desetljeća, prilično suzdržan neorenesansni dekorativni rječnik.

[313]Glavaš, 1897: 76-86

Među rezidencijalnim građevinama podignutim za katoličku zajednicu u ovom razdoblju, u usporedbi s kompleksom franjevačkoga samostana, novi se Biskupski dvor ističe puno smionijim i razrađenijim neorenesansnim dekorativnim jezikom. Ostvarenje je jednoga od ključnih projektanata na polju sakralnih novogradnji u ovom razdoblju, Maximiliana Davida. Dovršen je, kao i samostan, za vrijeme biskupovanja Paškala Buconjića, 1906. prema Davidovom projektu iz 1902., a Miloš Komadina sudjelovao je u izradi projekata za stubišni prilaz i podrumske prostorije.[314] Biskup je se u novu rezidenciju iz staroga dvora u Vukodolu preselio 1909. Zakašnjeli se odjeci visokoga historicizma početkom XX. stoljeća ponajviše reflektiraju u katoličkoj sakralnoj arhitekturi pa ne čudi što se primjeri takvih odjeka mogu prepoznati i u segmentu rezidencijalne arhitekture namijenjene čelnicima katoličkih zajednica na ovom području kao što ne čudi ni izbor arhitekta za ovu realizaciju. Maximilian (Max) David je od svih graditelja u ovom razdoblju u Mostaru i okolici ponajviše projektirao u neorenesansnom stilu, a k tome mu je i najveći dio opusa upravo u vezi sa sakralnom arhitekturom.

Biskupska rezidencija na Balinovcu,[315] unatoč stilskoj retardaciji u vrijeme kad je arhitektonska moda već diktirala drukčija rješenja koja se postupno javljaju na pročeljima pojedinih javnih i stambenih građevina na prostoru Mostara, ističe se svojom reprezentativnošću i upečatljivom pozicijom što je zasigurno i bio jedan od glavnih ciljeva naručitelja, a pri odabiru arhitekta su se nedvojbeno imale na umu i prethodne neorenesansne realizacije Maxa Davida kao što je, primjerice, palača Okružnoga suda u Kolodvorskoj ulici iz 1892. Biskupski je dvor koncipiran u vidu jednokatne rezidencije s promišljenim reminiscencijama na talijansku renesansu. Pročelni trijem nose toskanski stupovi, a niz dekorativnih obrazaca *all'antica* raščlanjuje obje fasadne etaže u pravilno organiziranom ritmu izmjene. Kao i ostale građevine unutar skupine objekata javne rezidencijalne namjene, i Biskupski je dvor zajedno s pripadajućom kapelom u posljednjem ratu pretrpio znatna oštećenja tijekom bombardiranja grada u svibnu 1992. da bi nakon rata bio rekonstruiran.
Godine 1894. u tadašnjoj Sauerwaldovoj ulici[316] nasuprot najreprezentativnije mostarske džamije iz XVI. stoljeća, Karađoz-begove, na mjestu dva srušena objekta u vlasništvu islamske zajednice koja su datirala iz razdoblja osmanlijske uprave, dovršena je zgrada

[314] S obzirom na to da originalni projekti ni kopije nisu sačuvani ni u jednoj od javnih arhivskih ustanova u kojima je istraživanje provedeno, a pristup Arhivu Biskupskoga ordinarijata u Mostaru nije bio moguć (dopušten), konzultirana je projektna dokumentacija iz privatnoga arhiva dr. sc. Borislava Puljića (kopije izvornih projekata). Projekte za stubište i podrumske prostorije potpisao je Miloš Komadina.
[315] Uzvisina na zapadnom ulazu u grad (alternativni je naziv Biskupska glavica).
[316] Danas Ulica braće Fejića

Vakufskoga dvora prema projektu Hansa Niemeczeka,[317] arhitekta češkoga podrijetla koji je živio i radio u Sarajevu između ostaloga i kao službeni arhitekt Vakufske komisije,[318] a ova mu je zgrada jedina realizacija na tlu Mostara. Vakufski dvor nije korišten isključivo za svrhe za koje je početno bio planiran. Prostorije na katu udomile su jedan dio fonda Muslimanske knjižnice, a korištene su i kao učionice za vjerske škole, a jedan je dio prostorija poslužio i za rezidencijalne svrhe, odnosno smještaj vjerskih dužnosnika islamske zajednice.[319] U prizemlje je, odmah nakon izgradnje Vakufskoga dvora, smješten tada glasoviti ugostiteljski objekt *Cafe Willomitzer – Zur Stadt Wien*, jedno od brojnih okupljališta koja su u ondašnji Mostar unijela dašak društvenoga života iz središnjice Monarhije. Kad je riječ o stilskim značajkama, Vakufski se dvor može svrstati među tipične primjerke prve eklektične faze neomaurskoga stila osobito ako se usporedi s Niemeczekovim Vakufskim dvorom u Sarajevu dovršenim svega dvije godine kasnije koji je, doduše, još uvijek refleksija eklektičnoga pristupa referencama iz korpusa islamske arhitekture, ali je dojam orijentalne inspiracije u mnogočemu jasnije uzdignut s pojedinačnih detalja na razinu cjeline što u Mostaru nije slučaj jer se arhitektonski koncept Vakufskoga dvora, ako zanemarimo plošno aplicirane arabeske, suzdržane terakotne medaljone, razradu ograda izvorno drvenih balkončića i detalja raščlambe nadvratnika u prvoj pročelnoj etaži, doima poprilično klasicizirajuće. Zgradu, naime, odlikuje kamena blokovska struktura, arhitektonski koncipirana u vidu dvokatne neorenesansne palače, a obje su fasadne etaže rustikalno obrađene. Moglo bi se čak i zaključiti da je arhitekt u ovom slučaju, zacijelo slijedeći upute naručitelja, aplicirao neomaurske detalje dekoracije na neorenesansnu palaču samo da bi aludirao na funkciju objekta građenoga za potrebe islamske zajednice.

Kronološki posljednja, najreprezentativnija i u umjetničkom pogledu zacijelo najzanimljivija realizacija na polju rezidencijalne javne arhitekture iz ovoga razdoblja u Mostaru je zgrada pravoslavne Mitropolije (Vladičin dvor) izvedena između 1908. i 1910. prema projektima arhitekta češkoga podrijetla Karela Pařika koji je u Bosni i Hercegovini, ponajviše na području njezinoga glavnog grada, ostavio poprilično opsežan opus. Zgrada Vladičinoga dvora izvedena je za stolovanja mitropolita Zimonjića. Prvi je projekt Pařik načinio u Sarajevu još 1904., ali ga je prije izvedbe bilo potrebno revidirati jer ni arhitekt, a ni Graditeljsko odjeljenje Zemaljske vlade, koje je projekt odobrilo, nisu uzeli u obzir određene specifičnosti terena kojima je trebalo prilagoditi arhitektonsku koncepciju te je Pařik 1908.

[317] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/15: projekti su dovršeni u kolovozu 1893.
[318] Krzović, 1987: 251
[319] Miletić, 2007: 124

stigao u Mostar radi dogovora s mitropolitom i izrade nove projektne dokumentacije.[320] Zgrada je dovršena do kraja 1910. godine. Radi se o jednokatnoj palači s terasom na lijevoj bočnoj strani prvoga kata, funkcionalnom raspodjelom unutarnjih prostora s administrativnim dijelom u prizemlju gdje je središnja dvorana zenitalno osvijetljena, s rezidencijalnim prostorijama na katu i pridodanim pomoćnim objektom istovjetnih stilskih karakteristika s desne strane dvora. Princip stupnjevanja volumena na pročelju s rizalitno istaknutim središnjim dijelom i dodatno naglašenim pilastrima uokvirenim ulaznim portalom usporediv je s rješenjima kakva je ovaj arhitekt primijenio na nekim od najreprezentativnijih objekata koje je ostavio iza sebe u Bosni i Hercegovini. Visoka atika kojom je pročelje zaključeno dodatno potencira element monumentalnosti i kao da zaokružuje dojam dramatičnoga uspona u pristupu građevini počevši od stubišta koje vodi s Glavne ulice. Kad je riječ o stilskim značajkama, u usporedbi s nekim od ranijih ostvarenja kao što su zgrade Zemaljskoga muzeja ili pak Zemaljske vlade u Sarajevu, jedini Pařikov graditeljski trag na tlu Mostara može se svrstati u kontekst arhitektonskoga rječnika kasnoga historicizma s primjesama secesije. Izostaje, doduše, eklektična razigranost i izvitoperenost tipična za stilske heterogene vokabulare kasnoga historicizma što je razumljivo s obzirom na to da je Pařik, od svih ključnih protagonista ondašnje bosanskohercegovačke arhitektonske scene, najduže ostao vjeran praksi realiziranja stilski čistih projekata i svome klasicizirajućem vokabularu. Na primjeru mostarskoga Vladičinog dvora mogu se, dakle, uočiti stilska preklapanja učestala u arhitekturi Bosne i Hercegovine na početku XX. stoljeća, ali u promišljenim i odmjerenim morfološkim sintezama koje, kad se koncentriramo na dojam cjeline, još uvijek odišu mirnom i klasicizirajućom, ali ipak kreativnom i maštovitom notom tipičnom i za ranije faze opusa ovoga arhitekta. Ornamentalni je repertoar dijelom deriviran iz ranijih Pařikovih ostvarenja, a dijelovi dekoracije uplošnjenih vegetabilnih formi zasigurno su rezultat njegovoga interesa za jezik novoga stila. Na samom pročelju većina dekorativne plastike koncentrirana je u zoni atike. Dva lava s kartušama „čuvaju“ središnju lunetu u koju su reljefno uklesani dvostruki križ i anđeli – simboli mitropolitske vlasti.[321] S bočnih su im strana niše s vazama. Na samom je vrhu atike kartuša s križem, mačem i mitrom, po dva obeliska i dvije vaze sa svake strane. Vegetabilni su motivi aplicirani u vidu akantusova zaključnoga vijenca, užega pojasa vegetabilnih ornamenata između dviju etaža i u dekoraciji stubišne ograde. Većinu je ovih dekorativnih elemenata (obeliske, vaze u nišama, kartuše, girlande nad prozorima) Pařik

[320] Branka Dimitrijević publicirala je projekte i kontekstualizirala realizaciju unutar ostatka Pařikovoga opusa: Dimitrijević, 2010: 119-120
[321] Krzović, 2004: 119

primjenjivao na pročeljima svojih ranijih djela. Specifičan je motiv prepletenih vegetabilnih krugova koji se javlja na ogradi pristupnoga stubišta i na parapetima prozora, a deriviran je iz bizantske umjetnosti što se može tumačiti kao simbolično upućivanje na funkciju zgrade kroz pojedinačan dekorativni element kakav se ranije rijetko javljao u opusu ovoga arhitekta. Analizi stilskih i oblikovnih značajki svakako valja pridodati i činjenicu da je lokacija građevine iznimno zahvalna s obzirom na to da se nalazi na zemljištu pravoslavne zajednice neposredno ispod reprezentativne saborne crkve Svete Trojice dovršene 1873. prema projektima makedonskoga arhitekta Andreje Damjanova. Ove dvije stilske sinteze, jedna romantičarsko-eklektična i bajkovito zaigrana, a druga kasnohistoricističko-secesijska, doduše staložena, ali podjednako reprezentativna i u slici grada upečatljiva, nadopunjuju se u iznimno slikovitoj cjelini.

8.3 Mostovi

Jedan od motiva za sve tri realizacije na polju mostogradnje u austrougarskom razdoblju u Mostaru bilo je konačno pretvaranje Staroga mosta u isključivo pješačku zonu. Taj su cilj zasigurno imale na umu i osmanlijske vlasti kad su 1873. započele s predradnjama za podizanje mosta na Trgu Musala, ali ih je u realizaciji nauma omelo razdoblje ustanaka i kulminacija istočne krize koja je okončana Berlinskim kongresom nakon čega dolazi do smjene vlasti. Ulogu u odustajanju od realizacije mosta odigrao je i nedostatak financijskih sredstava zbog čega je dio pribavljene kamene građe za nosače željezne konstrukcije ostao ležati pokraj korita Neretve.[322] Arthur John Evans u svome putopisu, u kojem prati vrijeme ustanka u Bosni i Hercegovini 1875. godine, također izvještava da su osmanlijske vlasti imale poprilično ozbiljne namjere oko podizanja mosta te je konstrukcija naručena iz Engleske 1873., ali je društveno-političkim okolnostima i nedostatkom sredstava ometena realizacija unatoč prijekoj potrebi za mostom te su, u vrijeme njegovoga prolaska kroz Mostar, dvije godine kasnije, dijelovi konstrukcije još uvijek čekali neka, za realizaciju mosta, bolja vremena ležeći na obali.[323] Nakon uspostave austrougarskoga protektorata nad Bosnom i Hercegovinom dolazi do ubrzanoga širenja grada na zapadnu obalu, infrastrukturnih zahvata, urbanističkih intervencija, uspostave ortogonalne i radijalne prometne regulacije. Svi ti planovi i realizacije uvjetovali su potrebu za povezivanjem dviju obala Neretve na čemu je se počelo raditi već 1880-ih. Izgradnja mosta na Musali bila je među prioritetima austrougarske uprave, a s obzirom na to da su poprilično izdašna sredstva u tom desetljeću utrošena na regulaciju prometne mreže i cestovno povezivanje Mostara s Ljubuškim, novac za gradnju mosta namaknut je uglavnom iz vojnih investicijskih fondova. Austrougarske su vlasti dovršile željezni most s potpornjima od tesanoga kamena prema izvornim projektima na planiranome mjestu 1882. Realiziran je most dužine 31,85 metara, ali ga je već potkraj istoga desetljeća bilo potrebno temeljito rekonstruirati jer se u izvornom projektu nije računalo na učestale zimske poraste razine vodostaja Neretve koji su, kroz svega nekoliko godina, ozbiljno ugrozili stabilnost konstrukcije.[324] Godine 1887. u Sarajevu je izrađen,[325] a 1888. u Mostaru realiziran projekt temeljite rekonstrukcije mosta pod nadzorom Miloša Komadine pri

[322]Peez, 2002[1891]: 29

[323] Evans, 1965: 258. Na projektu za most iz 1873. koji je 1880-ih, uz izmjene, realiziran u: AH, Tehnički odjeljak (projekti); K/6 (Mostovi Mostara) stoji sljedeće: ORDER, No 58, ROAD BRIDGE 30 met. SPAN 98'6" span and 20'0" C. To Co F GIRDER To CARRY 80 LBS. PER So CARE Foot DE BERGINE AND Co. LIMITED STRANGE-WAYS – IRONWORKS MANCHESTER Cop. AND CoLL:BY KELNER m.p.

[324]Miletić, 1997: 23; jedan dio konstrukcije bio je načinjen od drvene građe.

[325]AH, Tehnički odjeljak (projekti); K/6(Mostovi Mostara): Biro Straßen und Brückenbaudepartment – STRASSEN BRÜCKE NARENTA IN MOSTAR FRANZ JOSEF BRÜCKE, Sarajevo im Dezember 1887.

čemu su drveni nosači zamijenjeni betonskima, a na radove je utrošeno, uz raniju svotu od 48 000 forinti uloženu u početnu konstrukciju 1882., dodatnih 12 000 forinti.[326] Uz pojačanja nosivih segmenata konstrukcije, u konačnici je realiziran most dužine 32,155 metra, širine 6,09 metara i visine 16,60 metara od uobičajene razine vodostaja Neretve. Željezni Most Franje Josipa I. na Musali pretrpio je znatna oštećenja u Prvom svjetskom ratu te je 1936. godine na njegovom mjestu podignut novi, armiranobetonski Most kralja Petra I. prema projektima iz građevinskoga poduzeća Pere Machieda iz Splita[327] koji su, uz brojne na natječaj pristigle zamisli,[328] ponajbolje odgovarali gradskoj upravi, odnosno njezinom Tehničkom odjeljenju. Nakon Drugoga svjetskog rata most je preimenovan u Most maršala Tita, a taj je naziv zadržao do danas.

Već od 1899. godine na sjednicama Gradskoga vijeća počela je se razmatrati ideja gradnje još jednoga mosta i to na južnom izlazu iz grada da bi se rasteretio onaj dovršen 1882., a rekonstruiran 1888. godine. Ondašnje glasilo mostarskoga ogranka Napretka, *Osvit*, u svojim je napisima s kraja 1890-ih bilo osobito ustrajno u inzistiranju na potrebi za još jednim mostom u gradu na Neretvi.[329] Vijećnici su se na sjednici održanoj 17. travnja 1900. usuglasili o pitanju potrebe za mostom te odlučili za pozajmicu od milijun kruna za tu svrhu.[330] Ta sredstva, međutim, neće dostajati da pokriju troškove izgradnje u cijelosti te će do konačne realizacije proći još čitavo desetljeće. Godine 1907., nakon dogovora na sjednici Gradskoga vijeća, mostarski su se izaslanici uputili u Sarajevo na razgovor s tadašnjim ministrom financija, grofom Stjepanom Burianom, da bi se iz fondova Zemaljske vlade osigurala sredstva koja su nedostajala za početak radova. Prvi projekt[331] željeznoga mosta s armiranobetonskim nosačima izrađen je 1907., određena je i lokacija na kojoj će most u konačnici i biti sagrađen, ali ne prema ovome projektu. Mujaga Komadina, koji je 1909.

[326]Peez, 2002[1891], 31

[327]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): „Situacija i obračun za izgradnju Mosta kralja Petra I. u Mostaru"- posao je dodijeljen Peri Machiedu 14. svibnja 1935., a kao rok za izvođenje radova određen je period od godine dana. Konačni je obračun dostavljen 4. lipnja 1936., a 6. lipnja Machiedo se dopisom javlja Tehničkom odjeljku u Mostaru izvještavajući ih o završetku radova te traži da ispune svoje dužnosti propisane ugovorom.

[328]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): Opći uvjeti natječaja za javne građevinske radove i nabavke odobreni rješenjem Ministarstva građevina s pridodanim Posebnim uvjetima natječaja. Raspisala ih je Kraljevska banska uprava Primorske banovine. Na natječaj su, između ostaloga, pristigli i projekti Marina Bezića iz Zagreba, poduzeća Radulović i Smiljanić iz Sarajeva, Tehničkoga poduzeća inženjera P. Stankovića i D.C. Đorđevića iz Beograda, Đorđa Lazarevića iz Beograda i Građevinskoga poduzeća Šperac i Marasović iz Splita.

[329]Kao jedan od primjera može poslužiti članak "Potreba mosta" iz *Osvita* br. 96, 29. studenoga 1899. u kojem se požuruje gradske vijećnike u realizaciji nauma o kojem su već neko vrijeme raspravljali.

[330]Miletić, 1997: 104 – donosi detalje iz zapisnika sjednica Gradskoga vijeća relevantne za ovu problematiku.

[331]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): SITUATION FÜR DEN BAU EINER BRÜCKE ÜBER DIE NARENTA IN MOSTAR – Spanwete 70 m. – Mostar im Novembar 1907. J. – Aufgenommen: Arman Strange, Ingenieur Adj.

zasjeo u gradonačelničku fotelju, pozvao je svoga prezimenjaka Miloša u Mostar da bi ga angažirao na sastavljanju novoga idejnog rješenja za Lučki most koji će u konačnici biti nazvan Mostom Mujage Komadine. Inženjer je projektnu dokumentaciju zgotovio i potpisao u veljači 1911. pri čemu je na umu imao isključivo armirani beton kao materijal za gradnju mostovne konstrukcije.[332] Most će u konačnici najvećim dijelom biti realiziran prema zamislima inženjera Komadine, ali zbog još uvijek svježih uspomena mostarske javnosti na probleme s mostom na Musali u fazama rizičnoga bujanja Neretve, tijekom prve polovine 1911. u raspravama oko početka realizacije, s velikim je se oprezom povlačilo pitanje revizije određenih segmenata projekta do čega je u manjoj mjeri i došlo te je u srpnju sastavljeno revidirano projektno rješenje na kojem je, uz Komadinu, potpisan i dr. Jovo Simić čije će građevinsko poduzeće iz Tuzle biti zaduženo za izvedbu radova.[333] U Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru uz ove dijelove projektne dokumentacije za izvedbu Lučkoga mosta čuva se još jedan projekt iz 1912.[334] koji je predviđao izvedbu mosta od željeza, ali ga je mostarska općina odbila i ostala pri ideji realizacije mosta od armiranoga betona. Sačuvan je i projekt rekonstrukcije nekih detalja razrade dekorativne ograde ovoga primjerka secesijske inženjerske arhitekture. Priložen je kao nadopuna izvornome projektu iz 1911., a načinjen u lipnju 1913.,[335] neposredno prije otvaranja samoga mosta. Radovi su započeti potkraj lipnja 1912., a most je pušten u promet godinu dana nakon toga.

Treća je realizacija na polju mostogradnje iz razdoblja austrougarske uprave Mostarom, iako je planirana isključivo za vojne potrebe, u pogledu umjetničke vrijednosti zasigurno najzanimljivija kao jedan od najreprezentativnijih primjeraka secesije u ovom gradu. Prilikom izrade projekata i obavljanja potrebnih predradnji, u slučaju Carinskoga mosta na sjevernom izlazu iz grada, nije iskrsnuo ni približan broj komplikacija kao u slučaju prethodna dva. Glavni je problem, naime, proizišao iz činjenice da se, uz investicije vojnih vlasti, s realizacijom otpočelo u jeku Prvoga svjetskog rata, 1916. godine., što je rezultiralo kroničnom nestašicom radne snage[336] što je osjetno usporavalo radove te će most u potpunosti biti

[332]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): Projekt Miloša Komadine iz 1911. (SITUATIONSPLAN DER BRÜCKENSTELLE ÜBER DEN NARENTA-FLUSS IN MOSTAR) na kojem su u obzir uzeti i potencijalno opasne razine vodostaja u zimskom periodu te se uz projekt čuva i QUERPROFIL DER NARENTA IN DER AXE DER PROJEKTIRTEN BRÜCKE.
[333]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): projekt iz srpnja 1911
[334]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): NARENTA BRÜCKE IN MOSTAR: UNGARISCHE WAGGON – UND MASHCINENFABRIK ACTIENGESELISCHAFT, GYÖR, 1912, januar 12.
[335]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): STRASSENBRÜCKE ÜBER DIE NARENTA IN MOSTAR, VI/3, STRASSEN UND BRÜCKENBAUDEPARTEMENT DER LANDESREGIERUNG FÜR BOSNIA u. HERCEGOVINA – Nach Originalplan von WESTERMANN und COMP. Sarajevo im Jun 1913.
[336]Nerijetko su glavninu radne snage činili ratni zarobljenici.

dovršen tek 1920. iako je u promet pušten 1918. Brzina kojom je se započelo s izvedbom projekta Miloša Komadine[337] zasigurno je uvjetovana činjenicom da je gradnja mosta na sjevernom izlazu iz grada rezultat inicijative vojnih vlasti koje su u najkraćem mogućem roku priskrbile potrebna sredstva. Projekt je bez izmjena odobren u travnju 1916., a s radovima je se započelo već u lipnju 1916. Armiranobetonska konstrukcija bila je osposobljena za cestovni i za željeznički promet da bi se osigurala što bolja povezanost grada i Sjevernoga logora. Carinski most, kasnije prozvan Mostom Ive Lole Ribara,[338] pušten je u promet u ožujku 1918., a radovi na detaljima dekorativne razrade i dovršenju kula na ulazu potrajali su do 1920. Na koncu valja upozoriti na neke detalje dekorativne razrade ovoga mosta koji možebitno bacaju novo svjetlo na određene segmente opusa Miloša Komadine. Armiranobetonski Carinski most reprezentativan je primjerak secesijske inženjerske arhitekture, ali se u pojedinim segmentima dekoracije može prepoznati stilska i morfološka linija preklapanja kasne faze neomaurskoga stila sa secesijskim rječnikom. To je posebno uočljivo u razradi detalja na kulama stražarnicama na kojima se mogu prepoznati stilske srodnosti s rješenjima tadašnjega gradskog inženjera Dragutina Köhlera za gradske zahode koji su u istom desetljeću postavljeni na nekoliko ključnih točaka u gradu. Aluzije su na orijentalnu inspiraciju, doduše, suptilnije i suzdržano ukomponirane u secesijsku cjelinu, ali u svakom slučaju prepoznatljive. Komadina je uglavnom istican kao inženjer i projektant realizacija iz segmenta niskogradnje, a često se zanemaruje neostilska komponenta unutar njegovoga opusa. Uz sigurno pripisane neorenesansne realizacije u Mostaru i zgradu mekteba u Glavnoj ulici, zanimljiv neostilski primjerak unutar njegovoga opusa na širem području Bosne i Hercegovine svakako je i sinagoga u Zenici izvedena između 1903. i 1905. godine.[339] Građena je u neomaurskome stilu koji je u historicizmu često korišten za sakralne objekte židovskih zajednica čime se nastojalo aludirati na njihovo orijentalno podrijetlo.[340] S obzirom na to da projekte za mostarsku sinagogu građenu 1904./05. dosad nije bilo moguće pronaći pa je ime arhitekta nepoznato, a poznato je da je se Komadina, bez obzira na činjenicu da je se 1899. uputio na nova zaduženja u Bosni, redovito vraćao u Mostar da bi nadgledao izvedbe projekata za mostove i postoji mogućnost da je i mostarska sinagoga realizirana prema njegovom projektu.

[337]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): SITUATIONSPLAN DER BRÜCKENSTELLE ÜBER DEN NARENTA-FLUSS IN MOSTAR; projekt je izrađen 1914., a komisiji koju su sačinjavali predstavnici civilne i vojne vlasti ponuđen na uvid 1916.
[338]Danas ponovno nosi naziv Carinski most.
[339]Projekt Miloša Komadine iz 1903. publiciran je u katalogu izložbe Projekti (skice i planovi) sakralnih objekata u fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine 1878. – 1918., Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2005.
[340]Knežević, 1999: 131

Kad je riječ o neomaurskome stilu u kontekstu mostogradnje, priču svakako valja zaključiti upozoravanjem na još jedan projekt iz razdoblja austrougarske uprave Mostarom koji, nažalost, nije realiziran. Riječ je o projektu za Most princa Rudolfa na Rudolfovom trgu[341] iz srpnja 1913.[342] Projektom je bilo predviđeno iznimno reprezentativno rješenje koje bi se smjelim i već na samoj skici poprilično razrađenim referencama na orijentalnu baštinu domaće sredine iznimno uklopilo u arhitektonski kontekst Staroga grada u Mostaru unutar čijih širih okvira bi se most i nalazio. Da je kojim slučajem realizacija uspjela, ovaj primjerak inženjerske arhitekture koji je, nažalost, ostao na papiru, reprezentativnošću i smjelošću dekorativne razrade zasjenio bi i Carinski most.

[341]Danas trg nosi ime Trg 1. maja. Nalazi se nadomak ulaza u starogradsku zonu uz obalu Neretve. U vrijeme austrougarske uprave, od značajnijih objekata na njemu su se nalazile zgrade Policijske uprave (današnja zgrada Arhiva Hercegovačko-neretvanske županije) preko puta koje je bio adaptirani han (hotel Orijent), a na uglu s prolazom koji vodi u Ulicu braće Fejića (Sauerwaldovu) bila je zgrada Vojne pošte (tek nedavno obnovljena nakon ratnih razaranja).

[342]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara). Sačuvani su dijelovi nacrta, točnije – skice uzdužnog i poprečnog presjeka u mjerilu 1:200. Predviđen je most duljine 64 metra u neomaurskom stilu s dvokatnom armirano-betonskom konstrukcijom koja bi, sudeći po skici, udomljavala ugostiteljske objekte i trgovine. Na projektu datiranom u srpanj 1913. stoje dva potpisa: jedan Miloša Komadine koji je u to vrijeme, kao što na projektu stoji, obnašao funkciju građevinskoga savjetnika, a drugi je potpis nečitak obzirom na to da je dio kartona na koji je upisan oštećen.

8.4. Ostale građevine javne namjene

Sustavna izgradnja za nove namjene počela je 1890-ih, ali su osnovne potrebe za novim objektima morale biti ispunjene već nakon samoga dolaska austrougarske uprave. Bolnica za koju je 1860-ih adaptirana privatna kuća na Trgu Mejdan, odnosno Rudolfovom trgu[343] pokazala je se nedovoljno funkcionalnom te je nova zgrada započeta 1884.[344] na neizgrađenoj površini u zapadnom dijelu grada na mjestu gdje će se urbanistička regulacija u cijelosti dovršiti tek 1890-ih te će ulica koja je od Rondoa vodila izravno do bolnice u smjeru zapada dobiti ime Bolnička.[345] Radilo je se o funkcionalnom i oblikovno nepretencioznom primjerku inženjerske arhitekture, još jednom hibridu iznimno simplificirane neorenesanse i astilskoga rječnika uz izuzetke klasicizirajućih detalja na pročeljima izvedenih u referenci na renesansu, kakvih je u ovom desetljeću sagrađen iznimno velik broj diljem Bosne i Hercegovine i to ne isključivo u vezi s ovom funkcijom. U Mostaru je istovremeno građen i kolodvor s kompleksom pripadajućih administrativnih objekata oblikovno istovjetnoga vokabulara, a s obzirom na to da projekti nisu pronađeni ni u mostarskom ni sarajevskom arhivu, ime inženjera koji ga je projektirao valja tražiti među stalno zaposlenim namještenicima Građevinskoga odjeljenja u mostarskoj Okružnoj oblasti. Budući da je Hans Lerch od 1884./85. bio stalno zaposlen, izradio je projekt za bolnicu, a i kolodvor je dovršen u to vrijeme, on se nameće kao prva opcija. U obzir svakako dolazi Franz Vacek čiji je projekt za Obrtnu školu na Musali iz 1880. ili neki od njegove dvojice vježbenika: Friderich Schlessinger i Johann Kellner.[346] Njih su trojica, naime, bili jedini stalni kadar u Tehničkom odjeljku od samoga početka 1880-ih. Lercha je, zajedno s još pokojim službenikom, Zemaljska vlada tijekom prvih godina angažmana u Mostaru honorarno isplaćivala.

Kad je riječ o građevinama koje su u smislu stilskih značajki reprezentativnije u kontekstu generalnih strujanja u zemlji, od početka 1890-ih, uz relativno uspjelu

[343] Danas Trg 1. maja

[344] Prvi projekt inženjera Hansa Lercha, koji je od 1884./85. bio stalno zaposlen kao građevinski činovnik u Okružnoj oblasti Mostar, datiran je u 1884. (AH, Tehnički odjeljak, projekti, K/17; bolnice 1-3), gradnja je većim dijelom dovršena do 1888., a sva su se planirana odjeljenja u nju smjestila tek 1893. (ABH, ZVS, GO, K/36, K/50). Gradnja bolničkoga kompleksa na ovom mjestu nastavljena je u fazama tijekomnarednih desetljeća, a do kraja 20. stoljeća odjeljenja su, kako su se oformljavala, udomljavana na različitim lokacijama po gradu sve do nedavnoga dovršenja zgrade bolnice na Bijelom brijegu. Dio kompleksa iz austrougarskoga perioda, nakon ratnih oštećenja, dugo je bio prepušten propadanju da bi 2010., umjesto razmišljanja o obnovi, gradska uprava odlučila prepustiti odluku o sudbini neorenesansne zgrade širokobriješkom poduzetniku Mirku Grbešiću koji je bolnicu srušio i na tom mjestu započeo izgradnju trgovačkoga centra Mepas Mall koji je otvoren 2012. godine.

[345] Tijekom društveno-političkih preokreta u 20. stoljeću, kao i sve ostale ulice u Mostaru, mijenjala je imena, ali je svakako zanimljivo ukazati na činjenicu da se upravo austrougarska nomenklatura pojedinih dijelova grada, mostova i ulica, ponajviše ukorijenila u kolektivnoj svijesti stanovnika čak i do današnjih generacija.

[346] Autor poglavlja o arhitekturi u svesku *Die österreichisch-ungarische Monarchie In Wort und Bild* posvećenoga Bosni i Hercegovini.

implementaciju neomaurskoga stila u javnoj arhitekturi Mostara, u nekim se njezinim segmentima mogu uočiti i ostale historicističke tendencije vezanjem uz funkciju ekvivalentne načelima srednjoeuropske arhitektonske teorije. To je nekad bilo uvjetovano željama naručitelja, nekad možda i stilskim preferencijama arhitekta koji bi na izradi projekta bio angažiran ako bi, pri izboru stilskoga opredjeljenja, mogao imati odriješene ruke ili ako nije ni radio u neomaurskome stilu.[347] Potonje je moglo biti u pitanju kad je birano stilsko opredjeljenje za obje zgrade sudova podignute u ovom razdoblju na tlu Mostara. Prva je zgrada Okružnoga suda i zatvora podignuta 1892. u Kolodvorskoj ulici na ranije neizgrađenoj površini koja je bila dio prostranoga Cerničkog polja nasuprot zgrade Kolodvora dovršene 1885.[348] Zgrada Okružnoga suda realizirana je prema projektu inženjera Maximiliana Davida[349] koji je najveći broj svojih realizacija izveo upravo u neorenesansnom stilu koji je u onodobnoj srednjoeuropskoj arhitektonskoj teoriji i praksi, u duhu nazora stilski čistoga visokog historicizma, ponajviše korišten za projektiranje reprezentativnih javnih građevina. Pripreme su za gradnju, prema izvještajima lokalnoga tiska, započele već u lipnju 1891., a Davidovi su izvedbeni projekti datirani u svibanj sljedeće godine. Već se u studenom Okružni sud preselio iz dotad korištene zgrade u četvrti Konak u nove prostore u Kolodvorskoj ulici. Ova Davidova realizacija sa, za njegov opus na polju javne arhitekture, tipičnim reminiscencijama na arhitekturu talijanskih renesansnih palača, nije toliko zanimljiva u pogledu umjetničke vrijednosti, zbog relativno tipiziranoga rješenja i stanovite strogosti u doziranju dekorativnih elemenata, koliko je indikativna kao ilustracija ranije istaknutoga načela odnosa prema urbanoj matrici na zapadnoj obali gdje principi parcelacije javnih površina i planskoga postavljanja reprezentativnih javnih novogradnji nisu bili ometani potrebom uvažavanja orijentalnoga duha kao što je to bio slučaj pri nekolicini intervencija u urbano tkivo na istočnoj obali gdje puno reprezentativniji primjerci javne arhitekture iz ovoga razdoblja nisu ni približno uspijevali doći do izražaja kao ova Davidova slobodnostojeća neorenesansna palača ili pak zgrada Velike gimnazije u čijem se pozicioniranju očituje isti

[347] Ovo je vjerojatno bio puno češći razlog s obzirom na generalni ustroj graditeljske službe u tadašnjoj BiH i nizak stupanj kreativne slobode koji je dopuštala pri čemu su, dakako, iznimke vodeća arhitektonska imena poput Vancaša ili Pařika.

[348] Jednokatna zgrada kolodvora sagrađena je 1885. Odlikovala se tipiziranom neorenesansnom artikulacijom pročelja. S obzirom na to da je se nalazila u neposrednoj blizini linije razdvajanja u posljednjem ratu, teško je oštećena i još uvijek je u ruševnom stanju. (Za dataciju i prostorno pozicioniranje zgrada za koje projekti nisu pronađeni, a od kojih neke više nemaju materijalnih tragova, pod uvjetom da su građene prije 1899., korišten je dokument: Pacher und Kisić: *Plan von Mostar*, Pacher und Kisić's Verlag, Mostar, 1899.)

[349] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: sačuvana je projektna dokumentacija za izvedbu zgrade i shematski prikaz unutarnjega uređenja.

princip.[350] Zgrada je korištena za sudske potrebe otkad je sagrađena te su i danas u njoj prostorije Županijskoga suda u Mostaru, a jedina značajna preinaka, prije obnove nakon rušenja u posljednjem ratu, bila je intervencija Stjepana Škrobića 1930-ih kada je pridodan stakleni pokrov nad prostorom unutarnjega dvorišta da bi se spriječilo negativno djelovanje jakih naleta bure u zimskom periodu na strukturu zgrade i zdravlje zaposlenika suda.[351]

Druga je zgrada suda iz ovoga razdoblja realizirana 1904. godine prema projektu Đorđa Knežića[352] u vidu još jedne njegove školski dosljedne interpretacije stilski heterogenih razigranih obrazaca kasnoga historicizma s primjesama dekorativnoga rječnika secesije u pojedinim detaljima artikulacije pročelnih etaža. Ova arhitektonsko-dekorativna cjelina reprezentativnošću, monumentalnošću blokovske strukture, ali i vrijednošću daleko nadmašuje Davidov projekt za Okružni sud. Građena je kao najamna zgrada na zemljištu Mujage Komadine, ali ju je on odmah nakon dovršetka iznajmio Općini za prostorije suda.[353] Zemljište na kojem je Knežićev projekt realiziran od ranije je bilo u Mujaginom vlasništvu i na njemu je se nalazio sjenik koji je 1902. uništen u požaru[354] nakon čega je vlasnik 1903. otkupio dio okolnoga zemljišta te investirao u gradnju reprezentativne najamne zgrade koju je potom iznajmio Općini. Ova zgrada s početka XX. stoljeća, prostorne organizacije tipične za arhitekturu najamnih i stambeno-najamnih građevina toga vremena, donosi spoj različitih historizirajućih obilježja s elementima fitomorfne plastičke dekoracije pročelja u zonama između prozora i u natprozornicima. Tri su etaže horizontalno odijeljene vijencima od kojih je donji obogaćen pozlaćenim prepletima fitomorfne i geometrijske plastičke dekoracije. Središnji je dio donje zone pročelja, u cijelosti izvedene u horizontalnoj rustici, naglašen ulaznim trijemom s masivnim rustičnim nosačima koji pridržavaju zaključnu balustradu terase. Vertikala središnjega, rizalitno istaknutoga, dijela pročelja završava visokom atikom s dva lučno zaključena prozora. Tlocrtna dispozicija i funkcionalna organizacija prostornih jedinica u unutrašnjosti prožete su novim pogledima na arhitektonsko planiranje svojstvenim duhu početka XX. stoljeća, a donesene su u sintezi s još uvijek dominantno historicističkim

[350]Danas to nije slučaj sa zgradom Okružnoga suda koja je u ratu bila srušena te je obnovljena, ali ne kamenom građom kakva je izvorno bila primijenjena nego sa žbukanim pročeljem. Priljubljene su joj strukture Pošte s jedne i novoga zatvora u Šantićevoj ulici s druge strane čime je narušen izvorni dojam reprezentativnosti te o njemu svjedoče samo razglednice s kraja XIX. stoljeća.

[351] Osim ove preinake, o planovima još jedne pregradnje svjedoči dopis Graditeljskoga odjeljenja Zemaljske vlade u Sarajevu predsjedništvu Okružnoga suda u Mostaru br. 108028/III-7 od 14. lipnja 1914. pronađen u AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara) uz projekte za armirano-betonski propust na općinskoj cesti Posušje-Rakitno kod Kikanovića mlina iz 1942.

[352]AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Knežićevi projekti su iz 1903.

[353]Danas su u ovoj zgradi također prostorije Općinskoga suda u Mostaru. U posljednjem ratu je bila teško oštećena te je 1997. uz investiciju švicarske vlade rekonstruirana.

[354]Miletić, 1997: 54 (potkrijepljeno dokumentima sa sjednica Gradskoga poglavarstva).

pristupom artikulaciji pročelja. Takav je tretman stilskih i prostornih koncepcija svojstven praksi projektiranja najamnih zgrada i stambenih vila u Bosni i Hercegovini u ovom razdoblju. Najreprezentativnije ilustracije ovih preklapanja možemo pronaći u onodobnoj arhitekturi Sarajeva. Među zanimljivim primjerima svakako su Vancaševa rješenja kuće i ljekarne Hinka Schlesingera iz 1902., zatim stambeno-najamne zgrade Isaka A. Saloma iz 1903. ili palače Abrahama D. Saloma iz 1903./04.[355] To će se načelo ipak najbolje očitovati u kasnijim ostvarenjima Rudolfa Tönniesa nego u navedenim Vancaševima koja su suvremena Knežićevom rješenju najamne zgrade koja je udomila Općinski sud u Mostaru. Kod Knežića će biti jasnije artikulirana u projektima na polju stambene arhitekture gdje je i ostavio ključni projektantski trag u Mostaru. Uputno je, u svakom slučaju, upozoriti na istovjetnosti u tretmanu odnosa novoga i staroga, tlocrtnim dispozicijama i odabiru dekorativnih detalja u onodobnim arhitektonskim koncepcijama najamnih zgrada u arhitekturi Sarajeva i Mostara da bi se uputilo na možebitne Knežićeve uzore.

Iste godine kad je realiziran projekt Maxa Davida za zgradu Okružnoga suda u Kolodvorskoj ulici, podignuta je i jedna od najreprezentativnijih javnih zgrada u neomaurskome stilu na području Mostara. Riječ je o zgradi hotela Neretva koja je se nalazila na Trgu Musala u neposrednoj blizini Mosta Franje Josipa I. nasuprot zgradi Gradskoga kupališta koja će biti dovršena 1914. Realizacija je izvornih projekata za zgradu ovoga hotela bila rezultat investicije Zemaljske vlade, a njezin je izgled tijekom XX. stoljeća definiran nizom adaptacija i pregradnji koje, međutim, nisu dotaknule izvorne neomaurske stilske značajke arhitektonske cjeline. Danas je na mjestu reprezentativnoga hotela neprepoznatljiva ruševina koja već dugo čeka na početak radova na rekonstrukciji koji je ugovorom zakazan prije gotovo deset godina i o nekadašnjem se izgledu može govoriti samo na temelju sačuvanih fotografija i idealnih rekonstrukcija kojima su popraćeni planovi za početak obnove iz prvoga desetljeća 2000-ih.[356] S obzirom na to da su dileme oko atribucije projekata za ovu zgradu i pokušaj njihovoga razrješenja doneseni u ranijem dijelu teksta,[357] preostaje ponuditi uvid u tlocrtnu dispoziciju, stilske pojedinosti, a naposljetku i tijek kasnijih adaptacija i pregradnji. Prostorna je dispozicija trodijelna sa središnjim horizontalno postavljenim

[355]Krzović, 2004: 58-64

[356]Zgradu hotela Neretve koja ima status zaštićenoga nacionalnog spomenika Grad Mostar je na javnoj dražbi prodao poduzetniku Halimu Zukiću iz Visokog 2003. godine pri čemu je jedini uvjet u ugovoru bio da radovi na rekonstrukciji budu privedeni kraju za dvije godine od trenutka potpisivanja ugovora, dakle – do 2005. Radovi su, odnosno predradnje, međutim, otpočele tek 2009. te je vrlo skoro došlo do obustave svih aktivnosti na rekonstrukciji što se nije promijenilo do danas. (Izvori: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika: *Izvještaj o stanjuarhitektonskog i arheološkog nasljeđa*. *Radni dokument*, Sarajevo, ožujak 2010.; http://www.bljesak.info/web/article.aspx?a=50acbb27-594a-4a84-a26f-1110f94272fa [26. 08. 2013.]

[357] Stranice 76. i 77.

prostorom i dva bočna, viša trakta. Bikromatsko rješenje pročelja donosi aluzije na orijentalnu arhitekturu kao i fitomorfni ornamenti u lukovima natprozornika u prizemlju i okomitim kamenim površinama između lučno zaključenih prozora i gornjih okulusa na bočnim traktovima. Po oblikovnim značajkama izvornoga rješenja, ovaj primjerak javne arhitekture nadovezuje se na liniju neomaurskoga stila koja se oslanja na princip regionalne utemeljenosti pri odabiru ornamentalnih detalja u artikulaciji pročelja. Uz tipičnu bikromatsku obradu pročelja prisutna je i promišljena suzdržanost u doziranju elemenata dekoracije koja se, u usporedbi s Blažekovom Velikom gimnazijom koja je, doduše, dovršena nekoliko godina kasnije, čini u puno manjoj mjeri eklektičnom. Tražeći paralele u onodobnoj arhitekturi glavnoga grada Bosne i Hercegovine, svakako je logičnije okrenuti se Pašikovoj Šerijatskoj školi ili Vancaševom Gazi Isabegovom kupalištu nego Ivekovićevoj Gradskoj vijećnici. S obzirom na to da se u Pašikovom i Vancaševom slučaju uporište u regionalnoj arhitektonskoj baštini imalo na temelju čega tražiti i pri razradi rješenja prostorne dispozicije – uz oslanjanje na arhitekturu osmanlijskih medresa u prvom i tradicionalnih turskih kupališta u drugom slučaju, usporedba s ova dva primjera ima smisla samo u analizi odabira i načina primjene dekorativnih elemenata jer u mostarskom slučaju arhitekt, pri osmišljanju tlocrtne dispozicije, nije imao posve adekvatan segment osmanlijske javne arhitekture na koji bi se mogao osloniti. Tako su aluzije na orijentalnu baštinu, unatoč njihovoj dorečenosti i regionalnoj utemeljenosti, ostale ipak na razini dekoracije pročelja ovoga, u to vrijeme po svim europskim standardima, uređenoga i opremljenoga hotela o čemu svjedoči, između ostaloga, i izvještaj Heinricha Rennera u putopisu *Bosnom i Hercegovinom - uzduž i porijeko* iz 1896.: *Od mostarskih hotela zemaljski agrarni hotel „Neretva“ prvi je, najbolji i vrijedi preporuke. Sobe su izvrsne, cijene fiksne i nisu visoke. Restorani i prostorije za pijenje kave i čitanje jesu poput onih u najljepšim lokalima evropskih velegradova. Krasna je i veranda sagrađena u bašči ovog hotela, posebno predvečer, kada raznovrsno drveće međusobno tiho šapuće, kada se mjesec u punom sjaju pojavi na tamnoplavoj podlozi, i kada neretvanska voda žubori tu u blizini. Onda i ne pomišljajte da ste u Hercegovini koju su toliko stoljeća s pravom zvali „divlja“ i „krvava“.*[358] Izvorni je izgled hotela u nekoj mjeri izmijenjen kasnijim adaptacijama u prvoj polovini XX. stoljeća. Karlo Drago Miletić, u monografskoj publikaciji iz 2001. *Veliki graditelj Miroslav Loose,* donosi ulomke Looseovoga graditeljskog dnevnika u kojima je detaljno zabilježena kronologija svih njegovih zahvata na hotelu Neretvi, ali i nizu drugih građevina i segmenata urbane infrastrukture na kojima je ovaj energični građevinski

[358]Renner, 2007 [1896]: 224

tehničar ostavio svoj pečat.[359] Loose je, dakle, zajedno s inženjerom Markom Kovačinom tijekom 1920-ih i 1930-ih izveo nekoliko zahvata s ciljem prostornih proširenja i povećanja smještajnih kapaciteta u hotelu Neretvi, ali i s ciljem neizostavnih obnova atmosferilijama oštećene fasade:

Dana 4.7. 1923. g.

– Danas mi rekao povjer. da napravim proračun za najnužnije popravke na zgradi Hotela Neretve.

Dana 11. 10. 1924. g.

– Danas nabijen prednji balkon na Hotel Neretvi. Svaka konsola ima po 4 željeza skroz po 22 mm. Balon sprijeda na Kralja Petra ulicu. 11.10. nabijene konsole i ploča u 1 dan. 22.10. nabijeni crveni sloj i korito u jedan dan. Prema izjavi zidara Pera Borasa utrošeno da sada materijala 1.250 kg cementa, 200 kg željeza, 6.50 kg crvene boje, 15 zidarskih nadnica za napravu skela i šablona i nabijanja, 18 težačkih nadnica.

Dana 19.5.1925. g.

– Proba na Hotelu Neretvi s kemijskom mineralnom bojom. Boje broj 18, 61, 62, 96. Naprava grunda od kreča i mlijeka na južnoj strani Hotela Neretve.

Dana 20.5.1925. g.

– Bojeno s kemijskom mineralnom bojom 0.36 kg boje u 1.08 kg fiksativa bilo je dovoljno za jednu ruku za 7.5 m² ploštine. Boja je nakon ½ sata na grundu od kreča i mlijeka ispucala. Obojeno jednom rukom malo facade bez grunda pa nije ispucala, prama tome izgleda da ne valja za ovu boju grund od vapna i mlijeka. 18 = siva boja, 96 = tamna boja, 61 = svijetla krema, 62 = crvenkastija tamnija krema.

Dana 27.5.1925. g.

– Danas udarili 2. ruku boja broj 18, 6a i 96.

Dana 4.11.1926. g.

– Boji se kemijskim mineralnim bojama sjeverna strana Hotela Neretve, odpočelo se je prije pp. 10 dana.[360]

[359]Friedrich Markus Miroslav Loose (26. travnja 1884., Trebinje – 31. kolovoza 1966., Mostar) nakon završene osnovne i trgovačke škole u Trebinju upisuje srednju građevinsku školu u Sarajevu (školske godine 1899./00.) nakon čega postaje tehnički asistent pri Graditeljskom odjeljenju Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Radio je u nekolicini gradova po Bosni da bi 1909., nakon natječaja Gradskoga poglavarstva u Mostaru, dospio na funkciju upravitelja Vodovoda, a od 1923. je na čelu Građevinskoga tehničkog odjela u Mostaru iako je i u prethodnom desetljeću sudjelovao na projektiranju većega broja objekata i realizaciji različitih infrastrukturnih zahvata. Na dužnosti čelnika Građevinskoga tehničkog odjela u Mostaru ostao je do umirovljenja 1945. godine. (Izvor: Miletić, 2001: 9-12)

[360]Miletić, 2001: 205

Dakle, tijekom 1920-ih renovirana je fasadna žbuka, a Loose je, između ostaloga, projektirao dogradnju armiranobetonskih balkona i terase. U srpnju 1923. dograđen je balkon sa sjeverne strane, a u rujnu 1924. s južne. Zatim su uslijedili radovi na fasadi da bi se početkom 1930-ih počelo s planovima za dogradnju terase koja je, prema Looseovim projektima dograđena u listopadu 1934. Adaptacija iz 1937. rezultirala je pregradnjama u unutrašnjosti jer je jedan dio smještajnih kapaciteta ustupljen na korištenje mostarskoj općini, a u svibnju 1940. u Looseovom dnevniku zabilježene su intervencije na popravku krovne konstrukcije. Kasnije su intervencije uglavnom bile uvjetovane praktičnim potrebama te nijednom nije narušeno stilsko jedinstvo izvornoga projekta.

Među reprezentativnijim realizacijama na polju javne arhitekture u Mostaru u ovom razdoblju dva su djela Josipa Vancaša u Glavnoj ulici od kojih nijedno nije izvedeno u neomaurskome stilu. Radi se o zgradi Vojne komande i filijali Zemaljske banke. Prva je, dakle, u početku imala vojnu funkciju, ali su obje, u skladu s uobičajenom praksom, nakon odlaska austrougarske uprave iz Bosne i Hercegovine, korištene za druge javne namjene u svim političkim sustavima koji su se tijekom XX. stoljeća izmijenili na ovim prostorima da bi u posljednjem ratu bile teško devastirane te, kao i hotel Neretva i niz drugih reprezentativnih primjeraka graditeljskoga naslijeđa iz ovoga razdoblja u Mostaru, još uvijek čekaju obnovu.
Godine 1896. Mujaga Komadina otkupio je zemljišnu parcelu u Glavnoj ulici na kojoj je ranije bio sagrađen turski han[361] te je zemljište potom iznajmio austrougarskoj vojsci. Na izradi projekta za monumentalnu neorenesansnu zgradu Vojne komande angažiran je Josip Vancaš.[362] Na zgradi su tijekom 1930-ih poduzete brojne pregradnje, a vodio ih je Miroslav Loose. Ulomke iz njegovoga dnevnika koji se tiču ovih pregradnji Karlo Drago Miletić donosi u knjigama *Mostar: Glavna ulica* i *Veliki graditelj Miroslav Loose*.
Zahvate je poduzimao u dogovoru s članovima obitelji Peško kojima su sinovi Mujage Komadine prodali zgradu nakon očeve smrti, a u to je vrijeme korištena u različite svrhe. Uglavnom je udomljavala ugostiteljske i trgovačke objekte, a jedan je dio prizemlja korišten za kino. U razdoblju socijalističke Jugoslavije u njoj su bile smještene prostorije mostarske Općine, a kasnije robne kuće Nama. Pregradnje je Loose trebao izvesti da bi se prostori prilagodili novim funkcijama. Izvorni izgled vanjštine pri tome nije remećen. Kao što će biti slučaj i s desetljeće kasnije dovršenom Vancaševom filijalom Zemaljske banke u neposrednoj

[361] Nepublicirani arheološki izvještaj s lokaliteta „Nama-Mostar“: Kulenović, Ugljen, Ćišić, Barišić, Kulenović Ocelić: *Završno izvješće o probnim arheološkim istraživanjima na lokalitetu „NAMA-MOSTAR“*, Mostar, 2014., str. 6, str. 10.
[362] Dio projekta publiciran u bečkom *Bautechnikeru*, „Das k. u. k. Militär Amtsgebäude in Mostar von Architekt Josef von Vancaš in Sarajevo“, Bautechniker, Wien, god. XXI., 1901., br. 10.

blizini[363] i zgrada Vojne komande zanimljiv je primjerak za usporedbu principa odnosa prema urbanoj matrici na istočnoj i zapadnoj obali onodobnoga Mostara. Ovdje je, doduše, oslobađanjem prostora za gradnju reprezentativnoga javnog objekta, u prilog išla činjenica da je dotrajalo prenoćište iz razdoblja osmanlijske uprave stradalo u požaru pa se nije moralo pristupati rušenju, ali se u svakom slučaju, i nakon oslobođenja osnovne parcele, moralo, prilikom same realizacije projekta, pristupiti zahvatu proširenja okolnih ulica. Unatoč toj intervenciji kao i impozantnoj blokovskoj strukturi ove neorenesansne palače, ona nije mogla doći do izražaja ni u približnoj mjeri u kolikoj su mogle javne građevine koje su u to vrijeme podizane na neizgrađenim prostranim zemljištima i trgovima na zapadnoj obali. Radilo je se, dakle, o Vancaševoj neorenesansnoj realizaciji harmonične tlocrtne dispozicije s unutarnjim dvorištem. Odlikovala ju je rustikalna obrada donje zone pročelja i pilastara na uglovima s pravilnim ritmom organizacije prozorskih otvora na objema etažama, apliciranim vojničkim emblemima i inicijalima Mujage Komadine. Stilskim i oblikovnim značajkama usporediva je s onodobnim Vancaševim ostvarenjima u Sarajevu. Središnji je dio pročelja povišen u odnosu na bočne i zaključen kosim krovom čime Vancaš, u ovome slučaju, donosi aluzije na stilsko usmjerenje prema sjevernjačkoj neorenesansi osobito ako se tome pridodaju i prilično osebujno artikulirane zone oko središnjega, ali i bočnih portala.

Gradnji je mostarske filijale Zemaljske banke[364] također prethodila neizbježna intervencija u urbano tkivo da bi se oslobodilo gradilište potrebnih dimenzija.[365] Proširenje okolnih ulica izvedeno je 1908., a zgrada dovršena 1910. što okvirno korespondira s realizacijama niza objekata iste funkcije diljem Bosne i Hercegovine prema Vancaševim projektima pri čemu su neki planirani i izvedeni u inačicama neomaurskoga stila, a neki, kao što je slučaj s mostarskom filijalom, u vidu manifestacija njegovoga interesa za secesijski oblikovni jezik. U ovom je slučaju također odabrano zemljište gdje će se moći graditi uz minimalne zahvate u uličnu mrežu jer se i tu, naime, ranije nalazio ugostiteljski, odnosno hotelijerski objekt iz osmanlijskoga razdoblja, Koski-Mehmedov karavan-saraj koji je izgorio u požaru 1898. Proširenje ulica bilo je ipak neophodno jer je zemljište koje je zauzimao izgorjeli karavan-saraj bilo znatno manje od onoga na kojem će Vancašev projekt 1910. biti realiziran. Kao i u prethodnom slučaju, radilo je se o jednokatnoj građevini impozantne

[363]Filijala Zemaljske banke nalazi se u Glavnoj ulici na kućnom broju 112, a Vojna komanda na kućnom broju 118.
[364]*Monatschrift Wiener Bauhütte*, Wien, XIII, 3, Mart 1919, 42-43. Publicirano i kontekstualizirano unutar ostatka Vancaševa opusa u: Krzović, 2004: 100
[365]841 m² (podatak iz dnevnika Miroslava Loosea od 2. listopada 1935. kada je vršio mjerenje; preuzeto iz: Miletić, 2005: 179)

strukture koja je se u to vrijeme već mogla dobro uklopiti u arhitektonski kontekst okoline.[366] Dio strukture (nosivi zidovi i stubište) izveden je u kamenu, a dio u opeci. Arhitektonska cjelina uklopljena u kontekst okoline, koji su dobrim dijelom sačinjavale neorenesansne građevine, doima se historizirajuće, ali je u analizi detalja već na prvi pogled lako zamjetna primjesa dekorativnoga rječnika secesije. Prostorni je ustroj građevina, koje je Vancaš projektirao u većini svojih secesijskih ostvarenja, ostao relativno tradicionalan pa su se manifestacije novoga stilskog opredjeljenja uglavnom zadržavale u dekoraciji pročelja. Na primjeru filijale Zemaljske banke u Mostaru može se razaznati interes za različite skupine ranije navedenih secesijskih motiva u rješenjima fasada. Blokovska konstrukcija zgrade s rustično riješenom donjom pročelnom zonom uklapa se u arhitektonsku okolinu. Vegetabilne spletove motiva pronalazimo u zoni prozorskih parapeta i u poljima atike nad ulaznim dijelom pročelja. S bočnih strana povišene polukružne atike s po dvije ornamentirane vaze na postamentima i maska, izvedena u visokom reljefu, u samome središtu pod zrakasto reljefno ukrašenim potkovastim čeonim kamenom. Konveksno riješen ulazni portal nije centriran nego pomaknut do samoga desnog ruba pročelja. U gornjoj je zoni obogaćen kovanom ogradom s tri istovjetna polja geometriziranih ornamentalnih formi. Odabir iz riznice secesijskoga dekorativnog repertoara srodan je interesima koje je Vancaš u to vrijeme iskazivao na svojim ključnim secesijskim realizacijama kao što je sarajevska zgrada pošte koja je dovršena tri godine nakon mostarske filijale Zemaljske banke tako da je u Mostaru secesija još uvijek inkorporirana u dominantno historicistički plašt što je zacijelo moglo biti uvjetovano i arhitektonskim kontekstom. Nakon Prvoga svjetskog rata u ovoj su zgradi bile prostorije Srpske banke, a 1980. tu je se smjestilo sjedište mostarskoga Saveza komunista. Uništena je početkom 1992.

Govoreći o neomaurskom stilu u javnoj arhitekturi Mostara i prepoznatljivosti ovih ornamentalnih formi u urbanoj slici, valja se ukratko osvrnuti i na projekte gradskoga inženjera Dragutina Köhlera[367] za javne zahode koji su 1913. postavljeni na nekoliko lokacija u gradu, a stilski su obilježeni upravo neomaurskim rječnikom. Gradsko je vijeće pitanje potrebe za gradnjom javnih zahoda aktualiziralo na sjednicama još 1893./94.,[368] kada su se i

[366] Uz zgradu Vojne komande, nedaleko od filijale Zemaljske banke bila je i Viša djevojačka škola Miloša Komadine, a u istoj su ulici i Knežićeve dvije srpske osnovne škole kao i niz uglavnom jednokatnih stambenih kuća skromnijih dimenzija, ali stilskih značajki koje su odražavale novi način života koji je u Mostar prispio s dolaskom austrougarske uprave, a uglavnom su realizirane prema Knežićevim projektima.

[367] Nakon što je Miloš Komadina 1898. otišao u Bosnu na funkciju gradskoga inženjera došao je Franjo Stiplašek koji je, međutim, vrlo brzo preminuo te na njegovo mjesto dolazi Dragutin Köhler. Projekti za javne zahode izrađeni su 1909. (AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/14)

[368] Miletić donosi prijepise zapisnika sjednica Gradskoga vijeća na kojima se raspravljalo o ovoj problematici (Miletić, 2005: 131-135)

počeli graditi, pri čemu je se uglavnom radilo o tipski riješenim astilskim objektima manjih dimenzija, koji su tijekom posljednjega desetljeća XIX. i prvoga desetljeća XX. stoljeća postavljeni na nekoliko lokacija u Mostaru da bi se ispunili higijenski standardi koje je nova vlast nastojala postaviti u ovim krajevima. Problemi su oko povremenih zastoja u realizaciji svih planiranih projekata za zahode uglavnom bili uzrokovani nedostatkom sredstava.

Na sjedinici se Gradskoga vijeća održanoj 7. lipnja 1909. raspravljalo o potrebi za gradnjom još nekolicine zahoda i sanacijom nekih koji su postojali od ranije. Bitno je napomenuti da Köhlerova izvorna zamisao nije do kraja realizirana jer je inženjer planirao gradnju pet zahoda stilski obilježenih neomaurskim značajkama, ali su ga sredstva kojima je grad u to vrijeme raspolagao ograničila na svega tri. Zaključci sa sjednice Gradskoga vijeća održane 7. lipnja 1909. su sljedeći:

Gosp. gradonačelnik saopćava da je gradsko poglavarstvo opetovano o izraženoj želji ovoga vijeća da udovolji jednoj najvećoj i neobhodnoj potrebi ovoga grada, uzelo odavno u pretres stvar o gradnji javnih zahoda u gadu, ušljed čega je naposljetku i posebno povjerenstvo, sastojat će se od članova zdravstvenog i građevinskog odbora sa gospodinom gradskim inžinirem obišlo grad za iznađenje shodnih mjesta za tu svrhu o čemu će g. inžinier sada izvijestiti i nakon čega će se od strane poglavarstva konkretan predlog na meritorno rješenje staviti.

Na to g. inžinier izvješćuje da spomenuto povjerenstvo obnašlo je u gradu sljedeća mjesta shodnim za gradnju javnih zahoda i to: 1. Na ušću Štefanina šetališta prijeko puta od gimnazije, 2. Na Musali prijeko puta od Hotela Narente, 3. Na velikoj Tepi kod Suhodoline, gdje je i prije zahod postojao, 4. Na Luci u glavnoj ulici, 5. U Karadjozbegovoj ulici, 6. Na starom Pazaru u Dolnjoj mahali.

Ova mjesta ne samo da su sva shodna nego na tim mjestima su zahodi od velike potrebe, jer je tu promet najjači, te ljudi nemaju za svoju nuždu nigdje mjesta što je golema nezgoda po ovaj grad.

Za tim gospodin inžinier nadodaje da je i troškovnik i nacrte za te zahode sastavio po kojima će ti javni zahodi biti moderno sagradjeni sa betoniranim podom proviđeni sa vodovodom i kanalom i služit će i za veliku i za malu nuždu.

Nakon podulje debate pri kojoj je vijeće u opće izjavilo da je gradnja zahoda od prijeke i neizbježive potrebe jer u gradu nigdje niti zahoda niti pišadura nema osim dvaju najpozitivnijih zahoda u Cernici i u Taphani, posle izjave g. gradonačelnika da za gradnju svijuh tijuh zahoda sredstava nema te da je sada dovoljno da se grade samo dva zahoda gdje su najpotrebnija a ona dva u Cernici i u Taphani da se poprave čime će se toj velikoj nuždi

podosta udovoljiti i obzirom na to što glede mjesta na Stefaninom šetalištu postoji poteškoća ta što je to zemljište ova općina otstupila ovdašnim građanima g. Vojislavu Šoli u zamjeni za druga zemljišta koja je on otstupio u javno dobro pod uvjetom da se to zemljište tek onda na njega gruntovnički prenese pošto bude na njemu zgradu podigao te ušljed toga može svaki čas nastupiti taj slučaj da Šola na tom zemljištu zgradu podigne pa bi onda valjalo zahod otuda dizati, glede mjesta opet na starom Pazaru valjalo bi graditi podulji kanal do Neretve pa bi ta gradnja plaho skupo stajala.

Vijeće napokon zaključuje da se za sada sagrade samo dva nova zahoda i to jedan kod Suhodoline na Velikoj Tepi i jedan na Musali preko puta od Hotela Neretve jer su na tim mjestima zahodi najpotrebniji te u tu svrhu odobrava svotu od 6600 K. po predstojećem nacrtu i troškovniku, al naglasuje da treba što skorije i na drugim mjestima zahode graditi. Nadalje vijeće zaključuje da se i postojeći zahodi u Cernici i Taphani poprave i odobrava u tu svrhu svotu od 450 K. i to za zahod u Cernici 300, a za zahod u Taphani 150 K. jer će ti popravci po prilici troškovnika tolike svote stati. Sve gornje svote imaju se podmiriti iz pretečaka prijašnji godina koji su pretečci koncem godine 1908. iznašali 21.661 K. Pošto je već podne sjednica se odgađa za poslije podne u 3 sata. Poslije podne sjednica nije se mogla održati jer nije bilo dovoljno članova te je time sjednica zaključena.[369]

Odobrena je, dakle, realizacija dvaju zahoda prema Köhlerovim projektima, ali su se do kraja 1913. uspjela prikupiti sredstva da se, uz zahode na Musali i Velikoj tepi, sagradi još jedan pokraj Gimnazije o čemu svjedoče zaključci sjednice Gradskoga poglavarstva održane 30. prosinca 1913.:

Zapisnik sastavljen dne 30. decembra 1913. kod gradskog poglavarstva u Mostaru. Prisutni potpisani. Predmet jest pohvalba (kolaudacija) izvedenih javnih zahoda u Mostaru firma „Janesch i Schnell". Po nalogu gradskog poglavarstva i na zamolbu zastupnika gornje firme pregledalo je danas potpisano povjerenstvo izvedene zahode i to: kod Gimnazije, u parku na Musali i na Velikoj Tepi te daje u ovaj zapisnik sljedeći nalaz: „Općenito: sva tri zahoda izvedena su u koliko se tiče prema ponudi dotičnim nacrtima osim što se je našlo sljedećih manjkavosti: 1. Kod zahoda kraj Gimnazije njekoje su pločice za oplatu zidova puknute makar i u ovakovom stanju tvrde zahod a la turka izbacuje vodu pri ispiranju, 2. Kod druga dva zahoda pronađene su manjkavosti koje u ovime navađaju: Kod sva tri zahoda manjka tarac oko zgrada a kod zahoda na Velikoj Tepi manjkaju stalci za dovodne cijevi. Na temelju ovog nalaza stvoren je sljedeći zaključak: Izvedeni zahodi mogu se predati javnoj uporabi. Pločice koje su raspuknute u zahodu kod Gimnazije mogu ostati u sadašnjem stanju jer bi se

[369]Miletić, 2005: 133-134

izmjenom istih učinilo više štete nego koristi. Popravak kloseta u istom zahodu obećaje poduzetnik dati smjesta obaviti. Manjkajući tarac oko zahoda izvesti će gradska općina o svom trošku a u tome od obračuna odbiti trošak za dva stalka odvodnih cijevi od 16 K za zahod na Velikoj Tepi jer će taj posao gradska općina o svom trošku izvesti dati. Pošto je prema gore navedenome firma „Janesch i Schnell" udovoljila svojim ugovornim dužnostima izuzev gore navedenih manjkavosti to se istoj firmi može u smislu ugovora isplatiti tražbina." Time bude zapisnik zaključen i potpisan Miroslav Loose, ing. D. Köhler, Josip Sašek, cont. ing. zast. firme „Janesch i Schnell".[370]

Ove su tri realizacije inženjera Köhlera vrijedne spomena prvenstveno kao ilustracija revnosti kojom je se pristupilo tretmanu javnih gradskih površina s ciljem estetizacije i stilske dorečenosti čak i onih objekata kojima je funkcionalnost doista bila na prvome mjestu. Iako je projektant htio realizirati veći broj zahoda u neomaurskome stilu pri čemu je se i u odabiru orijentalnih elemenata dekoracije koncentrirao na lokalnu tradiciju, sredstava za realizaciju u tom trenutku, kada su planiranja i izvedbe na polju mostogradnje bile u punom jeku,[371] naprosto nije bilo u gradskom budžetu.

Na samome kraju priče o javnoj arhitekturi iz austrougarskoga razdoblja na tlu Mostara posebno mjesto zauzima više puta spomenuta zgrada Gradskoga kupališta na Trgu Musala preko puta hotela Neretve. Ova je zgrada jedini reprezentativan primjerak secesijske linije preklapanja s morfologijom neomaurskoga stila u Mostaru, a građena je prema projektu Rudolfa Tönniesa u izvedbi Bosnanskohercegovačkoga građevinsko-dioničarskog društva iz Sarajeva[372] uz nadzor Miroslava Loosea. Loose je se, prilikom angažmana na projektu, uputio na studijsko putovanje u Budimpeštu,[373] financirano iz gradskoga proračuna radi proučavanja sačuvanih turskih kupališta uz imperativ prilagodbe domaćemu podneblju, a studijskim je predradnjama pridodao i proučavanje srodnih segmenata lokalne arhitektonske baštine. S obzirom na to da je se analizom specifičnosti manifestacija historicizma i secesije u Bosni i Hercegovini i uklapanjem Mostara u širu kontekstualnu sliku nastojalo ukazati na logičnu liniju preklapanja i traganja za referencijalnim uporištima pojedinih stilskih određenja u

[370]AH, sačuvan zapisnik sa sjednice Gradskoga poglavarstva od 30. prosinca 1913. (dio neinventarizirane građe).
[371]U to se vrijeme dovršavao Lučki most i nastajali su projekti za Most princa Rudolfa koji na kraju nije realiziran.
[372] AH, Tehnički odjeljak (projekti): Zasebna kutija (Gradska banja u Mostaru): projekti su iz svibnja 1911., potpisani su Miroslav Loose i Rudolf Tönnies kao predstavnik Bosanskohercegovačkoga građevinsko-dioničarskog društva u Sarajevu čiji je pečat na projektima otisnut. Dijelovi graditeljskoga dnevnika Miroslava Loosea, koji je nakon dovršetka gradnje postavljen na mjesto upravitelja kupališta nazvana po prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu, objavljeni su u knjizi Karla Drage Miletića *Veliki graditelj Miroslav Loose*.
[373]Isto studijsko putovanje poduzeo je Josip Vancaš prilikom projektiranja Gazi-Isa begova kupališta u Sarajevu. (Krzović, 1987: 17)

regionalnoj, geografski i kulturološki utemeljenoj pozadini, ova reprezentativna realizacija, koja datira iz posljednjih godina austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, može poslužiti kao primjerak spomenutih stilskih načela i nagovještaj daljnjega smjera razvoja pojedinih arhitektonskih praksi u ovoj zemlji, odnosno kao ilustracija sinteze secesijskoga rječnika s delikatnijim orijentalnim referencama. Kad uzmemo u obzir studiozan teorijski pristup nekolicine arhitekata domaćoj baštini u razdoblju procvata neomaurske inačice kasnoga historicizma na tlu Bosne i Hercegovine koji će se na primjercima kao što je mostarsko Gradsko kupalište sintetizirati s elementima secesije te otvoriti put prema traženju autentičnoga nacionalnog izraza u prvoj polovini XX. stoljeća, jasno je da nisu isključivo politički programi austrougarske vlasti i ustrajnost u pokazivanju kulturne autonomije Bosne i Hercegovine stajali u pozadini zastupljenosti evolucije ovoga arhitektonskog vokabulara u ovome kulturnom krugu. Ako se sagleda širi teorijski kontekst historicizma i radovi jednoga od najutjecajnijih teoretičara u okvirima devetnaestostoljetne opsesije problemima stila Gottfrieda Sempera,[374] političke prilike i programi postaju samo jedna od kontekstualnih okolnosti koje su možda ubrzale put razvoja tendencije ka kvantitativnoj dominanti ovoga stilskog vokabulara na tlu Bosne i Hercegovine. Semper, s čijim su teorijskim radovima nedvojbeno bili upoznati i ključni protagonisti onodobne bosanskohercegovačke kulturne javnosti i arhitektonske prakse, u svojim tekstovima i predavanjima nerijetko ustraje na tezi da su geografski i kulturološko-povijesni okviri ključni za odabir dominantnoga stila u arhitekturi. Kad su u pitanju problemi atribucije ovih projekata, valja napomenuti da otvorena ostaje mogućnost Tönniesovoga sudjelovanja u izradi početnih nacrta koje je Loose možda nastavio razrađivati, ali na svim dijelovima izvedbenoga projekta na mjestu potpisa autora samo je potonji. Tönnies je se potpisivao isključivo uz pečat svoga poduzeća i to ne na svim dijelovima projekta. Na velikom je broju skica i pojedinim izvedbenim nacrtima Loose sam potpisan, a ono što iznimno začuđuje upravo na tim primjercima nesvakidašnja su virtuoznost i maštovitost u izradi arhitektonskih skica što nije uobičajeno za nekoga tko je obrazovanjem ostao na stupnju srednje stručne spreme. U to je vrijeme bio zaposlen na funkciji upravitelja mostarskoga Vodovoda iako je već bio poprilično aktivan na polju projektiranja različitih novogradnji i preinaka ranije sagrađenih objekata na tlu Mostara i čitave Hercegovine. Razrade projekata, skice interijera i eksterijera sačuvane u originalnoj mapi zajedno s fotografskom dokumentacijom koju je Loose revno prikupljao od početka do kraja radova, po stilskim su značajkama srodne njegovim kasnijim projektima u slučaju kojih je autorstvo neupitno. Mogu im se bez dvojbi pripisati značajke secesijskoga oblikovnog jezika.

[374] Hvattum, 2004: 37

Vezano uz atribuciju projekata za zgradu Gradskoga kupališta u Mostaru, valja se osvrnuti na eventualni Looseov samostalni udio u projektiranju izvedbenih dijelova. Tönnies je se potpisao uz pečat svoga poduzeća na većini izvedbenih projekata. Na pojedinim je izvedbenim nacrtima i Loose potpisan. Na njima jest vidljiva stanovita razina virtuoznosti i maštovitosti u izradi arhitektonskih skica što nije uobičajeno za nekoga tko je obrazovanjem ostao na stupnju srednje stručne spreme. Upravo je to jedan od motiva za sumnju u Looseovo samostalno autorstvo. U to je vrijeme bio zaposlen na funkciji upravitelja mostarskoga Vodovoda iako je već bio poprilično aktivan na polju projektiranja različitih novogradnji i preinaka ranije sagrađenih objekata na tlu Mostara i čitave Hercegovine. Razrade projekata, skice interijera i eksterijera sačuvane u originalnoj mapi zajedno s fotografskom dokumentacijom koju je Loose revno prikupljao od početka do kraja radova, po stilskim su značajkama srodne njegovim kasnijim projektima u slučaju kojih je autorstvo neupitno. Mogu im se bez dvojbi pripisati značajke secesijskoga oblikovnog jezika.

Određene se nedoumice oko Looseovoga udjela u izvedbi zgrade mogu ukloniti na temelju zapisa iz njegovoga dnevnika u kojima svjedoči koliko je se doista posvetio proučavanju tradicije gradnje javnih kupališta s ciljem što bolje prilagodbe mostarskom podneblju,[375] a doznajemo, između ostaloga, da je Vancaševo i Tönniesovo Bosanskohercegovačko građevinsko-dioničko društvo bilo angažirano na izvedbi. Prije ulomaka iz Looseovoga dnevnika u kojima izvještava o studijskim putovanjima u Budimpeštu, valja se osvrnuti i na zaključke sjednica Gradskoga vijeća:

Zasjedanjem novog gradskog vijeća početkom 1910. kojom prigodom bijahu izabrani i potvrđeni za načelnike Mujaga Komadina a za podnačelnika Nikola Smoljan i Vojislav Šola, ljudi uvaženi i poduzetni dođe se njihovim dugim nastojanjem i prijedlozima do zaključka vijeća da se u spomen dolaska Njeg. Apošt. Velič. Cara i Kralja Franje Josipa I. u Mostaru 3. lipnja 1910. baš preko puta svratišta „Narenta" u kom je odsjeo sagradi veličanstveno zgrada gradskog kupatila koja će biti sasvim moderno uređena. U svrhu sastavka razdjela i tlorisa kao i glavnih nacrta za tu gradnju odasla gradsko poglavarstvo svog strukovnjaka upravitelja gradskog vodovoda M. Loosea da nekoje svjetske banje pregleda, na temelju toga i prema mostarskim klimatskim prilikama sastavi isti glavne nacrte, a arhitektonske građ. dioničko društvo u Sarajevu i ta gradnja će se eto već u jesen ove godine dovršiti.[376]

[375] Analiza arhitektonskih osobitosti u kontekstu tradicije arhitekture srodne namjene uz inventarizaciju unutarnje opreme u: Zvonić Zlatko: "Gradska banja u Mostaru /prilog sanacije/", u: *Hercegovina: časopis za kulturno i historijsko nasljeđe*, br. 13-14, Mostar, 2001., str. 293 – 309

[376] Miletić, 2001: 189

Loose je u svoj dnevnik evidentirao detalje u vezi s putovanjem u Budimpeštu, ali i tijekom radova na zgradi Gradskoga kupališta:

1896. bio sam kao đak Trebinjske trgovačke škole na Milenijskoj izložbi u Budimpešti, pa 1911. na trošak mostarske gradske općine da pogledam što bolje čuvena javna kupatila u Budimpešti prije nego što pristupim izradi nacrta za mostarsko gradsko kupatilo.

...

Prije po prilici dva stoljeća imao je glavni grad Hercegovine, Mostar na Priječkoj čaršiji kod tabačke džamije, u blizini pritoka Radobolje u Neretvu banju koja je na način svih starih turskih hamama kubama od sedre presvođena. I danas stoji još pet kuba tog kupatila, neki hodnik u njemu udubina u stijeni, valjda mjesto gdje se je voda grijala (kazandžiluk) koji su dovodile zemljene cijevi starog turskog vodovoda. Unišavši u kupatilo prolazi se jednim hodnikom u sredinu cijele te zgrade u prostor koji je vrlo džamiji sličan, kvadratičan, kubom presvođen, stijene na kojima kuba počiva imaju dubine kojih je obod u obliku arapskih šiljatih lukova izrađen klesanim kamenjem. U svim tim stijenama ima i manjih udubina koje su također bolje od ostalog zida izrađene u kojima su valjda bila smještena korita u koje su dovodile zemljane cijevi koje se i sada vide razno temepriranu vodu. Na desno od ovog prostora nalazi se manji prostor također kubom prekriven u kojoj je po svoj prilici bio vrući zrak za znojenje. U svim ćemerima kuba nalaze se jednoliko razdijeljeni otvori kroz koje dolazi svjetlo u prostor koji su nekoć raznobojnim staklima zatvoreni bili. Od današnjeg stanovništva grada Mostara ne sjeća se niko kada se je svijet tu kupao već svak znade da je tu taphana bila nekoć kao i danas to jest da se tu koža stroji. Narod čak nagađa da je građa i kao banja nekoć strojarima pripadala te da su je oni i uzdržavali. Ovim prvo navedene imao je Mostar i Sinan pašin hamam koji je bio na drugoj strani grada a nalazio se je na Rudolfovom trgu (Mejdan), ali od ovog kupatila ne vidi se više nikakva traga, jedino se zna da se je u tom kupatilu koji je bio na isti način kao i prvonavedeni sagrađen do prije četrdeset godina kupalo zatim je porušen i sada se na tom mjestu nalazi park koji je vakufski te država na nj plaća godišnji najam t.z. mukatu a uz isti je državna zgrada koja služi kao stan okružnim predstojnicima.

...

Sadašnja gradska banja nalazi se na lijevoj obali Neretve uz sami most Franje Josipa I. a obuhvaća oko 642 m² građene ploštine. Jednokatna je zgrada. Izvedena je većim dijelom s betonskim čistim i željezno betonskim armiranim zidovima i željezno betonskim stropovima. U podrumu se nalazi 18 kabina radničkih banja po njemačkom tipu, strojarna, praonice i sušiona za rublje, skladište za ugalj, radionica, bunar za rezervni električni šmrk za vodu iz

Neretve. U prizemlju kog je pod odignut 2.70 m od terena nalazi se prostor s kabinama za svlačenje, prostor za predčišćenje, topla banja, plivaonica 10 m široka, 22 duga a 8 visoka u kojoj će biti plivački bazen zasebne konštrukcije počivajući na 13 željezno betonskih stupaca i škropaljke smještene uz plivaonicu dolazi se u pred prostor parne banje, u prostor za frotiranje i masažu kao i promjenu rublja iz kog se potonjeg dolazi u počivalište kraj kog se i kavana i brijačnica nalazi. U prvom katu nalazi se restauracija s nuzprostorijama, 16 kabinskih banja, odjel za svlačenje i luksuzna kabina i odjeli za svlačenje s nuzgrednim stepenicama s izlazom na terasu koja se nad cijelom plivaonicom nalazi a služit će i za sunčanje banji. Kroz cijelu zgradu vode i na terasu i na glavne stube tako da svatko i onaj koji se ne kupa na terasi izaći može odakle će se pružati divan izgled na korito Neretve i na samu priječku stranu varoši koja je baščama i inim zelenjem ukrašena. Podovi i stijene će u svim prostorijama banje koji služeza kušanje biti popločeni raznovrstnim pločama a od ovih prostora bit će najljepše izrađena plivaonica sa svojom kasetiranom kubom galerijom za gledaoce i njenom arhitekturom. Vanjski izgled banje bit će u arapskom štilu a pružati će se na protivnoj strani stojećom zgradom svratišta „Narente" divnu sliku koja će biti doista najkrasnije mjesto cijeloga Mostara.[377]

Iz citiranih dokumenata možemo zaključiti da Loose jest pratio i nadzirao izvedbu, ali sumnje u samostalni udio u projektiranju valja ostaviti otvorenima s obzirom na kvalitetu projekta koji je, kao cjelovita zamisao, nedvojbeno rezultat znanja i iskustva koje mostarski tehničar u to vrijeme nije imao. Stoga atribucija projekata za Gradsko kupalište Rudolfu Tönniesu ostaje nepromijenjena.

Kad se zapisi iz dnevnika usporede s konačnim izgledom Gradskoga kupališta u Mostaru otvorenoga 1914.,[378] može se uočiti da je se oslonac u koncipiranju raspodjele unutarnjih prostora tražio u tradiciji turskih kupališta naslijeđenih iz razdoblja osmanlijske uprave, a zasigurno ih je nadopunio spoznajama koje je stekao proučavajući turska kupališta i njihove historicističke i secesijske interpretacije na studijskom putovanju. U prostornoj organizaciji, upotrebi suvremenih materijala i funkcionalnoj raspodjeli unutarnjih prostora očit je upliv novoga promišljanja o arhitekturi, ali su jasne i aluzije na lokalnu tradiciju gradnje turskih banja u unutrašnjosti i u raščlambi pročelja riješenoj uz naglasak na ornamente orijentalne provenijencije, ali uz jasan odabir onih koji se nadovezuju na regionalnu arhitektonsku baštinu. Osobito je zanimljiv detalj dimnjak u formi minareta. U unutrašnjosti

[377]Miletić, 2001: 192-194

[378]Kupalište, nazvano po prestolonasljedniku Franji Ferdinandu, otvoreno je 3. lipnja 1914. uz prigodnu svečanost u gradonačelnikovoj organizaciji, a Loose je imenovan upraviteljem ustanove.

se, u kreativnoj sintezi, isprepliću motivi različitoga podrijetla. Rješenja bačvastih svodova u središnjoj dvorani s bazenom asociraju na arhitekturu antičkih termi, kupola je motiv koji može biti u vezi s orijentalnom inspiracijom, a na pojedinim detaljima dekoracije unutrašnjosti očiti su utjecaji secesije. Na vanjštini dominira orijentalno nadahnuta dekoracija uz secesijske elemente koncentrirane u zoni ulaznoga portala uokvirenoga klasičnim korintskim stupovima koji umjesto baza imaju lavove na postamentima, a nose nadstrešnicu ukrašenu florealnim motivima i u rješenjima prozora na cijeloj fasadi. Ova zgrada, harmonično uklopljena u sve povijesne slojeve svoga arhitektonskog okruženja, pokazuje, između ostaloga, da je orijentalni element bosansko-hercegovačke arhitektonske tradicije u dobroj mjeri doprinio uspješnoj sinergiji novoga sa starim.

S obzirom na to da se u konačnoj arhitektonskoj realizaciji secesijske značajke nadovezuju na liniju kojoj je prethodila zrela, regionalno utemeljena inačica neomaurskoga stila, ne može se zaobići ni usporedba s Looseovom Vakufskom kućom na Musali iz 1937. u neposrednoj blizini Gradskoga kupališta na kojoj se očituju brojne srodnosti u cjelini stilskoga opredjeljenja i pojedinačnim segmentima dekoracije. Projektant je na tom primjeru nedvojbeno oponašao neke elemente konstrukcije s kupališta. Kad se uzme u obzir godina gradnje, ovoj bi se realizaciji mogla pripisati i oznaka blage stilske retardacije, ali nije uputno previdjeti arhitektonski i kulturološki kontekst i namjenu Vakufske kuće. Pri tome se teško oteti dojmu da se ovo djelo, s jedne strane, skladno uklapa u cjelinu trga na kojem je, uz zgradu Gradskoga kupališta i hotela Neretve, činila iznimno slikovitu i orijentalnim duhom prožetu sintezu, a s druge pak – ilustrira liniju nadovezivanja neomaurskoga stila na, prema Looseovim projektima adaptiranom hotelu preko secesije prožete referencama na domaću orijentalnu baštinu na zgradi Gradskoga kupališta sve do traženja autentičnoga duha nacionalne moderne koja bi proizišla iz razvojnoga slijeda prethodnih stilskih epoha bez radikalnih raskida i sukobljavanja antihistoricizama i historicizama koja su se događala u nekim drugim dijelovima Europe. Upravo iz tih razloga zaokruživanje trga na Musali dovršavanjem Vakufske kuće 1937. može se istaknuti kao jedna od najznačajnijih urbanističkih intervencija u mostarsko gradsko tkivo u međuratnom razdoblju kad se, načelno govoreći, u tom pogledu nisu događali značajni pomaci.

8.5. Stil i kontekst u javnoj arhitekturi Mostara od 1878. do 1918.

Kad se razmotri model ustroja građevinske službe u Bosni i Hercegovini tijekom cijeloga razdoblja austrougarske uprave i uzme u obzir obrazovanje i podrijetlo najvećega broja njezinih činovnika, od početka je zacrtan temeljni pristup analizi njezinih pothvata pa samim time i stilskih značajki arhitekture. Svemu tome valja pridodati i provincijalni značaj ovoga teritorija u okvirima nadređene državne tvorevine. Stoga je jasno da se u vrlo malom broju slučajeva i projektantskih opusa može tragati za inovativnošću i originalnim autorskim rukopisima kao što je to bio slučaj u dijelovima Monarhije u kojima su nicale stilske tendencije koje su s novom vlašću pristigle u Bosnu i Hercegovinu. Prvi je kriterij kojega valja podvući kao relevantnu stavku za razmatranje ipak infrastrukturni zaokret koji je se u ovih 40 godina dogodio na tlu bivše osmanlijske pokrajine. Sva regionalna središta, uključujući Mostar koji je nakon Sarajeva i Banja Luke bio treći grad po veličini, zadesile su urbanističke preinake koje su uvelike zacrtale smjerove i njihove modele daljnjega rasta. Mostar se u ovom razdoblju značajno širi na zapadnu obalu Neretve, reguliraju se infrastrukturni i higijenski gradski sustavi, prometno se povezuje s ostalim gradovima u Bosni i Hercegovini i definiraju se osnove daljnjega širenja grada koje će ostaviti neizbrisiv trag na smjer njegovoga razvoja kroz čitavo XX. stoljeće. Graditeljski zamah koji je uslijedio nakon definiranja urbanističke osnove pretvorio je Mostar u jedinstven, skladan i slikovit spoj orijentalnoga, srednjoeuropskoga i mediteranskoga grada koji je se brižno čuvao i nadograđivao kroz sve političke sustave tijekom XX. stoljeća da bi bio narušen tek posljednjim ratom 1990-ih. Analiza pojedinih primjeraka iz korpusa javne arhitekture podignutih u razdoblju austrougarske uprave Mostarom usredotočila je se na njihove stilske i oblikovne značajke s ciljem ilustracije odnosa stila i društveno-političkoga konteksta. Pri tome je stilska tendencija razmatrana kao generalni impuls, a pojedinačnim je se opusima uglavnom pristupalo imajući u vidu stavku naznačenu u početnom dijelu ovoga zaključka. U mostarskom su Tehničkom odjeljenju u svojstvu stalnih zaposlenika djelovali mahom inženjeri i građevinski tehničari, a istaknutiji su arhitekti uglavnom bili angažirani na pojedinačnim projektima ili reprezentativnim realizacijama koje je financijski pokrivala Zemaljska vlada kojoj pak, ni u tim slučajevima, nije bilo stalo do studijskoga razmatranja odnosa tradicije i trenutka u kojem se stvara, nego do pokazivanja određenih ideoloških postavki na ključnim mjestima u urbanom tkivu. Iako kolonizacija redovito rezultira promjenom u načinu na koji kolonizirani narod percipira svoju tradiciju, ponekad kulminira u

neočekivanim posljedicama po kolonizatora[379]. Takav je bio i slučaj s otporom odroeđenoga broja vladinih arhitekata neomaurskom stilu. Na rijetkim je primjerima impuls, o kojem Josip Vancaš piše u svome tekstu *O bosanskom narodnom graditeljstvu* i kojega je Jozef Pokorny tražio putujući okolicom Mostara 1916., uspio ostaviti traga i to uglavnom ponovno zahvaljujući individualnim naporima. U javnoj i stambenoj arhitekturi ovoga grada razdoblje je uistinu donijelo dotad neviđen zamah, a oblikovno je se oslonilo o činjenicu da je opskrbljivanje novih potreba adekvatnim prostorima bilo prioritet u odnosu na stilsku inovativnost. Impuls je srodan dominantnim strujanjima u ostatku Bosne i Hercegovine u kojoj će se spomenute ambicije traganja za nacionalnim stilom puno više ukorijeniti u teoriji koja će pak osigurati polazište nadolazećem razdoblju.

Neomaurski stil u ovom periodu nije bio osobitost bosanskohercegovačkoga historicizma, nego je jedna od njegovih importiranih inačica koja je u primjeni imala jasnu ideološku svrhu. Njegovo je variranje u sintezi sa secesijom, s druge strane, ostavilo zanimljive rezultate, ali još uvijek u okvirima importiranoga modela koji je u Bosni i Hercegovini ipak specifičan zbog kvantitativne zastupljenosti.[380] Važan je prije svega jer će priskrbiti secesijsko uporište daljnjim traganjima za nacionalnim izričajem. Kad su u pitanju ostali europski neostilovi, važno je napomenuti da se u Bosni i Hercegovini primjeri ranoga historicizma prije 1878. javljaju u sakralnoj arhitekturi katoličkih i pravoslavnih objekata, a da se sustavno širenje visokohistoricističkih vokabulara događa nakon uspostave protektorata. Neomaurski je stil, s druge strane, u prvim godinama manifestacije obilježen eklektičnim shvaćanjima i prikupljanjem referenci bez jasnoga uporišta iz prilično širokoga spektra orijentalne baštine nerijetko puno više oslonjene na arapsku nego na osmanlijsku kulturu. Kasnije će, dakako, i teorijski i praktično poprimiti morfološki pročišćene forme u nekim vidovima utemeljene na regionalnoj graditeljskoj baštini. Na toj se liniji dodiruje s distinktivnim obilježjima bosanskohercegovačke secesije koja će se javiti bez radikalnoga raskida s epohom koja joj je prethodila što će nerijetko rezultirati stilskim konglomeratima naizgled nespojivih historicizama i antihistoricizama na istim građevinama. Kasnohistoricistički, stilski heterogeni plaštevi poslužit će često kao podloga za razradu pojedinih elemenata secesijske ornamentike ili pak, obrnuto – arhitektonske će realizacije

[379] O detaljima primjenjivim na austrougarsku fazu bosanskohercegovačke povijesti vidjeti: Donia, Robert J.: *The Proximate Colony. Bosnia Herzegovina under Austro – Hungarian Rule*. Dostupno na: http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/rdonia1.pdf

[380] Mostar odudara od ovoga načela s obzirom na samo jednu cjelovitu primjenu (Gradsko kupalište) i njezine naznake na Köhlerovim javnim zahodima.

dominantno obilježene jezikom novoga stila sporadično udomljavati relikte pojedinih historicističkih obrazaca.

Eklekticizam je, dakle, osnovni impuls i u preklapanju dviju tendencija prijelaza stoljeća izuzev ranih manifestacija nacionalnoga stila. Valja ukazati na činjenicu da je u drugoj polovini XIX. stoljeća u svim europskim sredinama pojam stila jedna od ključnih preokupacija arhitektonske teorije i prakse i da su, u različitim podnebljima, različiti fenomeni bili presudni za dominantnu zastupljenost pojedinih neostilskih opredjeljenja pri čemu nije rijedak slučaj da su, uz estetske sklonosti arhitekata, u odabiru stila ključnu ulogu mogli odigrati i naručitelji ili pak određene političke okolnosti što je posebno naglašeno u kontekstu nacionalnih preporoda u pojedinim državama u ovom razdoblju kada su nerijetki bili prijepori i „svojatanja“ pojedinih povijesno-umjetničkih razdoblja i arhitektonskoga nasljeđa koje je čitava Europa baštinila. Ponajbolji je primjer svakako širenje interesa za gotiku inicirano Goetheovom fascinacijom tornjevima katedrale u Strasbourgu što je poslužilo kao početni impuls za artikuliranje teorijskih uporišta za proglašavanje gotike njemačkim nacionalnim stilom te u arhitektonskoj praksi sredine i druge polovine XIX. stoljeća rezultiralo restauratorskom pomamom za dovršavanjem tornjeva srednjovjekovnih katedrala.[381] Ideja je traganja za nacionalnim stilom u tom razdoblju vrlo često bila središte teorijskih i praktičnih interesa arhitekata, a u različitim kontekstualnim okolnostima, ona se različito i artikulirala. Bosna i Hercegovina nije država koja ima bogatu kulturnu tradiciju poput Njemačke ili Francuske. Gotovo sve što je baštinila nadovezuje se na dugačko razdoblje osmanlijske vladavine te je upravo u toj riznici ležao ključ za traženjem referenci na kojima će se temeljiti budući nacionalni stil. Unatoč činjenici da su početna traganja za takvim uporištima inicirana inozemnim importima i kulturnom politikom strane uprave, historijska je distanca, kao teorijski najvrjedniji impuls kojega bosanskohercegovačka arhitektonska povijest baštini iz ovoga perioda, rasvijetlila naglasak na traženju nacionalnoga stila. Bez obzira na prijelomni trenutak smjene dviju stilskih epoha, koji je u Europi uglavnom značio deklarativan raskid s tradicijom historicizma, u Bosni i Hercegovini su se smjene događale postupno puštajući značajkama novih obrazaca da bez radikalnih raskida evoluiraju iz onih koji su im prethodili.

[381]Damjanović, 2005: 261

9. Arhitektura privatne namjene u Mostaru u razdoblju između 1878. i 1918.

Godine 1893. donesen je novi *Građevni red*[382] za Sarajevo koji u naslovu nije nosio obvezu primjene za ostale gradove u zemlji te su do kraja ovoga desetljeća za njih doneseni posebni pravilnici. Godine 1899. usvojen je *Građevni zakonik za Mostar*.[383] Propisi su mu od iznimnoga značaja osobito za segment stambene arhitekture koja u to vrijeme počinje doživljavati svoj procvat. Propisane su, uglavnom analogno odredbama *Građevnoga reda za Sarajevo* s početka desetljeća, dopuštene dimenzije objekata i preporučeni materijali za izvedbu pojedinih arhitektonskih elemenata pri čemu je se osobito pazilo na protupožarne propise. U odlomku zakonika naslovljenom *Regulierung der Gassen*, odmak je od ulične linije propisan pri čemu su ulice klasificirane u pet kategorija i zadana im je pripadajuća širina.[384] *Građevnim redom* predviđeni su i potencijalni zemljoposjednički sporovi jer se vlasnike dotrajalih i nefunkcionalnih objekata upućuje da dopuste rušenje radi proširenja ulice. Austrougarske su vlasti, bez obzira na eventualnu dotrajalost privatnih zgrada koje su rušene u svrhu proširenja ulica, isplaćivale određene svote vlasnicima parcela koje bi bile ustupljene gradskoj upravi. Slučajevi su se prijepora oko klasifikacije ulica rješavali slanjem dopisa nadležnim organima Zemaljske vlade u Sarajevu. Zemaljskoj su se vladi prijavljivali prijepori uzrokovani bilo kakvim vrstama nerazjašnjenih posjedovnih odnosa koje gradske vlasti nisu uspijevale razriješiti. Ako bi pojedinac dobio dozvolu za gradnju na nekoj parceli, a netko drugi se ne bi slagao s tom odlukom Gradskoga poglavarstva, morao je svoje protivljenje pismeno obrazložiti i dostaviti organima gradske uprave u roku od 15 dana nakon dodjele dozvole za gradnju.[385] Prijepori uzrokovani eventualnim ustrajanjem na gradnji na spornim parcelama,[386] prema odredbama *Građevnoga zakonika za Mostar*, rješavali su se obraćanjem zavađenih strana organima Zemaljske vlade u Sarajevu. *Građevnim zakonikom za*

[382] *Bauordnung für die Landeshaupstadt Sarajevo Genehmigt mit Allerhöchster Entschliessung vom 23. Jul 1893 und publiciert mit Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 5. August 1893*, Zahl 76.174 75, u: *Gesetz und Verordnungsblatt für Bosnien und Hercegovina*, Jahrgang 1893., Druck der Landesdruckerei, Sarajevo, 1893, str. 410-435

[383] Riječ je o prilagođenoj verziji osmanlijskoga *Zakona o putevima i građenju* koji je na snagu prvi put stupio 1863. i vrijedio za cijelu Bosnu i Hercegovinu: Zapisnik sa sjednice Gradskoga poglavarstva od 16. listopada 1899. (MH, Mostar); *Građevni zakonik za Mostar*, 1899. (i pretisak iz 1914.). (AH, Gradsko poglavarstvo Mostar, Proračuni – K/1)

[384] Članak br. 1, paragraf 1. *Građevnoga zakonika za Mostar*: Ulice su podijeljene u šest klasa. Prvoj klasi je zadana širina od minimalno 15 lakata, drugoj 12, trećoj 10, četvrtoj 8, petoj 6.

[385] Članak 3., paragraf 7. *Građevnoga zakonika za Mostar*, 1899., pretisak iz 1914.

[386] Zemljišta namijenjena vrtovima s nerazjašnjenim zemljoposjedničkim odnosima ili pak zone dodira s vakufskim zemljištem. U spisima Vakufskoga povjerenstva u Mostaru iz ovoga razdoblja sačuvan je niz dokumentiranih prepiski sa Zemaljskom vladom oko remećenja posjeda (AH, Vakufsko povjerenstvo)

Mostar u potpunosti je zabranjeno iniciranje privatnih novogradnji u neposrednoj blizini džamija i ključnih javnih objekata.[387]

Popravci i pregradnje privatnih zgrada morali su također biti evidentirani kod gradskih vlasti i sprovedeni uz nadzor, odnosno pod vodstvom odgovarajućega stručnog osoblja.[388] Uz projekte koji su rađeni u svrhu obnove, pregradnje ili dogradnje postojećih objekata, često se može naći i pismeno obrazloženje naslovljeno *Građevni opis zgrade*[389] gdje se detaljno dokumentira stanje prije zahvata, obrazlaže potreba za zahvatom i evidentira stanje nakon zahvata, a potpisani su obično arhitekt odnosno građevinski tehničar i kućevlasnik. Vrlo važna stavka *Građevnoga zakonika* ticala je se nomenklature ulica. Posebnim je stavkom zakonika bilo propisano da svaka ulica mora nositi samo jedan naziv uz upute za kućne brojeve: parne s jedne strane ulice, a neparne s druge. Posljedice provedbe ove odluke značile su popriličnu novinu za onodobni Mostar,[390] ali su dovele do standardizacije i sustavnosti u tretmanu javnoga prostora kakvi su, nažalost, u suvremeno doba na snazi samo u teoriji. Zahvaljujući onodobnoj brzoj i sustavnoj implementaciji uličnih naziva, danas je, prilikom istraživanja projektne dokumentacije i pokušaja ulaska u trag sačuvanim ostacima stambenih zgrada[391] iz razdoblja austrougarske uprave, u većini slučajeva posao olakšan činjenicom da su imena ulica obično upisana na samim projektima i to uz položajni plan zgrade i nazive ulica u neposrednoj blizini one u kojoj je kuća građena.

Implementiranje srednjoeuropskih standarda stambene gradnje bilo je osjetno jednostavnije na ranije posve neizgrađenoj zapadnoj obali (uz eventualne komplikacije oko otkupa zemljišta prilikom probijanja ulica). Sudeći prema izvještajima sa sjednica Gradskoga poglavarstva tijekom 1890-ih, takvi su problemi bili puno izraženiji u istočnom dijelu grada[392] što zbog učestalih prijepora gradskih vijećnika s posjednicima zemljišnih čestica, koje je bilo potrebno pročistiti od u velikom broju slučajeva derutnih starijih konstrukcija radi prometne regulacije ili gradnje javnih objekata, što zbog konfiguracije terena. Takve su se komplikacije odrazile i na izgled, dimenzije i katnost određenoga broja stambenih novogradnji na istočnoj obali Mostara u dodirnoj zoni Glavne ulice i Staroga grada. U oblikovnim će značajkama, stoga, izostati standard objedinjenosti koji je na zapadnoj obali na prvi pogled uočljiv zbog

[387] Članak 3., paragraf 10. *Građevnoga zakonika za Mostar*, 1899., pretisak iz 1914.
[388] Projektna dokumentacija koja je pratila zahvate na postojećim privatnim zgradama svjedoči da je to doista i bilo tako.
[389] Primjeri su pisane dokumentacije uz Knežićeve projekte za kuću Saliha Hadžiomana, dogradnju ranijega objekta i novogradnju kuće Save Šantića (1911. i 1912.)
[390] Miletić, Karlo Drago: "Naš feljton: iz prošlosti grada" (brojevi *Slobode*: 6. prosinca 1982., 20. prosinca 1982., 1. siječnja 1982., 1. veljače 1982.; 18. kolovoza 1985, 25. kolovoza 1985, 2. rujna 1985, 9. rujna 1985, 16. rujna 1985., 30. rujna 1985.).
[391] Koji su, nažalost, sačuvani u puno manjem broju nego što je to slučaj s projektnom dokumentacijom.
[392] Prvenstveno u Glavnoj ulici.

veće slobode u prostornom planiranju, parceliranju i smještanju novogradnji u aleje koje su probijene duž nekadašnjih praznih poljana. Dojmu slikovitosti stambenih blokova neće odnemoći izostanak standarda objedinjenosti u pogledu dimenzioniranja i katnosti objekata na istočnoj obali osobito s obzirom na nedaleku im okolinu naslijeđenu iz ranijih epoha. U stilskom pogledu, standard objedinjenosti, kao što će primjeri pokazati, izostat će u oba korpusa stambenih novogradnji što je, s obzirom na vrijeme u kojem je se s intenzivnom izgradnjom otpočelo, sasvim razumljivo u kontekstu onodobnih tendencija u srednjoeuropskoj stambenoj arhitekturi. Rezultiralo je to doista slikovitim segmentom onodobne arhitektonske slike grada čiju su naručiteljsku klijentelu dobrim dijelom činili upravo domaći gradski uglednici. Valja svakako podvući zaključak koji se nameće iz analize reprezentativnosti realiziranih projekata za stambene novogradnje. Vlasnici nekih od oblikovno najosebujnijih bili su ugledni članovi mostarske pravoslavne zajednice koja je se u ovo vrijeme financijskom potentnošću isticala u odnosu na sve ostale u Bosni i Hercegovini.[393]

Na kraju valja istaknuti ključne protagoniste onodobne arhitektonske pozornice Mostara čiji su opusi vezani uz segment stambene i stambeno-najamne arhitekture. Čovjek koji je svojim potpisom na najvećem broju realiziranih projekata za stambene novogradnje u ovom razdoblju ostavio neizbrisiv pečat u arhitektonskoj povijesti Mostara građevinski je tehničar Đorđe Knežić. S obzirom na to da je upravo stambena arhitektura jedna od okosnica gradskoga organizma, može se zaključiti da je on, uz Miloša Komadinu čiji je se potpis našao ispod realiziranih projekata za najveći broj javnih novogradnji i urbanističkih intervencija, ključni protagonist arhitektonske pozornice Mostara u vremenu austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom.[394]

O kvaliteti i stilskim značajkama njegovih realiziranih projekata bit će više riječi u narednim dijelovima rada, ali se bez sumnje može ustvrditi da ne odudaraju od opće slike, oblikovnih trendova i kvalitativnih standarda ostatka onodobne Bosne i Hercegovine sa svim

[393]Dušan Berić u tekstu "Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844. – 1918." objavljenom u Beogradu 2001. u zborniku rasprava i ogleda naslovljenom *Srbi u Mostaru* donosi opsežnu i detaljnu kronologiju značajnih događaja vezanih uz kontinuitet porasta ugleda i utjecaja mostarske srpske pravoslavne zajednice u XIX. stoljeću kao i uvid u ustrajnost u održavanju nacionalne autonomije u čemu se opet upravo mostarska pravoslavna zajednica svojom dosljednošću isticala u odnosu na ostale u Bosni i Hercegovini. Izuzev ovoga teksta, važno je, u ovom kontekstu, spomenuti i sarajevski časopis *Pregled* koji je izlazio u tri serije od kojih prva obuhvaća razdoblje od 1910. do 1912., a donosio je niz priloga koji se tiču upravo spomenute problematike. Časopis, međutim, nije bio posvećen isključivo političkim pitanjima. Uz članke vezane uz privredu, nacionalna pitanja, školstvo, imao je rubriku "Naučne i kulturne bilješke" gdje se može naći i tekstove relevantne za stjecanje uvida u onodobnu svijest o aktualnim tendencijama u europskoj umjetnosti, izvještaje sa izložbi, osvrte na pojedine umjetničke opuse. Posebna rubrika rezervirana za umjetnost u prvoj seriji javila se samo u jednom broju, ali će u drugoj, koja izlazi od 1927. do 1941., tretman pitanja koja se tiču kulturne produkcije biti sustavniji te će časopis, primjerice, imati i posebnu rubriku posvećenu filmu.

[394] Knežić je napustio Mostar 1914.

stilskim sintezama koje su u njoj bile isprepletene. Uz Knežića, valja spomenuti da se na nekoliko projekata javlja potpis Alije Lutve i A. Pavelke. Jedna je stambeno-najamna zgrada realizirana prema projektu arhitekta Carla Kneschaureka[395] koji je iz Građevinskoga odjeljenja Zemaljske vlade u Sarajevu u periodu između 1902. i 1904. bio premješten u Tehnički odjeljak u Mostaru, na jednom se projektu za stambenu vilu javlja potpis Miloša Komadine, jedna je kuća realizirana prema projektu iz građevinskoga poduzeća „Zeillinger i drugovi", Stjepan Škrobić potpisao je se na planovima za dvije kuće: za jednu samostalno, a za stambeno-najamnu zgradu Ilije Ivaniševića u Sauerwaldovoj ulici u suradnji s Alijom Lutvom. Naposljetku, na projektu za stambenu kuću Stevana Kovačine iz 1916. javlja se prvi put potpis Petra Zadre[396] koji će i u nadolazećem razdoblju, nerijetko u suradnji s Miroslavom Looseom čiji će graditeljski pečat obilježiti međuratni period arhitektonske povijesti Mostara, ostaviti iza sebe određen broj realizacija i adaptacija upravo u segmentu stambene arhitekture.

Projektna dokumentacija za dobar dio stambenih i stambeno-najamnih novogradnji na području Mostara iz razdoblja austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom sačuvana je u Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije unutar fonda Okružna oblast (Kreisbehorde) Mostar pod jedinicama građe *Privatne zgrade*[397] pri čemu je veći broj projekata sačuvan samo djelomično, a za određen je broj sačuvana cjelovita dokumentacija uključujući detaljne troškovnike i građevinske dozvole. Kad je potonje u pitanju, možemo sa sigurnošću znati da su zgrade bile izvedene jer su troškovnici redovito sastavljani otprilike pola godine do godinu dana nakon što bi konačna inačica projekta bila sastavljena i potpisana, iz čega se može zaključiti da je se gradnja odvijala u međuvremenu, o čemu dodatno svjedoče i oznake i/ili žigovi na poleđini troškovnika: „izvedeno" ili „izvedeno prema priloženom projektu". U nekim se slučajevima dokazi za molbe građana s ciljem dobivanja građevnih dozvola za privatne novogradnje mogu naći i unutar sačuvanoga dijela dokumentacije Gradskoga poglavarstva, čak i među spisima koji su priloženi uz gradske proračunske planove, dijelovi dokumentacije u vezi sa zemljoposjedničkim sporovima koji se tiču privatnih novogradnji mogu se mjestimično naći i u dokumentaciji Okružnoga suda u Mostaru ili pak Vakufskoga povjerenstva. Za jedan dio novogradnji, ali i intervencija u postojeće stambene i stambeno-najamne zgrade, kao što je ranije istaknuto, sačuvani su dokumenti naslovljeni kao *Građevni opis zgrade*. Prilično su vrijedan izvor informacija, osobito za objekte koji su u potpunosti srušeni, radi dolaska do informacija o vrstama materijala koji su korišteni za izvedbu

[395] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[396] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[397] AH, Tehnički odjeljak (projekti): K/10, K/11, K/12

pojedinih arhitektonskih elemenata i uvida u način na koji su se investitori i projektanti Tehničkoga odjeljka u Mostaru odnosili prema propisima Građevinskoga reda vezanim uz odmak od ulične linije, protupožarnu regulaciju, potrebu priključivanja novogradnji na gradsku kanalizacijsku mrežu i vodovod. U slučajevima privatnih zgrada s necjelovitom projektnom dokumentacijom ne može se računati s time da su kuće doista bile izvedene prema sačuvanim projektima. U nekim slučajevima, ako sačuvani dijelovi dokumentacije nisu upotpunjeni s položajnim planovima građevina, teško je razlučiti na kojim su se lokacijama nalazile ako su i bile realizirane. Kao drugi izvor informacija o stambenim novogradnjama iz ovoga razdoblja, uz projektnu dokumentaciju mogu poslužiti dijelovi zapisnika s onodobnih sjednica Gradskoga vijeća koji su u arhivskim fondovima samo djelomično očuvani[398] i, naposljetku, sporadični navodi u ondašnjim tiskovinama. Kompletiranje građe iz svih navedenih izvora nužno je u svrhu pokušaja dosljedne rekonstrukcije točnih zemljišnih čestica na kojima su se pojedine novogradnje nalazile. Unatoč činjenici da broj projekata, uz koje su sačuvani dokazi o izvedbi građevina, dozvole i troškovnici, nije ni približno ekvivalentan onome za koje nisu, na temelju metode kombiniranja izvora, ipak se može rekonstruirati cjelovita slika korpusa stambene arhitekture Mostara iz ovoga razdoblja i svojstvenih joj stilskih i oblikovnih značajki.[399]

[398] Fond Arhiva Hercegovačko-neretvanske županije naslovljen Gradsko poglavarstvo uglavnom obuhvaća pisanu dokumentaciju organa gradske uprave iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, ali se među tim dokumentima može mjestimično naići i na pokoji sačuvan zapisnik ili prepisku relevantnu za rekonstrukciju okolnosti oko podizanja pojedinih objekata ili proširenja uličnih linija u razdoblju austrougarske uprave. Dio cjelovitih zapisnika objavio je Karlo Drago Miletić u knjigama: *Mostar: susret svjetskih kultura*, *Mostar: Glavna ulica* i *Mostar: Srednja ulica*, a ponešto je sačuvano u fondovima Muzeja Hercegovine u Mostaru. Razlog koji stoji u pozadini ovakvoga stanja arhivske građe u mostarskome arhivu je činjenica da dokumenti još uvijek nisu propisno inventarizirani nakon što je dobar dio njih spašen uslijed ratnih razaranja u kojima su i prostorije Arhiva znatno oštećene te je za konačnu i sustavnu inventarizaciju i organizaciju građe, uz predanost i napor arhivskih djelatnika o kojima nema dvojbi, naprosto neizostavni adekvatniji uvjeti za pohranu građe i kvalitetnija oprema. Unatoč tome, valja istaknuti da su fondovi Arhiva HNŽ-a prilično bogati građom iz razdoblja austrougarske uprave i međuratnoga perioda. Zahvaljujući činjenici da je Karlo Drago Miletić prije posljednjega rata prikupio i, u kasnije sastavljenim publikacijama, katalogizirao cjelovite zapisnike sa sjednica Gradskoga i Općinskoga vijeća između 1878. i 1918. , ta dokumentacija koja je gotovo u cijelosti stradala u ratu, nije otišla u zaborav. Kopije i prijepise izvornih dokumenata čuva u svome privatnome arhivu te su, čini se, gotovo u cijelosti vjerni izvornicima što ih čini neprocjenjivim izvorom građe za rekonstrukciju ovoga segmenta kulturne, ali i arhitektonske povijesti Mostara. Miletić je u knjigama objavljenim tijekom posljednja dva desetljeća (od 1997. do danas) uglavnom sintetizirao građu iz serije feljtona koje je 1980-ih objavljivao u listu *Sloboda*, a bili su najvećim dijelom temeljeni na pokušaju rekonstrukcije kulturne i društvene klime Mostara iz razdoblja austrougarske uprave gradom uz publiciranje izvorne dokumentacije. Dobar je dio te građe sintetiziran i objavljen u knjigama: *Mostar: susret svjetskih kultura*, *Mostar: Glavna ulica*,*Mostar: Srednja ulica* i *Veliki graditelj Miroslav Loose*. Posljednja knjiga, uz navedeno, sadrži i dijelove Looseovoga graditeljskog dnevnika.

[399] U nekim slučajevima su se od cjelovitoga projekta sačuvali samo dijelovi vezani uz detalje razrade pročelja ili unutrašnja stubišta (primjerice Knežićevi projekti za vile Spremo ili Salvesani na Stephanie Allee), ali posredno – uz pomoć zapisnika sa sjednica Gradskoga poglavarstva ili pojedinih navoda u literaturi – možemo biti sigurni da su vile izvedene. U slučaju vile Spremo, nema dvojbe jer je danas rekonstruirana na istome mjestu gdje se izvorno nalazila, a poslovi oko rekonstrukcije i prikupljanje (zacijelo i prisvajanje) izvorne projektne dokumentacije jedan su od razloga zašto su u arhivskom fondu ostali samo projekti za detalje razrade pročelja.

Poseban tematski okvir predstavljaju podaci o izvođačima radova koji su sačuvani isključivo u slučajevima kad bi se radilo o građevinskim poduzetnicima koji su imali sjedišta u Sarajevu i to u slučaju realizacija najreprezentativnijih stambenih vila (primjerice Peško ili Dokić[400]). U rijetkim slučajevima, ako bi situacija bila takva da je građevinsko poduzeće ujedno naručitelju priskrbilo i projekte za izvedbu novogradnje, za izvođačem također ne treba dalje tragati.[401] Uz jedan dio troškovnika nisu navedeni izvođači pojedinih (osobito obrtničkih) radova u opremanju stambenih zgrada. Podatke o potencijalnim obrtnicima, koji su sudjelovali u samim zidarskim poslovima, opremanju interijera, izradi dijelova okućnice i sličnim poslovima, kovačkim, tesarskim i stolarskim upotpunjavanjima arhitektonske cjeline, možemo pronaći u fondovima koji su vezani uz Udruženje zanatlija u Mostaru u prvim desetljećima dvadesetoga stoljeća.[402] Među imenima i tvrtkama čije je djelovanje evidentirano u ovom razdoblju, mogu se tražiti potencijalni izvođači radova na najvećem broju stambenih i stambeno-najamnih novogradnji. Najveći je broj samostalnih građevinskih poduzeća pri čemu su evidentirana uglavnom prema imenima i prezimenima vlasnika koji su dobivali uvjerenja za mogućnost sudjelovanja na licitacijama za izvođenje građevinskih poslova.[403] Evidentiran je i određen broj aktivnih samostalnih obrtnika početkom XX. stoljeća: kovača, tesara, stolara, soboslikara i limara.[404] Problem ipak ostaje nemogućnost utvrđivanja podataka o tome čija imena stoje iza izvedbe projekata za skulpturalnu dekoraciju pročelja stambenih objekata što i Ibrahim Krzović ističe u svojoj studiji *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, ali za slučaj Sarajeva.[405] Slična je situacija i s Mostarom s tim da je u slučaju Sarajeva jednostavnije rekonstruirati barem podatke o izvođačima samih građevina, a u Mostaru je to u potpunosti transparentno samo u nekolicini navedenih slučajeva, a skulpturalna je dekoracija pojedinih pročelja stambenih vila[406] ponekad bila oblikovno vrijedna u toj mjeri da je iziskivala zavidnu vještinu izvedbe te je nemoguće ne zapitati se tko stoji iza praktične realizacije arhitektonskih zamisli.

Kad je u pitanju očuvanost samih spomenika, situacija je znatno složenija što je, s obzirom na ratna razaranja i kasnije nesustavne i nesavjesne pregradnje i „obnove“, sasvim razumljivo. Problem je s mogućnošću analize odnosa projektiranoga i izvedenoga, u slučaju

[400] U oba se slučaja radilo o sarajevskoj podružnici poduzeća Janesch und Schnell.
[401] Primjer su projekti za kuću Pere Vuksana iz 1914. na kojima stoji žig samo građevnoga poduzeća i to: „Zeillinger i drugovi – Prvo udruženo hercegovačko građevno poduzetništvo“.
[402] Dokumenti iz ranijega vremena nisu sačuvani (AH, Udruženje zanatlija Mostar, K/1).
[403] Petar Zovko, Luka Buljan, Marko Bošnjak, Nikola Malić.
[404] Tesarska radionica Stjepana Ramića, kovački obrti: Hasana Delilovića, Pere Galića i Ilije Barbarića, stolarska radionica: Ivana Dramaća, soboslikarski atelijer Rafe Miličevića.
[405] Krzović, 2004: 203-204
[406] Osobito onih rađenih prema projektima Đorđa Knežića što, uostalom, predstavlja najveći dio korpusa stambene arhitekture Mostara ovoga razdoblja.

očuvanih odnosno rekonstruiranih objekata, u činjenici da je gotovo nemoguće pronaći barem dijelove projektne dokumentacije za zgrade koje su nakon rata obnovljene. Tome je možebitni razlog u potrebi da se, prilikom rekonstrukcije, prikupi postojeća izvorna dokumentacija koja u nekim slučajevima očito nije vraćena.

Valja napomenuti da je gotovo sve građevine koje pripadaju korpusu stambene i stambeno-najamne arhitekture u posljednjem ratu zadesio neki oblik oštećenja, a jedan ih je dio gotovo u potpunosti razoren. U usporedbi s brojem privatnih zgrada građenih u vremenu između 1878. i 1918. koje su se nalazile na području Mostara prije početka rata (ako pretpostavimo da ih je većina za koje su projekti ili dijelovi projekata sačuvani bila i realizirana), danas ih je u koliko-toliko cjelovitom ili obnovljenom stanju nedovoljan broj da bi se, isključivo na temelju takvoga tipa uvida, rekonstruirala cjelovita slika. Opcije za željenu rekonstrukciju znatnije su u istočnom dijelu grada iz dva razloga. Prvi je činjenica da, bez obzira na reflektiranje implementacije srednjoeuropske urbane matrice i kulture stanovanja na zapadnu obalu u aleje oko Rondoa, na istočnoj je u ovome razdoblju ipak podignut kvantitativno veći broj privatnih novogradnji što se, prije svega, odnosi na segment stambeno-najamnih zgrada kojih je na zapadnoj obali bio znatno manji broj. Drugi je razlog činjenica da su posljedice nesavjesnih zahvata kasnijih vlasnika u tkivo austrougarskih vila, adaptacija dijelova prizemlja stambenih kuća za poslovne namjene, dogradnji različitih betonskih aneksa, rušenja dijelova objekata i sličnih teško objašnjivih intervencija na zapadnoj obali nešto izraženije nego na istočnoj gdje su, s druge strane, privatne zgrade iz spomenutoga razdoblja, danas još uvijek u dobroj mjeri oštećene i zapuštene.[407] Jedan je dio korpusa stambene arhitekture iz ovoga razdoblja, u okolici današnjega Španjolskog trga i Velike gimnazije, u potpunosti u ruševnom stanju. U tim je slučajevima, ako nisu sačuvani ni projekti ni relevantna pisana dokumentacija, teško govoriti o oblikovnim značajkama i vlasničkim odnosima. Na temelju svega u što je moguće steći uvid, može se zaključiti da ni taj dio stambene i stambeno-najamne arhitekture stilski i oblikovno nije odudarao od ostatka. Ključni je problem, koji na neki način sintetizira sve navedene, činjenica da su jako rijetki primjeri arhitektonskih realizacija iz ovoga segmenta za koje se može kompletirati projektna dokumentacija, relevantni podaci o naručiteljima i mogućnost makar približnoga uvida u izvorni izgled. Stoga se analiza oslanja prvenstveno na analizu projekata, usporedbu oblikovnih značajki u koje je tom analizom moguće steći uvid s tendencijama u ostatku Bosne i Hercegovine, razmatranje intenziteta promjena koje su se reorganizacijom urbanističke

[407] Stupanj oštećenja ovisi o dijelu grada u kojem su se nalazile. U slučajevima gdje se, primjerice, radi samo o tragovima paljbe po fasadama, još uvijek je moguće steći uvid u to kako je zgrada izvorno izgledala.

matrice Mostara odrazile na stambenu arhitekturu i pojavu arhitektonskih obrazaca i tipoloških skupina građevina koje su ovoj sredini od ranije bile nepoznate. Računajući ipak, prije svega, na sačuvanu projektnu dokumentaciju, pisane izvore i relevantne informacije o lokacijama građevina, može se približno rekonstruirati slika dominantnih trendova i standarda u onodobnoj stambenoj arhitekturi Mostara. Jednako vrijedi i za značajke njezine stilske i oblikovne evolucije i značenje nove kulture stanovanja koja je na tlo Mostara došla s uspostavom nove vlasti.

9.1. Tipološke odrednice

Sudeći prema sačuvanoj projektnoj dokumentaciji, broj je privatnih novogradnji, koje pripadaju tipu jednokatne stambene vile s okućnicom,[408] podignutih između 1878. i 1918. u Mostaru, otprilike ekvivalentan broju objekata koje možemo svrstati u skupinu novogradnji kombinirane stambene i poslovne funkcije.[409] U njima su prostori za trgovine, radionice ili ugostiteljske objekte bili u prizemljima i imali zasebne ulaze, a privatni su stanovi bili na prvome katu. Višekatni su objekti stambenih palača rijetki za razliku od situacije u onodobnom Sarajevu gdje se taj korpus može izolirati u zasebnu tipološku skupinu.[410] Stambena vila srednjoeuropskoga tipa s prostranom okućnicom propisno odmaknuta od ulične linije zastupljenija je na zapadnoj obali u alejama oko Rondoa, a kombiniranje je stambene i poslovne funkcije najzastupljenije duž Glavne ulice, u Cernici i Sauerwaldovoj ulici. Funkcija je ponekad uvjetovala i oblikovne značajke zgrada. Nedžad Kurto, analizirajući stambenu i stambeno-najamnu arhitekturu istoga razdoblja u Sarajevu, primjećuje osjetniju refleksiju srednjoeuropskih historicističkih obrazaca u arhitekturi druge tipološke skupine nego u objektima namijenjenim individualnom stanovanju zato što je spajanje poslovne i stambene u funkcije u jedinstvenom objektu u ranijoj arhitekturi Bosne i Hercegovine bilo nepoznanica.[411] Sličan se dojam može steći i analizom izvedenih projekata za novogradnje obiju tipoloških skupina u Mostaru.

Stambeno-najamni kompleksi u puno su većoj mjeri oblikovno unificirani i reflektiraju historicistički morfološki repertoar, a arhitektura stambenih vila, posebno na zapadnoj obali, bila je obilježena znatno većom razinom slobode u oblikovanju, slikovitošću i osebujnijim referencama na tradicionalnu gradnju u eklektičnim sintezama s kasnohistoricističkim i secesijskim importima u razradi pročelja. Kombinirana je funkcija u tradicionalnoj bosanskohercegovačkoj arhitekturi bila nepoznata i zbog činjenice da je već na razini urbanističkih osnova bila jasno zacrtana funkcionalna raspodjela dijelova grada namijenjenih privatnom stanovanju (mahala) i onih namijenjenih gospodarskim i uslužnim djelatnostima (čaršija[412]). Regulacija ulične mreže na zapadnoj obali Mostara 1890-ih, u tom smislu, u

[408] Iz položajnih planova dobroga dijela stambenih novogradnji očito je da su izvorno planirane s dvorištima i vrtovima te su, u skladu s time, i izvedene. Situacija je se, s kućama koje su do danas sačuvane u velikom broju slučajeva, izmijenila s obzirom na kasnije pregradnje i intervencije.
[409] Također najvećim dijelom jednokatni
[410] Spasojević, 1988: 25
[411] Kurto, 1998: 86-89
[412] Riječ potječe od perzijske riječi čehar koja znači četiri, a prostornu jedinicu definira kao „sjecište četiri puta". Više u: Neidhardt, Juraj; Čelić Džemal: *Stari most u Mostaru: Arhitektonsko-urbanistička problematika*

gradskom tkivu funkcionira kao urbanistički i ambijentalni antipod tradicionalnom koncipiranju grada kakvo je vidljivo u istočnom dijelu Mostara. Koncept srednjoeuropskoga planiranja mreže trgova i ulica nespojiv je sa spontanošću organizma orijentalnoga grada. Iz toga proizlazi i rijetka pojava stambenih i stambeno-najamnih novogradnji unutar pojedinih mahala. Ideja reprezentativnoga uličnog pročelja nespojiva je s konceptom stambenoga kompleksa vanjskim zidom izoliranoga od ulice i intimizma skučenih sokaka u dijelovima orijentalnoga grada namijenjenim isključivo privatnom stanovanju. Mahala i čaršija u gradskome organizmu funkcioniraju po principu uspostave ravnoteže privatne i javne funkcije. Koncentracija komercijalnih namjena u čaršiji implicirala je organizacijom živost i sinergiju mnoštva djelatnosti koja označava odmjereni antipod dojmu alijenacije sugeriranom kulturom stanovanja prisutnom u koncepciji mahale. Džamije i haremi čija se funkcija također jednim dijelom može tumačiti vezanošću uz privatne potrebe također su postojali unutar mahala, ali i u čaršijama. Smještanje groblja u blizinu mjesta stanovanja također je jedna od pojava prisutnih u orijentalnom tipu naselja atipična za srednjoeuropski način organizacije urbanih funkcija. Opisani temeljni principi funkcioniranja orijentalnoga tipa gradskoga naselja razaznatljivi su i danas unatoč činjenici da urbanistički zahvati tijekom razdoblja nakon austrougarske uprave nisu uvijek u potpunosti čuvali njihovu autentičnu strukturu. U istočnom su se dijelu grada svi tipovi novogradnji koncentrirali u Glavnoj ulici, Sauerwaldovoj ulici i na Cernici u blizini Mosta Franje Josipa.[413] Prethodno su i ti ulični pojasevi regulirani prema odredbama *Građevnoga zakonika* naslijeđenoga iz period kasne osmanlijske uprave.

Iz navedenih razloga, koji vuku podrijetlo iz temeljne urbanističke organizacije, tip stambeno-najamne zgrade, nepoznat u ranijoj arhitekturi Bosne i Hercegovine, poslužio je kao poligon za snažniji upliv srednjoeuropskih importiranih obrazaca u arhitektonskim rješenjima. Godine 1953. Juraj Neidhardt izrazito nadahnuto piše o čovjekoljubivosti orijentalnoga urbanog razvoja[414]. Bezrezervno kritički degradira ono što zove „neskladom“ i za što

---

konzerviranja i restauriranja mosta i okoline te korigiranje udaljenijih objekata, koji optički pripadaju okolini mosta, u: Naše starine, br. 6, 1953, str. 133 - 140

[413] Jedan primjerak stambene novogradnje unutar uske jezgre sokaka za koji su sačuvani projekti je kuća obitelji Ribica u Halimića sokaku (Knežićev projekt iz ožujka 1899.) što je razumljivo s obzirom na to da je i veći broj okolnih parcela bio u vlasništvu iste obitelji, a nedaleko od spomenute kuće nalazio se hotel Bristol (iz 1906.) realiziran kao njihova privatna investicija za koju, nažalost, nije pronađen nijedan dio projektne dokumentacije ni podatak o arhitektu. Sporadični primjerci sličnih „interpolacija“austrougarskih gradnji u tkivo mahala primjećuju se, osim navedenoga slučaja, ponegdje u blizini današnje Franjevačke ulice i u zapadnom dijelu grada u zoni oko Bakamovića glavice uz Radobolju. Za njih, međutim, nije bilo moguće pronaći projekte pa ne možemo znati kakav je tip vlasničkih odnosa bio u pitanju.

[414] U magazinu Mozaik, u članku iz rujna 1953. naslovljenom *Fragmenti iz urbanističke problematike Sarajeva*. Digitalizirano i u cijelosti dostupno na: http://www.yugopapir.com/2013/08/ing-juraj-neidhardt-ovako-cemo.html

odgovornost pripisuje austrougarskoj okupaciji bosansnkohercegovačkih gradova. Pita se i što bi od staroga trebalo sačuvati, a što rušiti, kako graditi novo. Na pitanja odgovara idejom o ponovnoj transformaciji stare sarajevske čaršije u kulturno žarište grada. Podnaslovivši dio teksta *Nova čaršija – kulturno žarište republike u smislu društvene nadgradnje*, Neidhardt razmatra i ideju obnove starih zanatskih oblika proizvodnje i privređivanja. Predlaže čuvanje najstarijega dijela grada u funkciji jezgre na koju se, po načelu historijske aglomeracije, nadovezuju novi slojevi ili periodi arhitektonske povijesti. Austrougarskoj izgradnji najviše zamjera nesmotreno interveniranje u stare jezgre i njihovu okolinu impozantnim blokovskim strukturama kojima je funkcija dobrim dijelom bila stambeno – najamna.

Kad je riječ o razmatranju ambijentalnih suodnosa različitih slojeva urbanističke povijesti, uključujući i odnos austrougarske uprave prema orijentalnom urbanizmu, uputno je konzultirati knjigu Hamdije Salihovića *Arhitektura - stvaralačka sinteza: tradicionalno-suvremeno,*[415] opsežnu i sustavnu studiju u kojoj autor, razrađujući, između ostaloga i teze koje je Juraj Neidhardt inaugurirao u studiji *Arhitektura Bosne i put u savremeno*[416] i nastojao provesti u praksu u svome arhitektonskom opusu, elaborirajući osnove za sintezu funkcionalizma moderne s prostornim koncepcijama svojstvenim tradicionalnoj kulturi stanovanja u Bosni i Hercegovini. Salihović se nadovezuje na tu liniju poveznica razmatrajući sadašnjost urbane matrice, arhitektonske slike i manifestacija preplitanja različitih slojeva njezine povijesti kao balansiranje između referenci na prošlost i anticipacija budućnosti.[417] Iznad svega uzima u obzir činjenicu da je odnos svakoga razdoblja arhitektonske povijesti prema tradicionalnoj graditeljskoj baštini uvjetovan specifičnim senzibilitetom vremena u kojem se artikulira prema konkretnim prethodnim epohama i njihovom naslijeđu. Danas je, u tom pogledu, situacija osjetno drukčija negoli je to bio slučaj u kontekstu importiranih historicističkih obrazaca potkraj XIX. stoljeća te je ključni motiv traženja uporišta u tradiciji u radu određenih arhitekata potkraj razdoblja austrougarske uprave srodan principima koje je Juraj Neidhardt stavio u praksu u modernističkoj arhitekturi[418]. Manifestacije mu se razlikuju ovisno o kulturnoj klimi razdoblja i, u svakom slučaju, o društveno-političkim uvjetovanostima. Sustavnost Salihovićeve studije upućuje na širok pogled u tumačenju raznorodnih motiva za reference na *genius loci* i njihove različite manifestacije u pojedinim

[415] Salihović, Hamdija: *Arhitektura: stvaralačka sinteza tradicionalno-savremeno,* Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2010.
[416] Ove su teze inaugurirane prvenstveno u knjizi: Neidhardt, Juraj; Grabrijan, Dušan: *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1957.
[417] Salihović, 2010: 41
[418] Sistematičan uvid u ove tendencije kao i u značaj cjelokupnoga Neidhardtovoga projektantskog opusa i znanstvenoga rada donijela je njegova dugogodišnja asistentica na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu Jelica Karlić Kapetanović u knjizi *Juraj Neidhardt: život i djelo*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.

segmentima arhitektonske povijesti Bosne i Hercegovine. Kad je riječ o prevladavajućim obrascima historicizma i secesije u arhitekturi Bosne i Hercegovine, osobito stambenoj i stambeno-najamnoj, doista je teško tražiti takve poveznice s obzirom na to da se neomaurski stil i na njega nadovezana linija secesije prvenstveno manifestiraju u javnoj arhitekturi, a to je u slučaju Mostara još izraženije negoli, primjerice, u Sarajevu zbog strukture naručiteljske klijentele koja je u slučajevima najreprezentativnijih novogradnji dolazila iz redova srpske pravoslavne zajednice čiji su predstavnici i u slučajevima javnih realizacija kao što su škole uglavnom radije birali „ideološki neutralne“ stilske obrasce što je pak povezano s otporom koji je srpski nacionalni pokret onodobno iskazivao manifestacijama Kallayeve kulturne misije u Bosni i Hercegovini.[419]

U ovome se dijelu svakako valja nakratko vratiti građevinskim pravilnicima koji su na tlo Bosne i Hercegovine došli sa uspostavom nove vlasti, a određeni su im se segmenti odrazili i na stilske značajke novogradnji. Protupožarni propisi u zakonicima koji su regulirali novogradnje značajni su, između ostaloga, i zbog toga što su ograničili upotrebu tradicionalnih materijala (osobito drvene građe) i nametnuli imperativ gradnje u opeci što je se, u velikom broju slučajeva, na vanjštini zgrada odrazilo kao refleks srednjoeuropskoga importa. Ovaj vid importa, vezan uz gradnju u opeci, načelno je se sustavnije odrazio na onodobnoj arhitektonskoj pozornici Sarajeva.[420] U Mostaru je situacija bila ipak nešto drukčija s obzirom na dostupnost kamena kao građevinskoga materijala. Korišten je za realizaciju dijela korpusa stambene arhitekture; ponekad za izvedbu čitavih zgrada, a ponekad, kao i u Sarajevu, samo za istaknute profilacije na uglovima, zone vanjskih prozorskih klupčica i ogradne dvorišne zidove.

U globalnoj slici, međutim, a osobito s obzirom na oblikovni eklekticizam u onodobnoj europskoj arhitekturi čiji odrazi u ovo vrijeme pristižu na tlo Bosne i Hercegovine, reference na tradiciju preživjele su u sintezi s uplivima importiranih obrazaca na što će ukazati i niz primjera iz segmenta stambene arhitekture Mostara na izmaku XIX. stoljeća. Elementi izvedeni u drvu zadržavaju se ipak sporadično u dekoraciji pročelja pojedinih stambenih objekata i to prvenstveno u zonama raščlambe pod krovnim strehama. Takav tip drvene raščlambe dijelova pročelja javlja se isključivo u arhitekturi jednokatnih stambenih vila, a u realizacijama kombinirane stambeno-najamne namjene izostaje. Bez obzira na sporadično javljanje i gotovo isključivo dekorativnu upotrebu u stambenoj arhitekturi Mostara s kraja

[419] Detaljnom analizom projektne dokumentacije, evidentiran je samo jedan privatni objekt (harem) koji je u ovome razdoblju na tlu Mostara realiziran u neomaurskome stilu. Radilo je se o jednoj od nekretnina u vlasništvu obitelji Ribica, projekti su Knežićevi, a nalazila je se u Sauerwaldovoj ulici.
[420] Krzović, 1987: 13-14

XIX. i početka XX. stoljeća, detalji poput drvene raščlambe zona pod krovnom strehom, rješenja vrtnih ograda, mjestimično javljanje čardaka ili pseudodoksatnih formi koje su, u nekim slučajevima, u eklektičnim cjelinama odudarale od ostatka fasade koja bi bila profilirana klasicizirajućim vokabularom srednjoeuropske provenijencije, uglavnom su uspijevale ostaviti dojam dinamične i slikovite cjeline koja bi promatraču sugerirala regionalni okvir na koji se arhitekt i naručitelj teže referirati.

U tipološkom pogledu, skupina kuća na kojima se javlja spomenuti drveni dekorativni repertoar pripada tipu jednokatne stambene vile s okućnicom. Kao što je ranije istaknuto, referencijalno uporište u tradiciji podneblja manifestirano upotrebom materijala za raščlambu pročelja lakše je našlo plodno tlo na objektima namijenjenim individualnom stanovanju zbog činjenice da funkcionalna raspodjela prisutna u tipu stambeno-najamne zgrade nije postojala u tradicionalnoj bosanskohercegovačkoj arhitekturi.

U tlocrtnim dispozicijama, u stambenoj arhitekturi na razini čitave Bosne i Hercegovine, također se može uočiti dvojakost. Jedan se dio korpusa stambene arhitekture nadovezuje na tada aktualnu tipologiju funkcionalne raspodjele prostora prisutnu u europskoj arhitekturi, a u nekim se rješenjima može uočiti asocijativno nadovezivanje na tradicionalni tretman prostora namijenjenih privatnom stanovanju. U slučaju Mostara, situacija ne pogoduje ovakvim usporedbama jer je, u smislu prostorne organizacije kuća i stambeno-najamnih objekata i reflektiranju srednjoeuropske kulture stanovanja na njih, slika poprilično jedinstvena. Nomenklatura prostornih funkcija čitljiva iz projektne dokumentacije ekvivalentna je onoj koja je tipična za onodobnu europsku arhitekturu. Rasporedom prostornih jedinica, njihovim međuodnosima, pozicioniranjem pregradnih elemenata, a osobito principima opremanja stambenih objekata pokretnim namještajem, stambena arhitektura onodobnoga Mostar reflektira sustavan odmak od tradicije podneblja i kulture stanovanja vezane uz nju.[421] Iz sačuvanih troškovnika za opremu interijera može se također

[421] Iznimno vrijednu studiju tradicionalne stambene arhitekture, između ostaloga i bosanskohercegovačkoga kulturnog kruga, uz analizu tlocrtnih tipova, raspodjele prostornih jedinica i njihovih funkcionalnih podjela donosi Ahmet Hadrović u knjizi: *Definiranje arhitektonskog prostora na primjeru gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji* objavljenoj u Sarajevu 2004. godine gdje se, između ostaloga, mogu razaznati i tradicijska polazišta za historicističke interpretacije asocijativnoga potencijala pojedinih načina prostorne segmentacije i međusobnoga izoliranja funkcija u stambenoj arhitekturi bez obzira na cjelinu dojma suvremenosti. Uz spomenutu knjigu, za tipologiju tradicionalne arhitekture na ovom prostoru, nezaobilazna je sustavna studija Muhameda Kadića: *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini* objavljena u sklopu Bibilioteke kulturno nasljeđe u izdanju kuće Veselin Masleša u Sarajevu 1967. godine. Uz navedeno, za detaljan uvid u korpus tradicionalne stambene arhitekture iz razdoblja osmanlijske uprave na tlu Mostara i razumijevanje načina na koji se taj segment arhitektonske povijesti uklapa u cjelovitost njezinoga kontinuiteta, ali i ostatka bosanskohercegovačke arhitektonske baštine, neizostavna je doktorska disertacija Amira Pašića obranjena 1989. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu naslovljena *Prilog proučavanja islamskog stambenog graditeljstva u Jugoslaviji na primjeru Mostara, koliko je stara stambena arhitektura Mostara autohtona pojava*

uočiti upliv europskih standarda u vezi nomenklature namještaja, koji je isključivo prenosiv, što je suprotno tradicionalnoj bosanskohercegovačkoj stambenoj arhitekturi koja je njegovala tradiciju korištenja ugradbenih elemenata opreme interijera.[422] Ideja stambene vile s okućnicom i jasno odvojenim prostorom vrta također je strana tradiciji podneblja koje je njegovalo spontanu uzajamnost vanjskoga i unutarnjega dijela privatnoga posjeda, odnosno ideju organske vezanosti dvorišta (avlije) uz prostor kuće. Još naglašeniju opoziciju prozračnoj sinergiji jedinstvenoga organizma kuće i dvorišta predstavlja monumentalna blokovska konstrukcija stambeno-najamnih dvokatnica. Sve ove promjene u arhitektonskoj slici grada moguće je protumačiti kao odraz promjene strukture stanovništva, a posebno modela funkcioniranja privrednoga sustava u državi.

Kad su u pitanju tlocrtne dispozicije, općenito govoreći, jedan dio stambenih novogradnji iz ovoga razdoblja, u pogledu prostornih odnosa, obilježen je simetričnom raspodjelom prostora i funkcija, a u određenom se broju slučajeva mogu uočiti refleksi problema s konfiguracijom terena i diktatom zemljišnih čestica na same tlocrtne dispozicije. Kod stambeno-najamnih zgrada uočava se prevlast racionalne, uglavnom simetrične organizacije s jasnom podjelom na etaže vidljivom na vanjštini. U slučajevima gdje bi to bilo uvjetovano dimenzijama i lokacijom zemljišne čestice, stambeno-najamne zgrade bile su koncipirane kao uglovnice.

(objavljena 1991. pod naslovom *Islamsko stambeno graditeljstvo*, a teze su dobrim dijelom dostupne i u radu Amira Pašića i Midhata Riđanovića: *Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina* objavljenom 1994. u Istanbulu).

[422] Salihović, 2010: 24

9.2.Stilske značajke

U stambenoj arhitekturi Mostara u razdoblju između 1878. i 1918., čak i u većoj mjeri nego u javnoj, uočavaju se odrazi činjenice da je Bosna i Hercegovina u ovo vrijeme postala dio srednjoeuropskoga kulturnog kruga. Stilske značajke stambenih vila u zapadnom dijelu grada kao i urbanistički koncept, u koji su se uklopile, predstavljaju ambijentalni antipod orijentalnoj gradskoj jezgri koja je u Mostaru, kao i u ostalim regionalnim središtima Bosne i Hercegovine, dočekala austrougarsku upravu.

Razmatranje pojedinačnih realizacija unutar korpusa stambene arhitekture i sačuvane projektne dokumentacije omogućava uvid u stilsku dominantu preklapanja kasnohistoricističke heterogene maštovitosti i secesijske, najvećim dijelom florealne odnosno biomorfne ornamentike uz mjestimično javljanje figuralnih elemenata kao što su maske ili pak pozlaćenih medaljona u razradi pročelnih zona. Ovakav tip stilskih konglomerata predstavlja kvantitativnu dominantu na građevinama namijenjenim isključivo stanovanju. Drugu, brojčano oskudniju, skupinu predstavljaju vile s folklorno-romantičarskim reminiscencijama na tradicijsku gradnju odnosno razradu dekorativnih elemenata u drvu.

Tripartidnost je pročelja dominantan vizualni obrazac u stambenoj arhitekturi austrougarskoga razdoblja u Mostaru. Javlja se u različitim inačicama: od prostorno istaknutoga središnjeg rizalita preko postupnoga uplošnjavanja do sasvim plošnim profilacijama naznačene trodijelne podjele. Prisutna je u objema definiranim stilskim skupinama stambenih vila. Iznimku predstavljaju realizacije nepravilnih tlocrtnih osnova s uglovnim tornjevima.

U prostornim je rješenjima uglavnom zadržan konvencionalni obrazac i funkcionalna raspodjela tipične historicističke vile izuzev nekoliko primjera u kojima je secesijski upliv prisutan ne samo u raščlambi i ornamentici pročelja nego i u tlocrtnom rješenju. Izoliran su element na kojem se, u stilskom pogledu, uočavaju eventualne tendencije za referencom na domaću tradiciju, ali u eklektički koncipiranim cjelinama, rješenja krovnih streha s drvenim zonama raščlambe i dekorativnim elementima. Taj bi se dio korpusa stambene arhitekture svakako mogao svrstati u romantičarsko-folklornu skupinu za koju na tlu Mostara možemo prepoznati svega nekoliko primjera.

Segment stambeno-najamne arhitekture u istočnom dijelu grada stilski je poprilično jednoličan. Razlog je tome, između ostaloga, kao što je i ranije navedeno, činjenica da je ovakav tip objedinjavanja funkcija u Bosnu i Hercegovinu i pristigao sa uspostavom austrougarske uprave te, u stilskom pogledu, ponajbolje odražava srednjoeuropske importe.

Dominantni su pri tome obrasci historicističke provenijencije uglavnom uz rješenja na tragu talijanske neorenesanse u vanjskim načinima sugeriranja podjele na etaže raščlambom zona istaknutim vijencima sa sporadičnim manifestacijama eklektičnoga apliciranja florealne secesijske ornamentike, geometrizirano reduciranih zaglavnih kamenova u tjemenima natprozornih lukova, uplošnjenih biomorfnih trakica i girlandi u zonama krovnih vijenaca ili pak pozlaćenih medaljona s ljudskim i zoomorfnim figurama i maskeronima.

U kontekstu govora o stilskim značajkama stambene arhitekture u ovom razdoblju na tlu Mostara, svakako se valja posebno osvrnuti na cjelinu opusa najznačajnijega projektanta na polju ovoga tipa novogradnji, Đorđa Knežića. Opus mu se stilski može gotovo u cijelosti označiti kao nadovezivanje na europsku liniju secesije u ranije spomenutim inačicama eklektičnih sinteza s kasnohistoricističkim rješenjima pri čemu mjestimično prevladavaju elementi historicizma, a mjestimično secesije. Tome je zacijelo jedan od ključnih razloga činjenica da mu je klijentela dobrim dijelom potjecala iz krugova pravoslavne zajednice.[423] Knežić je, sudeći po sačuvanoj projektnoj dokumentaciji i dijelu očuvane odnosno rekonstruirane spomeničke građe, tijekom svoga stvaralačkog puta ipak prošao kroz nekoliko razvojnih faza. Kad je o potonjemu riječ, valja uzeti u obzir i nekoliko pronađenih projekata za stambene novogradnje iz 1920-ih kada je kao gradski inženjer bio zaposlen u Tuzli[424] koje, i u pogledu prostornih dispozicija i značajki raščlambe pročelja, u usporedbi s Knežićevim ostvarenjima na tlu Mostara sa samoga početka XX. stoljeća, predstavljaju stanovit odmak u smjeru redukcije klasicizirajućih komponenti, sve rjeđe upotrebe kamene rustike u donjim zonama koja je u dobrom dijelu mostarskoga opusa bila gotovo konstanta u javnoj i u stambenoj odnosno stambeno-najamnoj arhitekturi, tendencije ka geometrizaciji i gotovo prevladavajućega secesijskog vokabulara i to ne nužno isključivo florealnoga tipa nego i geometrijskih elemenata raščlambe, tekućih traka u zonama oko prozorskih otvora pri čemu su sve sastavnice dekorativnoga repertoara na nekoliko navedenih primjera riješene u izrazito plošnim inačicama. Za vrijeme boravka u Mostaru, Knežić je, izuzev uskoga gradskog prostora, radio i u okolici.[425] Neki od primjeraka iz ovoga dijela opusa pokazuju stilski

[423] Knežićeve su ključne javne novogradnje također realizirane za srpsku pravoslavnu zajednicu. Radi se o Prvoj i Drugoj srpskoj osnovnoj školi u Glavnoj ulici.
[424] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12: stambeno-najamne zgrade R. Mihajlović (1920.) i R.M. Pinto (1921.), kuća Rafaela Pranjića (1920.), kuća obitelji Sejdić (1920.) i Osmana Vilovića (1920.). Riječ je o originalnim Knežićevim projektima za navedene privatne zgrade u Tuzli.
[425] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12: Niz projekata za stambene kuće u Ljubinju, Trebinju, Čapljini, Gracu, Kamenarima AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12:

zanimljiva rješenja u pogledu secesijskih značajki i nadovezivanja na folklorno-romantičarsku liniju.[426]

Kada je riječ o upotrebi neomaurskoga stila u stambenoj arhitekturi Mostara u ovome razdoblju, za razliku od korpusa javne arhitekture, gotovo da i nema primjera realizacija koje bi se mogle svrstati u ovu oblikovnu kategoriju.[427]

Rezultati pokušaja rekonstrukcije cjelovite slike novogradnji privatne namjene na području Mostara u razdoblju austrougarske uprave omogućuju uvid u način na koji se stilske značajke ovoga spomeničkog korpusa uklapaju u onovremeno regulirane urbanističke koncepte inicirane propisima nove vlasti, odnosno regulacijama zapisanim u *Građevnom zakoniku za Mostar*. Spomenuta skupina novogradnji zbog opsežnijega broja realizacija u odnosu na javnu arhitekturu, u načelu u puno većoj mjeri odražava import srednjoeuropskih standarda. Stambeno-najamne dvokatnice u Glavnoj i Sauerwaldovoj ulici stilski i oblikovno unificirane su znatnije nego jednokatne vile u alejama oko Rondoa. Katnost i odmak od ulične linije poštivali su propise *Građevnoga zakonika* bez obzira na posjedovne konflikte prilikom proširivanja ulica i otkupa pojedinih zemljišnih čestica koje su gradskim organima bile potrebne zbog javnih novogradnji ili pak regulacije prometnih pravaca. Arhitektura isključivo stambene namjene u zapadnome dijelu grada, u oblikovnom pogledu, čini slikovitiji korpus rješenja mjestimično obogaćenih uglovnim aneksima i tornjevima ili bogato razigranim krovnim zonama. U prostornim su dispozicijama rijetke reference na prostorne koncepte ukorijenjene u tradicionalnoj stambenoj arhitekturi Bosne i Hercegovine iz osmanlijskoga razdoblja. Tako se, u oba segmenta analize obaju dijelova korpusa privatnih novogradnji na području Mostara u ovome razdoblju, većinom uočavaju nadovezivanja na europske stilske dominante druge polovine XIX. stoljeća.

Izostaje, dakle, sustavnost manifestacija provođenja kulturnoga programa koji je se u javnoj arhitekturi ovoga razdoblja, a u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine i u privatnim novogradnjama, u dobroj mjeri uspio realizirati.

Inherentna dvojakost ideološke podloge historicističkih referenci na *genius loci* na stambenu je se arhitekturu Mostara odrazila sporadično na uopćenim elementima raščlambe i dekoracije krovnih zabata i streha u eklektičnim sintezama kojima je se nastojalo ostaviti dojam folklorne inspiracije. Izostanak je sustavnih referenci na orijentalnu baštinu lako objašnjiv s obzirom na to da ovaj segment graditeljske baštine nije bio dio programa i

[426] Primjerice, projekt za kuću Tome Marovića u Gracu iz 1909.
[427] Jedini, među pronađenim projektima, pripada također graditeljskom opusu Đorđa Knežića. Radi se o jednome od stambenih objekata u vlasništvu obitelji Ribica u nekadašnjoj Sauerwaldovoj ulici.

kulturne politike Zemaljske vlade, odnosno Benjamina Kallaya. Razlog dijelom može biti i u činjenici da na onodobnoj mostarskoj arhitektonskoj sceni nije bilo protagonista koji su kreativnost i interes odlučili usmjeriti gotovo u cijelosti na istraživanje regionalne graditeljske tradicije i sintetiziranje njezinih elemenata sa suvremenim potrebama u stambenoj arhitekturi kakav je primjerice bio interes Josipa Pospišila u Sarajevu.[428] Stilske i oblikovne značajke u određenom broju slučajeva u prvom redu ovisile su o preferencijama, a ponekad i ideološkim opredjeljenjima glavnih protagonista naručiteljske klijentele. Time je objašnjivo zašto se, kao što i Johan Kellner, jedan od ključnih stručnih aktera opisanih zbivanja, ističe, manifestacije zrelijih faza neomaurskoga stila u stambenoj arhitekturi u Sarajevu javljaju u značajnijoj mjeri nego u Mostaru.

[428] Kurto, 1988: 361 (Nedžad Kurto se u svojoj doktorskoj disertaciji obranjenoj na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1988., između ostaloga, posvetio i traganju za uporištima rane moderne u bosanskohercegovačkoj arhitekturi pri čemu kao jedno od ključnih prepoznaje manifestacije secesijskih rješenja u Pospišilovom opusu samo u načelu vjerne jeziku ovoga stila, ali posve neopterećene njegovim srednjoeuropskim obrascima i oslonjene na rezultate njegovih studijskih putovanja diljem Bosne i upoznavanja s prostornim svojstvima i morfološkim rječnikom tradicionalnoga graditeljstva što je, u prvo vrijeme označilo odmak od eklekticizma kasnoga historicizma u arhitekturi onodobnoga Sarajeva, a dugoročno gledano, vodilo k ususstavljivanju poveznica prostornoga tijeka, potreba podneblja, vanjštine i promišljeno reduciranoga ornamenta.) Ovakvi navodi i rezultati analiza proizlaze iz građe koja ilustrira tezu o zreloj fazi neomaurskoga stila kao pojavi čije su granice s bosanskohercegovačkom secesijom poprilično skliske između ostaloga i zbog istovremenih realizacija u objema stilskim inačicama. Postupno reduciranje klasicizirajućih elemenata u kvantitativnoj dominanti gradskoga tkiva (što je uvijek stambena arhitektura), uplošnjavanje rješenja pročelja i distanciranje od obrasca univerzalnih prostornih rješenja definiranih odnosom plašta i kutije prema logičnom međuodnosu vanjštine i unutrašnjosti u kontekstu moderne, i to prilagođene tradiciji podneblja, u Sarajevu se može sustavnije promatrati, između ostaloga, i zbog veće količine spomeničke građe.

9.3.Projekti i realizacije klasificirani po gradskim četvrtima

Aleje oko Rondoa[429]

Izgradnja reprezentativnih stambenih jednokatnica, koje su oblikovnim značajkama i odnosom prema urbanističkoj osnovi odražavale upliv srednjoeuropskih standarda u stambenoj arhitekturi i stilskih obrazaca kasnoga historicizma i secesije, započela je tek potkraj 1890-ih nakon regulacije Rondoa za koju je Miloš Komadina ideju zacijelo i dobio tijekom svojih boravaka u srednjoeuropskim gradovima u vrijeme dok je se još uvijek školovao.[430] Na taj je način implementiran u dio Mostara, koji prije uspostave austrougarskoga protektorata uglavnom nije bio izgrađen, model radijalne ulične mreže što je u urbanističkoj osnovi cjelovitoga gradskog organizma označilo sintezu orijentalnoga i srednjoeuropskoga modela urbanoga planiranja.[431] Radijalna je se osnova nadovezala na ranije definiranu i konfiguracijom terena uvjetovanu ortogonalnu, a rez u gradskoj strukturi činila je uskotračna željeznička pruga Mostar - Metković izgrađena 1885. Zapadno od nje pozicionirane su nove stambene četvrti. Kad je u pitanju tretman tradicijskih modela stanovanja u ovom razdoblju, simptomatični su rezultati razmatranja distribucije arhitektonskih funkcija u alejama oko Rondoa. Naime, u prvo vrijeme izgradnje ovoga gradskog pojasa Mostara, javnih funkcija u njemu nije bilo.[432] Unatoč činjenici da se s dolaskom austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu dokida tradicionalni osmanlijski model podjele urbanih funkcija na zone namijenjene stanovanju i one namijenjene javnim sektorima i uvođenja koncepta stambeno-najamne arhitekture kao novine koja u Bosnu i Hercegovinu dolazi zajedno s austrougarskim činovnicima kroz cijelo razdoblje do Drugoga svjetskog rata, ovaj će dio grada ipak ostati rezerviran isključivo za stambenu namjenu što se može promatrati i kao, u kulturološkom pogledu, zanimljiv relikt ranije urbane raspodjele funkcija. Stambene jednokatnice oko Rondoa iz ovoga razdoblja bile su najvećim dijelom

[429]Ova se gradska površina u vremenu početne urbanističke regulacije nazivala ovim imenom (prema francuskoj riječi *roundelle*). U socijalizmu je nosila naziv Trg 14. februara, a danas se zove Trg hrvatskih velikana.

[430] Komadina, gradski inženjer u Mostaru od 1884. do 1897. (kad mu je dodijeljena diploma kojom ga se imenuje počasnim građaninom, AH, Zbirka diploma i svjedodžbi), rođen je u Rasttatu. Otac mu je bio general austrougarske divizije koja je aktivno sudjelovala u cestogradnji diljem Bosne i Hercegovine, a majka je bila porijeklom iz Rastatta (Miletić, 1997., 40). Visoko je obrazovanje stekao na Politehnici u Zürichu).

[431] Više je puta istaknuta priroda odnosa austrougarskih vlasti prema domaćoj baštini i autohtonim gradskim jezgrama koja se u modelu prostornoga širenja Mostara u ovom razdoblju itekako dobro ogleda.

[432] To se klasificira kao točan navod ako razmatramo mikrourbane cjeline samih aleja. S njima pak jedinstvenu nadcjelinu čini i dio grada na kojem su građene Velika gimnazija i Jubilarna škola Franje Josipa. Navedene su javne građevine ipak jasno izdvojene od stambenih četvrti pozicioniranjem na površinu koja ima značajke trga te je, kao takva, naglašenije definirana ortogonalnom mrežom i, u kontekstu urbanističkoga međuodnosa širokoga bulevara i trga, namijenjena javnim gradnjama.

građene za predstavnike viših društvenih slojeva koji su, u vrijeme početaka izgradnje stambenih četvrti, iskazivali višestruk interes za srednjoeuropsku modu kad je u pitanju ono što bismo mogli nazvati stilom života, ali i prostorna organizacija vila i njihovih stilskih značajki.

Čovjek, čiji se potpis našao ispod projekata za najveći broj realizacija, Đorđe Knežić pripadao je generaciji mlađih arhitekata koji su stasali upravo u lokalnim okvirima i spomenutu je modu objeručke prigrlio ne balansirajući previše (kao neki njegovi stariji suvremenici) s ostacima visokohistoricističke potrebe za čistoćom stila i prodora novih vokabulara te je u njegovom opusu eklektičko poigravanje raznorodnim inspiracijama konstanta od samih početaka, a u kasnijim će fazama opusa (ne nužno vezanim uz Mostar) uslijediti odmak prema pročišćenijim inačicama europske linije secesije koju je imao prilike usavršavati i radeći u Mostaru gdje su ga ponajviše angažirali predstavnici pravoslavne zajednice koja je na neomaurski stil gledala s rezervom zacijelo zbog ideološke pozadine u vidu Kallayevoga kulturnog programa s kojim je redovito dolazila u otvorene konflikte. Iz navedenih se razloga, između ostaloga, u stilskim značajkama tematiziranoga korpusa stambene arhitekture ponajviše odražava upliv srednjoeuropskih obrazaca, a u distribuciji funkcija u odnosu na urbanističku osnovu, u ovome dijelu grada može se uočiti stanovita referenca na tradicionalni model urbanoga planiranja.

Najranija, a stilskom sintezom i oblikovnim značajkama jedna od najosebujnijih vila dovršena je 1897.[433] za Eduarda Fesslera na uglu Stephanie Allee i Liska ulice.[434] Fessler je bio građevinski poduzetnik i vlasnik tvornice keramike u Beču.[435] Odlučio je se za gradnju vile u Mostaru da bi u nju smjestio sina koji je bolovao od teškoga oblika astme na preporuku liječnika zbog pogodnijih klimatskih uvjeta.[436] Sin je, međutim, preminuo prije nego što je uspio useliti u vilu te ju je Fessler, odmah nakon dovršetka radova, prodao odvjetniku Mazziju koji će ju uskoro prodati upravi mostarskoga Rudnika. Projekte ni ime arhitekta nije bilo moguće pronaći među dostupnim izvorima, a s obzirom na to da naručitelj nije bio stalno nastanjen u Mostaru, nego u Beču, vjerojatna je opcija da je za izradu projekta angažirao

[433] Godina dovršetka gradnje urezana je nad ulaznim portalom.
[434] Danas se Štefanijinim šetalištem zove nekadašnja Ljubuška ulica koja vodi prema zapadnom izlazu iz grada odnosno putu za Ljubuški, a ulica koja je izvorno nosila naziv Stephanie Allee danas se zove Lenjinovim šetalištem, a između 1918. i 1945. zvalo se Šetalištem vojvode Mišića, a današnje Štefanijino šetalište se za vrijeme SFRJ zvalo Šetalištem JNA. Ovaj segment promjena nazivlja ulica zanimljiv je u kulturološkom pogledu kao svojevrsni refleks potrebe da se u urbanoj memoriji ipak sačuvaju svi slojevi povijesti.
[435] S obzirom na oskudnost izvora vezanih uz aktivna građevinska poduzeća i realizatore projekata opreme interijera na tlu Mostara iz ovoga razdoblja i na činjenicu da je Eduard Fessler očito bio povezan s ovim gradom na neki (vjerojatno poslovni) način, može se zaključiti da je i njegovo poduzeće zacijelo bilo među izvođačima radova na nekim od realizacija.
[436] Marijanović, 2012: 25

nekoga tamošnjeg arhitekta koji je surađivao s njegovim građevinskim poduzećem, a u Mostaru nije realizirao ništa osim navedene vile i da su i sami projekti sačuvani ili u bečkim arhivima ili u dijelovima privatne ostavštine. Jednokatna vila slikovito razigranih volumena kamenim zidom s ogradom zaklonjena od ulice i okružena omanjim vrtom uklapa se stilskim značajkama u priču o prevlasti kasnohistoricističkih eklektičkih konglomerata u stambenoj arhitekturi oko Rondoa. S obzirom na položaj kuće, sve su strane pročelja u jednakoj mjeri razrađene bogatstvom dekorativnih elemenata, a osobito su zanimljive neobarokne aluzije kao elementi nadovezivanja na koncepciju trga koju je Komadina realizirao urbanističkim rješenjem na Rondou. Ulazni portal, zaključen prelomljenim zabatom, među čijim je stranicama natpis s godinom dovršetka gradnje, uokviruju pilastri. Visoki razdjelni vijenac među etažama obogaćen je slikovitim zabatnim konstrukcijama od kojih su neke razlomljene. Krovna je linija razigrana balustradom i tornjem s polukružno zaključenim otvorima. Na južnoj strani pročelja, između dva pravokutno zaključena prozorska otvora, u niši uokvirenoj plitkim kaneliranim pilastrima, postavljena je skulptura, a na istočnoj strani terasa omanjih dimenzija s balustradom istovjetnom onoj dodanoj na krovnu liniju između zaključka središnjega ulaznog trakta i tornja povišenoga u odnosu na visinu prvoga kata. Kombiniranje različitih elemenata artikulacije fasade, u eklektičkoj maniri, donosi sliku dopadljive razigrane arhitektonske cjeline koja je se dobro uklapala u koncept tada novouređenoga trga.

Više je stilskih varijacija na temu s ugaonim tornjem izniklo u alejama oko Rondoa. Uz nekoliko vila za koje nisu pronađeni projekti, osobito je zanimljiva vila Mehmeda efendije Spahića u Ulici pijesak za koju su Knežićevi projekti[437] nedatirani, a Salko Šarić u tekstu *Mostarska oaza koje više nema*[438] kao godinu dovršetka navodi 1908.[439] pri čemu je kao izvore, kao što u bilješkama navodi, koristio i nepubliciranu građu (primjerice *Privatne bilješke gospođe Rave Kolak dugogodišnjega direktora Arhiva Hercegovine u Mostaru, o radovima u Mostaru*[440]) pa navod možemo smatrati vjerodostojnim. U slučaju spomenute vile, Knežić je se jednim dijelom referirao i na liniju folklorno-romantičarskih stilskih uporišta. Vezano uz potonje, valja spomenuti nepotpisane i nedatirane dijelove dvaju projekata sačuvane u mapi naslovljenoj *Villa für eine Familie* koji se u prilično osebujnim inačicama nadovezuju na tu stilsku liniju. Nažalost, nema pouzdanih izvora o tome jesu li

[437] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[438] Tekst je objavljen u časopisu *Most*, br. 122-123 (33-34 - nova serija) siječanj-veljača, 2000., dostupan na linku: http://www.most.ba/03334/087.htm
[439] Šarić, 2000
[440] Šarić, 2000

uopće bile realizirane na tlu Mostara i, u slučaju da jesu, tko su bili naručitelji, a tko autori projekata.

Vila gradonačelnika Mujage Komadine na Stephanie Allee dovršena je prije 1899.[441] Jednokatna vila simetrične tlocrtne dispozicije s prilaznim stubištima s glavne i dvije bočne strane i istaknutim ulaznim trijemom s balustradom reprezentativnošću nije odudarala od Fesslerove vile, ali je stilsko rješenje u ovom slučaju u puno većoj mjeri jednolično uz prevlast neorenesansne raščlambe s izoliranim elementima pozlaćenih dekoracija apliciranih na monumentalno tijelo građevine koja je se činila svojevrsnim antipodom slikovitoj razigranosti krovnih linija ranije spomenutih vila i naznakama folklorne inspiracije na pročeljima nekolicine njih. U koncipiranju odnosa volumena na pročelju, fitomorfnoj visećoj dekoraciji zidnih ploha, vegetabilnim spletovima u segmentima razdjelnoga vijenca među etažama u parapetima prozora i u rješenju ulaznoga trijema s rustičnim stubovima koji nose balustradu terase prepoznaje se dosta srodnosti s rješenjima pročelja najamne zgrade Mujage Komadine na Cernici[442] pa se može pretpostaviti da je Knežić potpisao nacrte i za ovu zgradu.[443]

Iz 1897. je projekt za jednu od dvije vile Hadži Husage Kajtaza na Stephanie Allee. Potpisao ga je Alija Lutva[444] te je prema njemu i realizirana, a u neposrednom susjedstvu joj je i druga vila, uz čiju je projektnu dokumentaciju sačuvan i cjelovit troškovnik, izvedena za istoga naručitelja prema projektima Đorđa Knežića iz 1901.[445] Lutvina se realizacija za Kajtaza stilski u potpunosti nadovezuje na kasnohistoricističku srednjoeuropsku stilsku liniju, a Knežićeva je izvorna zamisao bila, u ovom slučaju kao i u slučaju vile Spahić, obilježena drvenim elementima raščlambe i dekoracije zone pod krovnom strehom, ali je se prilikom obnove nakon ratnih razaranja gotovo sve od izvorne koncepcije izgubilo te je arhitektonska cjelina u tom smislu danas izmijenjena do neprepoznatljivosti. Prvo je desetljeće XX. stoljeća obilježila intenzivna izgradnja stambenih vila u ovom gradskom pojasu.

[441] Iako postoje stanovite dileme oko datacije (primjerice Ivanka Ribarević-Nikolić u katalogu izložbe Mostar '92 Urbicid: katalog izložbe kao godinu gradnje navodi 1900., a Karlo Drago Miletić u knjizi *Mostar: susret svjetskih kultura* navodi 1898., sumnje se mogu ukloniti na temelju činjenice da je ucrtana u plan grada koji je 1899. potpisao Miloš Komadina. Očito je da su godine gradnje između 1897. i 1899. jer je pouzdan podatak o vili Fessler kao prvoj stambenoj građevini u ovome dijelu grada.

[442] Iznajmljenoj odmah nakon gradnje Kotarskom sudu.

[443] Amir Pašić u knjizi *Celebrating Mostar* navodi podatak o Milošu Komadini kao projektantu gradonačelnikove vile (Pašić, 2005: 62).

[444] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10

[445] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10: Troškovnik su arhitekt i kućevlasnik potpisali 30. svibnja. Projekti su naručeni ranije (još tijekom 1900.) jer se vila Kajtaz nalazi na popisu „projektiranih, ali još neizvedenih" Knežićevih realizacija koje je inženjer Dragutin Köhler sastavio kao „Svjedodžbu" koja dokumentira Knežićevu djelatnost do kraja 1900. na polju stambene arhitekture u Mostaru i potpisao 10. prosinca 1910.

Iz godine 1901. su projekti za vilu Bašadur u Liska ulici.[446] Nisu, nažalost, sačuvani u cijelosti te se na temelju uvida u dostupne dijelove dokumentacije ne može suditi o stilskim značajkama.

Na popisu Knežićevih realizacija u dokumentu, koji svjedoči o ovom segmentu njegove graditeljske aktivnosti u Mostaru[447] do 1900.[448], našla je se i reprezentativna vila obitelji Spremo, uglednih mostarskih poduzetnika i trgovaca svilom. Sačuvan je za nju i jedan dio projekta[449] i položajni plan. Locirana je u nekadašnjoj Ljubuškoj ulici, a izvorni joj je izgled rekonstruiran u nedavnoj obnovi nakon čega je u nju smještena zubarska poliklinika. Stilski se, kao i većina vila pravoslavnih poduzetnika,[450] nadovezuje na srednjoeuropsku liniju kasnoga historicizma. Sudeći prema položajnom planu vile Spremo, u neposrednom joj se susjedstvu nalazi vila Smoljan za koju, nažalost, nije pronađen nijedan dio projekta, ali građevina i danas stoji na istome mjestu pa se na temelju postojećega stanja može suditi i o stilskim značajkama odnosno pripadnosti malobrojnijoj skupini stambenih vila u zapadnom dijelu grada kod kojih je izostao koncept tripartidnoga rješenja pročelja i osnovni je model razrade horizontalna podjela vijencima koja odražava etažnu raspodjelu u unutrašnjosti.

Iz 1900. godine je Knežićev projekt za vilu kapetana Minića[451] u decentno-odmjerenoj inačici folklornoga stila prepoznatljivoga ponovno po rješenju strehe i okulusu u pročelnom zabatu – detaljima koji su u ovom slučaju suptilno aplicirani na dominantno historicističku fasadu. Uz ovaj projekt na kojem je uz Knežića potpisan i kućevlasnik i koji je, s obzirom na odobrenje za gradnju, vjerojatno i izveden, stoji još jedan – datiran 25. rujna 1904. na kojem je se Đorđe Knežić sam potpisao, a prostor ispod naznake *Der Bauherr* u ovom je slučaju ostao prazan. Zanimljiv je zbog činjenice da ostavlja dojam razrade četiri godine ranije koncepcije gdje je Knežić, poigravajući se u eklektično slobodnoj maniri, na historicističku cjelinu, uz detalje prepoznatljive razrade krovne strehe (kakve će primijeniti i na dvjema vilama Peško), aplicirao secesijske maske i osebujne elemente vegetabilne i stilizirano

[446] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10: Potpisan je V. Havelka. Osim vile Ivana Bašadura, potpis ovoga arhitekta našao je se na još jednome (također samo dijelom sačuvanom) projektu za kuću trgovca Ivana (Johanna) Acsa AH.
[447] Köhlerova svjedodžba
[448] Uz vile Kajtaz i Spremo, navedena je i kuća Jusufa Efice na Bašćinama (1899.), jedna od kuća obitelji Ribica, fotografski atelijer Zimolo, kuća Osmana Kapetanovića na Bašćinama (1899.), kuća Marka Komada (na istom dijelu popisa na kojem je i vila Kajtaz gdje, prema dataciji projekata i pripada, stambene jednokatne kuće Džabić, Slipčević, Huremović, Šparavalo (u Krpinoj ulici: projekt od 17. lipnja 1900.), nekoliko pregradnji stambeno-najamnih zgrada i uređenja vrtova s okućnicom.
[449] Samo za dijelove skulpturalne dekoracije pročelja
[450] Izuzev dviju od tri vile Peško na Rondou.
[451] Projekti su, zajedno s odobrenjem za gradnju, potpisani 15. srpnja 1900. Dio dokumentacije s podacima o lokaciji, nažalost, nije sačuvan, ali s obzirom na koncepciju jednokatne vile – može se zaključiti da je vjerojatno bila u istom pojasu kao i prethodno analizirane građevine.

geometrijske ornamentike. Projekt je zanimljiv i zbog uvida u detalje Knežićeve crtačke vještine kao i sklonost da, kao i na nizu drugih nacrta, po marginama ucrtava dodatke poput osebujnoga raslinja ili silueta ljudi. Ne možemo, nažalost, znati radi li se o Knežićevom stilskom poigravanju ili o dijelu nekoga realiziranog projekta. U okolici Rondoa, međutim, preživjeli su do danas ostaci pokoje vile sa srodnim rješenjima pročelnih zona, ali – kao što slikovni prilozi svjedoče – u toliko zapuštenom i ruševnom stanju da je naprosto nemoguće odgonetnuti u kojoj mjeri bi se mogle tražiti poveznice s dijelovima zagonetnih projekata kojih je, uz spomenuti, pronađena još nekolicina uglavnom zalutalih u mape s dokumentacijom vezanom uz neke druge realizacije. Oni su, međutim, kao i spomenuti materijalni ostaci građevina korisni za potvrdu teze da je se Knežić ovom stilskom linijom bavio na još nekim primjerima osim vila Spahić, Peško i Minić pri čemu ne valja izostaviti ni okolicu Mostara i konkretan primjer kuće Tome Marovića u Gracu iz 1909. Tri vile Peško na Rondou kao cjelina dobra su ilustracija ugleda jedne od najutecajnijih onodobnih mostarskih obitelji. Iz rekonstrukcije pisanih izvora doznajemo da je Miho Peško trgovac, član uprave Prve srpske banke u Mostaru i vlasnik vinarije, na vrhuncu svoje financijske moći u jednom danu otkupio zemljište za sve tri vile koje će biti građene od 1908. do 1911.[452] Sačuvani su samo dijelovi projekata[453] i ugovori sa sarajevskom podružnicom građevinskoga poduzeća Janesch und Schnell koja je, sudeći po troškovnicima, izvela sve tri kuće.

Kao što je ranije istaknuto, dvije od tri vile Peško na Rondou arhitektonski i stilski srodnih koncepcija nadovezuju se na liniju folklorno-romantičarske inspiracije prepoznatljive prvenstveno po upotrebi drvenih elemenata u razradi detalja pročelja. U ovom je slučaju Knežić, s obzirom na mogućnosti naručitelja, imao prilike odvažiti se na dosta razigrano i reprezentativno rješenje. Treća vila stilski odudara od cjeline u koju je zemljišnom česticom inkorporirana zbog klasicizirajućega kasnohistoricističkog rješenja koje je, sudeći po

[452]Serdarević, 2001.: tekst Jagode Serdarević: "Peške" objavljen u časopisu *Most* br. 138(49), dostupan na linku: http://mosher.blogger.ba/arhiva/2011/03/28/2724936 i http://mosher.blogger.ba/arhiva/2011/03/30/2726464

[453] Najveći dio projektne dokumentacije sačuvan je za središnju vilu koja je danas adaptirana za potrebe Hypo Alpe Adria banke, adruge dvije još uvijek čekaju na obnovu. Na svim sačuvanim dijelovima projekata potpisan je Knežić. Projekti datiraju iz rujna 1908., a dokument koji svjedoči o zaključenju poslovanja s poduzećem Janesch und Schnell (koje je izvelo i reprezentativnu vilu Špire i Luke Dokića u Paralelnoj – današnjoj Franjevačkoj ulici 1909. godine) potpisan je 1911. Obitelji Dokić i Peško bile su, između ostaloga, povezane poslovnom suradnjom pri osnivanju željezarije 1896. godine (detaljno o poslovnim poduhvatima i ulozi Mihe Peške i njegovih nasljednika u gospodarskom životu Mostara u drugoj polovini XIX. i početkom XX. stoljeća piše Jagoda Serdarević u tekstu (temeljenom na izvorima iz arhivskoga fonda „Trgovina Miho Peško" u kojem se nalazi građa koju je Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru svojevremeno otkupio od Mihinoga sina, Lazara) objavljenom u časopisu *Most* u svibnju 2001., broj 138.(49).

sačuvanim detaljima projekata, u izvornoj inačici bilo u puno većoj mjeri obogaćeno secesijskim dekorativnim aplikacijama nego što je to slučaj sa stanjem nakon obnove.

Secesijske vile židovskih poduzetnika Davida Fromera[454] i Franza Gausza na samom kraju Liska ulice, uz zgradu HKD Napretka, kao i dvije vile Peško i dva Knežićeva stilski najzrelija ostvarenja na polju stambene arhitekture u Mostaru – vile Neretvanka i Zahumka – odlikuju se arhitektonski i stilski posve istovjetnim rješenjem. Od projektne su dokumentacije, nažalost, sačuvani samo tlocrti, a potpis arhitekta ispod njih je posve izblijedio[455] te ne možemo znati o kome je riječ. Obje su vile danas u prilično zapuštenom stanju. Asimetrično tlocrtno rješenje, izostanak tripartidne podjele pročelja, lišenost klasicizirajućih elemenata raščlambe izuzev trokutnih i jednoga segmentnog natprozornog zabata i mansardni krov čija je cjelina prekinuta polukružnom atikom s okulusom nad ulaznim dijelom stilski i oblikovno odudaraju od Knežićevih prepoznatljivih modela i razvojnih linija njegovoga opusa pa se može pretpostaviti da su Fromer i Gausz odlučili angažirati nekoga drugog arhitekta na realizaciji projekata za svoje kuće.

Dvije vile građene 1904./05. za obitelj Butum u Liska ulici, a adaptirane 1911., prema Knežićevim projektima[456] za potrebe žandarmerijskih postaja, Neretvanka i Zahumka, u Knežićevom dijelu opusa vezanom uz Mostar, stilski su najzrelije rješenje na secesijskoj liniji. Nakon odlaska iz Mostara nastavit će se razvijati u smjeru redukcije klasicizirajućih elemenata, uplošnjavanja pročelnih zona i apliciranja sve šireg spektra organskih, geometrijskih i visećih ornamenata ostajući ulgavnom pri sugestijama tripartidne podjele pročelja. Zanimljiv je primjer kuća M. Pinte u Tuzli za koju su projekti potpisani 18. kolovoza 1921. Neretvanka i Zahumka odlikuju se tlocrtno istovjetnom dispozicijom. Koncipirane su trodijelno sa središnjim i dva bočna istaknuta trakta. Ne možemo sa sigurnošću znati kakva je izvorno bila raspodjela stambenih funkcija u unutrašnjosti s obzirom na činjenicu da su i u ovom slučaju projekti samo manjim dijelom očuvani,[457] ali se ipak može pretpostaviti da je ostala u najvećoj mjeri vjerna tradicionalnoj raspodjeli, a s druge strane, ukrasi fasada i dvorišne ograde obiluju florealnim secesijskim motivima od plošno apliciranoga pozlaćenog friza na središnjem traktu iznad natpisa preko dekoracije natprozornika lučno zaključenih

[454]Fromer je bio zlatar, a neki ga autori (npr. Serdarević, 2001.) navode kao potencijalnoga izvođača pozlaćenih aplikacija s inicijalima pojedinih kućevlasnika na nekim od reprezentativnijih stambenih i stambeno-najamnih realizacija i čak kao realizatora stubišnih ograda u interijerima vila uglednih mostarskih obitelji (primjerice secesijske ograde u stambeno-najamnoj zgradi Mihe Peške u Glavnoj ulici).
[455] Jedva se razaznaju i potpisi kućevlasnika s druge strane projekta.
[456] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[457] Plan je adaptacije u žandarmerijske postaje cjelovitiji.

parova otvora na bočnim traktovima pa do rješenja vaza na postamentima na ulazu u dvorišni prostor.

Florealne motivske sklopove srodnoga podrijetla pronalazimo na istovremenim i puno reprezentativnijim stambenim i stambeno-najamnim objektima u Sarajevu uglavnom u izvedbi Josipa Vancaša i Rudolfa Tönniesa. Knežić se, s druge strane, i ovdje dijelom nadovezuje na liniju folklorno-romantičarske inspiracije koju je istraživao i na ranije spomenutim realizacijama te ju spaja u kreativnu sintezu sa secesijskim motivima.

U susjedstvu Neretvanke i Zahumke je i reprezentativna jednokatnica Petra Salvesanija za koju je od projektne dokumentacije sačuvan samo detalj nacrta za ogradu unutarnjega stubišta. Potpisan je Knežić, projekti su datirani 1. listopada 1910., a natpis u stiliziranoj kartuši u zaključku atike središnjega pročelnog istaka svjedoči da je vila dovršena 1911. Osim Salvesanijeve vile sačuvane su na području oko Rondoa do danas (u izvornom ili obnovljenom obliku) još dvije stilski i prostorno srodne arhitektonske cjeline.[458] Jedna je od njih, kako Amir Pašić navodi, a svjedodžba koju je potpisao Dragutin Köhler 1910. potvrđuje, izvorno bila u vlasništvu obitelji Kajtaz[459]. Na trećoj vili obitelji Kajtaz valja primijetiti rješenje balkončića na začelju kuće gdje nosači kružnoga presjeka povezuju balkone dviju etaža te time, oslanjajući se na za tradiciju ovoga podneblja uobičajen model. Za nju Knežićevi projekti nažalost nisu pronađeni.

Iz ožujka 1910. je projekt Stjepana Škrobića za kuću Marka Nuića[460] u, kao što je u dokumentaciji i položajnom planu naznačeno, „Ulici zapadnoj od Bolničke“.[461]

U zaključku priče o izgradnji aleja oko Rondoa, valja spomenuti i projekte za kuću Petra Vuksana iz 1914. koji su spomenuti ranije u govoru o potencijalnim izvođačima radova na polju stambene arhitekture u onodobnom Mostaru. Lokacija i položajni plan nisu sačuvani među projektnom dokumentacijom koju je potpisao kućevlasnik i izvođač „Zeillinger i drugovi: Prvo udruženo hercegovačko građevinsko poduzetništvo“[462] čiji je se pečat našao ispod nacrta te ne možemo znati je li se doista nalazila u ovom gradskom pojasu, međutim – koncepcija jednokatne stambene vile, koja je u ovom dijelu grada daleko zastupljenija nego u Glavnoj i Sauerwaldovoj ulici, daje naslutiti da je zacijelo realizirana u susjedstvu ranije

[458] Jedna od njih je treća vila Kajtaz (obnovljena je i, kao većina kuća u ovoj gradskoj zoni, udomljava javne gradske sadržaje), a druga se nalazi u blizini kuće Petra Salvesanija, Fromerove i Gauszove vile, Neretvanke i Zahumke u Liska ulici (nije obnavljana, ali još uvijek služi privatnom stanovanju).
[459] Pašić, 2005: 62
[460] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[461] Bolnička ulica (danas je to jedan dio Splitske ulice) probijena je 1894., a naziv je dobila zbog bolnice koja je otvorena 1888. Ulica o kojoj je u projektu riječ jedna je od šest aleja. U to je vrijeme nosila naziv Hatovska (probijena 1908.), a danas se zove Ulicom kralja Tvrtka.
[462] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11 projekti iz ožujka 1914.

spominjanih vila. Vrijedna je spomena zbog reprezentativnosti i, iz nacrta vidljivih, stilskih i oblikovnih značajki koje donose zanimljiv model ritmizacije glavne fasade izmjenom pravokutnih plošno dekoriranih površina koje povezuju otvore dviju etaža sa slijepim pilastrima čiji su kapiteli riješeni kao stilizirana secesijska interpretacija ornamenta orijentalno-geometrijske provenijencije, a bočne su fasade u potpunosti lišene dekoracije i raščlamba je svedena isključivo na definiranost ritmom izmjene prozorskih otvora. U tlocrtnoj je dispoziciji, kao i u većini ranije analiziranih realizacija, zadržan model distribucije funkcija s jasno definiranim i pregradnim zidovima odijeljenim sadržajima u prizemlju i na katu.

Neizostavno je spomenuti i skupinu od nekolicine stambenih kuća u ovom dijelu grada do danas sačuvanih bilo u izvornom, bilo u rekonstruiranom obliku, ali bez ikakvih pisanih izvora ili projektne dokumentacije koja bi mogla posvjedočiti o datumima gradnje, arhitektima, izvođačima i izvornim vlasnicima odnosno naručiteljima. Bez obzira na navedene nedostatke arhivske građe kojom bi se teze potkrijepile, vile su svakako vrijedne spomena jer, između ostaloga, služe bogaćenju korpusa građe za potvrdu teze o eklektičnom spektru stilskih linija prisutnih u stambenoj arhitekturi Mostara potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća uglavnom oslonjenih na tada aktualne trendove u srednjoeuropskoj arhitekturi.

Kolodvorska i Paralelna ulica

Ulična linija istočno od uskotračne pruge Mostar - Metković[463] u vrijeme austrougarske uprave nazivana je Paralelnom ulicom.[464] Arhitektura privatne namjene u ovom pojasu u pogledu stilskih značajki ne nudi ni približan udio uvida u raznorodnost tendencija pri pokušaju svrstavanja Mostara u kontekst tadašnje Bosne i Hercegovine odnosno istovremenih europskih eklektičkih stilskih sinteza na prijelazu stoljeća kao što je to slučaj sa slikovitim i stilski heterogenim jednokatnim vilama u alejama oko Rondoa.[465]

Sadašnje je stanje spomeničke građe iznimno loše. U skladu s time, gotovo da i nema mogućnosti uvida u izvorne forme, a i projektna je dokumentacija oskudna. Naime, u ovom je gradskom pojasu graditeljska baština iz austrougarskoga perioda osobito zanemarena. Iz dostupnoga fotografskog materijala i razglednica s kraja XIX. i početka XX. stoljeća,[466] može

[463] Ranije Bulevar Narodne revolucije, danas – Bulevar hrvatskih branitelja
[464] O tome svjedoče i položajni planovi stambenih zgrada i lokacije upisane na projektima.
[465] Svakako valja napomenuti da danas u ovom dijelu grada nema nijedne od građevina koje će biti spomenute. Ništa od u ratu porušenih primjeraka arhitekture realiziranih uslijed privatnih investicija nije obnovljeno, a upravo je ovaj dio grada bio ponajviše izložen razaranjima. Od javne arhitekture obnovljena je, uz zgradu Velike gimnazije, zgrada Okružnoga suda i zatvora, a zgrada kolodvora još uvijek čeka obnovu.
[466] Zbirka fotografija u AH i privatni arhiv gospodina Šemsudina Zlatka Serdarevića.

se doći do zaključka da je se već u ovom pojasu počeo javljati koncept stambeno-najamne višekatnice koji je u dobroj mjeri objedinjavao funkciju stanovanja i javne namjene. Prvenstveno se to odnosi na sadržaje vezane uz društveni život i razonodu.[467] Potvrda je to teze o postupnom porastu koncentracije javnih sadržaja prema žili kucavici gradskoga života u istočnome dijelu grada i vezivanja aleja oko Rondoa isključivo uz privatno stanovanje.

Valja istaknuti da je arhitektura stambeno-najamnih zgrada u onodobnom Mostaru, za razliku od Sarajeva, u velikoj mjeri gotovo astilska i tipizirana i da je reducirana dekorativna raščlamba svedena na neupadljive klasicizirajuće elemente što se može povezati s činjenicom da je gradnja ovakvih objekata bila u najvećoj mjeri uvjetovana potrebom da se negdje smjesti sve veći broj austrougarskih dužnosnika koji su naseljavali Mostar.

Od reprezentativnijih primjeraka stambeno-najamne arhitekture na ovom području, u literaturi se često ističe zgrada trgovca Adama Mikačića[468] u Paralelnoj ulici za koju cjeloviti projekti nisu pronađeni,[469] a upravo ovaj primjerak može poslužiti kao ilustracija tvrdnje o prevladavajućim stilskim značajkama ove skupine građevina što će biti jasnije iz analize primjeraka iste funkcije u Glavnoj i Sauerwaldovoj ulici gdje su i brojčano zastupljenije. Od takve slike, oslobođene inzistiranja na bilo kakvoj ambiciji propitivanja stilskih sinteza prisutnih u arhitekturi ranije analizirane skupine, međutim, odudara nekolicina isključivo stambenih realizacija u ovom gradskom pojasu za koje su pronađeni projekti. Privatna je kuća Pere Dokića u Paralelnoj ulici još jedna u nizu mnogobrojnih Knežićevih realizacija za mostarske poduzetnike iz krugova pravoslavne zajednice. Od dokumentacije je sačuvana samo skica dijela bočnoga pročelja[470] s potpisima projektanta i kućevlasnika od 15. ožujka 1906.[471] Ona je dovoljna za uvid u postupnu redukciju raščlambe pročelja kakva će biti

[467] Isti je slučaj i s dijelom grada neposredno zapadno od vrha Šemovac – uz rijeku Radobolju nasuprot zemljištu u okolici Franjevačkoga samostana.
[468] Šarić, 2000.; Miletić, 1997.
[469] ABH, ZVS, Građevinsko odjeljenje, K60: sačuvan je položajni plan i dio projektne dokumentacije (nepotpisane i nedatirane). S obzirom na to da su neke od prostorija ove prostrane dvokatnice L-tlocrta, ako je suditi po dijelovima projekata koji su sačuvani, korišteni za potrebe austrougarske vojske (XVIII divizije), oficirska kasina i urede Kotarske oblasti, može se pretpostaviti da je bila među prvim zgradama sagrađenim u ovom gradskom pojasu (možebitno i u prvoj polovici 1880-ih).
[470] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[471] Ovo nije jedina Knežićeva realizacija za obitelj Dokić. Uz stambeno-najamnu zgradu Mihe Peške u Glavnoj ulici u kojoj je jedno vrijeme, uz trgovinu, bila i željezarija čiji su Dokići bili suvlasnici [za koju, nažalost, projekti nisu sačuvani, ali je u dijelu dokumentacije uz troškovnike i ugovore s poduzećem Janesch und Schnell pri realizaciji triju vila Peško na Rondou, pronađen i podatak o angažmanu istoga arhitekta i na izradi projekta za stambeno-najamnu zgradu u Glavnoj ulici na Luci za koju dataciju možemo odrediti samo okvirno i to na temelju nedatiranoga gruntovnog izvatka ovoga dijela Glavne ulice na kojem su popisane i neke novogradnje kao što je najamna zgrada Mujage Komadine koja je udomljavala Višu djevojačku školu za koju su godine gradnje poznate (1895. - 1899. – Miloš Komadina, 1904. – pregradnja prema projektima Maxa Davida)], Knežić je izradio nacrte za kuću Špire i Luke Dokića također u Paralelnoj ulici, kuću Luke Dokića u na Carini u Glavnoj ulici, još jednu privatnu zgradu Špire i Luke Dokića na Luci i kuću djece Pere Dokića (projekti potpisani 23. svibnja 1901.).

vidljiva na kasnijim primjercima opusa iz Tuzle uz koncentraciju ornamenta gotovo isključivo u zoni ulaznoga portala i to u razrađenoj secesijskoj inačici. Radilo se, dakle, o zrelom Knežićevom ostvarenju.

U Paralelnoj ulici nalazila je se i reprezentativna zgrada u vlasništvu Špire i Luke Dokića za koju je Knežićeve projekte,[472] kao i u slučaju triju spomenutih vila Peško na Rondou, izvela sarajevska podružnica građevinskoga poduzeća Janesch und Schnell.[473] Iako se radi o tri godine kasnijoj realizaciji, u cjelini prevladava klasicizirajući dojam. Bio je to zacijelo slučaj i s kućom Pere Dokića o čemu bi se ipak više moglo suditi da je i projektna dokumentacija cjelovitija. Godine gradnje podudaraju se s Knežićevim angažmanom na Prvoj i Drugoj srpskoj osnovnoj školi u Glavnoj ulici (1908. i 1909.). Oba su navedena primjerka javne arhitekture realizirana za naručitelje koji su zacijelo pretendirali srodnim oblikovnim značajkama kao što je bio slučaj i sa spomenutim privatnim realizacijama. Knežić u ovo vrijeme u privatnoj i javnoj arhitekturi varira temu historicističke formalno tradicionalne arhitektonske cjeline. Obogaćuje ju, u dva kasnija primjerka smionijim elementima secesijske raščlambe. Među pronađenom projektnom dokumentacijom za privatne novogradnje u ovom dijelu Mostara i Knežićevi su nacrti s položajnim planom za skromnu prizemnicu Rame Jakupovića potpisani 2. kolovoza 1900.[474] zanimljivi zbog elemenata rješenja zone pod krovnom strehom koji mogu poslužiti kao uporište za svrstavanje u stilsku skupinu kojom je se Knežić bavio na puno reprezentativnijim primjercima stambene arhitekture u okolici Rondoa kao što su dvije vile Peško ili pak vila Hadži Husage Kajtaza. Bez položajnoga je plana i upisane lokacije Knežićev projekt[475] s troškovnikom i potpisom kućevlasnika za privatnu novogradnju Uroša Kuića potpisan 20. lipnja 1911. Na temelju usporedbe postojećih položajnih planova, zemljoposjedničkih odnosa, obiteljske distribucije parcela i pokušaja inkorporiranja ove realizacije u okružje neke druge lokacije, može se doći do zaključka da je velika vjerojatnost da je se i Kuićeva privatna kuća nalazila u ovom dijelu grada, a svakako je vrijedna spomena u kontekstu govora o stilskim sintezama kojima je se Knežić bavio u stambenoj arhitekturi nakon 1910.

[472] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[473] Sačuvana je kompletna projektna dokumentacija, troškovnici i ugovor s izvođačem potpisan 1. kolovoza 1909.
[474] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[475] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10

Rizzina ulica[476]

Projektna je dokumentacija za privatne novogradnje u Rizzinoj ulici vrlo oskudna. Sačuvana su svega dva nacrta i to necjelovita. Riječ je o nepotpisanom i nedatiranom projektu za jednostavnu, tipiziranu jednokatnicu s minimalnim elementima klasicizirajuće raščlambe pročelja u vlasništvu Jove Njunjića[477] i u oblikovnom pogledu srodnom, ali po dimenzijama i artikulaciji pročelja nešto reprezentativnijem projektu Miloša Komadine[478] za kuću obitelji Stanger iz siječnja 1911. Materijalni ostaci građevina ipak svjedoče da je i ova zona bila izgrađena otprilike u podjednakoj mjeri kao ranije analizirane i to stambenim, ali i stambeno-najamnim objektima.[479]

Iz uvida u ostatke koji su ratnim razaranjima pogođeni podjednako kao i pojas Kolodvorske i Paralelne ulice i, nažalost, u podjednakoj mjeri neobnovljeni, može se zaključivati o stupnju poštivanja odredbi *Građevnoga zakonika za Mostar*. Odnosi se to na odmak od ulične linije i katnost, ali i upotrebu odgovarajućih materijala za pojedine dijelove konstrukcije radi osiguranja od požara.

Kad su u pitanju mogućnosti rekonstrukcije stilskih i oblikovnih značajki, valja podvući zaključak da dominira ranije spomenuta komponenta tipiziranih stambenih objekata s minimalnim elementima dekoracije pročelja uglavnom svedenih na rijetke, u pravilnoj ritmiziranoj podjeli, distribuirane detalje jednostavne raščlambe klasicizirajuće provenijencije. Zacijelo bi se još pokoju od realizacija srodnih oblikovnih značajki moglo pripisati Milošu Komadini upravo zbog očite prevlasti značajki kvalitetne, ali stilski nemaštovite inženjerske arhitekture.

Ulica Franje Josipa I, Cernica, Halimića ulica

Ulična linija koja povezuje Kolodvorsku ulicu s mostom na Musali nazvana je Ulicom cara Franje Josipa I. Od početka 1890-ih na inicijative Zemaljske vlade raspravljalo je se o njezinom proširenju[480] da bi se naposljetku, 22. kolovoza 1894. došlo do odluke o otkupu

[476] Današnja Ulica Alekse Šantića
[477] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[478] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[479] O kombiniranoj namjeni građevine može se u nedostatku adekvatnijih uporišta suditi, između ostaloga, i po odvojenim ulazima za poslovne prostore.
[480] Odredba Zemaljske vlade od 20. veljače 1893. br. 9173/IV; zapisnik sa sjednice Gradskoga vijeća od 7. prosinca 1893. (prema: Miletić, 1997., str. 50)

vakufskoga zemljišta uz Lakišića džamiju.[481] Pri otkupu zemljišta, kao što stoji u zapisniku Vakufskoga povjerenstva, dio koji je nakon proširenja ulice preostao, iskorišten je za gradnju poslovnoga objekta čiji vlasnik u spisu nije imenovan.

Unatoč relativno oskudnoj projektnoj dokumentaciji za ondašnje privatne novogradnje u ovom dijelu grada,[482] može se, na temelju materijalnih ostataka i fotografija na kojima je dokumentiran izvorni izgled, suditi o većinskoj zastupljenosti poslovnih objekata tipiziranih klasicizirajućih stilskih značajki i to na prostoru oko samoga trga na Musali izuzev hotela Bristol koji je se isticao višim stupnjem reprezentativnosti i stilskim rješenjem u duhu talijanske renesanse čijega autora, nažalost, nije bilo moguće utvrditi. Objekata kombinirane namjene bilo je nešto više u sporednim ulicama na Cernici gdje je se, između ostaloga, nalazila i reprezentativna dvokatna neorenesansna najamna zgrada podignuta na zemljištu Mujage Komadine, a odmah nakon dovršetka iznajmljena za potrebe Kotarskoga suda.[483] U susjedstvu joj je se nalazila i nekolicina stilski tipiziranih objekata manjih dimenzija i isključivo stambene namjene kao što je, primjerice, kuća Marije Pravdić za koju je Knežić projekte potpisao 1900. Tlocrtnom dispozicijom i rješenjima pročelja odgovarale su uglavnom modelu tipičnih radničkih kuća za kakve su projekti publicirani u stručnim tiskovinama u Monarhiji tijekom ranijih desetljeća[484] te se na temelju ove indikacije može pretpostaviti da je ovaj dio grada vjerojatno funkcionirao kao neka vrsta radničkoga naselja izuzev nekolicine zemljišnih čestica u okolici hotela Bristol koje su bile u vlasništvu gradskih uglednika.

Posjed obitelji Ribica u blizini trga na Musali, ispod hotela Bristol imao je dovoljnu površinu da su na njemu u postranoj Halimića ulici (sokaku) u neposrednom susjedstvu hotela Bristol investirali i u neorenesansnu jednokatnicu isključivo stambene namjene realiziranu prema Knežićevim projektima iz 1899.,[485] a ova novogradnja neće biti jedini primjerak njegove suradnje s obitelji Ribica.

[481] AH, Vakufsko povjerenstvo (godina 1894.)
[482] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11: Od svih novogradnji u Ulici Franje Josipa I., cjelovita dokumentacija s projektima, građevnom dozvolom i troškovnicima pronađena je samo za trgovinu Saliha i Ibrahima Kalajdžića. Knežić je potpisan na projektima; slike 63, 64.
[483] Realizirana prema Knežićevim projektima iz 1904.
[484] Primjerice: *Arbeiterhäuser der Firma J. Hückel's Söhne in Neutitschein*, u: Bautechniker, X. Jahrgang, nr. 32, Wien, 1890.
[485] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12

Sauerwaldova ulica

Oblikovno i stilski jedinstven primjerak unutar Knežićevoga projektantskog opusa na tlu Mostara je projekt za privatnu zgradu (harem) člana ranije spomenute obitelji Ribica, Ibrahim bega efendije u Sauerwaldovoj ulici.[486]

Radi se, dakle, o jedinome primjerku upotrebe neomaurskoga stila u arhitekturi privatne namjene u Mostaru. Eklektičnost je koncepcije očita i u rješenju pročelja, ali i tlocrtu kojim je se raspodjelom funkcija i terminološkim odrednicama pokušalo aludirati na funkcionalne sastavnice tradicionalne islamske stambene arhitekture. Cjelina je ipak ostala na razini simboličke aluzije u prostornoj koncepciji i uopćenoga referiranja na orijentalni ornament u rješenju pročelja.

Izostanak za tradicionalnu islamsku stambenu arhitekturu tipične prostorne fluktuacije i pregradna rješenja odražavaju koncepte kakvi su primjenjivani i u ostatku korpusa rezidencijalne arhitekture. Nomenklatura tlocrtnih jedinica i odvojenost funkcija u prizemlju gdje je, uz jednu prostoriju namijenjenu krušnoj peći i posebnu sobu za vlasnika kuće, musafirhana[487] tretirana kao uobičajena gostinjska soba. Ona bi u tlocrtnom rješenju oslonjenom o tradiciju trebala biti jasno odvojena od ostatka arhitektonske cjeline.[488] Materijalnih ostataka objekta, nažalost, nema, ali iz dostupnih dijelova troškovnika i popisa inventara za opremanje interijera može se izvući zaključak da je se uglavnom radilo o prenosivom, a ne za ovakav tip arhitekture tipičnom ugradbenom namještaju. Na katu su uz spavaću sobu i salon, nomenklaturom naznačeni citati odgovarajućega referencijalnog uporišta: kupelj i odvojena prostorija za žene.[489] Usporedba sa sačuvanim primjercima reprezentativne rezidencijalne arhitekture iz osmanlijskoga razdoblja u Mostaru kao što su kuće Muslibegović, Kajtaz i Bišćević ili pak spomenuta tekija u Blagaju, može se uočiti koliko je Knežićevo rješenje eklektično. Isključivo je na simboličkoj osnovi rezultat naručiteljskoga imperativa citiranja tradicijskih modela. Vrijedno je, međutim, spomena i detaljnije analize upravo zbog činjenice da predstavlja jedinstven primjerak upotrebe neomaurskoga stila u rezidencijalnoj arhitekturi Mostara u ovom razdoblju.

U Sauerwaldovoj je se ulici nalazila jednokatna kuća Laufer, jedna od Knežićevih dekorativno osobito razrađenih stilskih sinteza. Sačuvani su gotovo svi elementi

[486] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12: projekti su iz 1904.
[487] Tradicionalno: kuća za goste
[488] Za ilustraciju tipičnoga tretmana prostora za goste uputno je konzultirati tekst Džemala Čelića, o musarfihani blagajske tekije i restauratorskim zahvatima na njoj, objavljen u *Našim starinama* 1953 (br. 1).
[489] Iako bi harem, po definiciji, u cijelosti trebao biti koncipiran kao kuća za žene.

dokumentacije s potpisima arhitekta i kućevlasnika i prilično cjelovit projekt potpisan u travnju 1901. Građena je do listopada iste godine.[490] U prostornoj osnovi historicistički primjerak stambene arhitekture dekorativno je zanimljiv zbog razrađenih rješenja bočnih pročelja, a glavno ostaje riješeno na prilično klasicizirajući način.

U Sauerwaldovoj ulici nalazila je se iznimno reprezentativna, a i stilski dobro uklopiva u priču o koegzistenciji kasnoga historicizma sa sporim dolaskom secesije u rezidencijalnoj arhitekturi Bosne i Hercegovine početkom XX. stoljeća, stambeno-najamna zgrada u vlasništvu utjecajnoga člana pravoslavne zajednice, Ilije Ivaniševića za koju su projekte potpisali Stjepan Škrobić i Alija Lutva 1908. godine.[491]

Kao što je ranije istaknuto, najveći dio korpusa privatnih novogradnji u Sauerwaldovoj i Glavnoj ulici činili su objekti kombinirane namjene uz poneku novogradnju isključivo poslovne ili pak isključivo stambene funkcije. Kad je riječ o reprezentativnosti i stilskim značajkama, većina ih spada u ranije spomenutu kategoriju tipiziranih gradnji klasicizirajućih značajki. Tu spadaju trgovina Ivana Mušanovića iz 1905. i novogradnja stambene kuće Savić iz 1902. Za oba je objekta projekte potpisao Knežić. Reprezentativniji i stilski zanimljiviji primjerci realizirani su uglavnom za ugledne poduzetnike iz krugova pravoslavne zajednice ili za istaknute vjerske ličnosti.

Glavna ulica

Stambeno-najamna zgrada obitelji Peško na Luci jedan je od najimpozantnijih primjera arhitekture kombinirane namjene u ovom razdoblju na tlu Mostara. U pogledu oblikovnih i stilskih značajki vanjštinom nije osobito zanimljiva, ali je secesijski biomorfni oslik zidova stubišta vrijedan spomena. Ništa od dokumenata vezanih uz gradnju, nažalost, nije sačuvano u županijskom arhivu. Ponešto iz objavljenih dijelova dnevnika Miroslava Loosea, a prvenstveno na temelju *Zapisnika sa sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937*[492] doznajemo da je se izvorno radilo o jednokatnici. Prizemlje je, kao što je uobičajeno, bilo rezervirano za poslovne funkcije, a kat za stanovanje te je drugi kat dograđen 1930-ih. Među ostalim zgradama srodne distribucije funkcija u ovom dijelu grada, izdvaja se, prije svega, dimenzijama. U razradi je pročelja kombinirano rustikalno prizemlje s decentno raščlanjenim prvim katom. Na isti je se oblikovni jezik oslonila dogradnja iz 1930-ih.

[490] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[491] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[492] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa)

Na Luci je se nalazila i neorenesansna stambena kuća Vlatka Bilića realizirana prema Knežićevim projektima od 12. lipnja 1901.,[493] a za istu obitelj Knežić je projektirao još nekolicinu objekata: trgovinu Dušana i Milana Bilića također u Glavnoj ulici 1907., kuću Luke Bilića u Predhumu 1900. i stambenu kuću Pere Bilića na Velikoj tepi 1899.[494]
U istom se dijelu Glavne ulice nalazila i kuća Stevana Kovačine izvedena prema projektu Petra Zadre iz kolovoza 1916.,[495] dimenzijama i arhitektonskom koncepcijom impozantna, ali stilski nezanimljiva jednokatnica.

Na Luci je 1911./12. srušen dotrajali poslovni objekt radi dogradnje postojeće stambeno-najamne zgrade i novogradnje stambene jednokatnice na prostranoj zemljišnoj parceli Save Šantića. Projekti su Knežićevi. Dokumentirani opisi zahvata[496] ilustriraju primjenu odredbi *Građevnoga zakonika za Mostar* vezanih uz financiranje ovakvih zahvata.[497] Novogradnju Šantićeve kuće vrijedno je spomenuti kao još jednu zanimljivu kombinaciju impozantne historicističke cjeline fasade i plošne florealne ornamentike.

Unatoč činjenici da nije sačuvana projektna dokumentacija za sve privatne novogradnje u ovom dijelu Glavne ulice, na temelju materijalnih ostataka građevina i nekolicine zgrada koje su nakon rata obnovljene, može se zaključiti da je na Luci bila poprilična koncentracija stambenih i stambeno-najamnih zgrada u vlasništvu gradske elite o čemu svjedoči i ranije spomenuti gruntovni uložak.[498] Tu je se, sudeći prema položajnom planu, nalazila i stambena kuća Alage Pekušića realizirana prema Knežićevim projektima iz 1902.,[499] a činjenica da nije navedena na gruntovnom ulošku svjedoči da je on načinjen ranije na temelju čega se i stambeno-najamna zgrada obitelji Peško na Luci može datirati prije 1902. U istoj četvrti bila je u susjedstvu zemljišta obitelji Dokić, i kuća Ilije Grkovića, još jednoga pravoslavnog poduzetnika koji je se, uz članove obitelji Peško, Jelačić, Šantić, Šain i Dokić, našao među suosnivačima Prve srpske banke u Mostaru 1903.[500] Kuća je realizirana prema Knežićevim projektima dovršenim 25. rujna 1899.[501] Spaljena je 1990-ih, a ruševni ostaci su još uvijek na izvornoj parceli.

[493] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[494] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[495] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[496] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12
[497] Ukoliko se radilo o rušenju objekata radi proširenja ulica, utoliko su vlasti financirale zahvat i isplaćivale određene svote zemljoposjedniku, a ukoliko se radilo o rušenju na inicijativu vlasnika radi pregradnje ili novogradnje, utoliko bi vlasnik, kao i u ovom slučaju, sam snosio troškove predradnji.
[498] Str. 157
[499] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[500] Berić, 2001: 104
[501] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10

Cjelovita je projektna dokumentacija zajedno s položajnim planom sačuvana za stambenu kuću Jusufa Žujevića u Glavnoj ulici realiziranu prema Knežićevim projektima potpisanim 16. ožujka 1899. Na Velikoj tepi, prostoru namijenjenom prvenstveno poslovnim aktivnostima gdje su u osmanlijskom periodu bile koncentrirane isključivo aktivnosti vezane uz čaršiju, sagrađen je popriličan broj poslovnih objekata i to uglavnom prema Knežićevim projektima. Valja spomenuti, primjerice, trgovinu R. Perina za koju je Knežić potpisao projekte 3. lipnja 1901.[502] ili pak još jednu poslovnu zgradu Mihe Peške za koju su projekti iz svibnja 1912.[503] Unatoč činjenici da je ovaj dio Glavne ulice bio rezerviran, dakle, gotovo isključivo za poslovne aktivnosti, sagrađen je tu i pokoji objekt isključivo stambene namjene kao što je kuća Pere Gvozdenovića.[504]

Objekte isključivo poslovne namjene odlikovala su tipizirana i često astilska rješenja. To je bio slučaj s fotografskim atelijerom Knežićevoga oca iz 1905. ili pak dućan L. Tomića na Carini iz 1902. U tom je kontekstu osobito vrijedno istaknuti trgovinu u vlasništvu obitelji Kajtaz[505] na Kujundžiluku za koju je Knežić projekte potpisao 1905.[506] Odlikuje ju neorenesansno pročelje s pokojim secesijskim elementom dekoracije kao što su rubno aplicirane maske i viseća florealna ornamentika. Svjedoči i o tome da su vlasnici trgovine spadali među imućnije građane.

Među građevinama isključivo rezidencijalne namjene na prostoru Glavne ulice i okolnih sokaka, reprezentativnošću je se isticala kuća Luke Dokića također uglednoga člana pravoslavne zajednice, locirana u Novoj ulici,[507] a realizirana prema Knežićevim projektima iz 1913.[508]

U sjevernom je dijelu Glavne ulice realizirano nekoliko reprezentativnih privatnih novogradnji među kojima je se isticala kuće Ljube Oborine izvedena prema Knežićevim projektima iz studenoga 1899.[509] Tu je se nalazila i kuća Saliha Hadžiomana.[510] Važna je zbog cjelovito očuvane projektne dokumentacije i detaljnoga građevnog opisa, ali i još jedne ilustracije Knežićeve crtačke vještine.

[502] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[503] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[504] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11: Knežićevi projekti iz 1899.
[505] Kajtaz Hadžiđul-beg
[506] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[507] Ulični potez koji spaja Trg Musalu s Glavnom ulicom na sjeveru.
[508] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[509] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12
[510] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12: U ovom slučaju, kao i u ranije spomenutom primjeru kuće Šantić na Luci, građevni opis i plan zahvata (iz 1911.) sadrži informacije o tome da se kao dijelu predradnji realizaciji projekta za kuću (iz 1912.) moralo pristupiti rušenju ranijega objekta istoga vlasnika što je sam financirao.

Spomenute građevine nisu sačuvane u izvornom obliku. U istom dijelu grada postoji nekoliko stambenih i stambeno-najamnih objekata za koje projekti nažalost nisu pronađeni, ali cjelovitost njihovoga materijalnog stanja omogućuje neometan uvid u stilske značajke. Osobito je vrijedna jednokatna stambena kuća, jedan od najdorečenijih primjeraka pročišćenoga rječnika secesije u stambenoj arhitekturi Mostara ovoga razdoblja za koji, prema natpisu s godinom na pročelju, možemo znati da je dovršen 1904. U neposrednoj je blizini nekolicina stambeno-najamnih jednokatnica i dvokatnica u nizu koje se stilski nadovezuju na dominantne tendencije opisane pri analizi primjeraka srodne namjene u ostatku grada.

Na Bašćinama[511] je u ovom razdoblju izgrađena nekolicina jednokatnica kombinirane ili isključivo stambene namjene. Projekti su sačuvani za jednokatnicu s okućnicom i vrtom u vlasništvu Jusufa Efice[512] i jednokatnu zgradu Osmana Kapetanovića s mesnicom u prizemlju i lokalom na prvom katu za koje je Knežić projekte izradio u suradnji s Alijom Lutvom, a potpisani su 27. travnja 1899.[513]

Jedna od gospodarski zasigurno najpotentnijih mostarskih obitelji na prijelazu stoljeća bili su Jelačići, članovi pravoslavne zajednice, vlasnici vinarije i jedni od zaslužnijih inicijatora osnivanja Prve srpske banke u Mostaru 1903.[514]

S obzirom na to da su bili vlasnici čitavih blokova stambeno-najamnih zgrada u Glavnoj ulici i to ponajviše u njezinom dijelu u okolici križanja sa sporednom, današnjom Ulicom Drage Palavestre, a ni za jednu od njih, u manje ili više cjelovitom stanju očuvanih jednokatnica, nisu pronađeni projekti, može se pretpostaviti da se radi upravo o zgradama koje su izvorno realizirane za Jelačiće. Jedina realizacija za braću Jelačić, Đorđa i Ristu, za koju je bilo moguće pouzdano utvrditi arhitekta i godinu gradnje reprezentativna je najamna jednokatnica po stilskim značajkama svrstiva u kvantitativno najširu skupinu kombinacija historicističkih fasada i eklektičnih kombinacija klasicizirajućih i secesijskih elemenata artikulacije pročelja za koju je projekte potpisao Karl Kneschaurek u prosincu 1904.[515] Na svim su dijelovima projektne dokumentacije, uz arhitekta, potpisani Đorđe i Risto Jelačić, a

[511] Ulaz u područje Staroga grada sa sjeverne strane
[512] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10: Knežićevi projekti iz 1899.
[513] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[514] Detaljno o gospodarskim i kulturnim aktivnostima članova obitelji Jelačić u tekstu Jagode i Šemsudina Zlatka Serdarevića „Jelačići: stare srpsko-pravoslavne porodice iz Mostara“ objavljenom u časopisu *Most* (br. 132-133; nova serija: 43-44, god. 26, studeni-prosinac, 2001.)
[515] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10. (Kneschaurek je u Mostaru proveo tri godine: od 1902. do 1905. Uz kuću Jelačić, projektirao je Kastel Kasarnu, 1902. U studenom 1905. vratio se u Sarajevo gdje je bio zaposlen kao inženjer pri Građevnom odjeljenju Zemaljske vlade. Podaci pronađeni u personalnom listu arhitekta u Arhivu BiH u Sarajevu, a navedeni i na popisu arhitekata i inženjera aktivnih na tlu Bosne i Hercegovine u razdoblju austrougarske uprave u knjizi Nedžada Kurte „Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila“, str. 349).

uz dokumente je priložena i građevinska dozvola od 30. siječnja 1905. s potpisom tadašnjega gradskog inženjera, Dragutina Köhlera. Radi se, dakle, o jednom od rijetkih primjeraka privatne novogradnje iz ovoga razdoblja za koju projekte nije izradio Đorđe Knežić, a s obzirom na to da je Kneschaurek u Mostaru boravio od 1902. do 1905., možebitno je izradio projekte za još neke od spomenutih zgrada u vlasništvu ove obitelji. Kasnije je u njoj bila ljekarna, a danas zgrada nažalost više ne postoji.

9.4. Zaključni osvrt na okolnosti izgradnje objekata privatne namjene

Korpus stambene i stambeno-najamne arhitekture Mostara iz razdoblja austrougarske uprave gradom po stilskim značajkama ne odudara od konteksta ostatka onodobne Bosne i Hercegovine. S obzirom na sklonosti najvećega dijela naručiteljske klijentele koja je potjecala iz redova mostarske srpsko-pravoslavne zajednice, ovaj segment arhitektonske baštine Mostara u puno se većoj mjeri nadovezuje na srednjoeuropske stilske obrasce odudarajući tako od tendencija koje su bile zastupljene u javnoj arhitekturi istoga razdoblja, a reflektirale su ambicije Kallayeve kulturne misije na tlu Bosne i Hercegovine. Za razliku od nekih drugih regionalnih središta Bosne i Hercegovine, u Mostaru, s obzirom na ideološka opredjeljenja gradske elite, u arhitekturi privatne namjene srednjoeuropska je linija kasnoga historicizma i secesije daleko zastupljenija od manifestacija različitih evolutivnih stupnjeva neomaurskoga stila.

Urbanistička osnova definirana regulacijom ortogonalne i radijalne ulične mreže na desnoj obali Neretve uz proširenja glavnih prometnica na lijevoj obali tijekom 1880-ih i 1890-ih postavila je potreban okvir nesmetanoj izgradnji stambenih i stambeno-najamnih objekata pri čemu su kao relevantan oslonac poštivane odredbe Građevinskoga reda za Mostar donesenoga 1889. o pitanju intervencija na postojećim parcelama, modela regulacije vlasničkih odnosa prilikom proširenja ulica, odnosa novogradnji prema uličnoj liniji, upotrebi odgovarajućih materijala s obzirom na zadane propise Zemaljske vlade, katnosti privatnih novogradnji i načinima povezivanja na gradsku infrastrukturnu mrežu. Na taj su način europski standardi stanovanja implementirani u Mostaru i reflektirani ne samo u vidu stilskih i oblikovnih značajki novogradnji, nego i njihovih prostornih dispozicija i odnosa prema urbanističkoj matrici.

Stilski je pluralizam europske arhitekture na prijelazu stoljeća u puno većoj mjeri zastupljen u arhitekturi jednokatnih stambenih vila s okućnicama u alejama oko Rondoa na desnoj obali Mostara, a arhitektura je objekata kombinirane stambeno-najamne funkcije na lijevoj obali stilski unificirana, nerijetko oblikovno tipizirana i gotovo u potpunosti, brojčano i oblikovno, reflektira činjenicu da joj je izgradnja uvjetovana potrebom za udomljavanjem novopridošloga činovničkog sloja.

Dekorativne, a rjeđe prostorne reminiscencije na autohtonu graditeljsku baštinu također su, kao i u ostatku Bosne i Hercegovine, prisutne na građevinama isključivo stambene namjene, a tip stambeno-najamne zgrade nije imao referencijalnoga uporišta u domaćoj

arhitekturi s obzirom na to da se takav oblik kombinacije arhitektonskih funkcija ranije nije javljao na tlu Bosne i Hercegovine.

Specifičnost je Mostara u kontekstu govora o ovom segmentu arhitektonske baštine činjenica da je gotovo čitav njezin korpus realiziran prema projektima tadašnjega građevinskog tehničara Đorđa Knežića koji je, kao predstavnik mlađe generacije arhitekata ovoga razdoblja, prigrlio srednjoeuropsku modu stilske heterogenosti početka XX. stoljeća i to, u najosebujnijim oblicima, surađujući s predstavnicima pravoslavne zajednice u Mostaru za koju je projektirao i dva školska objekta u stilskim sintezama kasnoga historicizma i secesije.

Početne faze njegovoga opusa, nakon završetka Državne tehničke škole u Sarajevu, vezane su uz Mostar nakon čega je svoj put nastavio na funkciji gradskoga inženjera u Tuzli gdje je se, u odnosu na europska zbivanja prilično zakašnjelo, počeo usmjeravati prema zrelijim i dorečenijim vidovima secesijskoga rječnika, odmičući se od eklektične oduševljenosti svim dostupnim vidovima stilskih obrazaca prisvojenih iz zapadnih kulturnih krugova koji su u Bosnu i Hercegovinu pristizali s novom vlašću tijekom njegovoga školovanja.

10. Arhitektura Mostara u razdoblju između dvaju svjetskih ratova

10.1. Osvrt na objavljenu literaturu i dostupnost arhivske građe

Drukčiji administrativni okviri i posljedično drukčija organizacija građevinske djelatnosti na području Hercegovine u razdoblju iz naslova, u odnosu na period austrougarske uprave, odredili su i u mnogočemu različit pristup građi, bilo da se radi o dokumentima ili o materijalnim ostacima građevina. U oba je slučaja sustavna dostupnost bila slabije zajamčena nego u obradi građe iz ranijega razdoblja. Polazišna je točka istraživanja ponovno bio županijski arhiv u Mostaru, a terenski je rad dao osjetno manje rezultata s obzirom na ruševno ili znatno izmijenjeno stanje većega dijela objekata. Stoga su u većoj mjeri korištene arhivske fotografije. Uspješnosti ulaženja u trag projektima, koji nisu pohranjeni u mostarskom arhivu ili su uništeni prilikom bombardiranja zgrade, u prilog nije išla činjenica da je i arhiv splitske općine stradao u požaru 1943. godine.[516]

Uz dostupne projekte i fotografije, korišteni su zapisnici sa sjednica Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljenja Gradskoga poglavarstva u Mostaru, dokumentacija fonda Udruženja diplomiranih tehničara s dosjeima pojedinih protagonista izgradnje onodobnoga Mostara koji se dotiču i osobnih i profesionalnih životopisa,[517] a za raniji period nisu bili dostupni u ovom obliku[518] te su značili iznimno vrijedan izvor. Objavljena literatura, u kontekstu čijih predmetnih okvira bi se mostarska arhitektura ovoga razdoblja trebala promatrati, mahom se tiče pregleda regionalnih arhitektonskih tendencija[519] ili monografskih studija vezanih uz pojedinačne opuse.[520] Nadalje, nekolicina objavljenih istraživanja koja su priskribila polazišne točke vezana je uz uži okvir onodobne bosanskohercegovačke

[516] Tušek, 1994: 10

[517] U ovome pogledu najcjelovitije je očuvan dosje građevinskoga tehničara Sulejmana Demirovića. Uz evidenciju sudjelovanja u izvedbi svih značajnijih objekata koje su projektirali, uz Miroslava Loosea, dva najaktivnija tehničara: Petar Boras i Marko Krezić, u Demirovićevom dosjeu pohranjeni su osobni dokumenti, putni nalozi koji svjedoče o posjetama Tehničkom odjeljenju banske uprave u Splitu i zdravstveni kartoni njegove djece.

[518] Pandan su im bili personalni listovi sačuvani u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

[519] Premerl, Tomislav: *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989; Mahečić-Radović, Darja: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih = Modern architecture in Croatia 1930's*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2007.; Manević Zoran [et al.]: *Arhitektura XX vijeka*, Prosveta (nakladnički niz: *Umjetnost na tlu Jugoslavije*), Beograd, 1986., Blagojević, Ljiljana: *The Elusive Margins of Belgrade Architecture (1919 – 1941)*, Cambridge, Massachusetts, 2003

[520] Čorak, Željka: *U funkciji znaka: Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.; Paladino, Zrinka: *Lavoslav Horvat. Kontektualni ambijentalizam i moderna*, Meandarmedia, Hrvatska akdemija znanosti i umjetnosti, Hrvatski muzej arhitekture, Zagreb, 2013.

arhitektonske produkcije[521] ili pak ranije sabranih kataloških kompendija značajnih imena i djela u ranijim državotvornim i upravnim jedinicama kojima je ovaj teritorij pripadao i u kojima se sporadično navode angažmani protagonista regionalne arhitektonske scene i njihova ostvarenja u Mostaru.[522]

U ranijim poglavljima obilato citirane spoznaje Nedžada Kurte[523] i Ibrahima Krzovića[524] s povezanim referencama na angažman Jurja Neidhardta i njegovih suvremenika u zanimljivom kontinuitetu razvoja nacionalne arhitekture, u ovom su razdoblju nažalost rijetko posvjedočene na razini čitave Bosne i Hercegovine i Mostara. Uzrok je nemogućnost sustavnoga dijaloga moderne arhitekture s tradicijom uvjetovana relativno kratkim periodom društveno-političke stabilnosti teritorija. Izuzev nekoliko izoliranih angažmana značajnijih arhitekata iz regije čiji su rezultati ranije publicirani,[525] izuzevši također i progresivnost njihovih rješenja, Mostar je se nastavio nositi s provincijalnim značajem teritorija kojega je bio središte i u ovom dijelu svoje povijesti. Sustavna kontekstualizacija aktivnosti Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljenja Gradskoga poglavarstva u Mostaru u razdoblju između 1919. i 1941. još uvijek se nije dogodila čemu u pozadini stoje brojni razlozi. Arhivska je građa raspršena po fondovima različitih arhiva diljem centara i periferija ranijih administrativnih okvira kojima je ovo područje pripadalo. U nekim slučajevima, zbog nesusretljivosti i sumnjičavosti djelatnika pojedinih instanci čiji arhivi vrlo izgledno čuvaju detalje o urbanističkim i arhitektonskim zamislima koje nisu realizirane, jednom dijelu izvorne dokumentacije nije bilo moguće pristupiti.[526] U relevantnoj i dostupnoj periodici sistematizirane su legislativne predispozicije administrativne organizacije teritorija, ekonomskih i demografskih prilika koje su diktirale potrebe za izgradnjom i sustavnom urbanističkom regulacijom grada koji, i u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, nastavlja biti upravnim, gospodarskim i kulturnim središtem regije. Jednako tako, sačuvana zbirka zapisnika sa sjednica Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljka Gradskoga poglavarstva iz

[521] Milošević, Predrag: *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji (Sarajevo 1918–41)*, Prosvjeta, Foča, 1997. i Vidaković, Siniša: *Arhitektura javnih objekata u Banjaluci (1918.-1941.)*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2006.

[522] *Srpska arhitektura 1900. – 1970.*, katalog izložbe, Muzej savremene umjetnosti, Beograd, 1972.

[523] U knjizi *Arhitektura Bosne i Hercegovine: Razvoj bosanskoga stila*, ali i u doktorskoj disertaciji o arhitekturi secesije u Sarajevu.

[524] Ovo se osobito odnosi na poglavlje *Geometrijske tendencije i put ka modernoj arhitekturi* u knjizi *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004. (str. 163 – 178) i poglavlje *Secesija i bosanski slog* (str. 185 – 197) u istoj knjizi. U potonjem dijelu studije, autor između ostaloga prepoznaje značaj studijskih putovanja Ernsta Lichtblaua po Bosni za buđenje interesa za autohtonu arhitekturu u kasnijim radovima domaćih projektanata.

[525] Navedeni su u bilješci broj 519.

[526] Najznačajniji primjer od istaknutih u tekstu je ideja o gradnji katoličke katedrale na središnjem trgu zapadne obale Mostara, Rondou (današnjem Trgu hrvatskih velikana) o čemu će detalji biti doneseni u kasnijim dijelovima teksta.

prve polovine 1930-ih omogućila je neposredan uvid u prilike koje su odredile odnos potreba za infrastrukturnim, urbanističkim i arhitektonskim preinakama i njihovih provedbi u djela.

Koliko je se god ovo razdoblje mostarske arhitektonske povijesti, u rijetkim publikacijama koje ga spominju, svodilo pod zajednički nazivnik stagnacije,[527] situacija nije bila jednoznačna. Prije svega, valja uzeti u obzir status Sreza Mostar u okviru Primorske banovine, koja mu je, sa središtem u Splitu tijekom većega dijela razdoblja bila nadređena administrativna jedinica,[528] kao i ekonomske mogućnosti osigurane gradskim budžetom. Osvjedočene su potrebe ipak, ako je suditi prema idejama zabilježenim u dostupnoj dokumentaciji, kvantitativno premašivale realizacije. Unatoč tome, neke od nerealiziranih ideja zanimljiv su dio rekonstrukcije odnosa kontekstualnih odrednica arhitektonske slike Mostara u razdoblju između dvaju svjetskih ratova i onoga što nam je u urbanom krajoliku ostavila u naslijeđe.

[527] Pašić, 2005: 82-83

[528] Informacije o infrastrukturnim zahvatima i obnovi prometnica na području Hercegovine razmjerno su rijetke u *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije*, uglavnom donesene kumulativno i vezane uz razmještaj dužnosnika po pojedinim tehničkim odjeljenjima sreskih oblasti: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 268., god. XX, Beograd, 22. 11. 1938., str. 1-2 (*Ministarski dekreti*)

10.2. Društveno-politički kontekst, mogućnosti, administrativni okviri i ključni protagonisti izgradnje

Nakon Prvoga svjetskog rata i Krfske deklaracije, Bosna i Hercegovina je Prvoprosinačkim aktom 1918. postala dijelom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.[529] Do 1924. godine, teritorijalna je organizacija zemlje bila u okvirima parametara naslijeđenih iz prethodnoga režima, odnosno šest okružnih oblasti (bihaćke, mostarske, sarajevske, travničke, tuzlanske i vrbaske) kojima je nadređena bila Centralna uprava za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu.[530] Mostar je bio središte svoje oblasti. Administrativni sektori Centralne uprave za Bosnu i Hercegovinu su bili: sudstvo, unutrašnja uprava, zemljoradnja, socijalna politika, religijski i društveni poslovi. Nakon 1929., kada je ustav ukinut, a državna zajednica preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju, zemlja je administrativno podijeljena na banovine, koje nisu ovisile o naslijeđu ranijih povijesnih modela uprave, pa su se određeni dijelovi Bosne i Hercegovine našli u administrativnim jedinicama zajedno s dijelovima okolnih zemalja.[531] Tako je prostor Hercegovine pripao Primorskoj banovini kojoj je sjedište bilo u Splitu.[532] Reorganizacije režimskih konstelacija tijekom prva dva turbulentna desetljeća XX. stoljeća, generalno nepovoljne ekonomske[533] i demografske prilike ostavile su posljedice na potrebu za značajnijim urbanističkim intervencijama i izgradnjom kapaciteta arhitekture javne i privatne namjene.

Prema popisu stanovništva Kraljevine SHS, u Okrugu Mostar živjelo je 265 998 ljudi, a u gradu Mostaru 18 176.[534] Deset godina kasnije Srez Mostar imao je 83 190 stanovnika, od

[529] Čaušević, 2005: 256
[530] Šišić, 1920: 268
[531] Ibrahimagić, 1998: 57
[532] Između 1939. i 1941. Mostar je pripadao Banovini Hrvatskoj, a u vrijeme NDH bio je središte Velike župe Hum.
[533] U glasilima iz centra Primorske banovine vijesti o stanju u Hercegovini mahom su vezane uz teške ekonomske prilike. Dobra je ilustracija *Organizacija prehrane u Hercegovini: Usljed nezapamćene suše u Hercegovini se spremaju ove godine crni dani – Konferencija radi prehrane naroda* u *Jadranskom dnevniku* (br. 193., god. II, 19. kolovoza 1935., str. 3). Tekst donosi uvid u višegodišnje opadanje životnoga standarda hercegovačkoga stanovništva koje je 1930-ih kulminiralo s prirodnim nedaćama. S druge strane, oglasi o javnim radovima na području Hercegovine tijekom oba desetljeća najvećim su dijelom obilježeni prijekim potrebama (*Djelatnost Tehničkog odjeljenja Banske uprave*, u: *Novo doba*, 17. 8. 1934., str. 5. ili oglašene potrebe Tehničkoga odjeljenja u Mostaru u rubrici *Licitacije i objave* u istoimenom glasilu tijekom 1930-ih). Jednako tako, niz ilustracija načina na koji se dolazilo do materijala i osoblja za pojedine gradnje može se pronaći u tiskanim dokumentima sačuvanim uz projekte u fondu Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljenja mostarskoga županijskog arhiva o čemu će više riječi biti vezano uz pojedinačne slučajeve realizacije projekata.
[534] Od ove brojke, u gradu je bilo 5102 pravoslavna žitelja, 4835 rimokatolika, 29 grkokatolika, 20 evangelika, 8009 muslimana, 187 Židova i još 3 stanovnika koja nisu deklarirala religijsku pripadnost. Podaci iz: *Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, Državna štamparija Sarajevo, 1932., str. 174.

čega ih je 20 295 živjelo u gradu.[535] Tomu valja pridodati i činjenicu da su urbanistička osnova i smjernice za teritorijalno širenje grada naslijeđeni iz austrougarskoga perioda. Funkcije su objekata javne arhitekture dobrim dijelom ostale srodne izvornima, a u skladu sa svime navedenim i kadar koji je većinskim udjelom punio redove Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljenja činili su tehničari lokalnoga podrijetla. Nemali ih je broj, razumljivo, nastavio raditi u spomenutim organima gradske uprave nakon kraja Prvoga svjetskog rata i smjene vlasti. Jednako tako, tijekom cijeloga razdoblja zadržane su formalne restrikcije iz austrougarskoga perioda vezane uz odmake novogradnji od ulične linije, katnost i priključke na gradske infrastrukturne sustave.[536] Tehničko odjeljenje banske uprave, kojemu je nadređeno bilo Ministarstvo građevina u Beogradu, priskrbilo je institucionalni okvir poslovima izgradnje i infrastrukturne regulacije pojedinih dijelova Banovine. Okružni tehnički odjeljci i njihove građevinske sekcije u modelima ustroja i teritorijalne nadležnosti zadržali su parametre iz razdoblja austrougarske uprave.

Stupanj demografskoga rasta u Mostaru i u većem dijelu ostatka regije bio je niži nego u austrougarskom razdoblju, okviri urbanističkoga i arhitektonskoga razvoja hercegovačkih gradova već su bili definirani, a prostorni kapaciteti za rezidencijalne i javne funkcije osigurani u većoj mjeri nego što će u ovoj fazi razvoja regije biti potrebno. Logična je posljedica da značajnih urbanističkih intervencija ni arhitektonskih pothvata nije bilo ni u približnoj mjeri kao u razdoblju austrougarske uprave. Potpuna se stagnacija, međutim, također ne može postaviti kao slika zbivanja u ovom sektoru. Građevinska sekcija mostarskoga Tehničkog odjeljenja, u kojoj su dijelom nastavili raditi ljudi koji su bili aktivni i u prethodnom razdoblju, bila je ponajviše aktivna u poslovima adaptacija ranijih prostornih kapaciteta za nove potrebe, proširenjima i nadogradnjama, nekolicini javnih novogradnji i raspravama o generalnom regulacijskom planu za Mostar na sjednicama Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljenja. Cjelovita se urbanistička regulacija ipak nije dogodila ni u ovoj fazi prostornoga razvoja Mostara. Koliko su materijalni okviri dopuštali, održavala je se i nadograđivala prometna infrastruktura i uredila nekolicina gradskih prostora među kojima je svakako ključni primjer mostarski Trg Musala koji je u ovom periodu zadobio značajku središnjega gradskog javnog prostora. Kvantitativno je ključna sastavnica urbanoga tkiva hercegovačkih gradova i u ovome razdoblju arhitektura privatne rezidencijalne namjene, ali uz osjetno manji broj novogradnji nego u ranijem periodu arhitektonske povijesti. Realizacije

[535] Omjeri zastupljenosti pojedinih skupina približno su jednaki onima iz 1921. Podaci preuzeti iz: *Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*, Knjiga II: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Državna štamparija Beograd, 1938., str. 81.
[536] AH, Tehnički odjeljak: Dopis br. 688/37 od 25. 3. 1937. na osnovu članka 2. *Uredbe o zaštiti javnih puteva.*

na polju kolektivnoga stanovanja, s obzirom na općeniti izostanak funkcionalne potrebe za njima i stambeno-najamne gradnje baštinjene iz perioda austrougarske uprave, gotovo posve izostaju, a s njima i mogućnost manifestacija međuratnoga modernističkog funkcionalizma u konceptima socijalnoga stanovanja kakvih je u nekim drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, unatoč opadanju intenziteta izgradnje na razini čitave države, ipak bilo.[537]

Načelna slika stilskih impulsa na razini Bosne i Hercegovine nastavlja se profilirati u vidu stanovitoga dualizma, ali u ovome slučaju drukčijega tipa nego u prethodnom razdoblju. S jedne je strane, naime, prisutan relikt kasnoga historicizma za kojega je jedan od ključnih čimbenika zacijelo spomenuti kontinuitet kadra koji je ostao povezan s aktivnostima pojedinih tehničkih i graditeljskih službi i od kojega je u praksi učila generacija projektanata koja ga je izravno naslijedila. U ovom pogledu prostor Hercegovine ne odudara od širih okvira ovoga dijela Europe, ali je se potpuna afirmacija modernističkih tendencija i socijalno osviještenoga funkcionalizma dogodila tek nakon Drugoga svjetskog rata.[538] Uz preživljavanje historicističkih stilskih odabira, jednako će aktualan impuls biti i secesija osobito primjenjivana na novogradnjama namijenjenim individualnom stanovanju s obzirom na to da je u ovoj funkciji bila najzastupljeniji stil i u prethodnome razdoblju. U kontekstu relativne demografske stagnacije nije bilo reprezentativnih realizacija na polju stambene arhitekture koje bi ilustrirale ovo načelo, ali su neki drugi gradovi u okolini (primjerice Stolac) bili poprišta određenoga vala doseljavanja povratnika iz inozemstva pa primjerci stambenih vila građenih između dvaju svjetskih ratova ponajprije odražavaju stilsku liniju srednjoeuropske secesije. Izuzev dvije dominantne stilske linije, valja upozoriti i na sporadične reflekse ostalih tendencija sa šire bosanskohercegovačke arhitektonske pozornice. Impuls teorijskoga i praktičnoga pokušaja spajanja tradicije s modernim potrebama koji je prvotno zaživio potkraj austrougarske uprave, u razdoblju između dvaju svjetskih ratova u dobroj je mjeri bio zamrznut te ponovno aktualiziran tek potkraj 1930-ih, opet zahvaljujući individualnim naporima. Dekorativni je orijentalizam, s druge strane, održao stanoviti kontinuitet u mnogočemu srodan nastavku primjene vokabulara kasnoga historicizma. Odjeka kasnoga neobizanta, koji je u ovo vrijeme bio aktualan, s obzirom na politički kontekst, i u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine kao jedna od varijanti profiliranja srpskoga nacionalnog stila[539] u kontinuitetu romantičarskih ambicija, na području Hercegovine gotovo da i nema.

[537] Milošević, 1997: 134
[538] Štraus, 1977: 9-10
[539] Pantelić, 1997: 20-21

U kontekstu reprezentativnih javnih ili sakralnih realizacija posve je izostao, ali su dva predstavnika ove i bliskih joj tendencija ipak ostavila svoj graditeljski pečat na tlu Mostara. Momir Korunović je autor dekorativne trodijelne kapije koja je, u autorskoj inačici romantičarskoga ekspresionizma, vodila do stubišta na ulazu u dvorište saborne crkve Svete Trojice. Aleksandar Deroko projektirao je ključni primjerak memorijalne arhitekture u Mostaru iz ovoga razdoblja, spomenik pjesniku Osmanu Đikiću 1934. godine.[540]

Kada je riječ o praktičnim okolnostima i mogućnostima institucionalnih okvira izgradnje, valja iznova ukazati na ekonomsku ugroženost čitave regije koja je u nekoliko navrata tijekom 1920-ih i 1930-ih bila pogođena velikim sušama koje su, razumljivo, oslabile potencijal za eksploataciju ključnih resursa onodobnoga hercegovačkog područja koje je u najvećoj mjeri bilo vezano uz agrarne modele privređivanja.[541] Uz suše i poplave, od elementarnih nepogoda koje su zadesile Mostar u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, potrebu za značajnijim građevinskim zahvatima izazvao je potres koji se dogodio 15. ožujka 1923., a popravci su izvršeni na većini državnih zgrada. S radovima se otpočelo odmah nakon potresa[542], a uključivali su zahvate na meteorološkoj stanici, Biskupskoj palači, Vladičinom dvoru, Trgovačkoj školi, Višoj djevojačkoj školi, Velikoj kraljevskoj gimnaziji, Okružnoj bolnici i Kotarskom sudu[543].

Organi vlasti, počevši od središnjega Ministarstva građevina u Beogradu preko splitske banske uprave do mostarskoga Tehničkog odjeljka su, ovisno o prilikama, poduzimali određene mjere relevantne i za sektor izgradnje.[544] U skladu s time, aktivnosti mostarskoga Tehničkog odjeljka i Građevinske sekcije, osobito vezane uz izgradnju putova, redovito su se nalazile na državnim planskim popisima financiranja javnih radova koji su, između ostaloga,

[540] *Projekat spomenika Osmanu Đikiću*, Politika, Beograd, 10. 2. 1934., str. 8

[541] U sezonama u kojima su joj vremenske prilike išle na ruku, poljoprivredna je djelatnost u Hercegovini nerijetko bila prepuštena neinstitucionaliziranim oblicima proizvodnje i trgovine. Svjedoče o tome vijesti kao što je: *Ne od besa nego zbog teške neimaštine: Od šverca duhana u Hercegovini živi veliki broj sirotinje*, u: *Politika*, Beograd, 11. 4. 1936., str. 17

[542] ABH, GDS – 7, 2755 (1924.): Građevinska sekcija Mostar uputila je *Telegram Građevinskoj direkciji Sarajevo* 16. 3. 1923. u kojem su troškovi potrebnih zahvata procijenjeni na 20 000 dinara. Svota je odobrena tijekom 1924.: *Troškovnik za popravak elementarnih šteta uslijed potresa od 15. 3. 1923.*; Građevinska sekcija Mostar – predmet broj 27:99.

[543] ABH, GDS – 7, 2755 (1924.): Za zahvate na zgradi Kotarskoga suda sastavljen je poseban troškovnik: *Troškovnik za popravak elementarnih šteta uslijed potresa od 15. 3. 1923.*; Građevinska sekcija Mostar, rujan 1923. – predmet broj 27:215, odobreno pri Građevinskoj direkciji Sarajevo 30. 10. 1923.

[544] Ovaj odnos administrativnih instanci i njegove manifestacije u životu hercegovačkih gradova u ovom periodu ukratko je sumiran u tekstu "Inspekciono putovanje bana po bosanskohercegovačkim srezovima", u:*Glasnik Primorske banovine*, god. I, br. 21-22, 1. 11. 1938, str. 222-223. Ban Mirko Buić posjetio je Ljubuški, Mostar, Konjic, Prozor i Jablanicu te se, ponovno preko Mostara, uputio prema Imotskom. Svrha putovanja bila je *izravan kontakt s narodom i to baš u onim srezovima gdje se najviše osjeća potreba da se unaprijedi narodni život.*

mogli poslužiti i kao privremeni okviri zapošljavanja dijela stanovništva.[545] Relevantna organizacijska jedinica za uvid u aktivnosti osoba aktivnih u izgradnji Mostara u ovom periodu je Udruženje diplomiranih tehničara Kraljevine Jugoslavije: sekcija Split, podružnica Mostar.[546] Generalne ekonomske prilike u zemlji naložile su sustavnu kontrolu raspolaganja resursima kada su u pitanju bili poslovi izgradnje i to ne isključivo javnih projekata nego i sakralnih čije je se financiranje evidentiralo uz odgovornost prema svim spomenutim administrativnim instancama. Ilustracije takvoga modela financiranja sakralnih izgradnji na tlu Hercegovine u ovo vrijeme mogu se prepoznati, primjerice, u financiranju faze radova na širokobriješkoj samostanskoj crkvi koja je se odvijala potkraj 1930-ih, a uz novčanu pomoć za građevinske radove, platni je spisak djelatnika sastavljen prema uputama *Pravilnika o hitnom pomaganju pasivnih krajeva* iz 1938.[547] U okvire istih okolnosti mogu se svrstati i načini prikupljanja građevinskoga materijala, primjerice za crkvu svetoga Mihovila u Ostrožcu (1936./37.) čiji je župnik, Darinko Brkić, nakon dobivanja građevinske dozvole i projekata preko Sreskoga načelstva u Konjicu, mostarskoga Tehničkog odjeljka, splitske banske uprave i Ministarstva građevina, od Tehničkoga odjeljka u Mostaru tražio kamen preostao nakon rušenja potpornja željeznoga mosta na Musali što mu je i odobreno.[548] Jednak su put institucionalne korespondencije prošli projekti, građevinske dozvole i poslovi oko pripreme zemljišta i priskrbljivanja materijala za rimokatoličku crkvu u Čapljini (od 1937. do 1939.) ili pak radovi na franjevačkoj rezidenciji u Posušju (od 1937. do 1939.) pri čemu je se u terenskom radu, sastavljanju očevida i projektne dokumentacije od svih zaposlenika Tehničkoga odjeljka ponajviše istaknuo građevinski tehničar Velimir Mandić, a po broju potpisanih i realiziranih projekata ravnopravni mu kolege Petar Boras i Marko Krezić glavninom su aktivnosti bili vezani uz područje Mostara. Uz Miroslava Loosea, Marka Krezića i Petra Borasa, po broju realiziranih projekata osobito u segmentu arhitekture privatne

[545] "Veliki javni radovi za pobijanje nezaposlenosti", u: *Jadranski dnevnik*, Split, br. 11., god. 2, 14. 1. 1935., str. 4

[546] AH, UDTKJ: Arhivski fond donosi uvid u institucionalnu korespondenciju vezanu uz glavninu infrastrukturnih zahvata i prirodu organizacije posla. Od djelatnika Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljenja Mostar od kraja 1920-ih do kraja 1930-ih najaktivniji u posjetama Splitu, provođenju naloga i naloženim terenskim očevidima bio je tehničar Sulejman Demirović. Valja napomenuti da je se formalno konstituiranje mostarske podružnice Udruženja diplomiranih tehničara Kraljevine Jugoslavije sekcije Split dogodilo tek 2. siječnja 1938.: (AH, UDTKJ: *Zapisnik sastavljen 2. januara 1938. u vijećnici Gradskog poglavarstva.* Predmet: konstituirajuća skupština Podružnice Mostar – sekcije – Split – Udruženje diplomiranih tehničara. Predstojnik: Marko Krezić, tajnik: Sulejman Demirović, blagajnik: Vanja Jarovoj). Na ovoj je se sjednici, između ostaloga, raspravljalo i o tome treba li se mostarska podružnica oformiti kao ogranak splitske ili sarajevske sekcije te je zaključeno da će korespondirati s administrativnom podjelom zemlje na banovine. Do siječnja 1938. djelovali su kao privremeni okružni odbor.

[547] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/3: *Pravilnik o hitnom pomaganju pasivnih krajeva* priložen uz planove radova i raspodjele djelatnika na širokobriješkoj crkvi u drugoj polovini 1930-ih.

[548] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/3

namjene, najznačajnije ime je Hinko Marašek koji u Mostaru nije bio član nijedne strukovne udruge. Od svih zaposlenika Građevinske sekcije, registriranu samostalnu graditeljsku djelatnost imao je Luka Buljan[549].

Tijekom 1920-ih nekoliko projekata i adaptacija stambenih kuća izveo je Petar Zadro. U drugoj polovini 1930-ih i početkom 1940-ih na snimkama postojećega stanja pojedinih graditeljskih cjelina, položajnim planovima i kartama često se javlja potpis tehničara Dušana Milića, a važno je ime i Marko Kovačina, inženjer koji je nadgledao izvedbu većine Looseovih projekata. Značajno je spomenuti i Dragu Iblera, Lavoslava Horvata, Bogdana Nestorovića, Stjepana Podhorskoga i Luju Karlovskoga koji su u Mostaru iza sebe ostavili po jednu arhitektonsku realizaciju ili nadogradnju postojećega objekta.

[549] ABH, GDS – 57, 1379 (1923.): *Luka Buljan – uvjerenje za učestvovanje na javnim licitacijama* (Sarajevo, 23. 2. 1923.)

10.3. Urbanističke regulacije (ideje i realizacije)

Ako uzmemo u obzir funkcionalne i kulturološke implikacije teritorijalnoga širenja grada i u ovome se razdoblju nastavlja stanoviti dualizam „istoka“ i „zapada“. Arhitektonsko naslijeđe, imajući u vidu i smanjene potrebe, ponovno nadograđuje sliku. Tvrdnju cjelovito oprimjeruje regulacija Trga Musala. Hotel Neretva, za kojega je autorstvo početnoga projekta okvirno razjašnjeno,[550] nalazi se preko puta Gradskoga kupališta na kojem je Miroslav Loose dokazao svoje projektantske dosege u izvedbi Tönniesovoga Građevinsko-dioničarskog poduzeća iz Sarajeva. Loose će, u suradnji s Markom Kovačinom, tijekom prve polovine XX. stoljeća na spomenutom hotelu izvesti nekolicinu pregradnji i adaptacija prilagođavajući prvotne Knežićeve pregradnje iz prvoga desetljeća XX. stoljeća novim funkcionalnim i prostornim zahtjevima.[551] Sudeći po dostupnim dokumentima sam je, na sjevernom dijelu trga 1930-ih, projektirao Vakufsku kuću. Središnji je prostor jednokatna zgrada s kupolom koja je vjerna preslika one na zgradi Gradskoga kupališta čiji se konstruktivni sustav i veći dio tlocrtnoga rasporeda oslanjaju na osmanlijski hamam u neposrednoj blizini, na današnjem Trgu 1. maja. Uz nju je, u suradnji s drugim članovima Tehničkoga odjeljka, projektirao ugaone trgovine s referencama na čist i geometrijski simplificiran orijentalni vokabular.

Prethodno inicijativama oko podizanja Vakufske kuće, Miroslav Loose realizirao je 1929. projekt uređenja Trga Musala parkom s fontanom u središtu i pristupnim stubištem uz kojega će osam godina kasnije biti postavljena javna slavina flankirana dekorativnim obeliscima, a izvest će je lokalni klesar Grgo Vidović.[552] Rasvjetni su kandelabri dovršeni u kovačkoj radionici Josipa Markulina 1936.,[553] a park je omeđen ogradom od kamena tesanca.[554] Trg je tako prostorno i vizualno dobio značaj središnje točke provedenoga stupnja urbanističke regulacije te će ga zadržati u kolektivnoj memoriji Mostara tijekom većine preostalih desetljeća XX. stoljeća. Loose je, s druge strane, imao na umu srodan plan i za spojnicu austrougarskih stambenih četvrti na zapadnoj obali, Trg Rondo.[555] Danas je ovaj

[550] Str. 78.-79.
[551] Str. 114.-115.
[552] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora održane 25. veljače 1937.*, Akt. 10327/36. Slavina je podignuta u čast preminulom gradonačelniku Alajbegoviću (kao *spomen česma*)
[553] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Projekt kandelabara od kovanih gas-cijevi uz ponudu i predračun.
[554] AH, UDTKJ: sačuvani su troškovnici za radove na kamenoj ogradi, fontani, stubištu slavini i kućici za čuvara parka. Priložena je evidencija isplate građevinskom poduzetniku Salki Hajroviću koji je radove na uređenju parka izvodio s još dvojicom suradnika, a s Looseom će nastaviti surađivati na izvedbi i opremanju Vakufske kuće zajedno s Đorđem Ostojićem.
[555] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): rasprave o urbanističkoj regulaciji koja bi obuhvatila rješenje središnje površine Trga Rondo na Looseovu inicijativu su bile

prostor od ključnoga značaja kao prometno čvorište zapadne obale Mostara, a 1930-ih je još uvijek funkcionirao kao primarno rezidencijalna zona. Izuzev Kavane Rondo koja će 1939. biti nadograđena na dijelu biskupijske čestice, sve su građevine bile privatne vile s okućnicama.

Nakon što je 1894., prema projektima Miloša Komadine, bio dovršen franjevački samostan uz Lorenzonijevu crkvu svetih Petra i Pavla, ona više ni neformalno nije bila tretirana kao katedralna. Biskup Paškal Buconjić otkupio je zemljište na Rondou[556] od grada još 1901.,[557] a istovremeno je počeo prikupljati sredstva i materijal za gradnju katedrale na tom mjestu. Ova je okolnost vjerojatno bila jedan od čimbenika koji su sputavali slobodu u prostornom reguliranju površine. Sudeći prema točkama dnevnoga reda i raspravama na sjednicama Građevnoga odbora iz prvoga tromjesečja 1934., Sulejman Demirović je ipak bio glasniji od Loosea u zagovaranju konkretnih inicijativa od kojih su neke provedene u djelo. Radilo je se, međutim, isključivo o proširenjima šest aleja koje radijalno izlaze iz središnje površine.[558] Karta Mostara koju je Loose izradio 1942. godine kao i sačuvani dijelovi ranijih planova Dušana Milića iz 1932. pokazuju da je svih planiranih šest aleja probijeno i priključeno ortogonalnoj prometnoj mreži prije Drugoga svjetskog rata. Na taj je način ovaj kružni tok postao svojevrsno sjecište ključnih prometnih pravaca u gradu što nastavlja biti do danas. Loose je na parceli, koja je pripadala biskupu mostarsko-duvanjskom, u prosincu 1939. godine projektirao nadogradnju ugostiteljskoga objekta, Kavane Rondo koja je postojala od ranije.[559] Dimenzijama skromna drvena konstrukcija sa središnjim dijelom zaključenim trokutnim zabatom, efektno je obogatila površinu koja je postupno prerastala u drugo ključno mondeno okupljalište Mostaraca. Trgu je ipak nedostajao konačni pečat u vidu reprezentativne javne građevine koja bi uspostavila ravnotežu s neomaurskom Kraljevskom gimnazijom na suprotnom kraju Stephanie Allee.

Spomena vrijedan urbanistički zahvat bila je regulacija područja Male tepe u neposrednoj blizini Staroga grada.[560] Zahvat je izveden početkom 1930-ih.[561] Vodio ga je

---

među točkama dnevnoga reda na više redovitih tjednih sjednica u prvom tromjesečju 1934. godine. Neke su se uspjele realizirati što pokazuju zapisnici sa sjednica do kraja te godine.

[556] Kasnijem Trgu 14. februara, odnosno današnjem Trgu hrvatskih velikana

[557] AH, Kotarski sud Mostar: tijekom istraživanja u svrhu izrade ove disertacije, građa Kotarskoga suda bila je u postupku inventarizacije te je stoga izostala preciznija oznaka dokumenta.

[558] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sjednice Građevnoga odbora* od 19. svibnja 1934., Akt. 3684/34: Izvještaj o provedbi inicijative Sulejmana Demirovića za proširenje i regulaciju Ljubuške ulice.

[559] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: projekt predviđa nadogradnju dvaju krila kvadratnoga tlocrta s bočnih strana glavnoga ulaza na postojeću jednostavnu, pravokutnu strukturu. Ovime se dobio drveni objekt longitudinalne tlocrtne osnove s prostorno istaknutim središnjim dijelom zaključenim zabatom.

[560] Ulica koju Kujundžiluk povezuje sa Starim gradom. Još od austrougarskoga vremena funkcionirala je kao komercijalna četvrt s različitim trgovinama i zanatskim radnjama.

građevinski poduzetnik Adam Pečner, radnici na izvedbi bili su Ivan Štambuk, Ivan Dogan, Ibro Buljubašić, Čamil Salaković i Ibro Muslibegović, a iz Građevinske sekcije, uz rješenje Gradskoga poglavarstva, potpisani su tehničari Petar Zadro, Luka Buljan, Milan Gačić, Marko Bošnjak, Vaso Pucarić i Pero Zovko.[562] Rješenjem je predviđeno, a prema sačuvanim fotografijama i izvedeno, proširenje ulice na uglu sa susjednom Jonićevom, postavljanje ogradnoga zida sa strane Neretve da bi se definirao zaokružen prostor javne površine, podizanje ulične razine, gradnja pet novih trgovačkih prostora sa zadanim razmacima i dimenzijama i preuređenje nekolicine postojećih lokala popravkama i zamjenom drvenih otvora. Na ovaj je način jedna od dvije ključne komercijalne četvrti u neposrednom susjedstvu Staroga grada dobila na reprezentativnosti, ali je prepoznatljivi ambijent bio sačuvan.

Od urbanističkih zahvata u istočnom dijelu grada važno je navesti proširenje Glavne ulice koje je Gradsko poglavarstvo odobrilo u siječnju 1933.,[563] a bili su rezultat inicijative Marka Kovačine i Sulejmana Demirovića. Sredstva su dijelom osigurana unaprijed, a dijelom prikupljana tijekom izvođenja radova te je konačan Demirovićev izvještaj o obavljenom poslu podnesen 29. lipnja 1933.[564]

Jedini projekt koji je u ovom razdoblju u Mostaru realiziran putem javnoga natječaja bila je novogradnja armiranobetonskoga Mosta kralja Petra na Musali nakon uklanjanja u ratu oštećenoga željeznog Mosta Franje Josipa.[565] Na potrebu popravljanja, odnosno gradnje novoga mosta na jednoj od ključnih prometnih točaka u gradu, upozorio je mostarski izaslanik na jednome od zasjedanja banskoga vijeća u Splitu potkraj 1934.[566] Opći uvjeti natječaja za javne građevinske radove i nabavke odobreni su rješenjem Ministarstva građevina s pridodanim *Posebnim uvjetima natječaja*. Raspisala ih je Kraljevska banska uprava Primorske banovine.[567] Na natječaj su, između ostaloga, pristigli i projekti Marina Bezića iz Zagreba,

---

[561] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Rješenje Gradskoga poglavarstva u Mostaru br. 6019/31 od 23. srpnja 1931. uz izračun troškova i detaljan opis predviđenih zahvata.
[562] Isti dokument kao u prethodnoj bilješci. Troškovnik je sastavljen za sve radove.
[563] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora* održane 17. siječnja 1933. na temelju poziva Gradskog poglavarstva Br. 36/33 od 16. siječnja 1933.
[564] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora* održane 29. lipnja 1933., Akt. 3666/34
[565] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): *Situacija i obračun za izgradnju Mosta Kralja Petra I. u Mostaru.*: svaka od ponuda pristiglih na natječaj u izračunu troškova imala je predviđeno uklanjanje ostataka stare željezne konstrukcije prije početka gradnje novoga mosta.
[566] *Novo doba*, Split, god. XVII., br. 10 (12. siječnja 1934.), str. 2: *Budžet tehničkog odjeljenja*: *…Gosp. Tuta govori o neophodnoj potrebi da se Most Kralja Petra u Mostaru iz temelja izgradi jer je vrlo trošan. Potrebno je da se Mostar poveže dobrim putem sa Nevesinjem te još nekoliko srezova čime bi saobraćaj hercegovačkih srezova bio vrlo olakšan.*
[567] Vijest o pokretanju natječaja objavljena je u beogradskoj *Politici* 19. rujna 1934. u rubrici *Dnevne vesti*: *Izrada Mosta kralja Petra u Mostaru*, str. 12, a detalje je objavio *Jadranski dnevnik*, Split, br. 185, 24. 10. 1934., str. 4: *Mostar: Licitacija Mosta kralja Petra u Mostaru (23. 10. 1934.)*

poduzeća Radulović i Smiljanić iz Sarajeva, Tehničkoga poduzeća inženjera P. Stankovića i D. C. Đorđevića iz Beograda, Đorđa Lazarevića iz Beograda i Građevinskoga poduzeća Šperac i Marasović iz Splita.[568] Kao što je ranije opisano, za realizaciju je odabran prijedlog inženjera Pere Machieda 14. svibnja 1935. Za izvedbu je na raspolaganju imao godinu dana. Konačni je obračun dostavljen 4. lipnja 1936., a 6. lipnja Machiedo se dopisom javlja Tehničkom odjeljku u Mostaru izvještavajući ih o završetku radova te traži da ispune svoje dužnosti propisane ugovorom. Dva dana kasnije, 8. lipnja 1936.[569] most je pušten u promet uz prigodnu svečanost. Novi je most, za razliku od ranijega željeznog, u cijelosti planiran za mjesto na kojem je podignut kako i svjedoče dijelovi njegovoga položajnog plana. Stoga značajnije rekonstrukcije nisu bile potrebne dok je most stajao na tom mjestu. Natječajni su uvjeti uzimali u obzir i probleme koji su doveli do potrebe za rekonstrukcijom ranije željezne strukture svega šest godina nakon što je puštena u promet, 1888. kao i mogućnosti da razina Neretve poraste do te mjere da je opet ugrozi. To su okolnosti na koje tipizirani i višestruko prerađivani projekt iz Manchestera (1873.) nije računao. Visina i nagib luka luka, armirani beton i asfalt pokazali su se učinkovitim i održivim modelom spajanja dviju obala Neretve na Musali sve do rušenja 1992. Nakon rata provizorno je bio zamijenjen željeznim. Godine 2000. rekonstruiran je na istome mjestu prema projektu iz 1930-ih.

Kod tehničkog odjeljenja banske uprave u Splitu održana je u subotu, dne. 20. ov. mj. druga ofertalna licitacija za izgradnju mosta Kralja Petra preko rijeke Neretve u Mostaru. Licitaciji je prisustvovalo pet građevinskih poduzeća s vlastitim projektima. Najjeftiniji je bio Ing. Pero Machiedo iz Splita s predračunskom svotom od din. 967.000. Dalje slijede Ing. Marin Bezić iz Zagreba sa din. 1 045 800, Ing. Stanković i Đorđević iz Beograda sa din. 1 231 500, Ing. S. Šperac i M. Marasović iz Splita sa din. 1 360 000, „Rad" iz Sarajeva sa din. 1 590 000. Uspjeh licitacije ispao je iznad svakog očekivanja te se nadamo da će se s radom odmah započeti i na taj način zaposliti veći broj naših nezaposlenih radnika.

[568] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/6 (Mostovi Mostara): *Situacija i obračun za izgradnju Mosta Kralja Petra I. u Mostaru*

[569] *Novo doba*, br. 132, 8. 6. 1936., str. 3: *Novi most u Mostaru*

10.4. Sakralna arhitektura Mostara u razdoblju između dvaju svjetskih ratova

Kao što je ranije spomenuto, Paškal Buconjić otkupio je 1901. od gradskih vlasti zemljište na Rondou zajedno s kasnije nacionaliziranim zemljištem na kojem će Bogdan Bogdanović 1960-ih projektirati Partizansko spomen-groblje.[570] Buconjića je 1910. na mjestu biskupa naslijedio Alojzije Mišić koji umire 1942. Sarajevski nadbiskup Ivan Šarić kapitularnim je vikarom, do izbora biskupa, imenovao Petra Čulu.[571] Papa Pijo XII. Čulu će proglasiti mostarskim biskupom u travnju 1942. Bio je prvi dijecezanski svećenik na toj poziciji. Lorenzonijeva franjevačka crkva svetih Petra i Pavla, opremana sve do 1905., funkciju katedralne obnašala je samo neformalno. Nakon gradnje samostana, u cijelosti joj je zajamčen status redovničke te je biskupu predstojilo ostvariti okolnosti za gradnju liturgijskoga objekta koji će držati dostojnim statusa svoje ustrojbene jedinice u crkvenoj hijerarhiji. To će se dogoditi tek potkraj 1970-ih, iako je Čule s inicijativama otpočeo 1940-ih.

Na temelju objavljenih dokumenata iz arhiva Biskupijskoga ordinarijata u Mostaru[572] i dostupnih podataka o kasnijim sudskim procesima protiv Čule duga uvertira konačnoj gradnji katedrale bili su prijepori oko zemljišta. S obzirom na to da je biskupija nakon Prvoga svjetskog rata prodala parcelu na Rondou privatnim kupcima, Čule je razmišljao o ponovnom otkupu zemlje i, sudeći prema objavljenim dnevničkim bilješkama[573], razgovarao s Ivanom Meštrovićem o idejnim projektima tijekom boravka u Zavodu svetoga Jeronima u Rimu 1942. Meštrović ovaj razgovor ne spominje u *Uspomenama na političke ljude i događaje*,[574] a eventualni projekt nije naveden ni u jednoj od objavljenih inventarizacija umjetnikova opusa.[575] Niz bezuspješnih pokušaja kontaktiranja Biskupijskoga ordinarijata radi uvida u izvornu građu okončan je odgovorom da projekti nisu sačuvani. Vjerojatnije je ipak da nisu ni

[570] AH, Sreski sud Mostar: Rješenje broj 489/61 (13. ožujka 1961.): Riječ je o 2181 metara kvadratnih zemlje koju je Buconjić bio namijenio za crkvene vinograde.
[571] Vukšić, 2008: 36
[572] Riječ je o zborniku *Za kraljevstvo božje: Život i djelo nadpiskupa dra Petra Čule* koji su 1991. uredili Ante Luburić i sadašnji biskup Ratko Perić.
[573] Perić, Luburić (ur.), 1991: 282 – 283
[574] Meštrović, 1969: 327 – 328. Meštrović se u opisu svojih tamošnjih iskustava uglavnom koncentrira na politički aktualne događaje na međunarodnoj pozornici i njihove odjeke u Hrvatskoj kroz razgovore s crkvenim dužnosnicima kojima je u Zavodu nazočio. Čulu, međutim, ne spominje ni u jednom dijelu knjige.
[575] Konzultirane su publikacije: Bek, Božo (ur.): *Ivan Meštrović : 1883-1962 : izložba u povodu 100-godišnjice rođenja*, 6. listopada 1983 - 6. veljače 1984., Muzejski prostor Zagreb, Zagreb, 1984.; Barbić, Vesna: *Atelje Meštrović, Zagreb*, Galerije grada Zagreba, Atelje Meštrović, Zagreb, 1973., Miše, Jerolim: *Ljetopis : Ivan Meštrović (1883-1962) : nekrolog*, u: Karšulin, Miroslav (ur.): *Ljetopis za godinu 1962.* knj. 69, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1963., str. 207. - 210. i tematski broj *Radova Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* posvećen sistematizaciji Meštrovićeva opusa: Mohorovičić, Andre (ur.): *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za likovne umjetnosti*, knj.13 = 423(1986), JAZU, Zagreb, 1986.

postojali jer se objavljena uspomena Petra Čule doima nečim nalik usputnom razgovoru s Meštrovićem kojega je susreo u Rimu:

Poslije moje osude eksproprirano je zemljište određeno za gradnju katedrale u Mostaru zajedno sa velikom količinom tesanog kamena i kreča, složenog tu za gradnju crkve. Ja sam bio nakanio otpočeti s gradnjom odmah poslije rata, prema planu, što mi ga je obećao napraviti poznati hrvatski umjetnik Ivan Meštrović.[576]

Mostarska katedrala Marije Majke Crkve dovršena je 1980. preko puta neorenesansne zgrade Biskupskoga dvora i to nakon natječaja u kojem je rješenje Hildegard Auf-Franić i Ivana Franića ocijenjeno boljim od prijedloga Zlatka Ugljena, Jurja Neidhardta i Antona Bitenca. Kao završni dio cjeline, početkom prvoga desetljeća 2000-ih dovršen je kompleks Kulturno-duhovnoga centra s Domom za umirovljene svećenike prema ranijem projektu Zlatka Ugljena[577] neposredno uz Biskupski dvor Maxa Davida iz 1906.

Značajnih sakralnih novogradnji u ovome periodu u Mostaru nije bilo. Spomena je ipak vrijedna kapela školskih sestara franjevki u današnjoj Franjevačkoj ulici. Njihova je škola na ovu lokaciju preseljena u zgradu koju je projektirao Max David iz kuće koju je biskup Anđeo Kraljević još 1872. otkupio od jednoga muslimanskog plemića u Podhumu.[578] Jedno su vrijeme koristile i zgradu uz stari biskupski dvor u Vukodolu gdje je 1872. bila smještena tiskara Franje Milićevića do gradnje posebnoga objekta za tu svrhu u susjedstvu franjevačke crkve.[579] Jednokatnu jednobrodnu kapelu povezanu s trijemom samostana projektirao je za sestre franjevke 1931. Stjepan Podhorsky.[580] Godine 1937. dovršen je i rezidencijalni objekt Provincije hercegovačkih franjevaca prema projektu Hinka Marašeka, a nakon otkupa potrebne zemlje od bivšega vlasnika Jusufa Čerkića.[581] Potkraj ovoga razdoblja izvedeni su i radovi na obnovi franjevačke crkve svetih Petra i Pavla nakon bombardiranja 1941.[582] pod projektantskim nadzorom Marka Kovačine.

---

[576] Perić, Luburić (ur.), 1991: 282 – 283: Citirano pismo Petra Čule predsjedniku države napisano tijekom boravka u kućnom pritvoru u samostanu u Tolisi (15. studenoga 1955.)

[577] Projekti su sastavljeni 1989., a realizacija Kulturnog-duhovnoga centra s Domom umirovljenih svećenika Mostarske biskupije dovršena je 2004. Idejni planovi, informacije o projektu, realizaciji i tijeku radova dostupne su u: Ugljen, Zlatko; Ugljen Ademović, Nina: *Sakralni prostori*, Založba kralja Tomislava, Čapljina, 2014., str. 62-67

[578] Miličević, Ivan A.: *Nešto o školstvu u nas do 1878. god., napose u Mostaru. Kratak osvrt i spominjanja*, u: *Napredak. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva Napredak u Sarajevu*, god. VII., br. 12, prosinac 1933., Sarajevo, str. 163-164

[579] Također vjerojatno dovršenoga prije uspostave austrougarske vlasti.

[580] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/3: nepotpuna projektna dokumentacija 1931.: tlocrt prizemlja i glavno pročelje koje je prilikom obnove nakon rušenja u ratu izmijenjeno.

[581] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/3

[582] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/3: *Troškovnik za procjenu štete od četiri bačene bombe na crkvu i samostan* sastavio je inženjer Marko Kovačina. Isti je čovjek vodio radove na obnovi konstrukcije.

10.5. Javna arhitektura međuratnoga razdoblja u Mostaru

Kao što je bio slučaj s Köhlerovim javnim zahodima iz vremena potkraj austrougarske uprave, i ovaj je period ostavio nekoliko zanimljivih pečata u urbanom krajoliku Mostara koje je logičnije prikazati u poglavlju o urbanizmu nego o javnoj arhitekturi, iako se radi o arhitektonskim realizacijama. Prije svega se to odnosi na dvije Looseove maltarnice na sjevernom i južnom izlazu iz grada: na Luci (1924.)[583] i na Carini (1926./27.).[584] Treća maltarnica Zahum nažalost je dokumentirana samo fotografski,[585] a projekti nisu sačuvani. Ona je bila izvedena u obliku jednostavne prizemnice longitudinalnoga pravokutnog tlocrta i zaključena dvostrešnim krovom. Betonski zidovi bili su rastvoreni pravokutnim prozorima i uskim polukružno zaključenim vratima. Podjednako skromno rješenje odlikovalo je i građevinu na Luci iz 1924., a onu na Carini odlikovala je nepravilna poligonalna tlocrtna dispozicija uvjetovana terenom zemljišne čestice predložene u građevinskoj dozvoli iz 1927. Projektant si je u rješenju pročelja u ovom slučaju dopustio nešto više slobode te je dekorativno kombinirao geometrizirane forme zaključne pročelne atike s rustikalno riješenim širokim horizontalnim trakama zida u oblikovno uspjelu cjelinu.

Godine 1927. Petar Boras projektirao je Dezinfekcijski zavod s javnom garažom u čijem je susjedstvu planiran i stan za djelatnika,[586] a Hugo Vanek skladište i radionicu Građevinske sekcije.[587]

Uz građevnu dozvolu Načelstva Sreza Mostar izdanu 22. ožujka 1933., realiziran je projekt Miroslava Loosea za jednokatnu zgradu Vatrogasnoga doma u Novoj ulici.[588]

U ovu funkcionalnu skupinu spada i zgrada Nabavljačke zadruge državnih službenika realizirana prema projektu Marka Krezića iz 1932., kao i radovi na rekonstrukciji poljoprivredne stanice, koja je sagrađena u austrougarskom periodu, izvedeni 1933. prema nacrtima Petra Zovke uz odobrenje Tehničkoga odjeljenja banske uprave Split od 31. ožujka 1933.[589] Provedene su i brojne adaptacije postojećih objekata namijenjenih komunalnim

[583] Sačuvani su samo troškovnici bez projektne dokumentacije.
[584] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Projekti za maltarnicu na Carini sastavljeni su u studenom 1926., a dozvola za gradnju u četvrti Zalik izdana je 8. veljače 1927. Građevna dozvola za maltarnicu na Luci nije sačuvana, ali su Looseovi nacrti iz 1924. u izvedbenom mjerilu. Sačuvane fotografije ovoga dijela grada iz razdoblja između 1919. i 1945. nažalost ne obuhvaćaju zemljište na kojem je građevina vjerojatno realizirana.
[585] Centar za informaciju i dokumentaciju Mostar, Fotoarhiv (1919. – 1945.), www.cidom.org
[586] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Dezinfekcioni zavod s autogaražom i stan za jednoga oženjenog dezinfekta (projekt je potpisan 23. 4. 1927.).
[587] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Magazin i radionica Građevinske sekcije (projekt potpisan 24. veljače 1927.)
[588] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Dom vatrogasne čete Mostar, rješenje br. 1193/1930., Looseovi su projekti iz veljače 1930.
[589] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Poljoprivredna stanica Mostar

sadržajima za nove potrebe. Tako je godine 1934. Radnički dom adaptiran u zabavnu dvoranu, a godine 1940. dio gradske elektrane adaptiran je u društvene prostorije s dvoranom.[590]

Iz navedenoga bi se dalo zaključiti da je Mostarcima, i u iznimno teškim gospodarskim okolnostima, ostajalo vremena i prostora za zabavu, ali dokumentirane aktivnosti Sokolske župe svjedoče da su ovi i slični prostori nakon adaptacija mahom korišteni u svrhe prikazane u dijelu teksta o javnoj arhitekturi vezanom uz zdravstvene objekte i edukativnu ulogu prikazivanih filmova i održavanih tribina radi podizanja kolektivnoga higijenskog standarda i svijesti o prevenciji zaraznih bolesti.[591] Sadržaji su samo jednim dijelom organizirani u prostorijama Doma narodnoga zdravlja, a za dobar dio njih korišteni su adaptirani prostori. Adaptacijama su ponekad bile preduvjet stambene ili komercijalne potrebe. Tako je 1933. dio prostorija skladišta Tehničkoga odjeljenja prenamijenjen u stambeni prostor,[592] a 1938. dokumentiran je zahvat na jednom ugostiteljskom objektu u Glavnoj ulici u svrhu adaptacije za potrebe trgovine Bata.[593] Projektirao ga je vukovarski graditelj Lujo Karlovsky.[594]

Kvantitativno najznačajniji zahvati na polju javne arhitekture dogodili su se prilikom više faza nadogradnji bolnice u Mostaru. Prva intervencija na postojećem bolničkom paviljonu iz austrougarskoga razdoblja[595] bila je dogradnja ograde. Nacrt je potpisao tadašnji upravitelj Građevinske sekcije Okružne oblasti Mostar Hugo Vanek u rujnu 1920.[596] Nepotpuno očuvana projektna dokumentacija svjedoči o još nekim zahvatima vezanim uz uređenje okolnoga bolničkog zemljišta. Pokazuje da je ograda popravljena prvi put 1923., a značajniji zahvat na njoj, uz preuređenje tadašnjega hortikulturnog okoliša, izveo je Hinko Marašek 1937. kada su već bili dograđeni neki od paviljona.[597] S obzirom na to da je postojeća bolnica raspolagala sa samo 18 soba i mogla primiti 80 bolesnika,[598] još od kraja Prvoga svjetskog rata raspravljalo je se o dogradnji paviljona te su, tijekom 1920-ih, neke od tih ideja realizirane.

[590] Oba projekta u: AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18
[591] *Kretanje zaraznih bolesi u Jugoslaviji od 8. do 14. avgusta 1934.*, u: *Politika*, Beograd, 1. rujna 1934., str. 7
[592] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Adaptaciju je u veljači 1933. projektirao Petar Zadro.
[593] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18:
[594] Više o projektantskom opusu Luje Karlovskoga u: Damjanović, 2005: str. 189
[595] Str. 105. – 106. ovoga teksta.
[596] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/17 (Sresko načelstvo, Tehnički odjeljak, Bolnice Mostara 1923. - 1952.). Iako razdoblje koje fond naslovom sugerira ne obuhvaća ovaj zahvat, valja napomenuti da su uz pojedine građevine arhivski pohranjeni svi sačuvani dokumenti o ranijim zahvatima
[597] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/17 (Sresko načelstvo, Tehnički odjeljak, Bolnice Mostara 1923. - 1952.)
[598] *Glas Hercegovca*, Mostar, 19. travnja 1888., str. 7.

Od 1923. godine razmatrala se potreba gradnje novih objekata i izvedbe tuberkuloznoga paviljona od drvene građe što Građevinska direkcija u Sarajevu nije odobrila[599].

U svibnju 1928. Luka Buljan iz Građevinske sekcije Okružne oblasti Mostar sastavio je detaljan položajni plan postojećih objekata unutar bolničkoga kompleksa. Pokazuje da su do tada već bila izvedena dva krila planirana u kolovozu 1924. u Stručnom odjeljenju Građevinske direkcije u Sarajevu.[600] Uz njih su sačuvani i dijelovi planova za opremanje potrebnim bolničkim inventarom iz 1927. Radilo je se o dvjema jednokatnim dogradnjama. Prvu od njih (*Paviljon 1* iz *Projekta za nadogradnju Oblasne bolnice u Mostaru*) odlikovalo je jednostavno longitudinalno prostorno usmjerenje središnjega krila koje je i u prizemlju i na katu s obje strane centralnoga hodnika imalo bolesničke sobe. Na njega je do početka 1928. dograđeno još jedno krilo s jugozapada.[601] U prizemlju nadogradnje bit će smještena velika operacijska dvorana s još nekoliko prostora namijenjenih bolesničkim sobama, a na katu ginekološki odjel s porodilištem. *Izolacijski paviljon za dermatološke i venerološke bolesti* izveden je također prema idejnom planu iz Građevinske direkcije u Sarajevu. Zahvati na Okružnoj bolnici našli su se i na popisu završenih radova u 1926. godini[602]. Uz pregradnje i dogradnje bolnice prema projektima iz 1924., iz Građevinske je sekcije u Mostaru Direkciji u Sarajevu 1926. stigla nekolicina molbi za financijsku potporu osposobljavanju postojećih priključaka i uvođenju rasvjete u dograđeni dio kompleksa[603].

---

[599] ABH, GDS – 57, 1734 (1923.): *Gradnja tuberkuloznog paviljona u mostarskoj Okružnoj bolnici*: „Građevinska direkcija ne može prosuditi da li bi kuća iz brvana u Mostaru odgovarala tamošnjim klimatskim prilikama pošto joj fali iskustva jer u opštem nije običajno takove zgrade podizati u Hercegovini iz razloga što je u krševitoj Hercegovini drvo preskupo. Kuće iz brvana grade se samo tamo gdje u okolici ima šume."

[600] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/17 (Sresko načelstvo, Tehnički odjeljak, Bolnice Mostara 1923. - 1952.). Iako je početni projekt dostavljen iz Sarajeva i nosi samo pečat Građevinske direkcije, izvedbene projekte s detaljnom razradom potpisali su Luka Buljan i Marko Krezić u travnju 1925. (*Paviljon 1* i *Dermatološko-venerološki paviljon*).

[601] Krezić i Buljan potpisali su plan dogradnje u isto vrijeme kad i detaljnu razradu projekata za središnji dio s bolesničkim sobama, a također je izveden do 1928. jer je cjelovito unesen u Buljanov položajni plan.

[602] ABH, GDS – 131, 17565 (1926.): *Spisak završenih radova za 1926. godinu Građevinske sekcije Mostar*

[603] ABH, GDS – 143, 5666 (1927.) Inženjer Hugo Vanek 30. siječnja 1926. obavještava direkciju u Sarajevu da je uprava bolnice „na svoj račun i odgovornost" dala već provesti instalaciju električnog osvjetljenja u dogradnji kod glavne zgrade i u sporednoj zgradi. Navodi i sljedeće: „Fali još električno osvjetljenje paviljona za dermatološko – venerološko odjeljenje. Mi smo iz vlastite pobude zatražili ponudu od ovdašnje elektrane za ove radove koju predlažem. Ponuda je sastavljena sporazumno s upravom bolnice. Molim, ako imate sredstava, odobrite sumu od 24 000 dinara da i ovo osvetlenje čim prije provedemo kako bi se već gotovi paviljon mogao nastaniti. Nadodajem da priključak do zgrade već postoji i da je u ponudi mišljenja vrijedna inštalacija, jer ukopavanje vodova u zodove bilo bi sada – kad je zgrada već gotova – neuputno i skupo." Uz njegov je dopis sačuvan račun gradske elektrane, rezultat očevida inspektora Ministarstva Narodnoga zdravlja, dr. Krulja (dostavljen Građevinskoj direkciji u Sarajevu 12. svibnja 1926.; rješenje: 19. svibnja 1926.), ministrova molba Građevinskoj direkciji u Sarajevu da odobri mostarskoj bolnici svotu od 36 872 dinara (dopis dostavljen poreznom uredu u Sarajevu 23. svibnja 1926.) i odobrenje koje je u Građevinskoj direkciji u Sarajevu konačno pečatirano 3. studenoga 1926.: „Rješenjem Građevinske direkcije broj 6745 od 19. 5. 1926. odobreno je ovoj sekciji da u svojoj režiji izvrši popravke zgrade, električni uređaj u dogradnjama pri Oblasnoj bolnici u Mostaru po odobrenom predračunu od dinara 36. 872. 17/100. Po izvještaju režisera gosp. gradj. nadzornika Šimuna

Radovi su se događali između prosinca 1925. i srpnja 1926. U ovom dokumentu, uz radove na Okružnoj bolnici, niz je zahvata na zgradama u ostatku Okružne oblasti (u Ljubinju, Stolcu, Bileći, Nevesinju, Trebinju, Ljubuškom, Čapljini), ali i dva značajnija zahvata na javnim zgradama u Mostaru. Od listopada 1925. do veljače 1926. Vršeni su popravci na zgradi Velike kraljevske gimnazije, a od travnja do srpnja na zgradi Okružnoga suda i zatvora[604]. U rujnu su osposobljene električne instalacije u nadograđenom dijelu bolničkoga kompleksa. U prostornom i funkcionalnom rasporedu, dva nova bolnička krila komunicirala su središnjim hodnikom u kojem je stubište povezivalo prizemlje s katom. Planirani su isključivo prostori namijenjeni bolesnicima i manje prostorije za ordinacije.

Ključni je događaj u ovoj fazi[605] izgradnje bolničkoga kompleksa bio realizacija projekta potpisanoga u kolovozu 1934. u Tehničkom odjeljenju Banske uprave u Splitu.[606] Trajala je do 1938. Na istom zasjedanju banskoga vijeća u Splitu na kojem je bilo riječi o potrebi zamjene ostataka željeznoga mosta novim, upozoreno je i na potrebu povećanja bolničkih kapaciteta.[607] Na temelju potpisa, dostupne projektne dokumentacije, postojeće literature koja dokumentirano rekonstruira ustroj graditeljske djelatnosti u Primorskoj banovini[608] i periodike[609] koja spominje gradnju Banovinske bolnice u Mostaru, nažalost nije bilo moguće pouzdano utvrditi identitet projektanta. Natječaj nije bio zabilježen u tisku[610] pa ostaje mogućnost da je korišten neki od otkupljenih projekata s ranijih natječaja za bolnice u Primorskoj banovini ili prilagođena verzija ranije realiziranoga projekta. Zrinka Paladino, koja je cjelovito istražila opus Lavoslava Horvata i rezultate objavila u knjizi *Lavoslav Horvat – Kontekstualni ambijentalizam i moderna,*[611] s priličnom ga sigurnošću pripisuje ovome

---

Borasa ovaj posao je izvršen i prema isplatnim dokumentima ukupno je utrošeno dinara 36. 872. 17/100. Moli se direkcija da izvoli odrediti kolaudirajuću komisiju."

[604] ABH, GDS – 131, 17565 (1926.): *Spisak završenih radova za 1926. godinu Građevinske sekcije Mostar*

[605] Dogradnje paviljona nastavljene su i u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata.

[606] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/17 (Sresko načelstvo, Tehnički odjeljak, Bolnice Mostara 1923. - 1952.)

[607] *Novo doba*, Split, god. XVII., br. 10 (12. siječnja 1934.), str. 2: *Budžet tehničkog odjeljenja*: … *Gosp. Tuta prikazuje zdravstvene ustanove u Mostaru i predlaže razne promjene, naročito potrebu da se bolnica proširi.* Ovo je spomenuto i u članku "Pitanje saniranja dalmatinskih bolnica" u *Jadranskom dnevniku*, br. 258, god. II., 5. studenoga 1935., str. 6.

[608] Stanko Piplović: *Izgradnja Splita između svjetskih ratova*, Društvo arhitekata Splita, Društvo prijatelja kulturne baštine u Splitu, Split, 2008. i Darovan Tušek: *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918. – 1941.*, Biblioteka Društva arhitekata Splita, Split, 1994.

[609] Ovo se odnosi na *Glasnik Primorske banovine*. Riječ je o tekstovima Andrije Sfarčića: *Banovinske bolnice u Primorskoj banovini* (*Glasnik Primorske* banovine: god. 2., br. 5, Split, 1939., str. 81-87), i *Paviljon za tuberkulozne bolesti u Mostaru* (*Glasnik Primorske banovine*, god. 1., br. 10, Split, 1938. str. 111)

[610] Vijesti o raspisanim natječajima objavljivane su u *Novom dobu* i *Jadranskom dnevniku*. Informacije o tijeku i dovršetku radova na pojedinim bolničkim objektima u banovini dostupne su u *Glasniku primorske banovine*.

[611] Nakladnici: MeandarMedia Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Hrvatski muzej arhitekture. Knjiga je objavljena u Zagrebu 2013.

arhitektu.[612] Zaključuje na temelju velikoga broja angažmana koji mu je Tehničko odjeljenje Banovinske uprave dodjeljivalo u ovo vrijeme, zatim na temelju činjenice da je prostorno i oblikovno rješenje projekta, u umanjenim dimenzijama, iznimno blisko Horvatovoj realizaciji Banovinske bolnice u Biogradu i konačno činjenice da se godine 1934. na projekt nije mogao potpisati jer formalno još uvijek nije bio stekao status arhitekta.[613] Također, simetričan prostorni ustroj dvokatne građevine odražava izvornu Horvatovu zamisao za biogradsku bolnicu koja je kasnijim nadogradnjama iz 1950-ih dosta izmijenjena. Novi je paviljon mostarske bolnice, prema sačuvanoj projektnoj i fotografskoj dokumentaciji,[614] bio dvokatna građevina visokoga prizemlja s terasastom adicijom katova. Središnje spiralno stubište na pročelju zaobljenim istakom vizualno i prostorno dijelilo je cjelinu na dvije simetrične ustrojne jedinice. Uz bolesničke sobe koje su i ovdje zapremale najveći dio prostornoga kapaciteta, projektiran je i ambulantni dio. Poseban odjel za tuberkulozu imao je 26 kreveta i besplatnu ambulantu te je mostarska bolnica, zajedno sa šibenskom, dobila status zdravstvene ustanove prvoga reda u kojoj su se, kao što Andrija Sfarčić navodi u tekstu objavljenom 1939. u *Glasniku Primorske banovine*, liječnici mogli specijalizirati *u granama interne, kirurgije, ginekologije, venerićnih bolesti, tuberkuloze, očnih bolesti, bolesti uha, nosa i grla*.[615] U šibenskoj su bolnici bile, osim navedenih, omogućene specijalizacije u liječenju zaraznih bolesti i rendgenologiji. U ostalim bolnicama koje su financirane iz *bolničkoga fonda* predviđenoga *Pravilnikom o uređenju bolničkog fonda Primorske banovine*[616] od 26. srpnja 1937., VI. Br. 22741/37 i predstavljene u tekstu: u Livnu, Stocu, Kninu, Biogradu i Zemuniku, prostorije za oboljele od tuberkuloze trebale su naknadno biti odvojene iz realizirane raspodjele kapaciteta.[617]

---

[612] Ista autorica objavila je atribuciju dvije godine prije monografskoga sistematiziranja Horvatova opusa u članku "Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu" u: *Kulturna baština*, br. 37, prosinac 2011., Split, str. 191-226). U Članku iz 2011. navedeno je da je paviljon pred rušenjem, a u knjizi (Paladino, 2013: 289) stoji da je srušen. Naime, godine 2012. na mjestu nekadašnjega bolničkog kompleksa sa svim navedenim nadogradnjama i onima koje su uslijedile u razdoblju socijalizma, dovršen je trgovački centar Mepas Mall.

[613] Paladino, 2011: 216

[614] Centar za informaciju i dokumentaciju Mostar: Fotoarhiv (1919. – 1945.), www.cidom.org

[615] Izdvojeno iz teksta "Banovinske bolnice u Primorskoj banovini", u: *Glasnik Primorske* banovine: god. 2., br. 5, Split, 1939., 81-87, str. 86

[616] Isto kao i prethodna bilješka, str. 83: *Da bi se omogućilo neograničeno, ali stvarno potrebno primanje bolesnika u naše bolnice, Banska uprava je tražila načina da se bolnicama osiguraju sva nužna materijalna sredstva. Banovina je na osnovu §§ 27, 43 i 70 Zakona o banskoj upravi donijela Pravilnik o uređenju bolničkog fonda Primorske banovine VI Br. 22741/37 od 26. jula 1937. koji je odobren od ministra unutrašnjih poslova rješenjem III Br. 22685 od 14. jula 1937. Ovim pravilnikom se osniva bolnički fond u koji treba da ulaze sva potraživanja bolnica od države, općina i pojedinaca koji mogu da plate. Iz ovoga fonda imaju se podmiriti isključivo svi troškovi za proširenje i novogradnju bolnica, sve nabavke inventara, instrumenata, aparata i drugih bolničkih potrepština, kao i sva bolnička dugovanja nastala uslijed prekoračenja, u koliko su ova prekoračenja bila opravdana.*

[617] Isto kao i prethodna bilješka, str. 86.

Od zdravstvenih ustanova u ovom je razdoblju, izuzev nadogradnji bolničkih paviljona, sagrađen i Dom narodnoga zdravlja na Carini. Radilo je se o ambijentalnoj cjelini zanimljivoj u kontekstu tadašnje hortikulturne okoline i oslanjanja na tradiciju podneblja odabirom materijala i njegove obrade. Realizacija je ipak po stilskim i oblikovnim značajkama izrazito anakrona što valja promotriti u svjetlu činjenice da je, kao i većina javnih novogradnji u Mostaru ovoga vremena, bila rezultat kolektivnoga napora tehničara okupljenih u lokalnoj Građevinskoj sekciji.[618] Središnji objekt kompleksa,[619] koji je nakon rata vjerno rekonstruiran, kamena je jednokatna građevina pravilne simetrične prostorne dispozicije s dva bočna krila s arkadnim trijemovima. Sva su tri objekta zaključena krovištima, a otvori su izdužene polukružne monofore i bifore. Raščlamba je neorenesansna. Od projektne dokumentacije, uz izvorni položajni plan kojega je sastavio Petar Boras, za središnju zgradu sačuvani su tlocrti. Kapacitete namijenjene primanju bolesnika punile su višekrevetne i pokoja jednokrevetna soba, a ulazni su dijelovi bočnih krila bili rezervirani za liječničke ordinacije. Uz kamenu zgradu izvedenu u inačici zakašnjele talijanske neorenesanse, projektirana je i prizemnica longitudinalnoga tlocrta s bočnim aneksima koji su imali ugaone tornjeve. Bila je u cijelosti načinjena od drvene građe[620] sa središnjim pročelnim istakom zaključenim trokutnim zabatom s polukružnom lunetom i dimnjakom riješenim u vidu tornja s polukupolnom kapom. Ova jednostavna konstrukcija s arhaičnim, ali u kontekstu dvorišnoga prostora i okolnoga raslinja efektno izvedenim rješenjem pročelja, funkcionirala je prvenstveno kao mjesto obrazovanja u svrhu podizanja svijesti stanovništva o higijenskim standardima kao što je to inače bio slučaj s Domovima narodnoga zdravlja diljem države u drugoj polovini 1920-ih u kontekstu inicijativa Andrije Štampara.[621] Nakon rata bila je prenamijenjena za bolničke i ambulantne potrebe, a srušena je 1970-ih. Uz filmove edukativnoga sadržaja koji su prikazivani u zgradama ove institucije, organizirane su donacije knjiga i predavanja o prevenciji zaraznih bolesti koje su sve više punile krevete mostarske bolnice.[622] Potrebne je materijalne okvire najvećim dijelom uspijevala ostvariti Sokolska župa Mostar.[623]

[618] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/17 (Sresko načelstvo, Tehnički odjeljak, Bolnice Mostara 1923. - 1952.) Autor svih projekata za Dom narodnoga zdravlja je tehničar Petar Boras. Potpisani su u srpnju 1927. U izvedbi su sudjelovali i ranije navedeni Marko Krezić i Luka Buljan. Stolarske radove vodio je Ibro Marić.
[619] Danas su u njemu prostorije Higijenskoga zavoda.
[620] Radovi su dovršeni 1933. Tada je, naime, Petar Boras sastavio položajni plan izvedenoga stanja koji odgovara onome iz 1927.
[621] K. Grujić: *Rad na zdravstvenom podizanju Hercegovine*, *Svijet*, br. 9, 24. 8. 1939., Zagreb, str. 165
[622] Detaljnije u: Sfarčić A.: "Socijalno-medicinske ustanove higijenskog zavoda Trogir-Split", u: *50 godina Regionalnog zavoda za zdravstvenu zaštitu Mostar* (zbornik radova), Mostar, 1980., str. 305-15.
[623] *Rad Sokolske župe Mostar u godini 1933*., Sarajevo, 1934., str. 100-103

Kao što je ranije spomenuto, godine 1906. Stjepan Škrobić, u suradnji s Dragutinom Köhlerom, projektirao je zgradu Hrvatskoga kulturnog društva Napredak u Mostaru.[624] Društveni je dom početno zamišljen i izveden kao jednokatna građevina oblikovno oslonjena o secesijski dekorativni repertoar. Svoj je konačni izgled, međutim, dobila tek uslijed nadogradnje kata za potrebe đačkoga konvikta koju je 1926./27. vodio Miroslav Loose.[625] Budući da je se širio spektar edukativnih aktivnosti i institucionalnih okvira obrazovanja koje je Napredak organizirao, rasla je i potreba za prostornim kapacitetima u svrhu dogradnje đačkoga konvikta. Sredstva su, između ostaloga, i za ovu svrhu prikupljana tijekom 1920-ih.[626] Radovi su započeti nakon odluke glavne godišnje skupštine Hrvatskoga kulturnog društva Napredak u Sarajevu održane u srpnju 1926., a trajali su nešto manje od godinu dana.[627] Izvedbu Looseovoga projekta dogradnje drugoga kata sa spavaonicama za učenike i proširenja podrumskih prostorija nadgledali su Luka Buljan i Stjepan Zelenika.[628] Ovom je dogradnjom dovršena reprezentativna dvokatna uglovnica s tornjem na ulazu u Ulicu liska[629] s Bulevara pri čemu je Loose ostao vjeran izvornoj arhitektonskoj koncepciji pojednostavivši u nekoj mjeri rješenje pročelja u odnosu na Škrobićev kat. Prizemlje i prvi kat nastavili su se koristiti za postojeće svrhe izvođenja nastave, društvenoga doma, različitih okupljanja i priredbi, u podrumu je bila kuhinja, a drugi je kat bio rezerviran za učeničke spavaonice.[630] Prema ulomcima graditeljskoga dnevnika Miroslava Loosea iz 1930./31.,[631] dok su još u tijeku bili radovi na spajanju konvikta na gradski kanalizacijski sustav, u gradskim je se upravnim tijelima raspravljalo o priređivanju zemljišta i izradi projekata za zgradu Okružnoga ureda za osiguranje radnika koja će 1931. biti dovršena prema projektu Drage Iblera. Loose je s nadležnim dužnosnicima OUZOR-a raspravljao o lokaciji za gradnju u rujnu 1930. te je na njegov prijedlog odabrano zemljište na Bulevaru u parku nasuprot nadograđene Napretkove uglovnice. Prema devničkom navodu od 15. rujna 1930.,[632] nakon izbora lokacije, dogovoreno je i da će Loose nadzirati izvedbu nakon što se izradi projekt. Mjesec dana

[624] Mostarska podružnica započela je s radom 14. rujna 1902.: Odić, Antun: *Osnivanje društva*, u: Napredak. Glasilo Hrvatskoga kulturnog društva Napredak u Sarajevu, god. 1., br. 3., prosinac, 1926., Sarajevo, str. 35-36
[625] Arhiv HKD Napredak, ff. 277- 302 r: izvorni Škrobićevi projekti i projekti Looseove dogradnje
[626] Petrović, 1929: 192-197, Napretkov kalendar za 1927. godinu, str. 44
[627] Točka 7. *Izvatka iz zapisnika XXIII. redovite godišnje glavne skupštine Hrvatskog kulturnog društva Napredak u Sarajevu održane 3., 4., 5. i 6. srpnja 1927. u prostorijama Hrvatskog pjevačkog društva „Trebević" u Sarajevu i Napretkovog školskog konvikta „Kralj Tomislav" u Sarajevu*, u Napredak. Glasilo Hrvatskoga kulturnog društva Napredak u Sarajevu, god. II, br. 11, Sarajevo, 1927., str. 152
[628] Petrović, 1929: 192-197, Nikić, 2002: 79 (Stoljetnica mostarskog Napretka 1902. – 14. rujna 2002., Mostar, 2002.)
[629] U razdoblju o kojem je riječ, ova se ulica zvala Masarykova.
[630] Arhiv HKD Napredak, ff. 277- 302 r
[631] Dnevničke bilješke od 15. rujna 1930. do 3. travnja 1931., u Miletić, 2000: 228-237
[632] Miletić, 2000: 228

kasnije u Mostaru ga je posjetio Drago Ibler,[633] a u veljači 1931. Loose mu je se obratio pismom u kojem ga obavještava o detaljima vezanim uz materijale za gradnju, troškovnike i neznatnu promjenu u položajnom planu zbog remećenja Napretkova posjeda.[634] Uz pismo navodi i da je u veljači iz okružnoga Tehničkog odjeljka u Mostaru projekt proslijeđen Banskoj upravi Primorske banovine u Splitu radi dobivanja dozvole za gradnju. Prema dogovoru s tajnikom OUZOR-a Antom Odićem,[635] Loose je započeo s pripremom zemljišta i uklanjanjem stabala iz budućega parka oko zgrade nakon čega je se krenulo s realizacijom Iblerova projekta.[636] Zgrada je nakon dovršetka čistoćom i funkcionalnošću prostorne organizacije unutrašnjosti, oblikovnom jasnoćom geometrijskih formi vanjštine i svojim impozantnim dimenzijama,[637] kao što Željka Čorak primjećuje,[638] izuzetno uspjela u pogledu urbanističkoga pozicioniranja. Segmentirana je u dva glavna dijela povezana stubištem. Pravokutna građevina sa stanovima za osoblje okrenuta je prema dvorišnom prostoru, a zapadni joj je dio oslonjen na vitke stupove. Druga, konkavno zaključena površina namijenjena je ambulantama[639] i rastvorena širokim prizemnim trijemom s nosačima. Pristupa joj se iz dvorišnoga prostora u kojem je uređen park.[640] Dojam nadopunjuje i sugestivnost prostornoga rješenja prilaznoga trijema, odmjerenost u ritmiziranju nosača trijema i otvora zgrade koja je nakon dovršetka ambijentalno obogatila ovaj gradski pojas ostavši nesumnjivo najvrjednijim pojedinačnim arhitektonskim ostvarenjem u Mostaru u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Iako je korištena odmah nakon dovršetka, zgrada je u cijelosti opremljena 1936.[641] Stjepan Planić objavio je tlocrte i model Iblerovoga Okružnog ureda za osiguranje radnika u Mostaru u *Problemima savremene arhitekture* razumijevajući i ukratko raščlanjujući prostorne odnose njezinih rezidencijalnih i javnih funkcija.[642]

[633] Dnevnički zapis od 13. listopada 1930., prema: Miletić, 2000: 229
[634] Pismo je upućeno 9. veljače 1931., prema: Miletić, 2000: 235
[635] Razgovor na kojem su detaljizirani Looseovi poslovi u nadzoru gradnje u dnevnik je zabilježen 27. veljače 1931. kad se susreo s Antom Odićem, inženjerom Branimirom Ivekovićem i neimenovanim građevnim poduzetnikom iz Karlovca u hotelu Neretva.
[636] Ibler je izložio maketu OUZOR-a u Mostaru na izložbi Udruženja umjetnika „Zemlja“ u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu u rujnu 1931. (*Katalog izložbe Udruženja umjetnika „Zemlja“*, Umjetnički paviljon, rujan 1931., Zagreb)
[637] 200 kvadratnih metara površine. Bilo je riječi i o preseljenju ureda dubrovačkoga OUZOR-a u Mostar upravo zbog značajno većega prostornog kapaciteta zgrade: *Pitanje seobe OUZOR-a: Ili u Mostar ili u Dubrovnik*, u: *Jadranski dnevnik*, br. 181, god. II., 5. 8. 1935., str. 7.
[638] Čorak, 2000: 136
[639] Danas je u ovoj zgradi, nakon uspješne poslijeratne obnove, mostarski Dom zdravlja.
[640] Danas nažalost prilično zapušten.
[641] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora* održane 12. kolovoza 1936. Akt. 6643/36: dokument između ostaloga donosi i procjenu nekretnina OUZOR-a u Mostaru na 400 000 dinara.
[642] Planić, 1932. (pretisak iz 1996., predgovor: Radovan Ivančević, komentari: Tomislav Premerl), str. 58-59

Nadziranje realizacije Iblerovoga projekta bilo je inspirativno za Loosea što se može zaključiti iz oblikovnih značajki jednoga vakufskog objekta kojega je realizirao u Glavnoj ulici 1932./33.[643] Riječ je o jednokatnoj ugaonoj strukturi s polukružno riješenim uglovnim dijelom i stambenim katom koji se prostorno ističe u odnosu na uvučeno prizemlje namijenjeno trgovinama. Potpuni izostanak pročelne ornamentike razlikuje ovu zgradu od četiri godine kasnijega ostvarenja slične namjene na Musali. Radovi su dovršeni početkom 1933.[644]

Iako su dvije vakufske zgrade prostornim rješenjima i funkcionalnom raspodjelom bliske, a razlike u tlocrtu uvjetovane konfiguracijom terena, Vakufska kuća na Musali zbog naručiteljevoga inzistiranja na reprezentativnosti i ambijentalnih odrednica koje su diktirane stilskim značajkama ključnih javnih građevina u blizini[645] svojom dekoracijom sugerira izrazito simplificiran i geometriziran orijentalni rječnik.

U rekonstrukciji kronologije gradnje ovoga objekta, od sastavljanja projekta u kolovozu 1936. do završnih radova na kupoli u svibnju 1937., poslužili su zapisnici sa sjednica Građevnoga odbora,[646] ulomci građevinskoga dnevnika Miroslava Loosea[647] i njegove fotografije tijeka radova.[648] Od projektne dokumentacije za vakufske gradnje na ovome zemljištu, uz Ćose Jahja hodžinu džamiju, cjelovito je sačuvan samo plan adaptacije džamije prije gradnje središnje Vakufske kuće koji je Sulejman Demirović potpisao u kolovozu 1937. u Nevesinju.[649] Uz njega su sačuvane Looseove idejne skice za prizemne ugaone trgovine u vlasništvu Lakišića vakufa u tadašnjoj Ulici braće Brkić iz 1932.,[650] a izvedbeni projekt za iste trgovine[651] 1933. s Looseom je potpisao Marko Krezić.[652] Dakle, cjeloviti projekti ni za jednu vakufsku gradnju iz ovoga perioda nisu sačuvani, ali je dostupna dokumentacija dovoljna za rekonstrukciju kronologije njihovoga podizanja i značaja u reorganizaciji

[643] Miroslav Loose je zabilježio pregovore o svome angažmanu na projektu za ovu zgradu 13. rujna 1932. (prema: Miletić, 2000: 240), a u fondu Vakufskoga povjerenstva zapisnik sa sjednice održane toga datuma potvrđuje ovaj navod. U istom je fondu, uz zapisnik sa sjednice, priložen dio Looseovih nacrta. Nisu cjelovito sačuvani.
[644] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora* održane 25. veljače 1933., Akt. 7004/32: Čitanje akta Vakufskoga povjerenstva br. Ad. 111/32 od 8. veljače 1933.: izračun troškova gradnje nakon realizacije projekta.
[645] Gradsko kupalište i hotel Neretva
[646] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora* održane 12. kolovoza 1936. Akt. 9196/36: Na istoj sjednici kad je procijenjena vrijednost nekretnina OUZOR-a, Miroslav Loose je podnio izvještaj o svojim pregovorima s Ibrahimom efendijom Eficom, Ibrahimom efendijom Ribicom i gradonačelnikom Huseinom Ćišićem.
[647] U Miletić, 2000: 251-256 i Miletić, 2007: 219-220
[648] AH, Zbirka fotografija i Centar za informaciju i dokumentaciju Mostar (1919. – 1945.): www.cidom.org
[649] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/1: džamije i vakufske zgrade
[650] Ugao Korza kralja Petra i Ulice Mujage Komadine
[651] Danas više ne postoje. Uz projekte je sačuvana i jedna fotografija izvornoga izgleda.
[652] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/1: džamije i vakufske zgrade

pojedinih dijelova urbane slike Mostara, za temeljitiji uvid u raspodjelu projektantskih zaduženja i zaključak da Loose nije jedini čovjek koji je bio zaslužan za realizaciju. Za razliku od predstavnika Vakufa, kojima je bilo stalo da se s gradnjom otpočne što ranije, gradonačelnik Husein Ćišić inzistirao je na reprezentativnosti novogradnje te je, po svemu sudeći, odluka o pokrivanju vakufske zgrade na Musali kupolom bila rezultat njegove inicijative koja je ujedno i odgodila početak radova do polovine rujna 1936. Prethodno je bilo potrebno povisiti minaret džamije koja je se nalazila iza parcele na kojoj će biti građena Vakufska kuća. Povišenje minareta projektirao je Sulejman Demirović. Loose je na izvedbi radio s građevinskim poduzetnikom Salkom Hajrovićem koji je sudjelovao i u realizaciji projekta za uređenje parka uz trg desetljeće ranije. Loose je fotografirao tijek radova jednako revno kao što je to činio prilikom dovršavanja i opremanja Gradskoga kupališta 1913./14., a u veljači 1938. snimio je završne fotografije trga sa sva tri objekta[653] i parkom.[654]

Krajem 1930-ih projektirane su još dvije javne građevine od kojih nijedna nažalost više ne postoji. Izgradnju Burze rada, poslijeratnoga hotela Mostar u Bolničkoj ulici na zapadnoj obali Mostara nadzirao je Miroslav Loose, a izvodilo građevinsko poduzeće *Progres* iz Sarajeva. S obzirom na funkciju i inženjerski kolektiv koji je stajao iza realizacije,[655] odlikovale su je izrazito skromne i nepretenciozne oblikovne značajke i pravilna longitudinalna tlocrtna osnova dvokatnoga centralnog dijela s dva bočna istaka zaključena niskim krovištima. Visoko je prizemlje bilo u ravnini s bočnim istacima uz jednostrešno natkrivenu lođu, a dvorišni je prilaz bio ograđen kamenim zidom. Zgrada je u socijalizmu bila adaptirana u hotel Mostar, a toj svrsi je služila sve do nedavnoga rušenja uz obećanje „klasične rekonstrukcije“ iz nadležnih gradskih ureda. Zgradi iz 1937. značajniji rekonstrukcijski zahvati uopće nisu bili potrebni s obzirom na relativno dobro stanje u kojem je bila nekim čudom preživjevši rat te bi troškovi ulaganja u obnovu bili zamjetno manji od troškova novogradnje koja je na mjestu hotela Mostar dovršena u drugoj polovini 2014. Na ovaj je način, pozicioniranjem privatnih interesa ispred zaštite zajedničkoga graditeljskog naslijeđa, još jedan spomenik mostarske arhitektonske povijesti otišao u zaborav. Valja tome pridodati i činjenicu da je se upravo nasuprot hotela Mostar nalazio bolnički kompleks sukcesivno građen od austrougarskoga perioda preko Kraljevine Jugoslavije do socijalizma, a

[653] Hotel Neretva, Gradsko kupalište i Vakufska kuća.

[654] MH, Fototeka (fotografije Miroslava Loosea snimljene 7. veljače 1938.) i Centar za informaciju i dokumentaciju Mostar (1919. – 1945.): www.cidom.org

[655] Prema: AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora* održane 26. veljače 1937., Akt. br. 650/36 ad.: Loose je obavljao očevide na općinskom zemljištu koje je trebalo proširiti rušenjem nekoliko objekata. Navedeni su inženjeri iz Sarajeva: Jovanović, Froijer i Besarović. Na istoj je sjednici podnesen izvještaj o troškovima priključka zgrade na kanalizacijski i vodovodni sustav.

na njegovom se mjestu danas nalazi trgovački centar Mepas Mall iz 2012. čemu je također prethodilo neargumentirano i proizvoljno rušenje spomeničke baštine.

Druga realizacija dovršena krajem 1930-ih, a danas vidljiva samo u ostacima, jedino je sigurno dokumentirano ostvarenje Hinka Marašeka[656] na polju javne arhitekture u Mostaru. Godine 1939. izradio je projekt za zgradu Srpske pravoslavne općine u današnjoj Ulici Alekse Šantića.

U ovom je slučaju cjelovita projektna dokumentacija s položajnim planom očuvana, ali su materijalni ostaci nažalost svedeni na ruševine. Projekt pokazuje, kao i nekoliko njegovih nacrta za stambene kuće,[657] svijest ovoga arhitekta o suvremenim tendencijama u odnosu prostornoga oblikovanja i funkcije zgrade. Ujedno, u kontekstu ostatka Marašekovoga rada na tlu Mostara, oprimjeruje stanovitu uklopljenost arhitektonskoga naslijeđa ovoga grada iz međuratnoga perioda u šire regionalne okvire arhitekture modernizma. Radilo je se o dvokatnoj zgradi visokoga prizemlja izvedenoj na zemljišnoj čestici na kojoj su dvije godine ranije započete predradnje čišćenja i pripremanja terena.[658] Prizemlje je bilo najamni prostor za trgovine, prvi i drugi kat bili su namijenjeni uredima i društvenim prostorijama, a potkrovlje je služilo stambenoj funkciji. Prostorna komunikacija bila je ostvarena centralnim stubišnim traktom s izlazima na balkone.

Naposljetku, pred sam kraj 1930-ih u Glavnoj ulici, nasuprot Looseove realizacije stambeno-najamnoga projekta za Vakuf, izvedena je zgrada Narodne banke prema projektu srpskoga arhitekta Bogdana Nestorovića.[659] Spomena o sudjelovanju djelatnika Građevinske sekcije na realizaciji ovoga projekta u dostupnim dokumentima nema, a nacrti nisu sačuvani u mostarskom arhivu. Pogrešan navod Amira Pašića o Nikoli Dobroviću kao projektantu zdanja[660] i bezuspješan pokušaj pronalaska projekta u dijelu ostavštine Bogdana Nestorovića u Zbirci odeljenja arhitekture u Muzeju nauke i tehnike u Beogradu, dovode nas do kataloga izložbe *Srpska arhitektura 1900. – 1970.* održane u beogradskom Muzeju savremene umetnosti u ožujku i travnju 1972. gdje je realizacija navedena u popisu bibliografije i projekata ovoga arhitekta. Time je razriješena nelogičnost s ranijom atribucijom zgrade Nikoli Dobroviću čiji se modernistički izraz ni u kojem pogledu ne podudara s dekorativnim rješenjem i konzervativnim monumentalizmom eksterijera Narodne banke u Mostaru. U

[656] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/15: Građevna dozvola br. 6351/39 uz pečat Marašekovoga samostalnog arhitektonskog ureda i oznaku *Ovlašteni graditelj s neograničenim djelokrugom rada*.
[657] Od kojih nijedna također nije očuvana u izvornom obliku.
[658] Prema: AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora* održane 26. veljače 1937., Akt. br. 1525/37
[659] *Srpska arhitektura 1900. – 1970.*, katalog izložbe, Muzej savremene umjetnosti, Beograd, 1972., str. 138
[660] Pašić, 2005: 83

kontekstu opusa Bogdana Nestorovića, s druge strane, ovo je ostvarenje sasvim razumljivo. Oblikovne se srodnosti mogu prepoznati na njegovim vremenski bliskim rješenjima kao što je natječajni projekt za Biološko-oceanografski institut u Splitu,[661] ali i nekoliko realizacija koje je u ovo vrijeme projektirao za istu svrhu kao i mostarsku. Nestorović je, naime, krajem 1930-ih izveo niz filijala Narodne banke diljem Kraljevine Jugoslavije: u Dubrovniku, Skopju, Kragujevcu i Šapcu. Mostarskoj je oblikovno i podudarnošću vremenskoga okvira projektiranja najbliža ona u Dubrovniku,[662] a podudarna je i klasicizirajuća referenca na mediteransko podneblje koja je u Mostaru uočljiva u prostornom i dekorativnom rješenju dvostranoga trijema sa segmentiranim ophodom. Arkadne lukove podupiru masivni nosači kružnoga presjeka s geometrizirano pojednostavljenim i grubo obrađenim korintskim kapitelima. Uopćeni, krajnje simplificirani historizirajući detalji kombinirani su s voluminoznim kubičnim formama ostatka zgrade. Struktura objedinjuje dvije dvokatnice povezane u prostornu jedinicu L-tlocrtne osnove zaključene niskim četverostrešnim krovovima. Odlikuju je robusna aditivnost i vizualna nametljivost u kontekstu okoline. Unatoč podudarnosti u odabiru materijala, on obradom odudara od rustikalno riješenih pročelja austrougarskih stambeno-najamnih jednokatnica i dvokatnica harmonično organiziranih pročelja.[663] Prostorno je pozicioniranje stoga u nekoj mjeri neuspjelo. To nije iznenađujuće s obzirom na razinu tipiziranosti u vremenski bliskim rješenjima za neke od filijala Narodne banke na kojima je arhitekt u ovo vrijeme radio. Jednako tako, logično je da dimenzije i oblikovno kombiniranje naizgled nespojivih referentnih komponenti ostavljaju drukčiji dojam na primjerima filijala u Kragujevcu ili Šapcu s obzirom na tamošnju prorijeđenost uličnoga pojasa okoline.

Razdoblje između 1939. i 1941. obilježeno je prije svega radovima na dogradnjama i proširenju kapaciteta objekata za vojne potrebe. Iako je baš u ovo vrijeme Loose najviše

[661] Tijek natječaja u: Tušek, 1994: 60-62. Zgrada je na kraju izvedena prema prerađenom projektu Fabjana Kaliterne.

[662] Velika je vjerojatnost da je na oba projekta radio istovremeno. Prema: Benić – Penava, Marija: "Bankarsko poslovanje u Dubrovačkom i Bokokotorskom kotaru između dva svjetska rata (1918. – 1941.)", u: *Anali*, Dubrovnik, 51/2 (2013): 613-629, str. 627. Dubrovačka filijala otvorena je 1936. i gravitirali su joj kotari: Dubrovnik, Ljubinje, Trebinje, Bileća, Gacko, Korčula, Kotor i Nikšić. Početkom 1930-ih (prema istom istraživanju, str. 615), dubrovačko je stanovništvo polagalo novac u najbližu filijalu Narodne banke koja je bila u Mostaru. Znamo međutim da je početkom 1930-ih za ove svrhe korištena Vancaševa zgrada projektirana za filijalu Zemaljske banke dok 1937. nije adaptirana u hotel. Detaljne projekte te adaptacije nažalost nije bilo moguće konzultirati jer su tijekom istraživanja bili izvan pripadajuće mape zbog radova na projektima rekonstrukcije zgrade nakon čega bi njezini kapaciteti ponovno trebali biti korišteni za hotel. Okvirna kronologija, međutim, omogućuje nam da Nestorovićevu realizaciju u Mostaru vremenski smjestimo u isti period kao i projekte za ostale filijale (druga polovina 1930-ih, preciznije: između 1936. i 1938.). Dubrovačka filijala započela je s radom 1. svibnja 1936.: *Jadranski dnevnik*, Split, god. III, br. 88., 15. travnja 1936. str. 4: vijest o postavljanju Martina Kresine na mjesto direktora filijale koja će započeti s radom od svibnja.

[663] Ovo vrijedi ako zanemarimo sadašnje stanje većine tih zgrada.

inzistirao na potrebi izrade generalnoga urbanističkog plana, ona nije realizirana. Osim rata, Mostar je u rujnu 1940. zadesila i velika poplava prouzrokovavši dodatne štete na crkvi svetih Petra i Pavla i obustavivši na neko vrijeme rad Rudnika. Nakon toga je bilo potrebno organizirati sustavne radove na regulaciji Radobolje što je, uz ostale angažmane uvjetovane nepovoljnim društvenim i infrastrukturnim okolnostima, posve okupiralo raspoloživi kadar Građevinske sekcije. Zbog Looseove preopterećenosti poslom, još je početkom 1937. osigurana povišica i posljedično promaknuće za Marka Kovačinu i Dušana Milića koji preuzimaju od njega sve veći broj poslova nadziranja izvedbi i adaptacija.[664] Na samim radovima adaptacija uglavnom su angažirani Marko Krezić, Petar Zadro, Sulejman Demirović, Ibro Buljubašić, Petar Zovko i ostali od ranije poznati tehničari. Marko Krezić i Sulejman Demirović obavljali su građevinske očevide u Mostaru, a Velimir Mandić u okolnim mjestima.

Tijekom 1943. i 1944. dokumentiran je niz zahvata na postojećim kapacitetima korištenim za potrebe vojske u ratnim vremenima.[665] Tako su dva poštanska ureda prenamijenjena u skloništa,[666] a uz novogradnju zgrade 6. oružničke pukovnije u svibnju 1943.,[667] godinu dana kasnije dograđene su joj garaže[668] i spremište za 27 vagona hrane.[669] Korištenje gospodarskoga potencijala međuratnoga Mostara uglavnom je bilo vezano uz rudarstvo, a proizvodnja i prerađivanje duhana izgubili su značaj koji su imali u austrougarskom periodu.[670] Turistički potencijal regije, unatoč pokušajima promoviranja Mostara kao atraktivnoga odredišta,[671] također nije korišten koliko će biti nakon Drugoga

[664] Prema: AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora* održane 12. veljače 1937., Akt. 47/37: *Program rada za 1937. godinu*

[665] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/16 i jedan dio u K/18: dopisi iz Ministarstva prometa i javnih radova Nezavisne Države Hrvatske, Odjela za javne radove u Zagrebu upućeni Tehničkom odjeljenju u Mostaru sadrže niz naloga o hitnoj prenamjeni ranijih javnih objekata za vojne potrebe, skloništa, proširenja za pohranu potrebnih resursa i smještaj vozila.

[666] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/16: Plan adaptacije poštanskoga ureda br. 2 u studenom 1943. potpisao je Dušan Milić, a projektirao je i adaptaciju poštanskoga podruma u uredu br. 1. u sklonište u veljači 1944. (dovršena u svibnju 1944.). Radove su u oba slučaja izveli Ibro Marić i Hasan Puzić. Uz dozvole za popravak zgrade i prilagodbu za sklonište, sačuvan je i *Pohvalni zapisnik* uz račune i isplate dostavljene izvođačima 20. ožujka 1944.

[667] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/16: sačuvan je dopis zapovjednika pukovnije Dragutina Mašeka Tehničkom odjeljku br. 2521 od 31. svibnja 1943.

[668] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/16: dopis zamjenika Zvona Šporčića br. 1876 od 19. travnja 1944. Tehničkom odjeljku o hitnoj potrebi gradnje garaža *za dva teretna samovoza* i troškovnike zahvata.

[669] Isto kao u prethodnoj bilješci: Odobrenje tadašnjega nadstojnika Tehničkoga odjeljenja inženjera N. Didorsa: *Novogradnja spremišta oružničke pukovnije* (ožujak 1944.). Sačuvan je i predračun.

[670] Možemo se osvrnuti na sadržaje rubrike *Licitacije i dobave* u *Novom dobu* gdje je većina napisa koji se tiču Mostara tijekom ova dva desetljeća bila vezana uz nabavljanje potrebnih resursa za potrebe rudnika, njegove administracije i zaposlenika.

[671] Primjer je tekst "Morska kupališta i turistička mjesta u Primorskoj banovini" u *Glasniku Primorske banovine* br. 4, god. II., 1. travnja 1939., 61 – 78: (prezentacija Mostara je na str. 69.). Unatoč tome, Mostar nije naveden

svjetskog rata.[672] Njegovom održavanju na određenoj razini ipak je doprinijelo lokalno Društvo za poljepšavanje Mostara i okoline na čelu s farmaceutom i vlasnikom gradske ljekarne, Ivom Andrijićem[673], a mostarske su se znamenitosti pojavljivale i na poštanskim markicama Kraljevine Jugoslavije.

Potkraj 1920. godine započeti su radovi na kompleksu Rudnika mrkoga uglja – Ihovići za kojega je zemljište pribavljeno potkraj austrougarske uprave[674] na tada neizgrađenom području iznad današnje četvrti Zgoni u sjeverozapadnome dijelu grada[675]. Nakon kolaudacije objekata prozivnice, ventilatora i skladišta benzina Rudarske uprave Mostar, ugljenokop je 1921. povezan s gradskom elektranom[676], a prvi će ugljen biti izvađen 1923. Jugozapadni je dio kompleksa izveden prema početnim projektima Petra Borasa iz Tehničkoga odjeljenja u Mostaru uz odobrenje Građevinske direkcije u Sarajevu.[677] Boras je uz središnju upravnu zgradu projektirao kuće za radničke obitelji i niz jednostavnih prostora pravokutnih tlocrtnih dispozicija i skromnih oblikovnih kvaliteta u kojima su bile smještene radionice. Od ovoga dijela Rudnika, koji je bio povezan sa željezničkom prugom u neposrednoj blizini radi jednostavnijega opremanja vlakova gorivom, danas postoje samo obrasli temelji i jama ugljenokopa. Slično je i s materijalnim ostacima sjevernoga dijela kompleksa koji su građeni za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske.

Godine 1941., kao što nepotpuna projektna dokumentacija svjedoči,[678] projektirana je dogradnja središnje zgrade u postojećem dijelu Rudnika i podizanje novih postrojenja na uzvisini koja se nalazi sjeverno od obiteljskoga imanja Čvoro. Ovaj će plan samo dijelom biti izveden prije početka Drugoga svjetskog rata, a radovi na kompleksu rudnika nastavit će se u drugoj polovini 1940-ih.

---

u planiranju troškova za sustavnu izradu regulacijskih planova turističkih odredišta: "Banska uprava i promicanje turizma", u: *Glasnik Primorske banovine*, br. 2, god. II., 1. veljače 1939., 22-26.

[672] Jerić, Joško: "Problem turizma u Primorskoj banovini", u: *Jadranski dnevnik*, Split, br. 236, 24. prosinca 1934., str. 15

[673] "Otvorenje biletarnice Putnika u Mostaru", u: *Jadranski dnevnik*, br. 17, 10. travnja 1934., str. 7

[674] Informacije o vlasničkim odnosima u ovome dijelu grada donesene su na temelju obiteljske dokumentacije gospodina Nedjeljka Branka Čvore. Razgovor s vlasnikom imanja neposredno uz nekadašnji rudnik dokumentiran je audio snimkom 31. prosinca 2015. Dio obiteljskoga imanja Čvoro, koji će kasnije biti namijenjen jugozapadnom dijelu kompleksa Rudnika s upravnim zgradama, otkupile su austrougarske vlasti.

[675] Toponim koji se tada vezao uz ovaj dio grada bio je Ihovići te je i zadržan u nazivu rudnika. Danas se uz ovaj dio grada vezuje naziv Rudnik.

[676] ABH, GDS – 23, 7296 (1921.): *Kolaudacija objekta prozivaonice, ventilatora I skladišta benzina Rudarske uprave Mostar*; GDS – 24, 7941 (1921.): *Priključak mreže općinske elektrane na elektranu ugljenokopa Mostar*.

[677] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18 (Rudnik Mostar): Na projektima iz 1920. potpisan je Petar Boras. Odobrenje iz Građevinske direkcije u Sarajevu dostavljeno je 14. veljače 1921.

[678] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18 (Rudnik Mostar): planovi nadogradnje sastavljeni su u Mostaru, potpisao ih je također Petar Boras, a pregledani su i odobreni u Tehničkom odjeljenju banske vlasti u Splitu 18. siječnja 1941. (inv. broj: 504/41). To, dakako, vrijedi za onaj dio dokumentacije o nadogradnji koji je sačuvan. Za veći dio objekata sjevernoga dijela kompleksa to nije slučaj.

Za sve ostale tvorničke pogone projektima, kronologiji gradnje i adaptacija bilo je teže ući u trag čemu valja pridodati i činjenicu da ništa od spomenutih objekata više nije u funkciji, a materijalni su ostaci uglavnom oskudni, zapušteni ili nepostojeći. Dostupna projektna dokumentacija ipak svjedoči da je 1940. godine građevinski tehničar Franjo Radovanović projektirao značajno proširenje tvornice platna braće Vitković na izlazu iz Mostara u smjeru Dubrovnika[679]. Dušan Milić je u veljači 1941.[680] počeo nadzirati izvedbu Žitnoga magazina prema tipskom projektu iz Odjeljenja za građenje žitnih magazina u Beogradu[681].

[679] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: Plan proširenja tvornice platna sačuvan je uz dozvolu Gradskoga poglavarstva i pečat vlasnika Manufaktura Vitković.
[680] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/18: uz Milićeve nacrte sačuvano je odobrenje Odjela za javne radove Ministarstva prometa i javnih radova u Zagrebu br. 17869/1941
[681] HDA, Fond 219, kut. 136: Tipizirani projekti izvedeni su u međuratnom razdoblju u Mostaru i Tomislavgradu. Prema istovjetnim nacrtima iz beogradskoga Odjeljenja zagrađenje žitnih magazina u ovom su periodu sagrađena sveukupno 92 silosa.

10.6. Arhitektura privatne namjene u Mostaru između dvaju svjetskih ratova

Iako se Mostar između 1918. i 1945. nije značajnije teritorijalno širio, nove su se stambene četvrti počele postupno formirati na Bijelome brijegu i Smrčenjacima na zapadnoj obali, odnosno na Zaliku na istočnoj što pokazuju položajni planovi stambenih novogradnji iz ovoga perioda. Zbog znatno manjega intenziteta izgradnje i znatno slabije očuvane projektne dokumentacije za stambene novogradnje nego što je to bio slučaj za period austrougarske uprave,[682] pristup građi kakav je bio primijenjen na onu iz prethodnoga razdoblja ne bi imao jednak značaj. Stoga je ponuđena generalna slika zbivanja uz podjelu na tri osnovne skupine projekata te su navedeni ključni primjerci za svaku, a detaljnija je analiza učinjena za realizacije koje se izdvajaju kvalitetom prostornih i oblikovnih značajki. Jednako tako, popratni je slikovni materijal, zbog kasnijih rušenja ili značajnih izmjena na gotovo svim objektima privatne namjene, koncentriran isključivo na projektnu dokumentaciju i fotografije izvornoga izgleda u slučajevima u kojima su one bile dostupne.

Mahom je se radilo o kamenim prizemnicama skromnih oblikovnih značajki te će se opsežniji zahvati na polju individualnoga i kolektivnoga stanovanja u spomenutim četvrtima i u dijelovima grada koji su u ovom periodu još uvijek bili posve neizgrađeni, dogoditi tek nakon Drugoga svjetskog rata kada će Mostaru intenzivnija izgradnja biti potrebna zbog priljeva stanovništva uvjetovanoga ekonomskim prosperitetom koji će uslijediti iz organizacije novih proizvodnih pogona u gradu i okolici. Na temelju dostupnih projekata i ostataka građevina može se podvući zaključak da se u projektantskom opusu Miroslava Loosea spomenuti utjecaj suradnje s Iblerom na zgradi OUZOR-a najviše odrazio upravo na nekolicini primjeraka stambene arhitekture koje je realizirao tijekom 1930-ih. Jednako tako, prikazan je i projektantski angažman samostalnoga arhitekta Hinka Marašeka u Mostaru. Značajke se njegovih radova ponajbolje mogu razmotriti upravo na dvjema stambenim kućama.

Time smo arhitekturu privatne namjene na tlu Mostara između 1918. i 1945. podijelili u tri osnovne cjeline: realizacije Miroslava Loosea s uplivom funkcionalističkih načela, opus Hinka Marašeka i projekte tehničara iz Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljka koji brojčano zauzimaju najveći dio skupine. U skladu s time, analizu načelne slike i odstupanja od nje valja započeti upravo sa skicom posljednje od tri skupine.

[682] AH, Tehnički odjeljak (projekti): K/10, K/11 i K/12 čuvaju projekte privatnih zgrada. Govoreći u postocima, oko 70 % materijala otpada na realizacije iz austrougarskoga perioda, a ostatatak je uglavnom nepotpune dokumentacije vezan uz novogradnje i adaptacije između 1918. i 1945., a jedan dio posljednje kutije zapremaju i projekti između 1945. i 1952.

Kako je već istaknuto, Bijeli brijeg i Smrčenjaci na zapadnoj obali i Zalik na istoku zone su u kojima počinju nicati stambeni objekti na ranije neizgrađenim površinama. Uvjetovani su potrebom smještaja radničkih obitelji uglavnom zaposlenih u Rudniku, tvornici duhana koja je postojala od austrougarskoga vremena[683] i tvornici platna Vitković.[684] Tehničari Građevinske sekcije projektirali su niz prizemnih i jednokatnih stambenih objekata, ali i nekolicinu privatnih novogradnji stambeno-najamne ili isključivo komercijalne funkcije u različitim dijelovima grada. Kad je riječ o oblikovnim značajkama ovih realizacija, uočava se relikt od ranije usvojenoga jednostavnog historicističkog i secesijskog dekorativnog opremanja pročelja koji se javlja na sporadičnim primjerima. Ovu tendenciju okolnostima uvjetovanoga oblikovnog konzervativizma oprimjeruju: projekti Marka Krezića za prizemnu kuću Stojana Ćorića u Šantićevoj ulici iz 1929.,[685] prizemna realizacija za vlasnika Tomu Ćosića koji je u kući imao ugostiteljski objekt u tadašnjoj Ulici kralja Tomislava[686] izvedena 1930. prema projektu Petra Borasa, zatim zakašnjela i posve proizvoljna secesijska dekoracija nadprozornika na prizemnoj kući Šćepe Gole u Zapadnom logoru koju je Dušan Milić projektirao 1935.[687] U slučaju posljednje od tri navedene prizemnice, površina je objekta nešto veća i podijeljena u tri spavaće sobe, kuhinju i predsoblje kojemu je s jedne strane ostava, a s druge sanitarne prostorije s kupaonicom odvojenom od nužnika. U nekim su slučajevima u ovom periodu građeni i objekti impozantnijih dimenzija s razrađenom, ali posve anakronom dekorativnom razradom pročelja što se možda ponajbolje uočava na projektima Petra Zadre za kuću obitelji Krpo na uglu Bjelobrkove i Vejzovićeve ulice iz 1935.[688] Jedan od projekata iz ove skupine vrijedan je spomena isključivo radi rekonstrukcije okolnosti izvorne gradnje, vlasnika i projektanta. Riječ je o planu dogradnje balkona i popravke krova na kući Steve Miličevića u Liska ulici.[689] Radi se o kasnohistoricističkoj stambenoj vili iz austrougarskoga perioda. Uz plan Petra Zadre za dogradnju balkona i popravak krova iz 1930. sačuvani su izvorni Knežićevi projekti iz 1909. s potpisom vlasnika.[690]

[683] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/16: Početni projekti za kompleks u blizini Južnoga logora sastavljeni su 1882.; izvedbeni 1884. i 1885. Na njima je pečat izvođača radova: Emil Pollitzer & Comp., Wien, 1. Rockgasse 2. Prve nadogradnje planirane su 1897., a detaljan položajni plan potpisao je Ingo Studnička 27. travnja 1899. u Mostaru. Skladište je 1900. projektirao Max David, a Knežić je 1906. i 1907. potpisao planove izgradnje radničkih higijenskih objekata uz tvornicu.
[684] Detaljnije o gradnjama i pregradnjama tvorničkih objekata u dijelu teksta o industrijskim pogonima.
[685] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[686] U austrougarskom periodu se zvala Sauerwaldova, a danas je Ulica braće Fejića.
[687] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[688] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[689] Tada je naziv ulice bio Masarykova.
[690] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11

Unatoč ostacima secesijskoga i historicističkoga dekorativnog vokabulara, prevladavaju ipak astilske gradnje čiji je prostorni ustroj izrazito jednostavan i uglavnom sveden na podjelu interijera na dvije sobe, kuhinju s predvorjem i sanitarni prostor. Značajke ove skupine ponajbolje oprimjeruju novogradnje poput prizemnice Đorđa Beraka u blizini Rudnika mrkoga uglja[691] koju je Marko Krezić projektirao 1938., dvosobne prizemne kuće Sadika Bijedića u Predhumu koja je izvedena 1930. prema projektu Petra Zadre iz 1929., kuće Meve Grebo u Duvnjakovom sokaku ili Nedžide Hadžić u Zahumu građenih 1930. također prema nacrtima Petra Zadre i niza drugih realizacija iz 1930-ih i početka 1940-ih u različitim dijelovima Mostara. Marko Krezić, koji se od polovine 1930-ih potpisuje kao „viši tehničar" izveo je najveći broj objekata koji se mogu svrstati u ovu skupinu. Spomenut ćemo još i prizemnicu nasljednika Franje Tomića u Kovarbašinoj ulici iz 1936. i jednokatnu kuću Marije Pavleković kod Mosta kralja Aleksandra[692] iz 1935.[693]

Djelatnici Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljka projektirali su svojim sugrađanima i komercijalne objekte ili pak adaptacije dijelova stambenih prostora u najamne. Utilitarnost je u prvom planu ponovno uvjetovala izrazito skromne i jednostavne oblikovne značajke oprimjerene na ugostiteljskom objektu Sulejmana Balića u Karađozbegovoj ulici koji je izveden 1935. prema projektu vlasnikovoga imenjaka Demirovića u formama koje podsjećaju na arhitekturu montažnih objekata. Luka Buljan izradio je 1932. projekt dogradnje dvorišne zgrade s trgovinom uz kuću Mustafe Bakamovića u južnome dijelu Glavne ulice na Luci,[694] a Miroslav Loose 1926. adaptaciju prizemlja secesijske jednokatnice za trgovinu građene prema izvornom Knežićevom projektu u vlasništvu Mehmeda Bubića u Novoj ulici. Loose je također 1937. projektirao proširenje kuće i prizemnu pekarnicu Blaža Sliškovića u Zahumu.[695] U nekim su slučajevima realizacije djelatnika Građevinske sekcije prostornim dispozicijama i oblikovnim jezikom bile smjelije od načelne slike, a to je uglavnom bilo uvjetovano izdašnijim budžetom i mogućnostima vlasnika u ranije formiranim rezidencijalnim četvrtima gdje su si zemljišta mogli priuštiti uglavnom imućniji građani Mostara. Slučaj je to s jednokatnom kućom Jusufa Čerkića koju je Marko Kovačina projektirao 1935., a nalazila je se uz željezničku prugu.[696] Jednako bi se moglo zaključiti i za prizemnu kuću razrađene tlocrtne dispozicije i većih prostornih kapaciteta od uobičajenih u dijelu grada u kojem je se

[691] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10: Kuća se, kao i niz oblikovno i prostorno srodnih joj objekata, nalazila u Rudničkoj ulici.
[692] Tadašnji naziv za Carinski most.
[693] Projekti za obje spomenute kuće u AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[694] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10
[695] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11: izvedeno 1938. (prema položajnom planu postojećih objekata).
[696] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10

nalazila u vlasništvu Jure Knezovića. Nalazila je se u četvrti Zgoni koja se također postupno počinje izgrađivati prema zapadu.[697] Projektirao ju je Luka Buljan 1939.[698]

Od reprezentativnijih privatnih realizacija koje nisu dio projektantskih opusa Miroslava Loosea ni Hinka Marašeka, valja istaknuti i jednokatnu kuću doktora Ante Madirazze iz 1940.[699] izvedenu prema projektu iz građevinskoga poduzeća inženjera Milana Gačića,[700] projekt građevinskoga poduzetnika Ibrahima Buljubašića za kuću Ahmeta Kalajdžića iz 1938.[701] kao i Looseov projekt za kuću Muhameda Kapetanovića u Alajbegićevoj ulici iz 1930.[702]

U konačnici, prije prikaza radova dvojice spomenutih ključnih projektanata na polju arhitekture privatne namjene, osvrnut ćemo se i na kuću doktora Aurelija Nardellija na prostranom zemljišnom posjedu uz tadašnje Šetalište vojvode Mišića.[703] Imućni je vlasnik, prema sačuvanom idejnom planu i položajnoj skici,[704] na izradi projekta angažirao stuttgartskoga arhitekta Otta Lindera.[705] Iako izvedbeni projekti nisu sačuvani te nam nije poznato je li Linder sam radio na razradi ili je imao pomoćnika, iz fotografija i materijalnih ostataka kuće, koji su sve do nedavno bili na izvornoj lokaciji, jasno je da je bila izvedena prema njegovoj zamisli na mjestu predviđenom izvornim položajnim planom uz vrt i povrtnjak koji su također planirani. Među postojećim nacrtima tlocrti nažalost nisu sačuvani pa o prostornom rasporedu i komunikaciji među dijelovima prizemne stambene jedinice visokoga suterena možemo samo okvirno zaključivati s obzirom na to da su ostaci kuće srušeni u srpnju 2013.[706] Ruševina je prije uklanjanja svjedočila da su raspored otvora, stubišni prilaz i zaključna terasa odgovarali sačuvanim skicama pročelja, a na pročelju

[697] Četvrt su u ovom periodu također nastanjivali uglavnom djelatnici Rudnika.
[698] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[699] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11: projekti su izrađeni 20. studenoga 1939.
[700] Uz njega je samostalno građevinsko poduzeće u ovom periodu u Mostaru imao i Ivan Dogan (podaci dostupni u: AH, UDTKJ).
[701] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[702] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11
[703] Izvorno Stephanie Allee, u socijalizmu Lenjinovo šetalište, danas Ulica Nikole Šubića Zrinskog.
[704] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/11: idejne skice sjeverozapadnoga pročelja, jugoistočnoga pročelja, položajni plan s ucrtanim središnjim prizemnim stambenim objektom s terasom, prizemna garaža i skica uređenja vrta s povrtnjakom sastavljene su 11. srpnja 1931.
[705] Otto Linder (1891. – 1976.) veći dio radnoga vijeka proveo je kao samostalni arhitekt s uredom u Stuttgartu. Izraz mu se vezuje uz pročišćenu varijantu ekspresionizma. Realizirao je niz sakralnih novogradnji u Njemačkoj i Austriji, između ostaloga: župnu crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Baienfurtu (1926. – 1927.), Crkvu Srca Isusova u Pforzheimu (1928. – 1929.), crkvu Svetoga križa u Bludenzu (1932. – 1934.), župnu crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Süßenu (1936. – 1937.) i crkvu svetoga Ivana Nepomuka u Lorünsu (1956. – 1960.). Podaci o opusu preuzeti iz: Preßler, Karsten: *Vom "nüchternen Zweckraum" zum "mystischen Farbraum" : die Restaurierung der Neuen Katholischen Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt in Süßen und die "Parabelkirchen" Otto Linders*, u: *Denkmalpflege in Baden-Württemberg*, br. 38., 2009., str. 23–29
[706] *Mostar će dobiti još jedan stambeno-poslovni kompleks??* (bljesak.info, objavljeno: 12. 7. 2013., 10:19, zadnji put pristupljeno: 16. 1. 2016., 18:24, : http://test.bljesak.mojsite.com/rubrika/business/clanak/mostar-ce-dobiti-jos-jedan-stambenoposlovni-kompleks/8367)

okrenutom prema šetalištu pristupni je dio bio riješen centralno pozicioniranim dvokrakim stubištem uz simetričan raspored prozorskih otvora na strani glavnoga ulaza. Zbog zapuštenosti ostataka i eventualne opasnosti od rušenja, detaljniju analizu unutarnjega rasporeda prostorija nažalost nije bilo moguće sastaviti. Nasljednici Aurelija Nardellija posjed su prodali Gradu Mostaru, a gradske su vlasti odlučile srušiti u ratu oštećen objekt na čijoj će lokaciji, prema medijskim izjavama načelnice Odjela za urbanizam i građenje Grada Mostara Marine Deronjić, biti projektiran još jedan stambeno-poslovni kompleks na više etaža. Vilu Nardelli je, dakle, zadesila sudbina istovjetna ili bliska onoj velikoga broja javnih i stambenih novogradnji iz razdoblja između 1918. i 1945., a bolje nije prošla ni većina ostvarenih projekata Miroslava Loosea i Hinka Marašeka.

Jedan spomena vrijedan privatni objekt kojega je Loose projektirao nakon suradnje s Iblerom, a da se može potkrijepiti dokumentima, jednokatna je stambeno-najamna zgrada Munire Selimić iz 1934.[707] koja je se nalazila na uglu Ulice Mujage Komadine i Krpine. Na nepravilnoj zemljišnoj čestici,[708] uspjelo je riješio komercijalni prostor namijenivši mu veći dio prostora i odvojivši ga od kuhinje hodnikom sa stubištem. Kat je bio podijeljen na tri sobe nejednakih površina i hodnik koji je stubištem u poligonalno riješenom uglu komunicirao s terasom. Iako se vanjština ne odlikuje pretjeranom smjelošću u razradi ostajući još uvijek obilježena stanovitim monumentalizmom i konzervativnom raščlambom, ova je arhitektonska cjelina uspješnim spojem funkcija i kvalitetom oblikovanja odskakala od prosjeka tadašnje graditeljske produkcije srodne namjene u Mostaru. Jednako se može reći i za ostala Looseova ostvarenja na polju arhitekture privatne namjene tijekom 1930-ih. Izdvaja se i kuća liječnika Huseina Raljevića koju je projektirao 1939.,[709] a nalazi se u Ulici pijesak. Kuća nije srušena, ali danas ipak ne odgovara izvornom projektu zbog recentne nadogradnje kata.[710] Radilo je se također o jednokatnici izrazito povišenoga prizemlja koje je kao i prvi kat imalo terasu manjih dimenzija. Iako pročišćene, oblikovne su se konture vanjštine ipak jasnom tipološkom odrednicom stambene vile uklapale u ambijent u kojem su je okruživale historicističke i secesijske kuće. Prostore u unutrašnjosti organizirao je istovjetno u prizemlju i na katu.

[707] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12: potpuna projektna dokumentacija
[708] AH, *Zapisnici sjednica Građevnoga odbora 1933-1936-1937* (neinventarizirana građa): *Zapisnik sa sjednice Građevnoga odbora* održane 21. lipnja 1934.: točka 5: *Izvještaj šefa Građevnog odsjeka Miroslava Loosea o predmetu 588/1931*: Zemljište na kojem je kuća sagrađena nalazi se uz zgradu Općinskoga (u ovom razdoblju Sreskoga) suda koja je građena 1904. prema Knežićevim projektima. U predmetu je opis pokušaja otkupa dijela zemljišta da bi se proširio prostor za privatnu novogradnju što se nije uspjelo realizirati te je Loose projekte za kuću na postojećem zemljištu izradio u lipnju 1934. Uz izvještaj stoji naknadno upisano: *Riješeno 9. 7. 1934.*
[709] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12: potpuna projektna dokumentacija
[710] Isti je slučaj i s jedinom materijalno očuvanom realizacijom Hinka Marašeka u blizini ove Looseove.

Predsoblje je imalo izlaz na terasu, a prizemlje i kat bili su podijeljeni na po četiri spavaće sobe, kupaonicu i kuhinju. Stubište je se nalazilo na sjevernoj strani zgrade.

Projektantski opus, koji se pristupom funkcionalnoj organizaciji prostornih jedinica, njihovoj međusobnoj komunikaciji i ambijentalnoj vrijednosti u urbanističkom kontekstu, kvalitetom izdvaja u odnosu na cjelokupnu graditeljsku pozornicu Mostara, u ovom periodu je opus Hinka Marašeka[711] i to u najvećoj mjeri u nekolicini realiziranih projekata stambene arhitekture. Ovdje svakako valja podvući činjenicu da je, uz po jednu realizaciju Drage Iblera, Bogdana Nestorovića i jednu po svemu izglednu Lavoslava Horvata, Marašek bio jedini profesionalni arhitekt u Mostaru ovoga vremena.[712] Loose nije imao osobitoga formalnog obrazovanja vezanoga uz djelatnosti kojima se najviše bavio. U Mostar je stigao u razdoblju austrougarske uprave na mjesto upravitelja Vodovoda te je postupno napredovao do voditelja Građevinske sekcije.

Marašek je, dakle, prema dostupnim dokumentima realizirao samo projekte za Franjevačku provinciju, imućnije privatne naručitelje i Srpsku pravoslavnu općinu. Izgledno je da je radio više nego što dokumenti pokazuju, ali i ono što je sačuvano dovoljno je za uvid u značajke njegovoga projektantskog rukopisa.

Iz 1930. godine su projekti[713] za kuću Aiše Hadžioman na uglu tadašnjega Šetališta vojvode Mišića i Kalemove ulice.[714] Uz položajni plan, sačuvani su tlocrti podruma, prizemlja, prvoga kata i krovne konstrukcije, prikazi pročelja i perspektivni prikaz jednokatne vile s prostranim terasama. U prizemlju je kuća imala prostore namijenjene praonici i sušionici rublja, a prvi je kat bio podijeljen na spavaće sobe, radni kabinet, kuhinju, dva sanitarna prostora, prostoriju za poslugu i centralni hodnik koji je komunicirao sa svim prostorijama i terasom. Oblikovni jezik ove, kao i ostalih Marašekovih realizacija u Mostaru nesumnjivo ide u prilog tezi da se radi o najvrjednijem individualnom opusu ove faze arhitektonske povijesti grada.

[711] U obrađenim arhivskim fondovima nažalost nije bilo moguće pronaći detaljnije informacije o osobnom i profesionalnom životopisu. Izuzev ranije spomenutih realizacija, sva preostala projektantska aktivnost vezana je uz stambene kuće, a usputno je spomenut i uz dogradnju konvikta širokobriješke gimnazije 1939. radi proširenja kapaciteta zbog povećanja broja učenika (Marić, Ante: *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od šk. god. 1935./36. do šk. god. 1944./45. Izgradnja širokobrijeških objekata*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2011., str. 212., prema spisu iz Arhiva Hercegovačke franjevačke provincije SP SV 127., folija 377., sl. br. 739/39., 19. listopada 1939.)

[712] Uz oznaku *Građevno poduzeće i tehnički biro arhitekt Hinko Marašek,* na svim projektima je *Ovlašteni graditelj s neograničenim djelokrugom rada za Mostar.*

[713] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10: cjelovita projektna dokumentacija i položajni plan

[714] Današnja Zagrebačka ulica

Protivno ranijoj atribuciji projekata za prizemnu vilu odvjetnika, doktora Omera Hadrovića Miroslavu Looseu[715] i njezinoj pogrešnoj dataciji u 1930., sačuvani arhivski dokumenti pokazuju da je i ovu modernističku jednokatnicu, uz tadašnje Šetalište vojvode Mišića projektirao, Hinko Marašek.[716] Riječ je o kući izrazito dinamične izmjene pravokutnih volumena i zaobljenih uglova, funkcionalističke raspodjele unutarnjih prostora uz ograđen vrtni okoliš. Glavni je ulaz s niskim pristupnim stubištem projektiran sa zapadne strane. Zaključna terasa na zapadu ograđena je stepenasto riješenim krovnim zidom od zaključka istočne i južne strane kuće kosim krovištem. Promišljena je komunikacija unutarnjih prostora u tlocrtnoj osnovi ponovno riješena centralnim hodnikom koji je povezan sa svim okolnim prostorijama i stubištem koje iz sjevernoga dijela prizemlja vodi do prostrane prostorije na katu koja ima izlaz na terasu. Treća privatna novogradnja koju je ovaj arhitekt projektirao jednokatna je kuća doktora Muhameda Ridžanovića iz 1939. na Baščinama.[717] Sačuvane Marašekove projekte za stambene kuće, kao i zgrade Srpske pravoslavne općine i Franjevačke provincije, odlikuje nepretenciozna asocijativnost formi, estetska dorečenost proporcija, jasnoća prostornoga komuniciranja i nenametljiv odnos prema ambijentu. Uz navedene novogradnje, godine 1940. projektirao je dogradnju kuće doktora Ive Kolbea u Paralelnoj ulici[718] i dogradnju prizemnoga objekta s terasom uz kuću Mehmeda Ribice 1939.[719]

[715] Pašić, 2005: 85 – Autor navodi ovu kuću nabrajajući realizacije Miroslava Loosea bez oslanjanja na arhivske dokumente. Projekte datira u 1930., iako su iz 1935., a uz nju Looseu pripisuje i kuće Gredić, Glavodanović, Halilhodžić i Selimović. Samo su za posljednju sačuvani projekti te možemo potrvrditi atribuciju jer je Loose doista projektirao tu kuću. Projektna dokumentacija ni za jednu od preostalih kuća nije sačuvana, a oblikovne značajke nekih od njih dostupne iz fotografskoga materijala navode na zaključak da bi se u nekim slučajevima također moglo raditi o Marašekovim projektima. Autor Marašeka spominje samo na jednom mjestu, uz zgradu Srpske pravoslavne općine (Pašić, 2005: 84), a ime mu pogrešno navodi kao „Minko".
[716] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10: cjelovita projektna dokumentacija i položajni plan (iz ožujka 1935.)
[717] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/12
[718] AH, Tehnički odjeljak (projekti), K/10: sačuvan je jedan dio projektne dokumentacije.
[719] Isto kao i prethodna bilješka.

10.7. Zaključni osvrt na izgradnju Mostara u razdoblju između dvaju svjetskih ratova

U Mostaru se u razdoblju između 1918. i 1945. nije gradilo ni približno koliko je to bio slučaj tijekom austrougarske uprave. Nije bilo osjetnoga porasta broja stanovnika ni ekonomske prilike nisu išle u prilog graditeljskoj aktivnosti u Hercegovini. Stoga je ona svedena na nužna infrastrukturna održavanja, zahvate i znatno manji broj novogradnji, adaptacija i pregradnji nego li se ostvario u prethodnom ili što će biti ostvaren u nadolazećem razdoblju. Govoreći o protagonistima izgradnje Mostara u periodu između dvaju svjetskih ratova, o kvaliteti oblikovnih značajki graditeljskoga naslijeđa i njihovom odnosu prema suvremenim tokovima na europskoj arhitektonskoj pozornici, nužno je uzeti u obzir činjenicu da su glavninu kadra institucionalnoga okvira nadležnoga za navedene aktivnosti sačinjavali građevinski tehničari različitih rangova. Ekonomski standard stanovništva definirao je njihove angažmane i posljedično njihovu kvalitetu. Javne su novogradnje uglavnom bile rezultati kolektivnih napora članova Građevinske sekcije Tehničkoga odjeljka Mostar koji su, zbog ograničenih sredstava u gradskom budžetu, ponekad morali biti terenski aktivni u većem broju mjesnih zajednica. U skladu s time, opala je snaga centralnoga značaja Mostara te se, iako ovaj grad formalno ostaje centrom Hercegovine, neke druge urbane sredine počinju intenzivnije razvijati. Prije svega se to odnosi na Čapljinu i Ljubuški. Uz novinske članke, uvid u tadašnju percepciju Mostara uz osvrt na razdoblje austrougarske uprave, ponovno mogu ponuditi i strani putopisi.[720] Hermann Wendel u knjizi *Kreuz und quer durch den slawischen Süden*, objavljenoj 1922.,[721] Mostar 1920-ih promatra kao ostatke ranije kolonizatorske investicije koja je ostala prepuštena samoj sebi:

Austrougarska Bosna je bila kolonija, Orijent kojega su bečki moćnici umjetno držali na životu. Austrijancima je Mostar bio samo spremište oružja. Sada je garnizon malen, vojska više ne donosi zaradu, trgovina preko Jadrana je oslabjela. Suša je zavladala, a okolnosti za rad su nepovoljne. Bijeda se skrila u uske ulice, kročiš kroz usnuli, umirući grad.[722]

[720] Dobar dio putopisne literature vezane uz područje Hercegovine od druge polovine XIX. stoljeća sve do našega vremena sistematizirao je profesor Ivica Petrović prema dostupnom materijalu u članku: "Mostar u njemačkoj putopisnoj književnosti", u: *Identiteti, kulture, jezici: identitetska i kulturna raznolikost BiH – zbornik radova*, Mostar, 2015., str. 440. – 460.

[721] Wendel Hermann: *Kreuz und quer durch den slawischen Süden*: *Von Marburg bis Monastir – Von Belgrad bis Buccari – Krainer Tage*, [Frankfurt am Main, 1922], Unikum, Bremen, 2012.

[722] Isto kao i prethodna bilješka, str. 184.

S druge strane, Pieter Vervoort u knjizi *Die goldene Triangel*[723] 1940-ih još uvijek prepoznaje stari šarm Mostara kojem su se divili i neki od austrougarskih činovnika i putopisaca:

U Mostaru su najljepši veliki ibrici debelih bakrenih i kositrenih trbuha, reljefno ukrašenih dugačkih vratova s kojima djevojke odlaze na izvore.

Vitki minareti snježnobijeli strše iz ljetnoga vrtnog zelenila utaknuti poput zašiljenih nebeskih igala u svileni plavi jastuk…

…U Mostaru su najljepše čarobne noći na mjesečini i slavuji u ružičnjacima, pastrve i janjetina s ražnja uz bijelu „Žilavku" ili crnu „Blatinu"; najbolje oboje. U Mostaru još ima pregršt toga što je najljepše.[724]

Vraćajući se graditeljskoj baštini ovoga perioda i kvaliteti većine realiziranih projekata, jasan je zaključak da se na Mostar nije odrazila dinamika zbivanja postupnoga formiranja nove generacije arhitekata u glavnom gradu Bosne i Hercegovine, Sarajevu[725] ni inteznivna graditeljska aktivnost koja je se događala u Banja Luci.[726] To potvrđuje tezu o provincijalnom značaju ovoga grada na arhitektonskoj pozornici Bosne i Hercegovine u razdoblju između 1918. i 1941., a ponovno upućuje i na sagledavanje uzroka u nepovoljnim ekonomskim okolnostima.[727]

Mostarske ulice i trgovi ipak su bili poprište određenoga broja urbanističkih zahvata, a sagrađeno je i nekoliko reprezentativnih javnih objekata. Svoj su graditeljski pečat u ovome gradu ostavili i neki od protagonista državne arhitektonske pozornice. Ključna su lokalna imena Miroslav Loose po kvantiteti realiziranih projekata i Hinko Marašek po kvaliteti. Potonji je značajniji za segment stambene arhitekture, iako projektna dokumentacija očuvanošću ne omogućuje cjelovit uvid u njegov projektantski opus na tlu Mostara i okolice. Neko od budućih istraživanja arhivskih fondova ili ostavština zasigurno će rasvijetliti i

---

[723] Vervoort, Pieter: *Die goldene Triangel. Eine Wanderung durch Jugoslawien, Bulgarien und Ungarn*, Franz Ehrenwirth Verlag, München, 1948.

[724] Isto kao i prethodna bilješka, str. 86.

[725] Detaljniji uvid u tadašnja zbivanja u Sarajevu dostupan je u uvodnom dijelu poglavlja: Štraus, Ivan: *Savremena arhitektura Bosne i Hercegovine, 1918. – 1984*, u knjizi: Manević, Zoran [et al.]: *Arhitektura XX vijeka*, Beograd: Prosveta; Zagreb-Spektar; Mostar: Prva književna komuna, 1986., str. 57. – 66. i u knjizi Milošević, Predrag: *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji (Sarajevo 1918–41)*, Prosvjeta, Foča, 1997

[726] Vidaković, 2006: 6-7

[727] Percepciju ondašnjega Mostara, a dobrim dijelom i stvarne prilike u kojima je njegovo stanovništvo većinom živjelo dobro ilustrira tekst objavljen u *Novom dobu* (god. XV, br. 201., 30. 8. 1932., str. 3) i naslovljen "Mostar u davnini". U stupcu teksta donesen je sumarni pregled povijesti grada do austrougarske okupacije i idealizirana slika njegovoga privrednog razvoja između 1878. i 1918. : *...ali prije toga, između perioda davnine i perioda današnjice ima jedno karakteristično razdoblje komu svakako treba posvetiti pažnju. To je onaj Mostar od juče, koji se mnogo razlikuje od Mostara današnjice. O ta dva Mostara – o svakom posebno ima šta da se piše. A sada ću pokušati da zvijezda Mostara koja se trne, rekao bi, još jednom bljesne starim sjajem i slavom.*

okolnosti izgradnje objekata za koje dosad nemamo pouzdane atribucije te samim time omogućiti i pouzdaniji uvid u kriterije valorizacije ovih dvaju projektantskih opusa.

Istraživanje koncentrirano uglavnom na lokalni arhiv nije moglo rezultirati ni približnom količinom građe i podataka koliko je moglo za razdoblje austrougarske uprave zbog nesustavnosti u čuvanju projektne dokumentacije u fondovima administrativnih okvira koji su ovom teritoriju bili nadređeni. Upravo je stoga ponekad bilo teško ili nemoguće ući u trag izvornoj projektnoj dokumentaciji za važne realizacije na polju javne arhitekture. Jednako tako, uvid u značajke izvornoga izgleda građevina u velikom broju slučajeva bio je onemogućen njihovim rušenjem u ratu i kasnijim desetljećima ili stanjem znatno izmijenjenim proizvoljnim nadogradnjama i obnovama. Stoga je težnja ovoga dijela istraživanja prvenstveno bila rekonstruirati organizaciju lokalnih službi zaduženih za urbanističko planiranje i izgradnju, ideje od kojih su neke realizirane, a neke će biti aktualizirane tijekom narednih faza arhitektonske povijesti Mostara i atribuirati ključna ostvarenja njihovim autorima oslanjajući se pri tome na dostupne projekte i ostale izvore koji dokumentiraju zbivanja koja su odredila promjene urbanoga pejzaža u Mostaru između dvaju svjetskih ratova.

11. Bibliografija

ARHIVSKI IZVORI:

1. Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije, Mostar
2. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
3. Arhiv Hrvatskoga kulturnog društva Napredak, Mostar
4. Hrvatski državni arhiv, Zagreb
5. Muzej Hercegovine, Mostar
6. Zavičajna zbirka Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu

PRIVATNI ARHIVI:

1. Privatni arhiv dr. sc. Borislava Puljića
2. Privatna zbirka Jagode Serdarević i Šemsudina Zlatka Serdarevića
3. Dijelovi privatne dokumentacije Karla Drage Miletića zaostale u fondovima Arhiva Hercegovačko-neretvanske županije uz projekte

PERIODIKA:

1. *Der Architekt*, Wien
2. *Bautechniker*, Wien
3. *Bosanska vila*, Sarajevo
4. *Bosanskohercegovačke novine*, Sarajevo
5. *Bosnischer Bote*, Sarajevo
6. *Fremden Blatt*, Wien
7. *Glas Hercegovca*, Mostar
8. *Glasnik Primorske banovine*, Split
9. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo
10. *Hrvatski kalendar Napredak*, Mostar
11. *Jadranski dnevnik*, Split
12. *Kalendar Bošnjak*, Sarajevo
13. *Monatschrift Wiener Bauhütte*, Wien
14. *Nada*, Sarajevo
15. *Napredak. Glasilo Hrvatskoga kulturnog društva Napredak u Sarajevu*, Sarajevo
16. *Novo doba*, Split
17. *Osvit*, Mostar
18. *Politika*, Beograd
19. *Pregled*, Mostar
20. *Sarajevski list*, Sarajevo
21. *Sloboda*, Mostar
22. *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd
23. *Svijet*, Zagreb
24. *Tehnički list*, Zagreb
25. *Zora*, Mostar

KNJIGE, POGLAVLJA U KNJIGAMA, STRUČNI I ZNANSTVENI ČLANCI, OBJAVLJENA GRAĐA:

1. Aličić, Ahmed, S.: *Privredna i konfesionalna struktura stanovnišva u Hercegovini krajem XVI. stoljeća*, u: *POF*, br. 40, Sarajevo, 1990.
2. Bakula, Petar: *Hercegovina prije sto godina* ili *Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i Apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867. (Šematizam fra Petra Bakule)*; s latinskog originala iz god. 1867. preveo dr. fra Vencel Kosir, Život i svjedočanstva: Zavičajna biblioteka, Hercegovački franjevci, Svezak 1, Mostar 1970.
3. Bakula Petar: *Izabrana djela*, Sv.1: *Kratka povijest franjevaca u Hercegovini*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 1995.
4. Baltić, Jako, *Godišnjak događaja i promine vrimena u Bosni 1754–1882,* Biblioteka *Iz Bosne Srebrene*, Sarajevo-Zagreb, 2003.
5. Baotić, Andrea: *Orijentalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama*, u: *Sophos – A Young Researchers Yournal*, br. 5., 2012, str. 107-130
6. Barbić, Vesna: *Atelje Meštrović*, Zagreb, Galerije grada Zagreba, Atelje Meštrović, Zagreb, 1973.
7. Basler, Đuro: *Mateo Lorenzoni (1804–1880), graditelj franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Mostaru*, u: u: *Regiones Paeninsulae Balcanicae et Proximi Orientis: Aspekte der Geschichte und Kultur; Festschrift für Basilius S. Pandžić*, Bamberg, 1988., str. 369–379.
8. Bates, Űlkű: *Facades in Ottoman Cairo,* u: Abou-el-Haj, Rifa'at A.; Bierman, Irene; Preziosi, Donald (ur.): *The Ottoman City and its Parts*, Aristide D. Caratzas, Publisher New Rochelle, New York, 1991.
9. *Bauordnung für die Landeshaupstadt Sarajevo Genehmigt mit Allerhöchster Entschliessung vom 23. Jul 1893 undpubliciert mit Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 5. August 1893, Zahl 76.174,* u: *Gesetz und Verordnungsblatt für Bosnien und Hercegovina*, Jahrgang 1893., Druck der Landesdruckerei, Sarajevo, 1893
10. Bek, Božo (ur.): *Ivan Meštrović : 1883-1962 : izložba u povodu 100-godišnjice rođenja*, 6. 10. 1983 - 6. 2. 1984., Muzejski prostor Zagreb, Zagreb, 1984.
11. Benić – Penava, Marija: *Bankarsko poslovanje u Dubrovačkom i Bokokotorskom kotaru između dva svjetska rata (1918. – 1941.)*, u: *Anali*, Dubrovnik, 51/2 (2013): 613-629

12. Berić, Dušan: *Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844 – 1918.*, u: Pištalo, Borivoje, ur.: *Srbi u Mostaru: Rasprave i ogledi*, Svet Knjige, Beograd, 2001., str. 79. – 233.
13. Besarović, Risto, ur.: *Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek)*, tom IV: *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968.
14. Besarović, Risto: *Iz kulturne i političke istorije Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.
15. Betto, Bianca: *Fr. Francesco M. da Vicenza: Architetto Cappuccino: Cappuceino laico architetto: 1857-1880: A Trieste – In Erzegovina – In Corsica – In Brasile*, u: *Aevum*, Anno 39, Fasc. ¾, Maggio-Agosto, 1965., str. 266. – 288., Vita e Penseiro – Pubblicazioni dell'Universitá Cattolica del Sacro Cuore
16. Bevanda, Ladislav: Organizacija i tehnologija građenja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije na Širokom Brijegu, u: Čolak, Ivo, ur.: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu: 1905.-2005., znanstveno stručni skup, Široki Brijeg, 20. lipnja 2005. (zbornik radova)*, Franjevački samostan, Široki Brijeg; Fram-Ziral, Mostar, 2006., str.: 487. – 500.
17. Blagojević, Ljiljana: *The Elusive Margins of Belgrade Architecture (1919 – 1941)*, Cambridge, Massachusetts, 2003.
18. *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896*., Izdanje Izložbenog ureda bosanskohercegovačke Zemaljske vlade
19. Božić, Jela: Arhitekt Josip Vancaš: značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2006.
20. Branković, Jasmin: *Mostar 1833. – 1918.: Upravni i politički položaj grada*, UniversityPress, Magistrat, Sarajevo, 2009.
21. Čaušević, Dženana: *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. Sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo, 2005.
22. Čelebić, Edin: *Kulturne prilike u Mostaru krajem XIX. i početkom XX. vijeka*, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe „Hercegovina“, Muzej Hercegovine, Arhiv Hercegovine, Zavod za zaštitu kulturno- historijskog i prirodnog nasljeđa Mostar, br. 4, Mostar, 1984, str. 247.-277.
23. Čelić, Džemal: *Musafirhana blagajske tekije*, u: *Naše starine* I, 1953., str. 189 - 193
24. Čorak, Željka: *Sv. Mihovil u Ovčarevu između historije i historicizma*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28/2004., Zagreb, str. 270. – 281.

25. Čorak, Željka: *U funkciji znaka: Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
26. Ćorović, Vladimir: *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852—1862*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1923.
27. Ćorović, Vladimir: *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Izdanje Srpske pravoslavne opštine mostarske, Beograd, 1933.
28. Ćurić Hajrudin: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
29. Damjanović, Dragan: *Neogotički tornjevi zagrebačke katedrale – stil i kontek*st, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29/2005, Zagreb, str. 259-276
30. Damjanović, Dragan: *Osnovna obilježja urbanog razvitka grada Vukovara između dva svjetska rata*, u: *Scrinia Slavonica*, br. 5, 2005., str. 174-198
31. *Der Weg zum Berliner Kongress: Historische Entwicklung Bosniens und der Herzegowina bis zur Okupation 1878 von Rittmeister Alexander Spaits (illustriert von Hauptmann Otto Gstöttner)*, C. W. Stern, Wien und Leipzig, 1907.
32. Dimitrijević, Branka: *Arhitekt Karlo Paržik (The Architect Karel Pařik)*: doktorska disertacija obranjena 1991. na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu: http://www.karloparzik.com/Disertacija.html
33. Donia, Robert J.: *The Proximate Colony. Bosnia Herzegovina under Austro – Hungarian Rule*. Dostupno na: http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/rdonia1.pdf
34. Džaja, Srećko-Matko: *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878 – 1918): Inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Mostar-Zagreb, 2002.
35. Đaković, Luka: Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine I: Na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine, ANU BiH, Građa, Knjiga XXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 19, Sarajevo 1979.
36. *Eine technisch-statistiche Studie, nachämtlichen Quellen zusammengestellt vom Baudepartment der Landesegierung unter der Leitung des Regierungsrathes Edmund Stix, Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina*, Aus der kaiserlich-königlichen Hof und Staatsdruckerei, Wien 1887.
37. Evans, Arthur John: *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875.: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku Republiku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.
38. Filipović, M.S.: Andreja Damjanov iz Velesa, zograf i neimar, u: Muzeji 2, Beograd, 1949. str.: 33. - 40.

39. Gavela, Đuro: Atanasije Šola, u: *Zora: List za zabavu, nauku i književnost*, svečani broj, Mostar, 1968/69
40. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu god. 1907*, Sarajevo, 1907.
41. Gavranović, Berislav: *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.
42. Giljferding, Aleksandar: *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
43. *Glasnik zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu za 1912. godinu*, Sarajevo, 1912.
44. Glavaš, Radoslav: *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Štamparijaa knjižarnice Pacher i Kisić, Mostar, 1897.
45. Gurlitt, Cornelius: *Die griechisch-orthodoxen Kirchen zu Mostar und Sarajevo: Eine Studienreise der Hochbauabteilung der Technischen Hochschule zu Dresden nach Istrien, Dalmatien, Bosnien und Budapest – 11. April bis 1. Mai 1912.*, u: *Der Baumeister: Monatshefte für Architektur und Baupraxis*, XI. Jahrgang, Heft 2, November 1912, München-Berlin, 1912.
46. Hadrović, Ahmet: *Definiranje arhitektonskog prostora na primjeru gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2004
47. Hadžibegović, Ilijas: *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004.
48. *Hauptresultate Vokkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895*, Sarajevo, 1895.
49. Hoernes, Moriz: *Dinarische Wanderungen: Cultur und Landschaftsbilder aus Bosnien und Herzegovina*, Wien, C. Graeser, 1894.
50. Hrasnica, Mehmed; Pospišil, Josip: *Arhitekt Josip Pospišil. Život i djelo*, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2003.
51. Hvattum, Mari: *Gottfried Semper and the Problem of Historicism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
52. Ibrahimagić, Omer: *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1998.
53. Ivanišević, Milan: *Crkva Svetog Franje Asiškog u Imotskom*, u: *Baštine: Zbornik radova simpozija u prigodi 250. obljetnice prijenosa franjevačkog samostana u grad Imotski*, Franjevački samostan Imotski i „Služba Božja“ Makarska, Imotski, 1989., str. 323. – 366.

54. Ivanišević, Risto (ur.: Papić, Mitar): *Uspomene Riste Ivaniševića*, u: Pištalo, Borivoje, ur.: *Knjiga o Mostaru/Zapisi*, Svet knjige, Beograd, 1998., str. 39. – 50.
55. *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1911.
56. *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1906.
57. Jukić, Ivan-Frano: *Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu*, u: Danica Ilirska, god. 8, br. 18. (str. 69. – 71.), br. 19. (str. 73. – 74.), Zagreb, 1842.
58. Jurišić, Karlo: *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972.
59. Kadić, Muhamed: *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
60. Kadijević, Aleksandar: *Mixture of Styles and Civilizations in the Ecclestiastical Architecture of Andreja Damjanov in Balkanic Regions under Turkish Rule*, u: 15th Turkish Congress of History 2006., Ankara, 2010., str.: 2126. – 2135.
61. Kadijević, Aleksandar: *Saborna crkva Sv. Trojice u Mostaru: ostvarenje srpskog graditeljstva druge polovine devetnaestog veka*, u: Pištalo, Borivoje, ur.: *Srbi u Mostaru: Rasprave i ogledi*, Svet Knjige, Beograd, 2001., str. 453. – 463.
62. Kadijević, Aleksandar: *Uloga tajfe Damjanova u stvaranju nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi druge polovine devetnaestog veka*, u: Leskovački zbornik, br. 36, Leskovac, 1996. str.: 329. – 340.
63. Kapidžić, Hamdija: *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2001.
64. Kapidžić, Hamdija; Kreševljaković, Hamdija: *Stari hercegovački gradovi*, u: Naše starine, Zavod za zaštitu spomenika, Sarajevo, br. 2, 1954, str. 9.-22.
65. Karlić Kapetanović Jelica: *Juraj Neidhardt: život i djelo*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
66. Klaić, Vjekoslav: *Bosna: podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine (prvi dio: zemljopis)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1878.
67. Kreševljaković, Hamdija: *Esnafi i obrti u BiH (1463 - 1878). Mostar*, u: Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb, 1951., br. 35, str. 61 – 138.
68. *Katalog izložbe Udruženja umjetnika „Zemlja“*, Umjetnički paviljon, rujan 1931., Zagreb
69. Kellner Johann: *Baukunst*, u: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Band 23: BosnienundHerzegowina, Wien, 1901, str. 413 – 435
70. Knežević, Snješka: *Zagrebačka sinagoga*, u: Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 23/1999, Zagreb, str. 121-148.

71. Kraljačić, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
72. *Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika.Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, Državna štamparija Sarajevo, 1932.
73. *Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, Knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Državna štamparija Beograd, 1938.
74. Krzović, Ibrahim: *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 – 1918*, katalog izložbe, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.
75. Krzović, Ibrahim: *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004.
76. Krzović, Ibrahim: *Eduard Loidolt, Akvareli iz Bosne i Hercegovine 1880–1882.* Bošnjački institut, Zürich, 1999.
77. Kuděla, Jiří; Dimitrijević, Branka; Vacík, Ivo: *Arhitekt Karel Pařík: Čeh koji je gradio evropsko Sarajevo* (katalog izložbe), Ambasada Češke Republike u Bosni i Hercegovini – Muzej Sarajeva, Sarajevo 2007.
78. Kurto, Nedžad: *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskoga stila*, Sarajevo Publishing, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1998.
79. Kurto, Nedžad: *Arhitektura secesije u Sarajevu* (doktorska disertacija), Sveučilište u Zagrebu, 1988.
80. Luburić, Ante; Perić, Ratko*: Za Kraljevstvo Božje : život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule, zbornik radova sa Studijskog dana : Mostar, 16. lipnja 1990.*, Biskupijski ordinarijat, Mostar, 1991.
81. Lukšić, Abel: *Bosnien und die Herzegovina. Kurzgefasste Darstellung aller geographischen, volkswirthschaftlichen und socialen Verhältnisse dieser Länder*, Verlag von Alois Hynek Buchändler, Zeltnergasse II, Prag, 1878.
82. Mahečić-Radović, Darja: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih = Modern architecture in Croatia 1930's*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2007.
83. Makuljević, Nenad: *Andreja Damjanov: arhitekta poznoosmanskog Balkana*, u: Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti, Beograd, 2010, str: 137-150
84. Manević, Zoran [et al.]: *Arhitektura XX vijeka*, Beograd: Prosveta; Zagreb-Spektar; Mostar: Prva književna komuna, 1986.

85. Marić, Ante: *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od šk. god. 1935./36. do šk. god. 1944./45. Izgradnja širokobrijeških objekata*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2011.
86. Marić, Franjo: *Hrvati-katolici u Bosni i Hercegovini između 1463. i 1995. godine prema crkvenim dokumentima,* Katehetski salezijanski centar, Zagreb, 1998.
87. Marčić, Bruno: *Iz prošlosti mostarske gimnazije*, u: *75 godina Gimnazije u Mostaru (1893 – 1968)*, Gimnazija Aleksa Šantić, Veselin Masleša, Štamparija Mostar, 1968, str. 24-30
88. Marijanović, Dragan: Vile sjaja i zaborava, u: Oslobođenje, god. LXVIII, br. 23.410, Sarajevo, 2012., str. 24-25
89. Marković, Slavica: *Ćiril Metod Iveković*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1992
90. Meštrović, Ivan: *Uspomene na političke ljude i događaje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
91. Michel, Robert: *Mostar* [Prag, 1909.], pretisak: *Mostar od Roberta Michela s fotografskim snimcima Wilhelma Wienera*, s njemačkog na bosanski preveo Irfan Čolaković, Dobra knjiga, Sarajevo, 2006.
92. Milesunić, Slobodan: *Duhovni genocid 1991 – 1993.*, Muzej srpske pravoslavne crkve, Beograd, 1994.
93. Miletić, Karlo-Drago: *Mostar: Glavna ulica,* Crkva na kamenu, Mostar, 2005.
94. Miletić, Karlo-Drago: *Mostar: Srednja ulica*, Martino, Mostar, 2007.
95. Miletić, KarloDrago: *Mostar: susret svjetskih kultura*, Zajednica općina s hrvatskom većinom, Mostar, 1997.
96. Miletić, Karlo-Drago: *Velika gimnazija u Mostaru: Stipendiranje učenika i smještaj u konviktima od 1893. do 1941. godine*, Crkva na kamenu, Mostar, 2003.
97. Miletić, Karlo-Drago: *Veliki graditelj Miroslav Loose*, Matica hrvatska, Mostar, 2001.
98. Milošević, Predrag: *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji (Sarajevo 1918–41)*, Prosvjeta, Foča, 1997.
99. Miše, Jerolim: Ljetopis : *Ivan Meštrović (1883-1962) : nekrolog*, u: Karšulin, Miroslav (ur.): *Ljetopis za godinu 1962. knj. 69*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1963., str. 207. - 210.
100. Mohorovičić, Andre (ur.): *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Razred za likovne umjetnosti, knj.13=423(1986), JAZU, Zagreb, 1986.
101. Moser, Henri: *An Oriental Holiday: Bosnia and Herzegovina. A Handbook for the Tourist*, 14 Cockspur Street, London, S. W., 1895.

102. Neidhardt, Juraj; Čelić Džemal: *Stari most u Mostaru: Arhitektonsko-urbanistička problematika konzerviranja i restauriranja mosta i okoline te korigiranje udaljenijih objekata, koji optički pripadaju okolini mosta*, u: Naše starine, br. 6, 1953, str. 133 - 140

103. Neidhardt, Juraj; Grabrijan, Dušan: *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1957.

104. Nikić, Andrija: *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918*., Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 2002.

105. Nikić, Andrija: *Hercegovački i bosanski franjevci između 1844. i 1944. godine*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 1996.

106. Nikić, Andrija: *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru: 1446 – 1862*, Franjevačka knjižnica, Mostar, 1984.

107. Okey, Robin: *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878-1914*, Oxford University Press, 2007

108. Oransz, Maurizio: *Auf dem Rade durch Kroatien, Dalmatien, die Herzegowina und Bosnien: Führer für Radfahrer und Automobilisten*, Wien, L. Steckler, 1903.

109. *Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina*. Sarajevo, 1880.

110. *Ortschafts-und Bevölkesungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, Sarajevo, 1885

111. Pacher und Kisić: *Plan von Mostar*, Pacher und Kisić's Verlag, Mostar, 1899.

112. Paladino, Zrinka: *Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu* u: *Kulturna baština*, br. 37, prosinac 2011., Split, str. 191-226

113. Paladino, Zrinka: *Lavoslav Horvat: Kontekstualni ambijentalizam i moderna*, MeandarMedia Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Hrvatski muzej arhitekture, Zagreb, 2013.

114. Pallini, Christina: *Geographic Theatres, Port Landscapes and Architecture in the Eastern Mediterranean: Salonica, Alexandria, İzmir*, u: Kolluoğlu, Biray; Toksöz, Meltem (ur.): *Cities of the Mediterranean from the Ottomans to the Present Day*, I.B.Tauris & Co Ltd, London-New York, 2010., str. 61-78

115. Pamučina, Joanikije: *Dolazak Ali-paše u Mostar*, u: Pištalo, Borivoje, ur. Knjiga o Mostaru, Svet knjige, Beograd, 1998., str.: 18. – 23.

116. Pantelić, Bratislav: *Nationalism and Architecture: The Creation of a National Style in Serbian Architecture and Its Political Implications*, u: *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 56, No. 1, March 1997, str. 16. – 41.
117. Papić, Mitar: *Kako je otvorena gimnazija u Mostaru*, u: *75 godina Gimnazije u Mostaru (1893 – 1968)*, Gimnazija Aleksa Šantić, Veselin Masleša, Štamparija Mostar, 1968, str. 20-24
118. Papić, Mitar: *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
119. Pašić, Amir: *Celebrating Mostar: Architectural History of the City* (1452. – 2004.), Mostar, [s.n.], 2005.
120. Pašić, Amir; Riđanović, Midhat: *Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina*, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istambul, 1994.
121. Pašić, Amir: *Prilog proučavanja islamskog stambenog graditeljstva u Jugoslaviji na primjeru Mostara*, Arhitektonski fakultet Zagreb, 1989.
122. Patsch, Carl: *Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Reisen und Beobachtungen: Bosnien und Herzegowinain Römischer Zeit*, Im Selbstverlagedes B._H. Instituts für Balkanforschung Bosn.-Herc. Landesdruckerei, Sarajevo, 1911.
123. Peez, Carl: *Mostar i njegova kultura: slika jednog grada u Hercegovini* [Leipzig, 1891.], prevodio Miroslav Loose, 1946. i 1951., Crkva na kamenu, Mostar, 2002.
124. Petrović, Ivica: *Mostar u njemačkoj putopisnoj književnosti*, u: *Identiteti, kulture, jezici: identitetska i kulturna raznolikost BiH – zbornik radova*, Mostar, 2015., str. 440. – 460.
125. Piplović, Stanko: *Izgradnja Splita između svjetskih ratova*, Društvo arhitekata Splita, Društvo prijatelja kulturne baštine u Splitu, Split, 2008.
126. Planić, Stjepan: *Problemi savremene arhitekture*, predgovor: Radovan Ivančević, komentari: Tomislav Premerl, Nakladništvo Udruženja hrvatskih arhitekata, Zagreb, 1996.
127. Premerl, Tomislav: *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989.
128. Preßler, Karsten: *Vom "nüchternen Zweckraum" zum "mystischen Farbraum" : die Restaurierung der Neuen Katholischen Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt in Süßen und die "Parabelkirchen" Otto Linders*, u: *Denkmalpflege in Baden-Württemberg*, br. 38., 2009., str. 23–29
129. *Projekti (skice i planovi) sakralnih objekata u fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine 1878. – 1918.*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2005.

130. Puljić, Borislav: *Mahale grada Mostara: Topografija, vrijeme nastanka i urbanističke odlike*, u: Prostor: Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, br. 19, 1[41], Zagreb, 2011., str.: 159. – 171.

131. *Rad Sokolske župe Mostar u godini 1933*., Sarajevo, 1934.

132. Renner, Heinrich: *Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko* [Berlin, 1896.], s njemačkog na bosanski preveo Ibrahim Dizdar, Dobra knjiga, Sarajevo, 2007.

133. *Rezultati popisa žiteljstva i stoke u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo, 1910.

134. Ribarević-Nikolić, Ivanka: *Kršćanska sakralna arhitektura i graditeljsko nasljeđe austrougarskog perioda*, u: Mostar '92: Urbicid, katalog izložbe, Hrvatsko vijeće obrane, Mostar, 1992.,str. 21.-23.

135. Rossos, Andrew: *Rusija i Balkan: Međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908. – 1914.*, Globus, Zagreb, 1992.

136. Sahara, Tetsuya: *The Ottoman City Council and the Beginning of the Modernisation of Urban Space in the Balkans*, u Freitag, Urlike; Fuhrmann, Malte; Lafi, Nora; Riedler, Florian (ur.): *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, Routledge, New York, 2011., str. 26-51

137. Salihović, Hamdija: *Arhitektura: stvaralačka sinteza tradicionalno-savremeno*, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2010.

138. Samardžić, Nikola: *Srbi u Mostaru 1440 – 1850*, u: Pištalo, Borivoje, ur.: *Srbi u Mostaru: Rasprave i ogledi*, Svet Knjige, Beograd, 2001., str. 35. – 79.

139. Serdarević, Jagoda; Serdarević, Šemsudin-Zlatko: *Jelačići: stare srpsko-pravoslavne porodice iz Mostara*, u: *Most* (br. 132-133; nova serija: 43-44, god. 26, studeni-prosinac, 2001.

140. Serdarević, Jagoda: *Peške*, u: *Most*, br. 138 (49), svibanj, 2001.

141. Serdarević, Šemsudin-Zlatko: *Konzulati u Mostaru za vrijeme turske i austrougarske uprave*, 1. dio, u *Most*br. 136(47), ožujak 2001.

142. Serdarević, Šemsudin-Zlatko: *Konzulati u Mostaru za vrijeme turske i austrougarske uprave*, 1. dio, u *Most*br. 137(48), travanj 2001.

143. Serdarević, Šemsudin-Zlatko: *Kupovina zemljišta za sinagogu: Mostarske bogomolje kao znamenja multireligijskog života grada Mostara (3)*, u: *Most - časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, br. 183. (94. – nova serija), Mostar, veljača 2005., str. 88. – 91.

144. Serdarević, Šemsudin Zlatko: *Srpsko-pravoslavne škole u Mostaru*, Autorsko izdanje, Mostar, 2012.
145. Serdarević, Šemsudin-Zlatko: *Stara pravoslavna crkva u Bjelušinama: Mostarske bogomolje kao znamenja multireligijskog života grada Mostara (2)*, u: *Most - časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, br. 181. (92. – nova serija), Mostar, prosinac 2004., str. 60. – 64.
146. Sfarčić Andrija: *Socijalno-medicinske ustanove higijenskog zavoda Trogir-Split*, u: *50 godina Regionalnog zavoda za zdravstvenu zaštitu Mostar (zbornik radova)*, Mostar, 1980., str. 305-15.
147. Shiha, Mostafa: *The Islamic Architecture In Egypt*, Ministry of Culture, Foreign Cultural Relations Prism Publications, Egypt, Guizeh, 2001.
148. Slipčević, Fuad: *Bosna i Hercegovina od Berlinskog kongresa do kraja prvog svjetskog rata (1878-1918)*, Školska knjiga, Zagreb, 1954.
149. Spasojević, Borislav: *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
150. *Spomenica prigodom proslave četrdesetgodišnjice opstanka državne Tehničke srednje škole u Sarajevu*, Sarajevo, 1929.
151. *Srpska arhitektura 1900. – 1970.*, katalog izložbe, Muzej savremene umjetnosti, Beograd, 1972.
152. Šabanović, Hazim: *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća*, u: *Istorisko-pravni zbornk Pravnog fakulteta u Sarajevu 1-2*, Sarajevo, 1949.
153. Šaravanja, Krešimir: *Mostovi Mostara iz austro-ugarskog razdo*blja, II. BiH Kongres o cestama, UKI BiH (Udruga konzultanata inženjera Bosne i Hercegovine), Sarajevo, IX. 2009. Reprint: M - Kvadrat: Stručni časopis za građevinarstvo i arhitekturu, Mostar, br.14, XII. 2009., dostupno na: http://www.igh.ba/radovi.htm
154. Šarić, Salko: *Mostarska oaza koje više nema*, Most 122-123 (33-34), siječanj-veljača, 2000.
155. Šišić, Ferdo (ur): *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1918*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb, 1920.
156. Štraus, Ivan: *Nova bosanskohercegovačka arhitektura 1945-1975*, Svjetlost, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1977.
157. Tepić, Ibrahim: *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856 – 1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.

158. Todorova, Maria: *The Balkans: From Discovery to Invention*, u: *Slavic Review*, 53, br. 2, 1994), str.: 453-482

159. Tomovski, Krum: *Majstor Andreja Damjanov*, Skopje, Arhitektonsko – gradežen fakultet, 1966.

160. Tomovski, Krum: *Makedonskite majstori – graditeli od devetnaesttiot vek*, Skopje, MANU, 2006.

161. Tušek, Darovan: *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918. – 1941.*, Biblioteka Društva arhitekata Splita, Split, 1994.

162. Tutnjević, Staniša: *Književni i kulturni život Mostara*, u: Pištalo, Borivoje, ur.: *Srbi u Mostaru: Rasprave i ogledi*, Svet Knjige, Beograd, 2001., str. 331-434.

163. Ugljen, Zlatko; Ugljen Ademović, Nina: *Sakralni prostori*, Založba kralja Tomislava, Čapljina, 2014.

164. Vego, Jaroslav: *Das architektonische Erbe Mostars aus der Zeit der österreichisch-ungarischenVerwaltung: Das architektonische Programm im Dienste der Durchführung despolitischen Programms der Habsburger Monarchie von 1878 bis 1918*, Verlag der TechnischenUniversitätGraz, 2006.

165. Vego, Marko: *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957.

166. Vergani, Ernst: *Nach Sarajevo und Mostar. Eine Sängerfahrt nach Neu-Österreich*, Wien, 1892.

167. Vervoort, Pieter: *Die goldene Triangel. Eine Wanderung durch Jugoslawien , Bulgarien und Ungarn*, Franz Ehrenwirth Verlag, München, 1948.

168. Vidaković, Siniša: *Arhitektura javnih objekata u Banjaluci (1918.-1941.)*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2006.

169. Vrčić, Vjeko: *Povijest franjevačkog samostana i crkve Sv. Franje u Imotskom, u: Čuvari baštine: Zbornik radova simpozija u prigodi 250. Obljetnice prijenosa franjevačkog samostana u grad Imotski*, Franjevački samostan Imotski i „Služba Božja“ Makarska, Imotski, 1989., str. 65. – 94.

170. Vukšić, Tomo: *Biskup predvodnik kolone svjedoka vjere. U povodu 50. obljetnice Povratka (nad)biskupa Čule iz zatvora*, u: *Stolačko kulturno proljeće*, Stolac, 2008., str. 29. – 43.

171. Wendel Hermann: *Kreuz und quer durch den slawischen Süden: Von Marburg bis Monastir – Von Belgrad bis Buccari – Krainer Tage*, [Frankfurt am Main, 1922], Unikum, Bremen, 2012.

172. Wieman, Robert: *Bosnisches Tagebuch*, Kempten und München, Verlag der Jos. Kösel'sche Buchandlung, 1908.
173. Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, 1994
174. Zaplata, Rudolf: *Prilog bosansko-hercegovačkom školstvu prije okupacije: Iz arhive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu (1850-1878)*, u: Napredak – Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak" u Sarajevu, br. 6, god. 8, lipanj 1933, Sarajevo, str. 70-72
175. Zvonić Zlatko: *Gradska banja u Mostaru /prilog sanacije/*, u: *Hercegovina: časopis za kulturno i historijsko nasljeđe*, br. 13-14, Mostar, 2001., str. 293 – 309

OSTALE PUBLIKACIJE I DOKUMENTI:

1. Agencija Stari grad Mostar: *Preliminarna lista nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (područje Mostara)*
2. *Izvještaj o stanju arhitektonskog i arheološkog nasljeđa. Radni dokument*, Sarajevo, ožujak 2010.
3. Kriegsarchiv, Wien: *Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien, 1881-1882*. [1888.], reprint: Forgotten Books, London, 2013.
4. *Službeni glasnik BiH* 44/09 (evidencija Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika o crkvi Svetoga Vasilija Ostrogoškom u Blagaju)
5. Nepublicirani arheološki izvještaj s lokaliteta „Nama-Mostar": Kulenović, Ugljen, Ćišić, Barišić, Kulenović Ocelić: *Završno izvješće o probnim arheološkim istraživanjima na lokalitetu „NAMA-MOSTAR"*, Mostar, 2014.

INTERNETSKI IZVORI:

1. Arhiva časopisa *Most*, dostupna na: http://www.most.ba/arhiva.aspx
2. Centar za informaciju i dokumentaciju Mostar: Fotoarhiv (1919. – 1945.), www.cidom.org
3. http://www.igh.ba/radovi.htm (Šaravanja, Krešimir: Mostovi Mostara iz austro-ugarskog razdoblja, II. BiH Kongres o cestama, UKI BiH (Udruga konzultanata inženjera Bosne i Hercegovine), Sarajevo, IX. 2009. Reprint: M - Kvadrat: Stručni časopis za građevinarstvo i arhitekturu, Mostar, br.14, XII. 2009.)
4. http://www.karloparzik.com/Disertacija.html [Dimitrijević, Branka: *Arhitekt Karlo Paržik (The Architect Karel Pařik)*: doktorska disertacija obranjena 1991. na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu]
5. http://www.bljesak.info/web/article.aspx?a=50acbb27-594a-4a84-a26f-1110f94272fa (*Hotel "Neretva" trebao biti završen još 2005.*, autor: M.M., datum objave: 29. lipnja 2012.)

6. *Mostar će dobiti još jedan stambeno-poslovni kompleks??* (bljesak.info, objavljeno: 12. 7. 2013., 10:19, zadnji put pristupljeno: 16. 1. 2016., 18:24, http://test.bljesak.mojsite.com/rubrika/business/clanak/mostar-ce-dobiti-jos-jedan-stambenoposlovni-kompleks/8367)
7. Neidhardt Juraj: *Fragmenti iz urbanističke problematike Sarajeva*. Iz: Mozaik, rujan 1953., digitalizirano i u cijelosti dostupno na: http://www.yugopapir.com/2013/08/ing-juraj-neidhardt-ovako-cemo.html

11.1.Izvori ilustracija:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Graditeljsko odjeljenje Zemaljske vlade u Sarajevu
- Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije, Mostar: Tehnički odjeljak Okružne oblasti Mostar (projekti); Zbirka fotografija
- Arhiv HKD Napredak, Mostar
- Arhiv Sveučilišta u Beču, album fotografija Erste Weiener Universitätsreise
  Basler, Đuro: *Matteo Lorenzoni (1804–1880), graditelj franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Mostaru*, u: u: *Regiones Paeninsulae Balcanicae et Proximi Orientis: Aspekte der Geschichte und Kultur; Festschrift für Basilius S. Pandžić*, Bamberg, 1988., str. 369–379.
- *Bautechniker*, Wien
- Centar za informaciju i dokumentaciju Mostar, cidom.org
- *Glasnik Zemaljskoga muzeja u Sarajevu*
- Glavaš, Radoslav: *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Štamparija knjižarnice Pacher i Kisića, Mostar, 1897.
- Heeresgeschichtliches Museum, Wien
- http://semendria.com/litija-u-smederevu-povodom-gradske-slave/
- Knjižnica Hercegovačke franjevačke provincije Uznesenja BDM, Mostar
- *Le Petit journal. Supplément du dimanche* (http://gallica.bnf.fr)
- Makuljević, Nenad: *Andreja Damjanov: arhitekta poznoosmanskog Balkana*, u: *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, Beograd, 2010., str: 137-150
- Muzej Hercegovine, Mostar: Fototeka (Fond Anton Zimolo)
- Planić, Stjepan: *Problemi savremene arhitekture*, predgovor: Radovan Ivančević, komentari: Tomislav Premerl, Nakladništvo Udruženja hrvatskih arhitekata, Zagreb, 1996.
- Privatna zbirka Šemsudina Zlatka Serdarevića
- Privatni arhiv dr. sc. Borislava Puljića i dokumentacija poduzeća za prostorno i urbanističko planiranje Ecoplan
- Sadžak Aida, Ramić-Brkić Belma, Rizvić Selma: *Virtuelna rekonstrukcija i digitalna prezervacija objekata pravoslavne kulture u BiH*, Central and Eastern European Online Library: 3. Međunarodna konferencija BAM 2009 – Partnerstvo u digitalnom dobu, str. 62. – 71.
- Virtualna 3D rekonstrukcija crkve svete Trojice u Mostaru (http://www.crkva-sv-trojice.ba/)
- Zavičajna zbirka Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu
- Fotografije današnjega izgleda građevina: Iva Zadro, Monika Zadro, Sanja Zadro

Karta Mostara iz austrougarskoga razdoblja

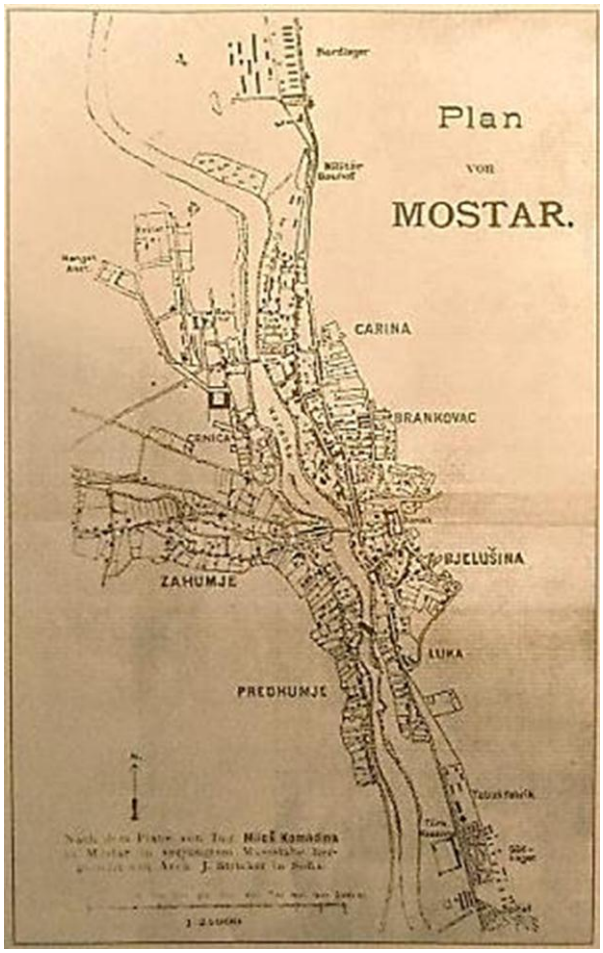

Plan Mostara inženjera Miloša Komadine

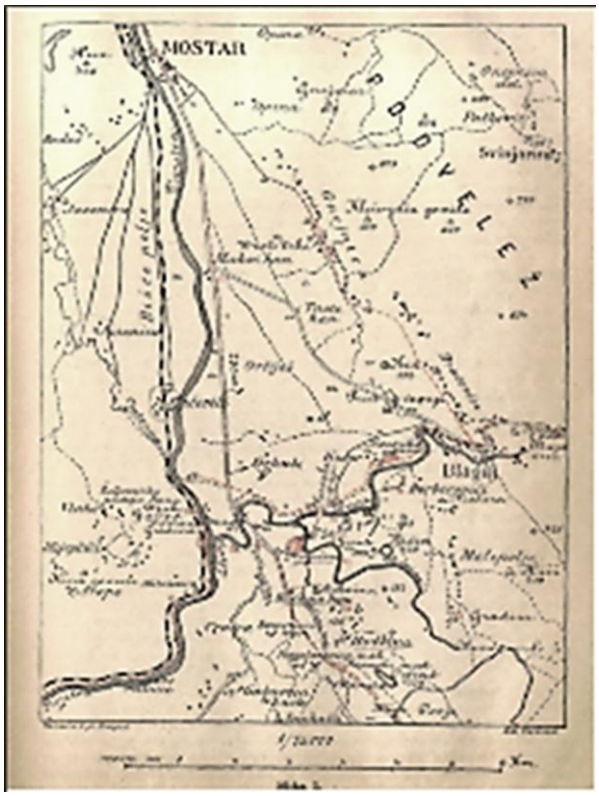

Karta Mostara i okolice s kraja XIX. stoljeća (*Glasnik Zemaljskoga muzeja u Sarajevu*)

Matteo Lorenzoni: Franjevačka crkva Sv. Petra i Pavla (1866. – 1873. – 1905.)

Izvorni izgled pročelja (prije obnove 1985./6.)

Franjevačka crkva i samostan

Franjevačka crkva i samostan
(pogled s Huma)

Ploča s natpisom nad središnjim portalom

Izgled pročelja nakon zahvata 1985./6.

Unutrašnjost – pogled na glavni oltar

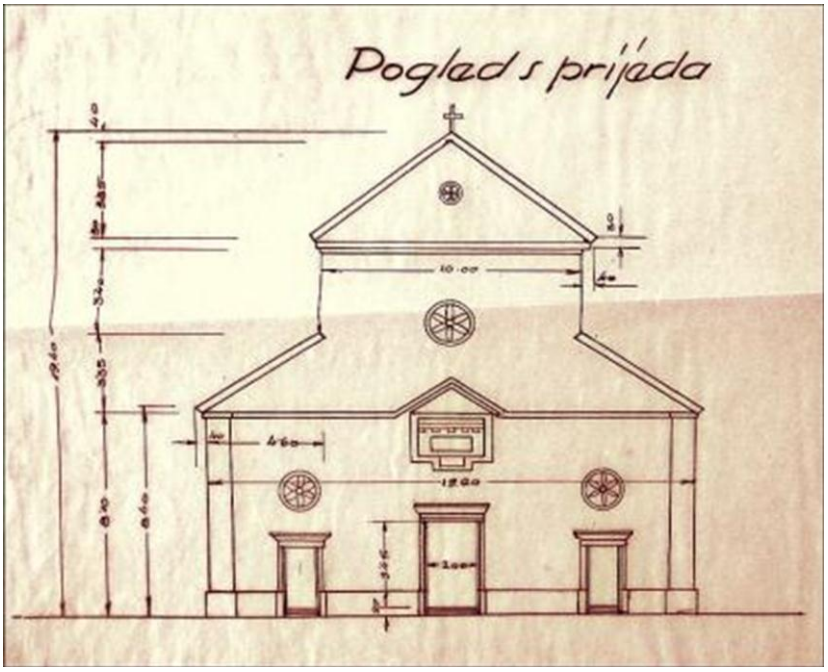

Skica pročelja, uzdužni i poprečni presjek i tlocrt franjevačke crkve Sv. Petra i Pavla načinjeni u svibnju 1941. u Mostaru

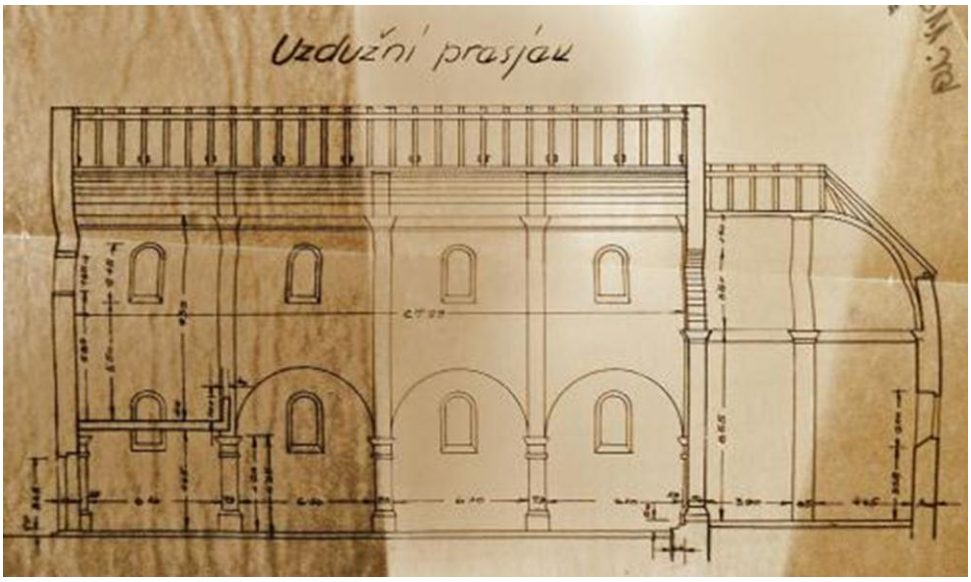

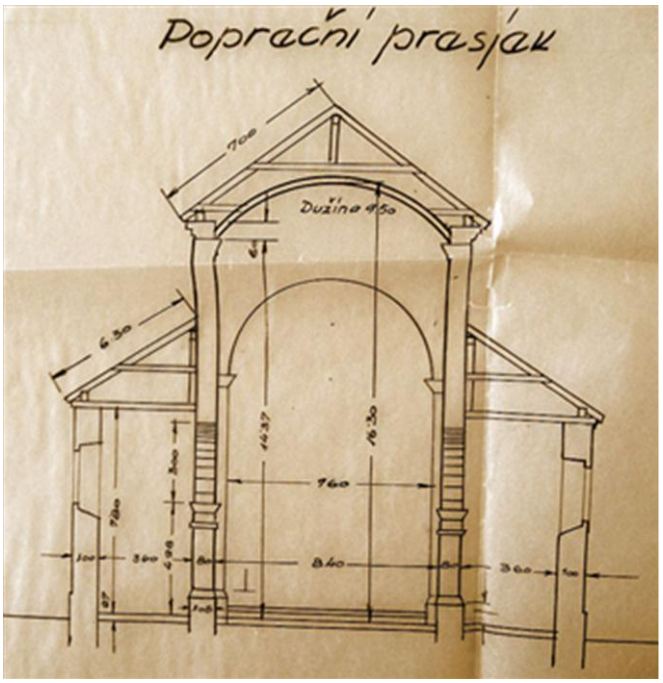

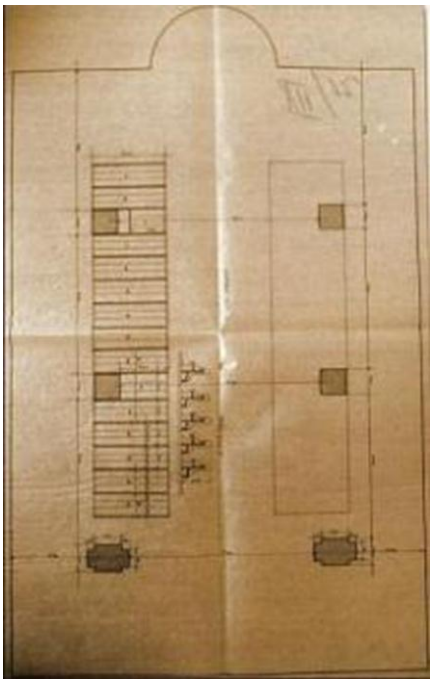

Matteo Lorenzoni – nerealiziran nacrt za pročelje samostanske crkve na Širokom Brijegu (između 1863. i 1866.)

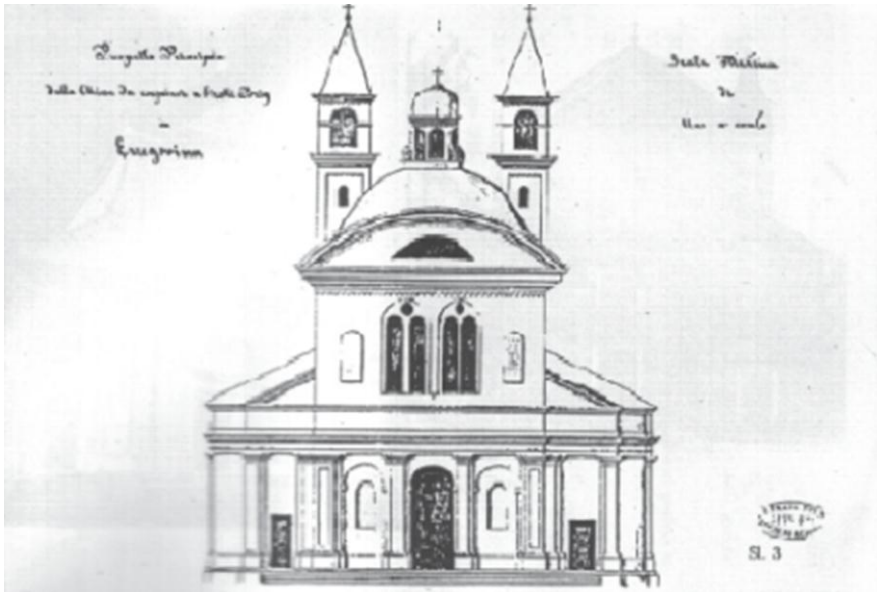

Matteo Lorenzoni: nacrt za pročelje crkve u Cardu

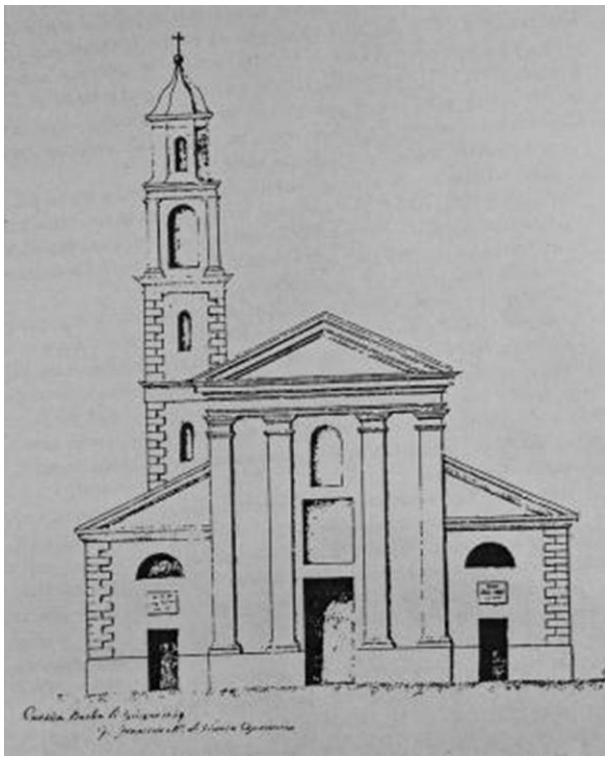

Matteo Lorenzoni: Nacrt za pročelje crkve u Bonjardinu

Matteo Lorenzoni: Crkva Sv. Franje Asiškog u Imotskom (1863. – 1888.)

Stara pravoslavna crkva Rođenja Bogorodičina u Mostaru (1833. – 1835.)

Andreja Damjanov: Saborna crkva Svete Trojice u Mostaru (1863. – 1873.)

Saborna crkva Svete Trojice – razglednica s početka XX. stoljeća

Saborna crkva Svete Trojice – dekoracija portala

Saborna crkva Svete Trojice – unutrašnjost (ikonostas)

Virtualna rekonstrukcija izvornoga izgleda saborne
crkve Svete Trojice u Mostaru

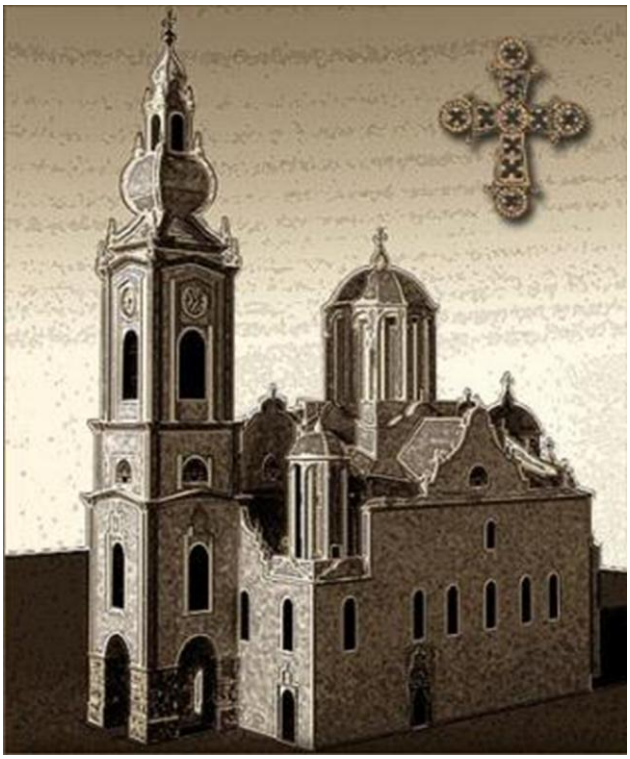

Andreja Damjanov: Crkva sv. Georgija u Smederevu (1851. – 1855.)

Andreja Damjanov: Saborna crkva u Nišu (1865. – 1872.)

Andreja Damjanov: Saborna crkva svete Bogorodice u Sarajevu (1865. – 1868.)

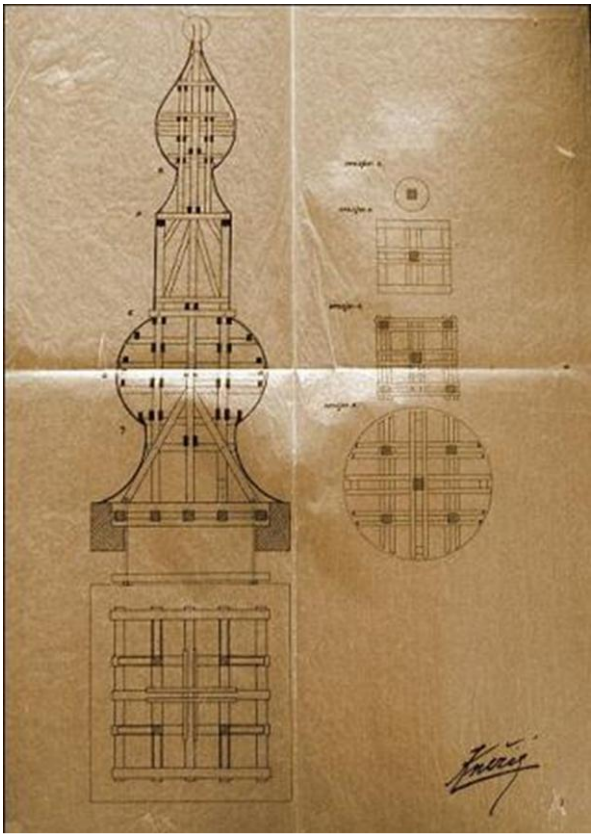

Đorđe Knežić: nacrt za popravak drvene konstrukcije zvonika saborne crkve Svete Trojice u Mostaru iz 1907. godine

Nova franjevačka crkva u Mostaru

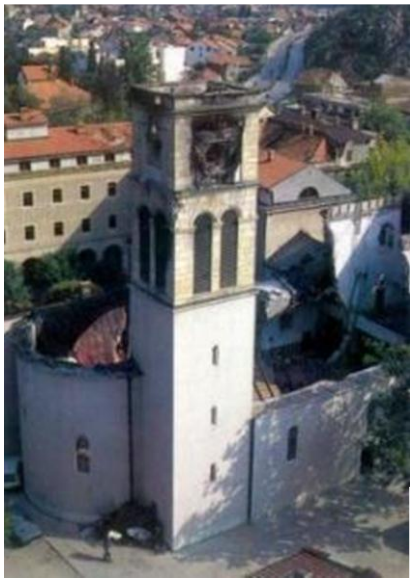

Franjevačka crkva Svetih Petra i Pavla nakon ratnih razaranja

Ruševine saborne crkve Svete Trojice u Mostaru nakon rata

Radovi na rekonstrukciji

Sinagoga u Mostaru (1904./1905.), danas Lutkarsko kazalište

Ćejvan-ćehajina (begova) džamija (1552./1553.) s oktogonalnim minaretom iz 1885., srušena 1993., obnovljena

Roznamedži Ibrahim-efendijina džamija (Kresina džamija), građena oko 1620., temeljito obnavljana 1892. – 1897., teško oštećena u ratu 1992. godine, obnovljena između 1995. i 2000.

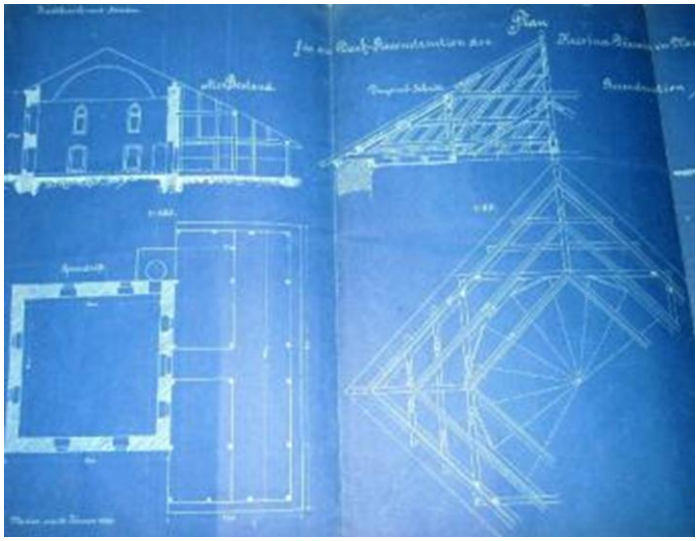

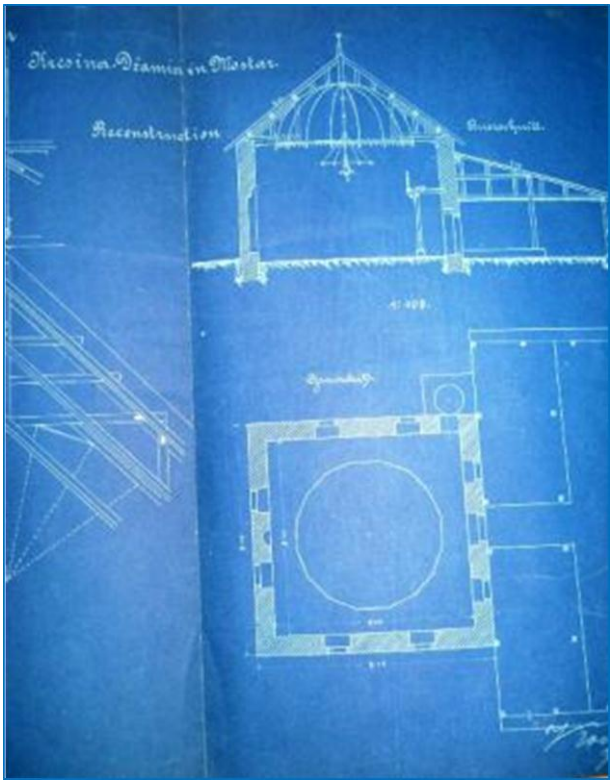

Dijelovi projektne dokumentacije za obnovu Kresine džamije 1892. (Miloš Komadina)

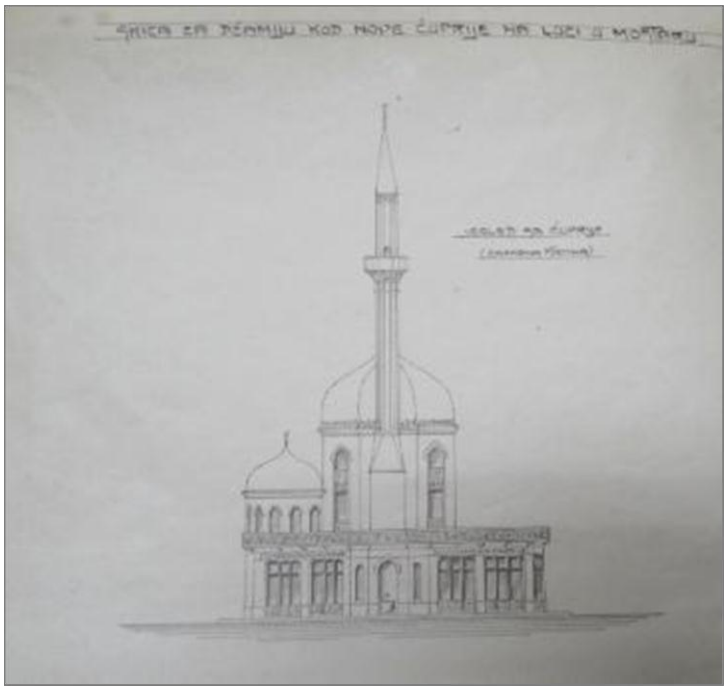

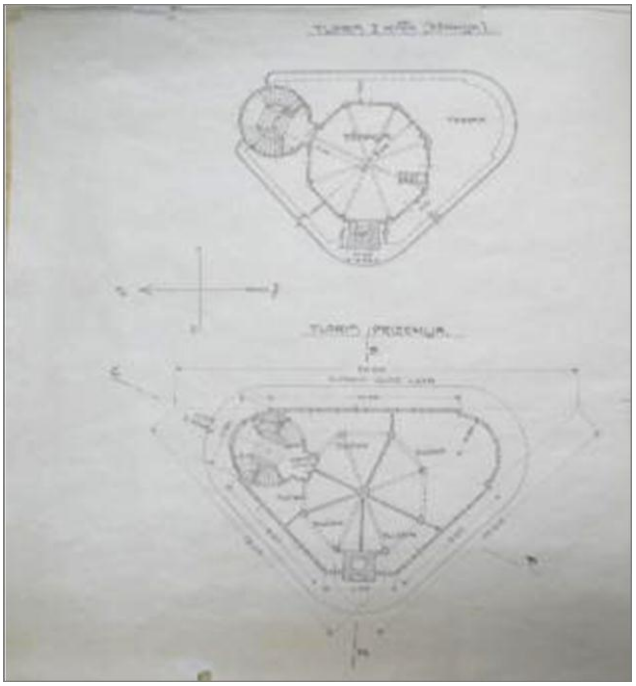

Nerealiziran idejni projekt za džamiju pokraj Lučkoga mosta, 1914. (Miloš Komadina)

Obrtna (kasnije glazbena i trgovačka) škola na Musali (Franz Vacek, početak 1880-ih)

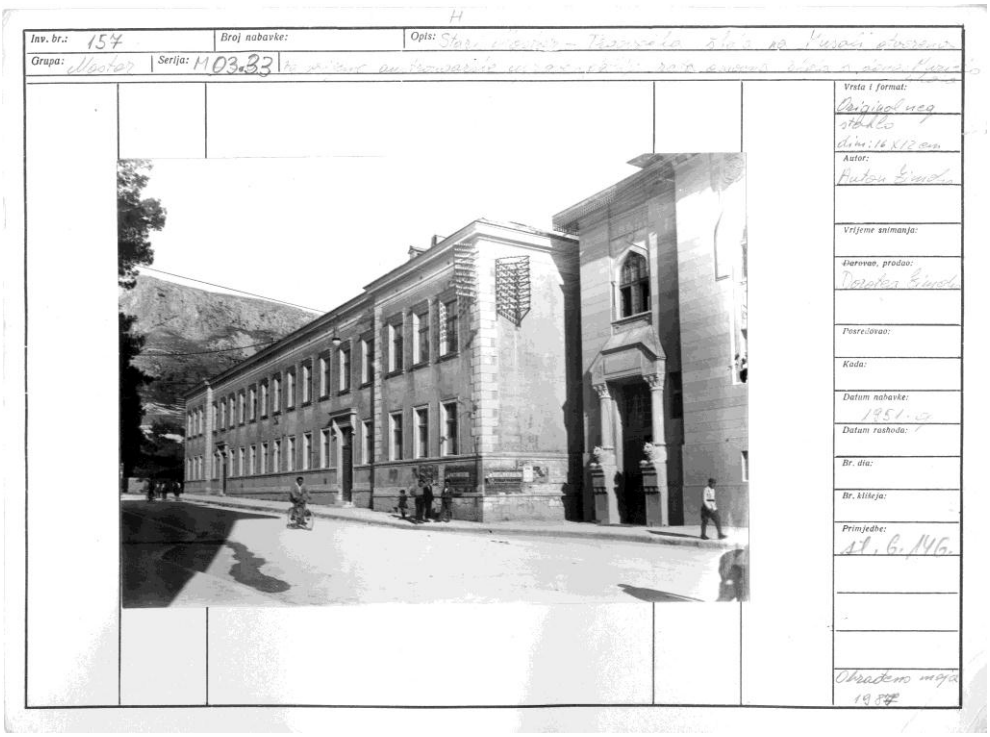

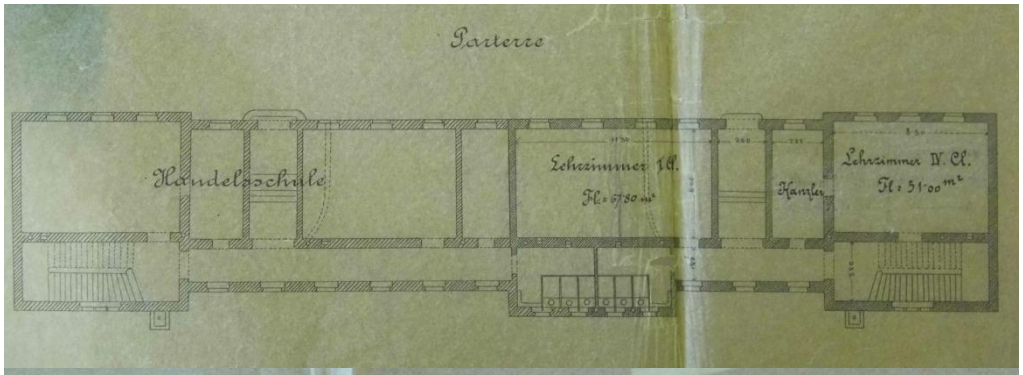

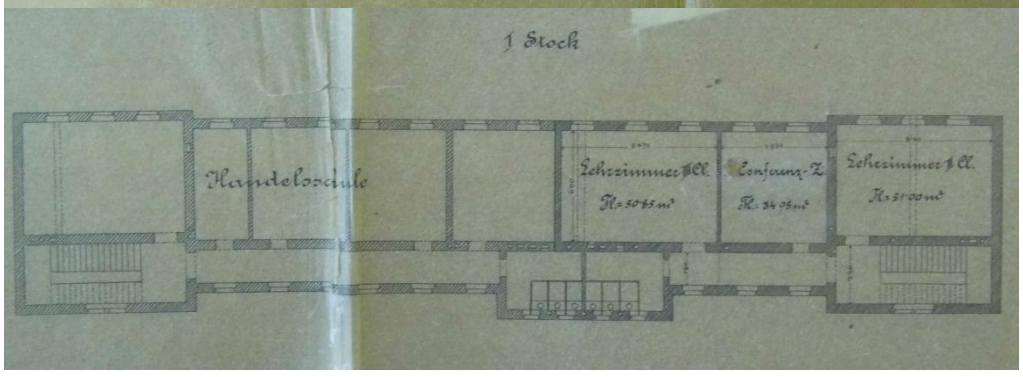

Velika kraljevska gimnazija u Mostaru (Franz Blažek, 1897. – 1902.)

Nerealizirani projekt Maximiliana Davida: skica pročelja Velike gimnazije u Mostaru u stilu njemačke neorenesanse (1897.)

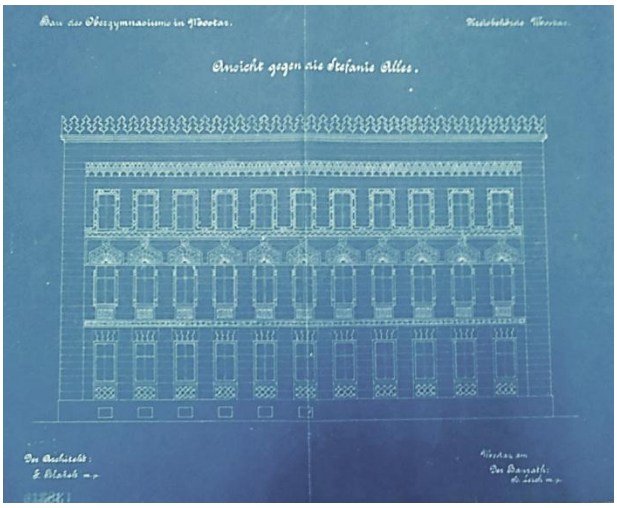

Franz Blažek: dio projektne dokumentacije (pročelje sa strane Stefanie Allee), 1897.

Jubilarna škola Franje Josipa I. (Narodna osnovna škola), Franz Blažek (projekti iz ožujka 1899., realizacija: 1899. – 1900.)

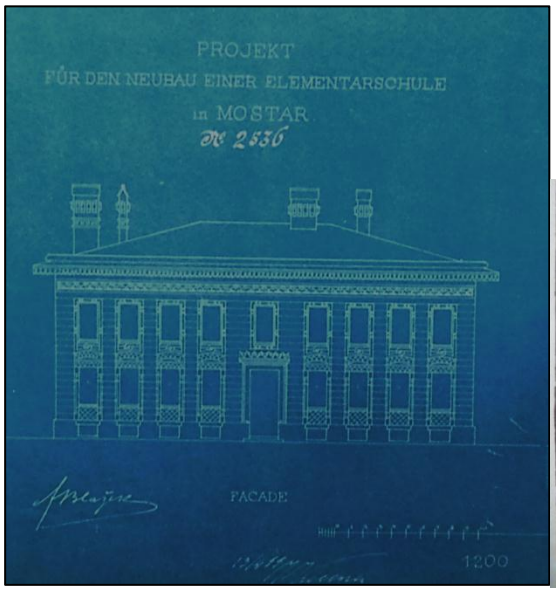

(Drugi kat je dograđen 1920-ih: prema dokumentaciji iz Arhiva Tehničkoga odjeljka Mostar)

Djevojačka škola Sestara milosrdnica (Miloš Komadina – 1894., Maximilian David – projekt dogradnje: 1904.)

Viša djevojaĉka škola u Glavnoj ulici, Miloš Komadina: prva faza radova: 1895. – 1899., projekt proširenja prema istoku – kriţanju s Kalhanskom ulicom: 1910.

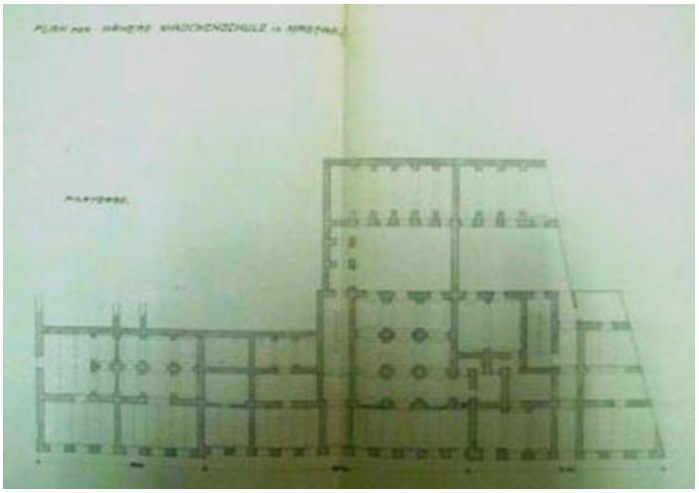

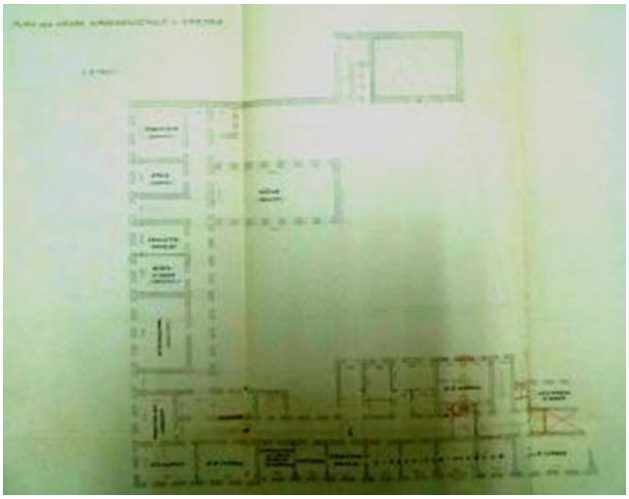

Prva srpska osnovna škola u Glavnoj ulici (Luka), Đorđe Knežić (1908.)

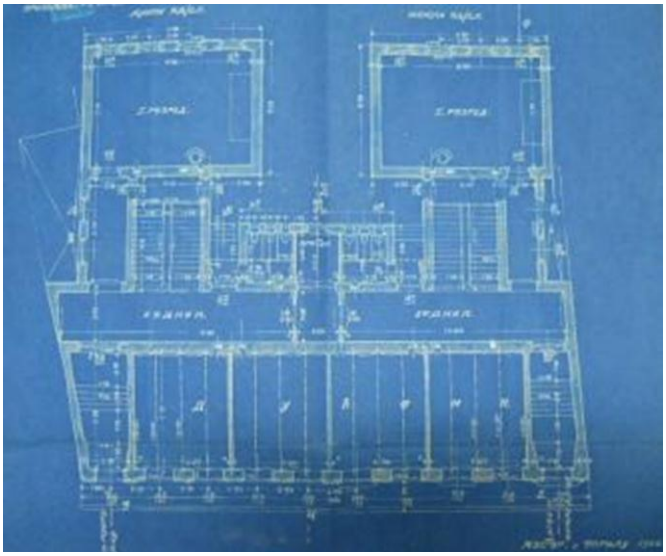

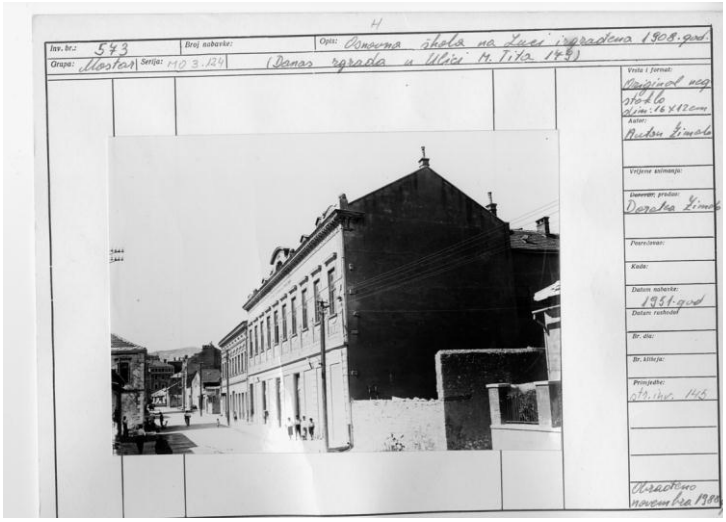

Druga srpska osnovna škola u Glavnoj ulici (Carina), Đorđe Knežić (1908. – 1909.)

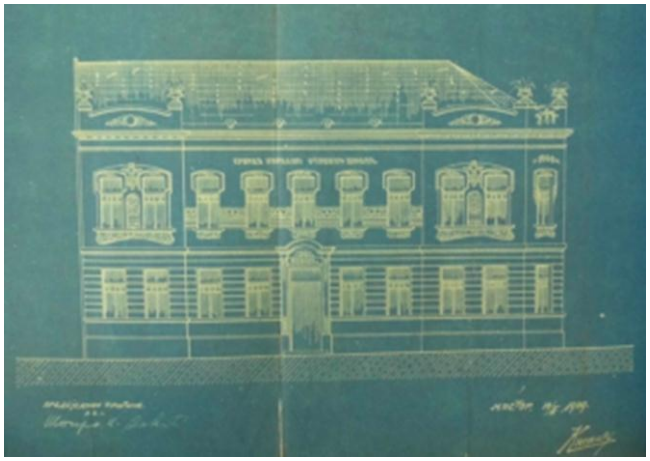

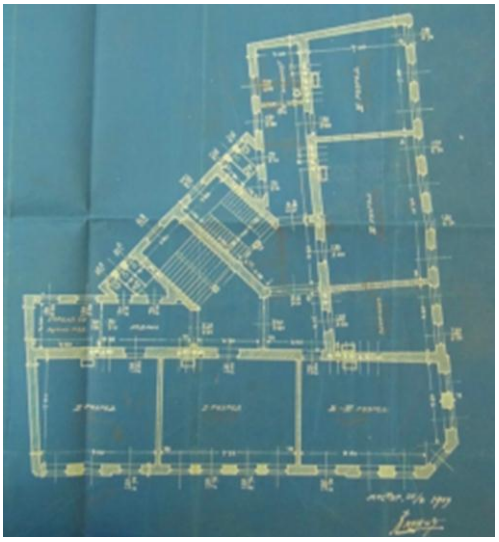

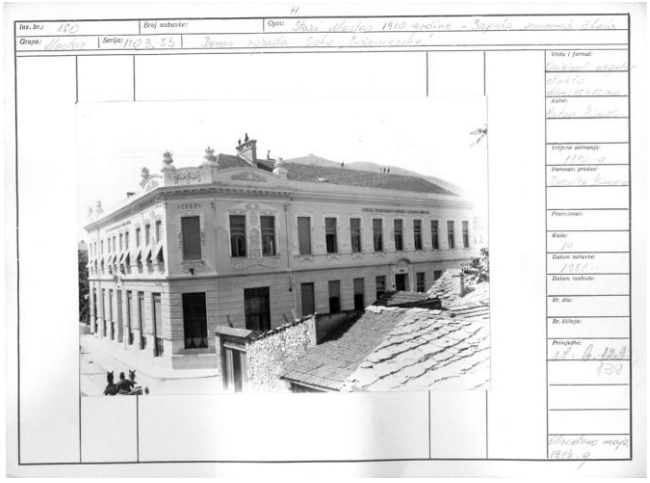

Ćejvan ćehajin (begov) mekteb u Glavnoj ulici, Miloš Komadina (1897.)

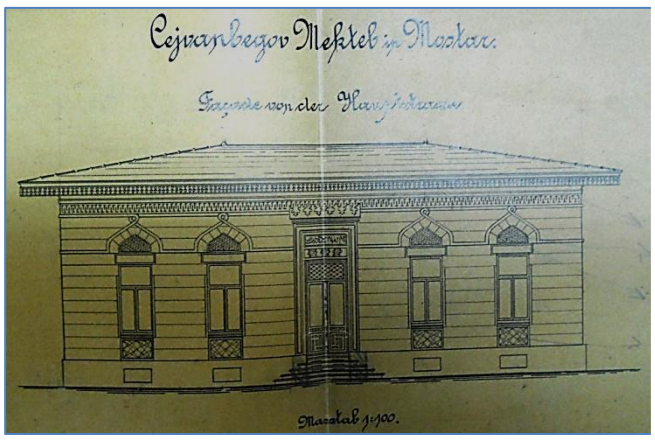

Mekteb na Baščinama (otvoren 1909.), kasnije – zgrada Simfonijskoga orkestra

<u>Građevine javne rezidencijalne namjene</u>

Franjevački samostan u Mostaru uz crkvu svetih Petra i Pavla (građen od 1890. do 1894. prema projektima Miloša Komadine)

Vakufski dvor u Sauerwaldovoj ulici, Hans Niemeczek (1893. – 1894.)

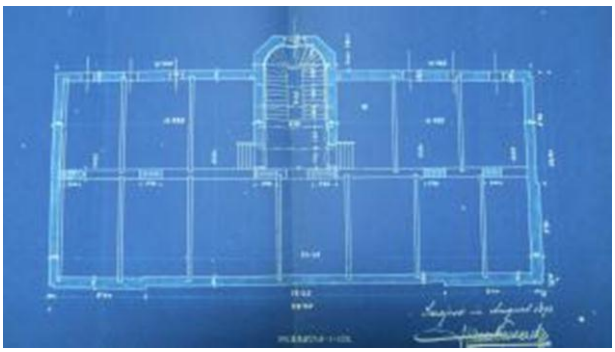

Zgrada biskupskoga dvora u Mostaru, Maximilian David, Miloš Komadina (1902. – 1906.)

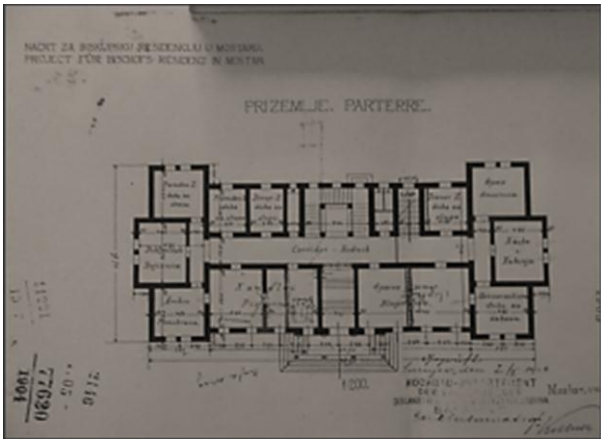

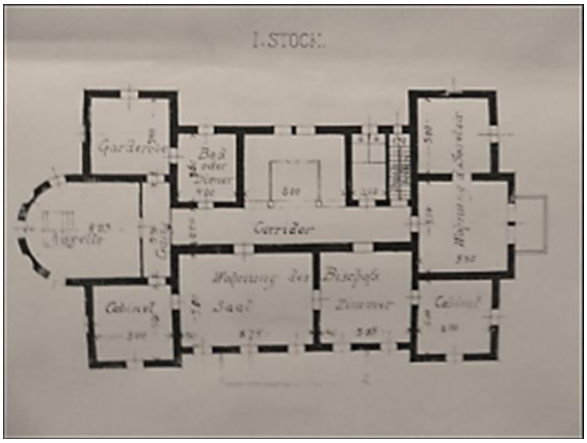

Vladičin dvor (mitropolitska palača) u Mostaru, Karel Pařik (1908. – 1910.)

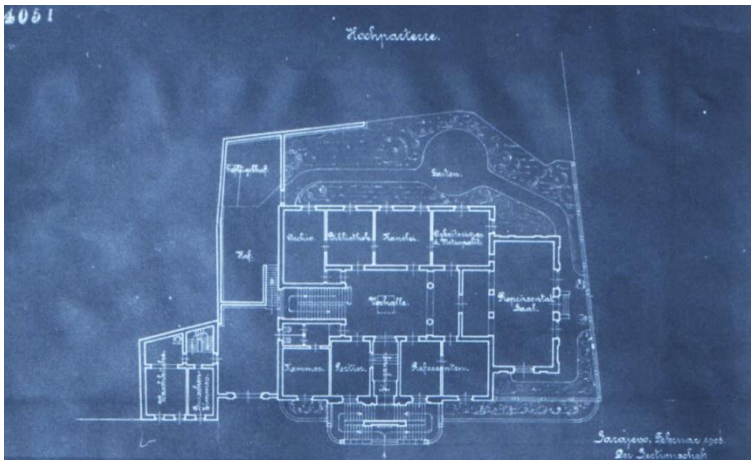

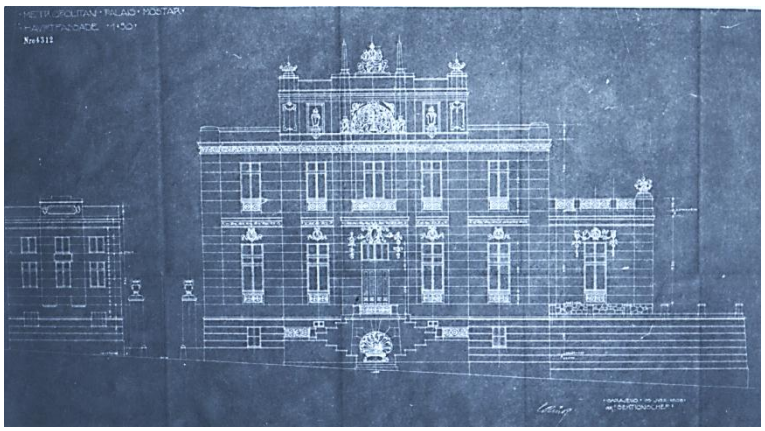

Mostovi

Most Franje Josipa/Most Kralja Petra/Most Maršala Tita na trgu Musala (Započet 1873. za vrijeme osmanlijske uprave, dovršen 1882. Danas je na njegovom mjestu armirano-betonski most.)

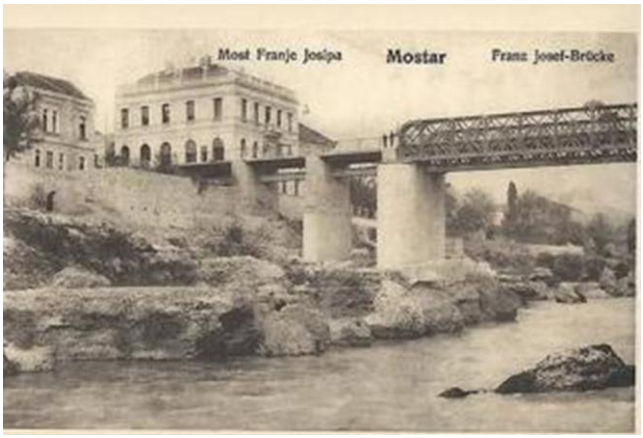

Most Mujage Komadine/Most vojvode Stepanovića/Lučki most, građevinsko poduzeće Simić iz Tuzle prema projektu Miloša Komadine (1912. – 1913.)

Carinski most/Most Ive Lole Ribara/Carinski most, Miloš Komadina (1916. – 1918.)

Nerealizirani projekt za most na Rudolfovom trgu (danas – Trg 1. maja) iz 1913. u neomaurskom stilu

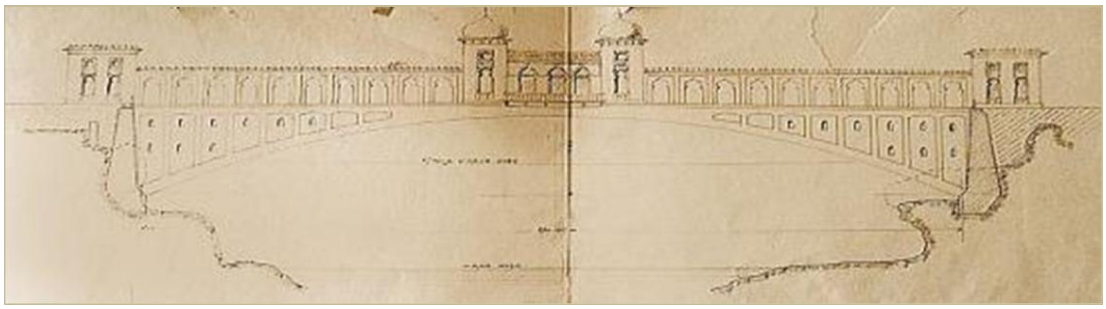

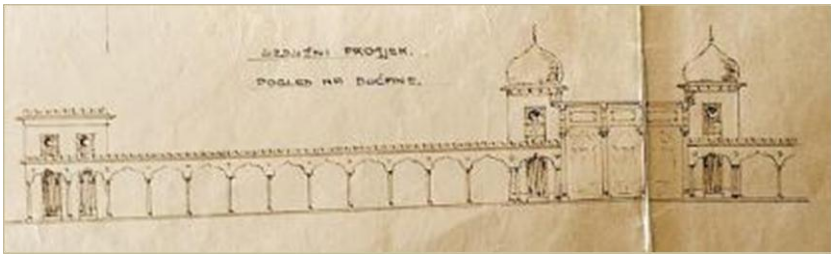

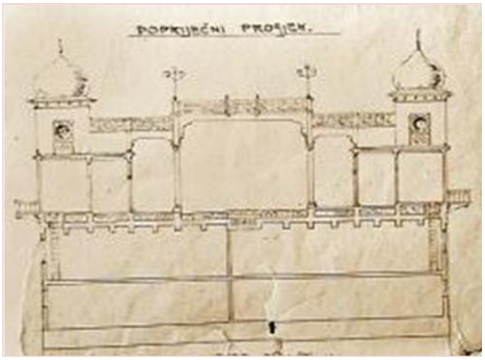

Ostale građevine javne namjene

Okružni sud u Mostaru, Maximilian David (1892.)

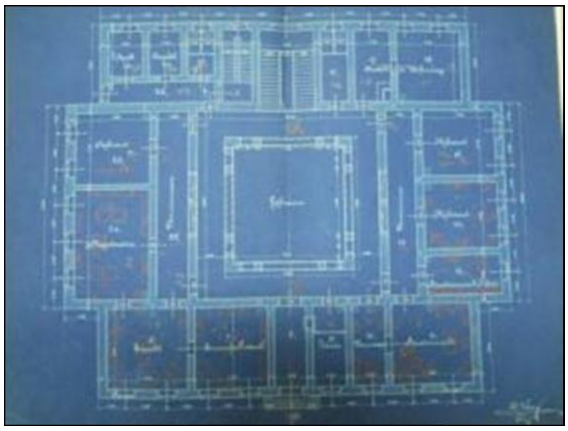

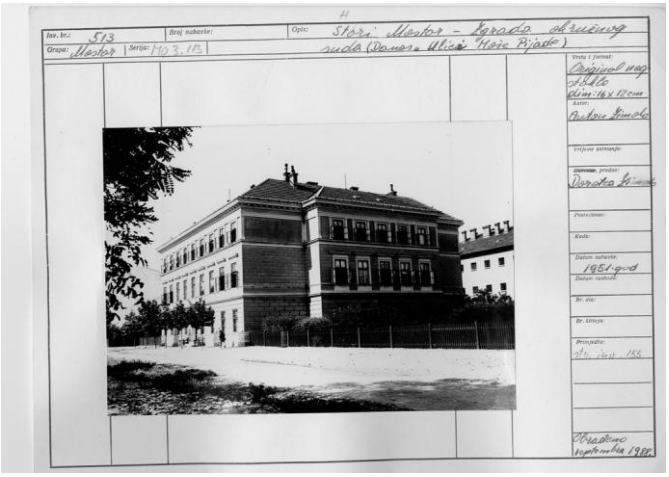

Općinski sud u Mostaru, Đorđe Knežić (1904.)

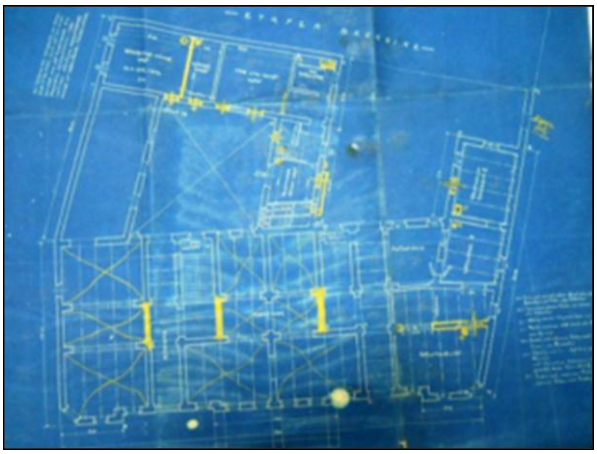

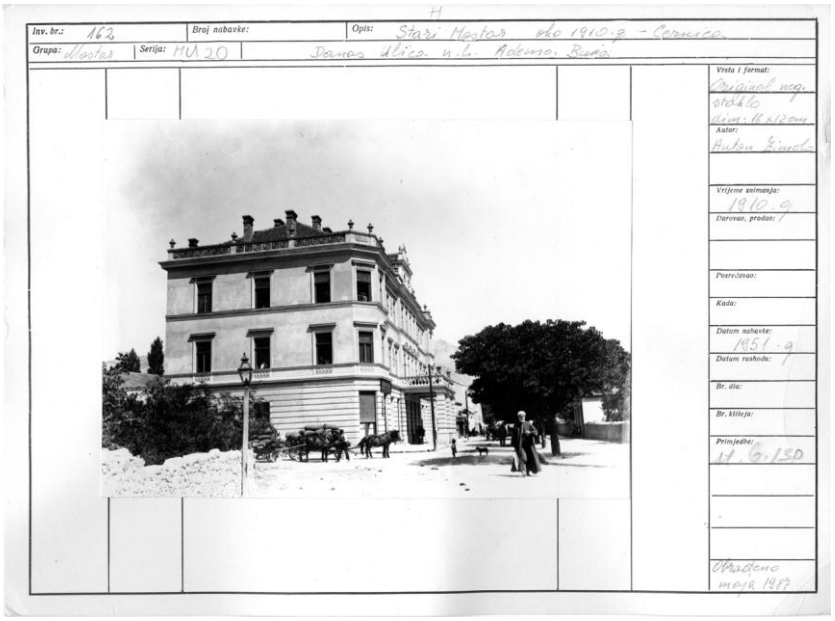

Hotel Neretva (Narenta) u Mostaru, početni projekti iz siječnja i ožujka 1890. (gradnja do 1892.) – Alexander Wittek (vjerojatno), kasnije pregradnje i adaptacije: Đorđe Knežić, Marko Kovačina, Miroslav Loose

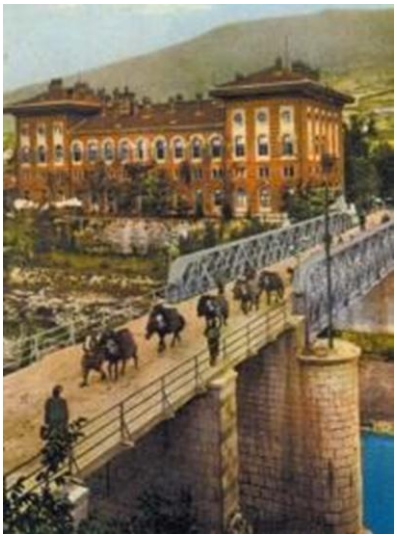

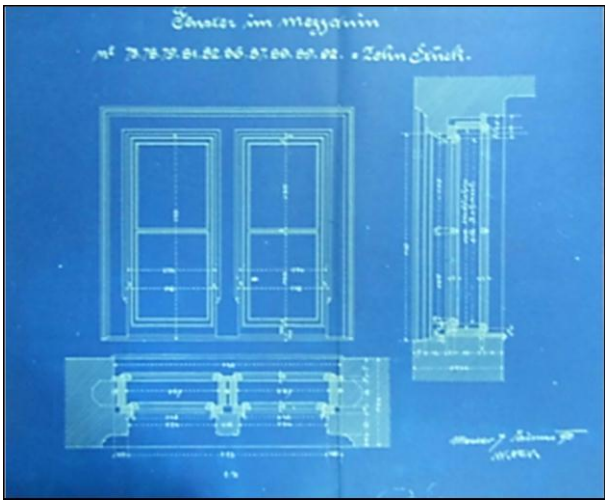

Dijelovi izvedbenog projekta iz 1890.
(prozori polukata i prvoga kata)

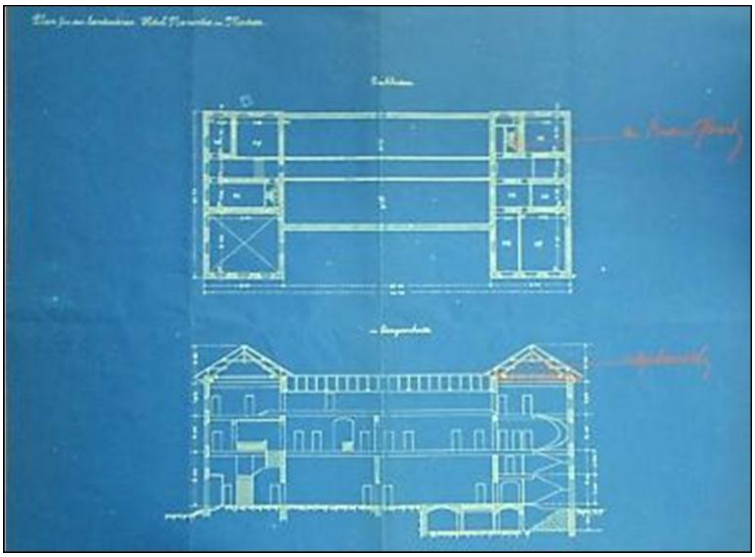

Dio nepotpisanoga projekta adaptacije iz 1897. (potkrovlje i presjek) u mjerilu 1:200 koje upućuje na idejnu skicu – sačuvan i u mjerilu 1:100 što znači da je bio i izvedbeni.

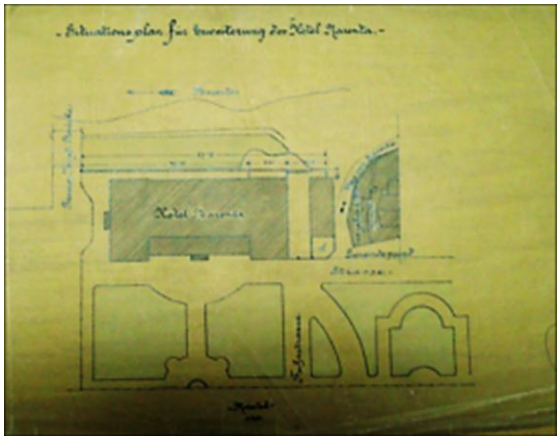

Nepotpisani izvorni položajni plan

Skice pročelja inženjera Marka Kovačine rađene prilikom adaptacije dijela prostorija za potrebe osoblja gradske uprave 1937. (voditelj zahvata: Miroslav Loose)

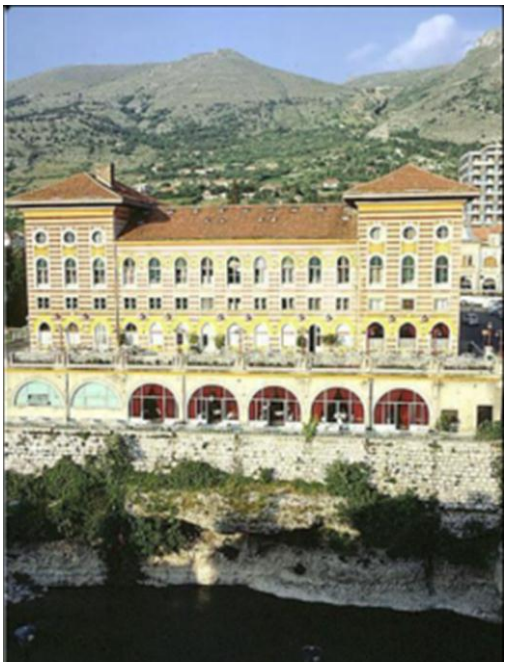

Hotel Neretva nakon dogradnje terase 1950-ih (Miroslav Loose),
fotografije trijema (početak XX. stoljeća) i unutrašnjosti (1930-ih)

Današnje stanje

Zgrada Vojne komande, Josip Vancaš (1898.-1899.)

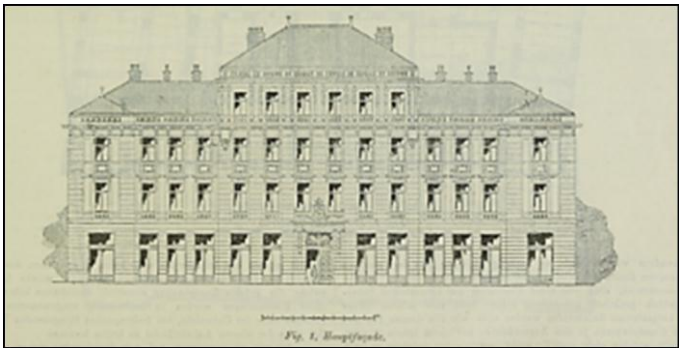

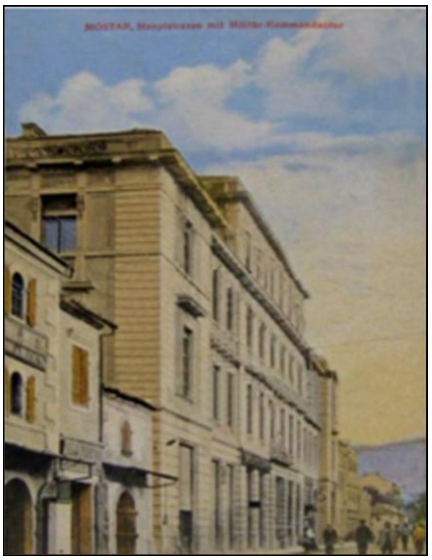

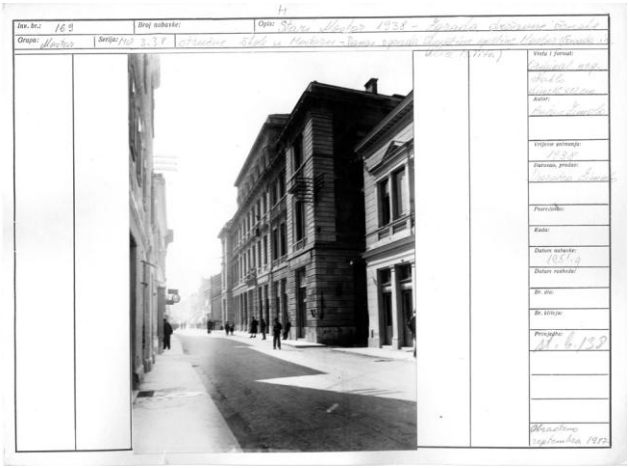

Filijala Zemaljske banke u Mostaru, Josip Vancaš (1910.)

Zgrada Gradskoga kupališta u Mostaru (građeno od 1912. do 1914.)
Projekti: Rudolf Tönnies (1911./1912.), nadzor nad izvedbom: Miroslav Loose
Izvedba Bosanskohercegovačko građevinsko-dioničarsko poduzeće Rudolfa Tönniesa iz Sarajeva

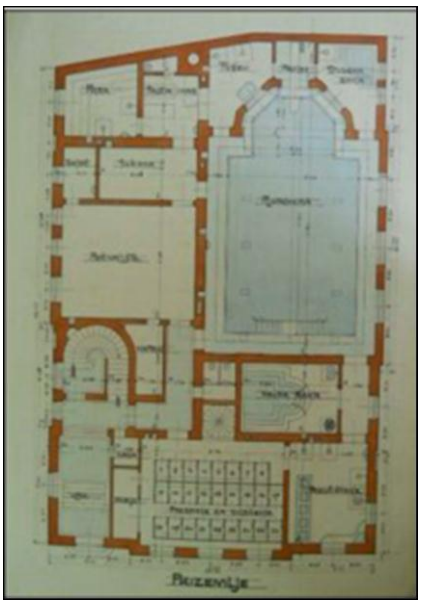

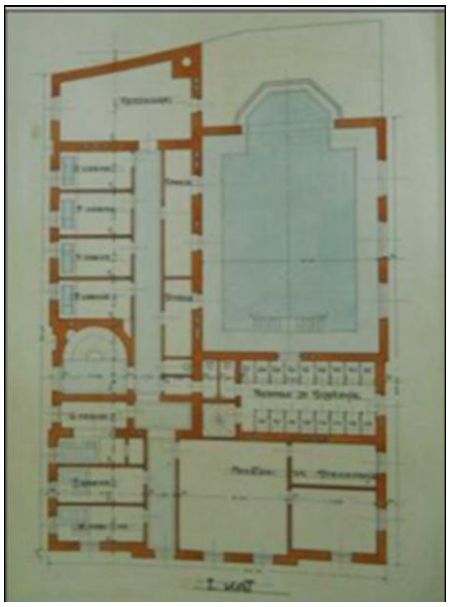

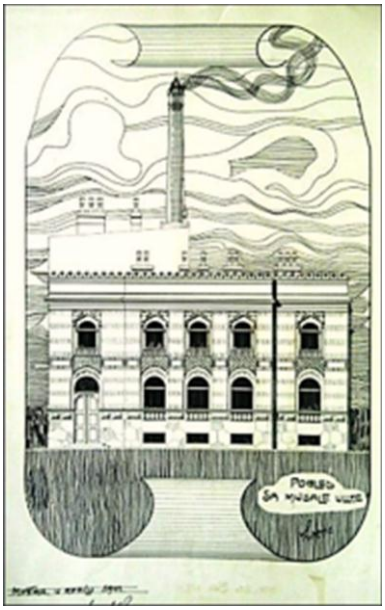

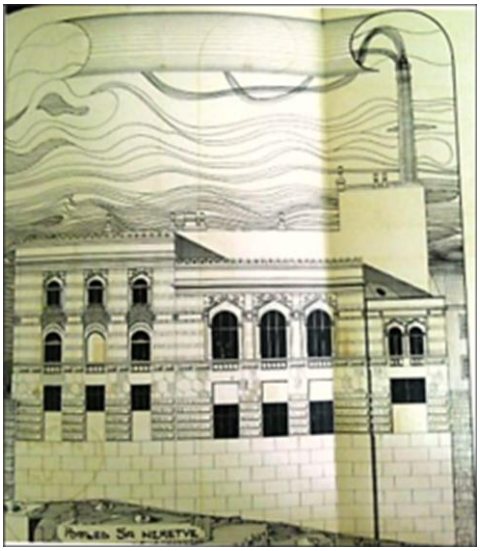

Fotografije Miroslava Loosea
(radovi na dimnjaku i unutrašnjost neposredno prije otvaranja)

Fotografija jednoga od javnih zahoda prije rušenja 1961. i dijelovi projekata inženjera Dragutina Köhlera (1909. - 1913.)

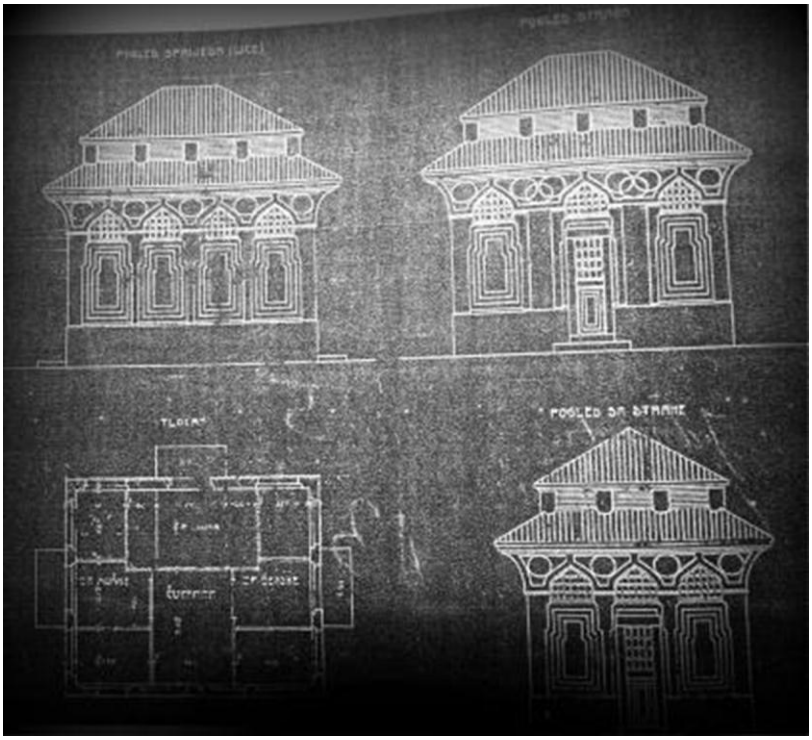

Zgrada Britanskoga veleposlanstva (izvorno: stambeno-najamna zgrada obitelji Bjelobrk), dovršena 1867.

Vila Eduarda Fesslera dovršena 1897. na Rondou, projektant nepoznat

Jedna od neatribuiranih i nedatiranih vila u blizini Fesslerove na kojima je varirano rješenje s ugaonim tornjem

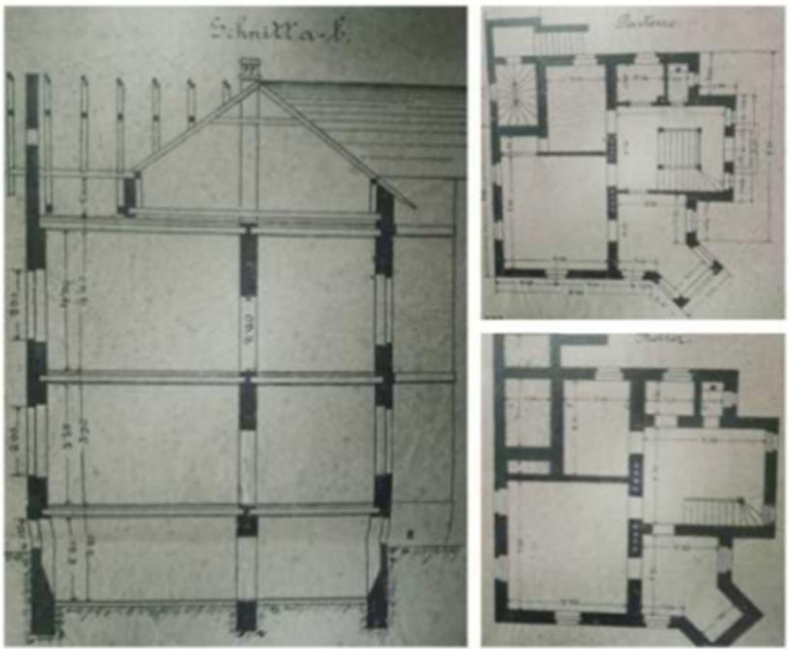

Vila Mehmeda efendije Spahića,
projektant: Đorđe Knežić
godina izgradnje: 1908.

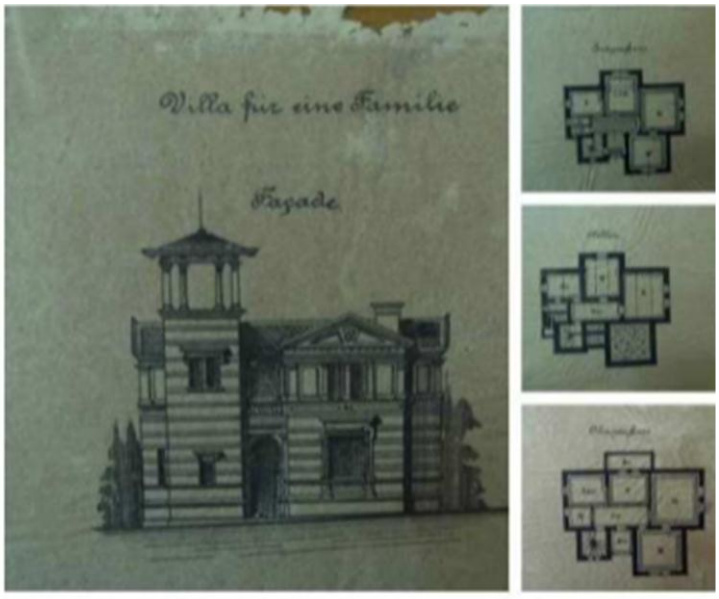

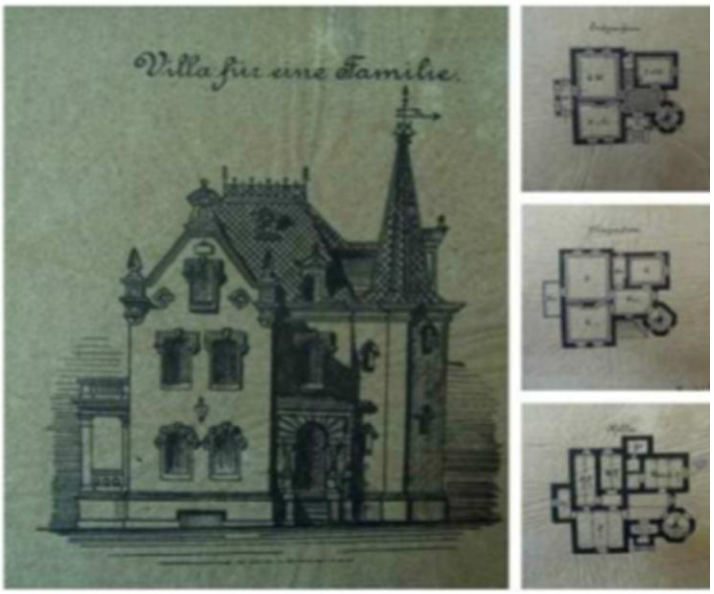

Nepotpisani i nedatirani dijelovi tipskih projekata (skica) sačuvani u mapi naslovljenoj *Villa für eine Familie*

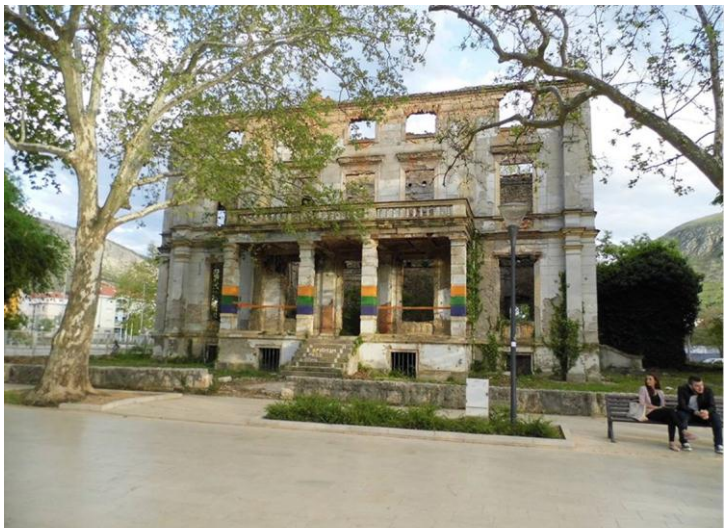

Vila Komadina (izvorni izgled i sadašnje stanje)
Projektant: nepoznat (vjerojatno Đorđe Knežić)
Godina izgradnje: 1898. – 1899.

Vila Hadži Husage Kajtaza na Rondou
Projektant: Alija Lutva
Godine izgradnje: 1897. – 1898.

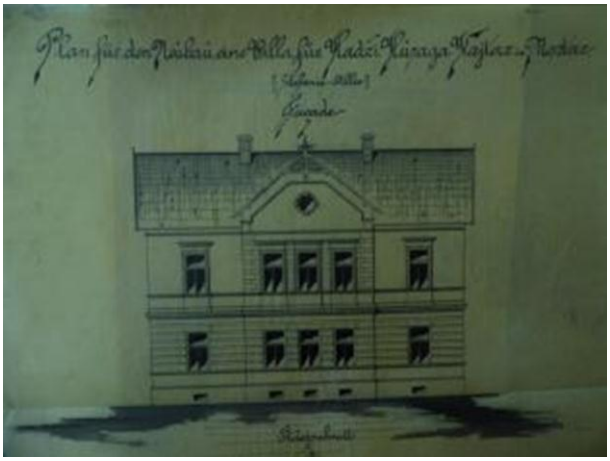

Druga vila obitelji Kajtaz na Rondou
Projektant: Đorđe Knežić
Godine izgradnje: 1900. – 1901. (polukat naknadno dograđen)

Treća vila obitelji Kajtaz na Rondou (prema dostupnim izvorima)
Projektant: Đorđe Knežić
Godine izgradnje: 1900. – 1901.

Dijelovi projekta za vilu Ivana Bašadura u Liska ulici iz 1901.
Projektant: V. Havelka

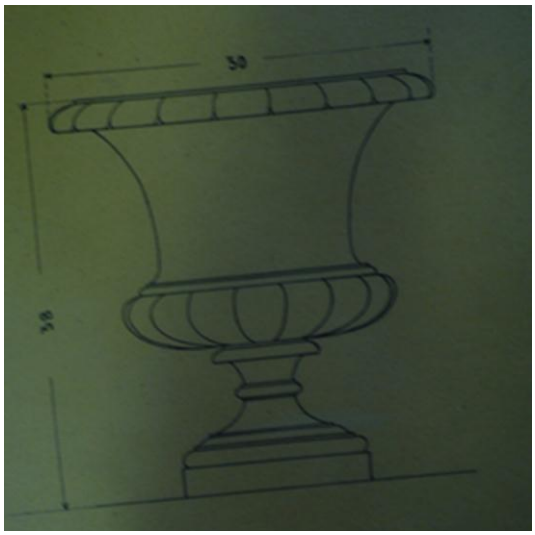

Vila Jove Spreme
Projektant: Đorđe Knežić
Godina izgradnje: 1900.
(sačuvan je samo dio projekta za arhitektonsku plastiku na pročelju)

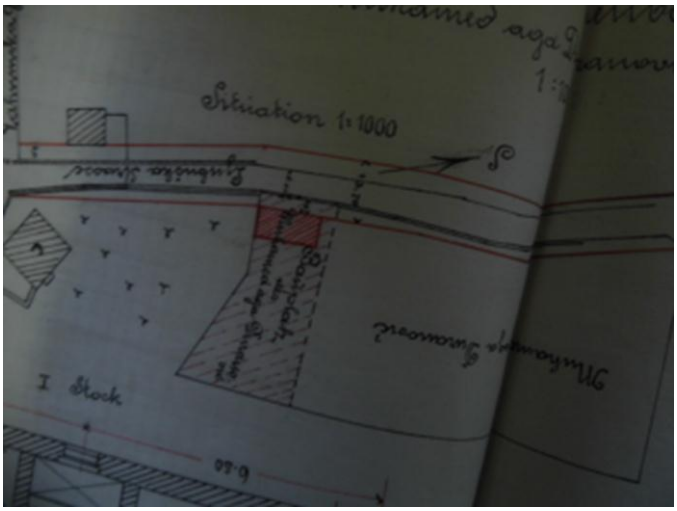

Vila Smoljan (projektant je nepoznat) i položajni plan na kojem je ucrtana u susjedstvu vile Spremo (1900.) u Ljubuškoj ulici

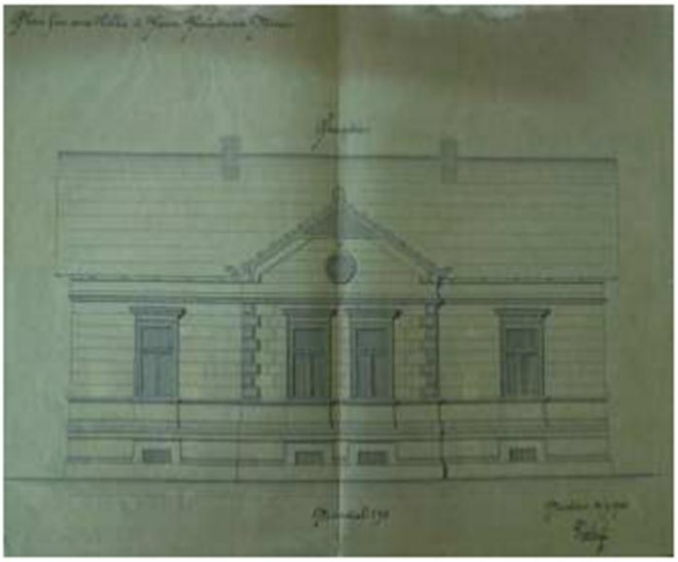

Iz projekta Đorđa Knežića za vilu kapetana Minića (1900.)

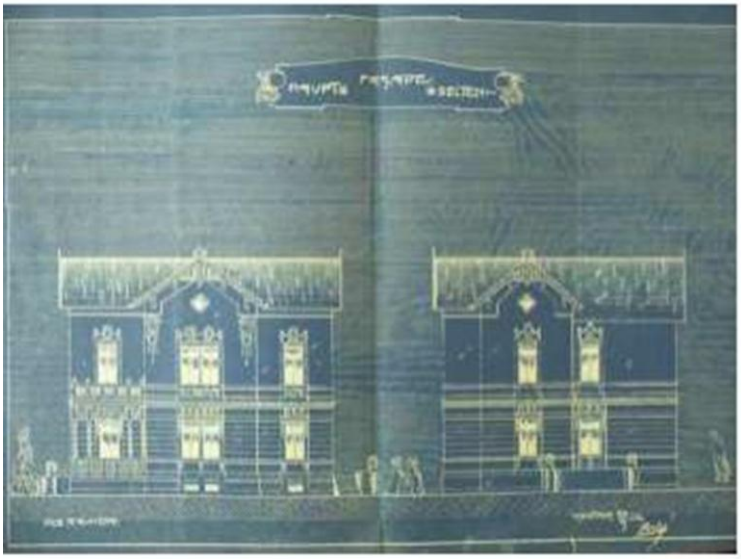

Iz druge verzije Knežićevoga projekta za vilu kapetana Minića (1904.) bez potpisa kućevlasnika

Ostaci jedne od vila u okolici Rondoa s apliciranom folklorno – romantičarskom ornamentikom pod krovnom strehom.
Vlasnik: nepoznat
Projektant: nepoznat
Godina izgradnje: nepoznata

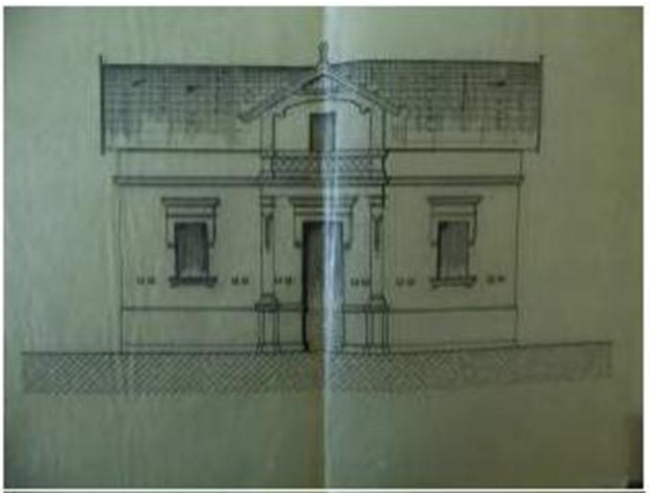

Iz projekta Đorđa Knežića za vilu Tome Marovića u Gracu (1909.)

Pogled na zemljišni posjed obitelji Peško na Rondou na kojem su između 1908. i 1911. realizirane tri vile.

Detalj bočnoga pročelja – obrada krovne strehe jedne od vila
Projekti: Đorđe Knežić
Izvedba: Janesch und Schnell, Sarajevo
Godine gradnje: 1908. – 1911.

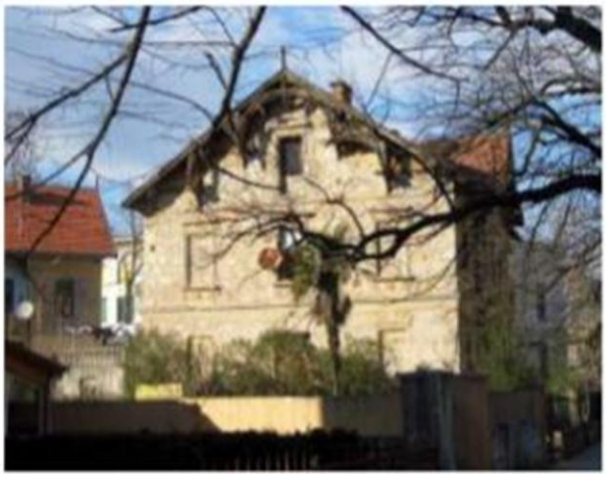

Druga vila Peško na Rondou
Projektant: Đorđe Knežić
Izvedba: Janesch und Schnell, Sarajevo
Godine gradnje: 1908. – 1911.

Treća vila Peško na Rondou
Projektant: Đorđe Knežić
Izvedba: Janesch und Schnell, Sarajevo
Godine gradnje: 1908. – 1911.

Vile Davida Fromera i Franza Gausza u Liska ulici
Projektant nepoznat
Godina izgradnje: 1906.

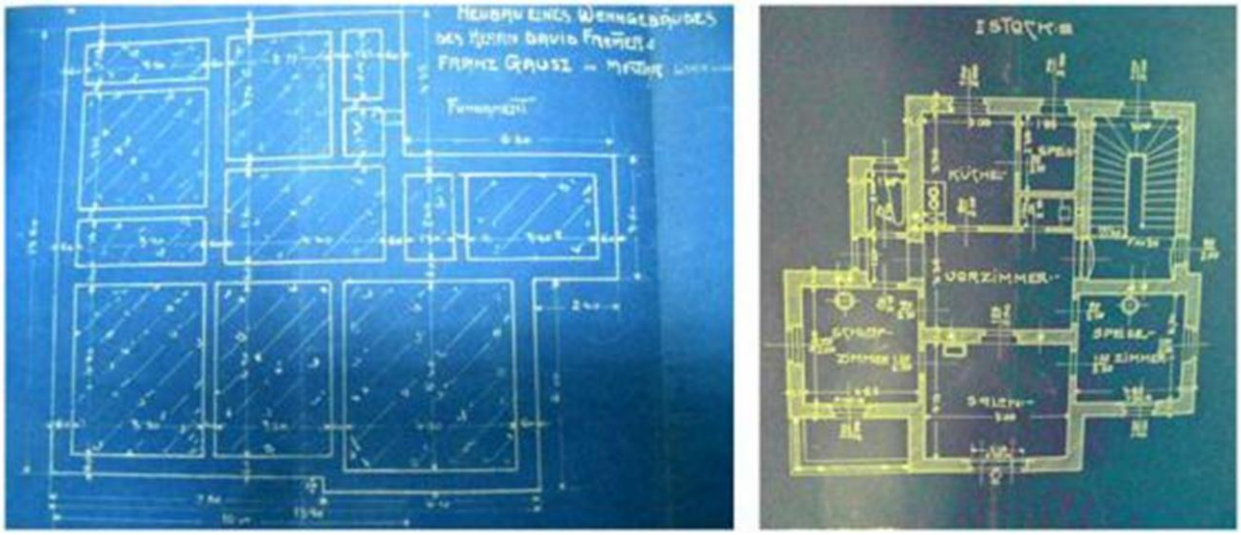

Iz projekata za vile Davida Fromera i Franza Gausza

Vile obitelji Butum (Neretvanka i Zahumka) u Liska ulici
Projektant: Đorđe Knežić
Godine izgradnje: 1904. – 1905.
Godina adaptacije za potrebe žandarmerijske postaje: 1911.

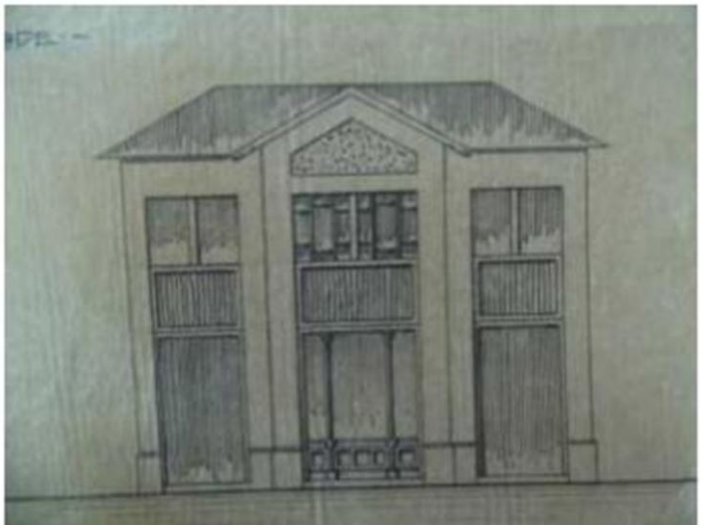

Iz Knežićevoga projekta za kuću M. Pinte u Tuzli (1921.)

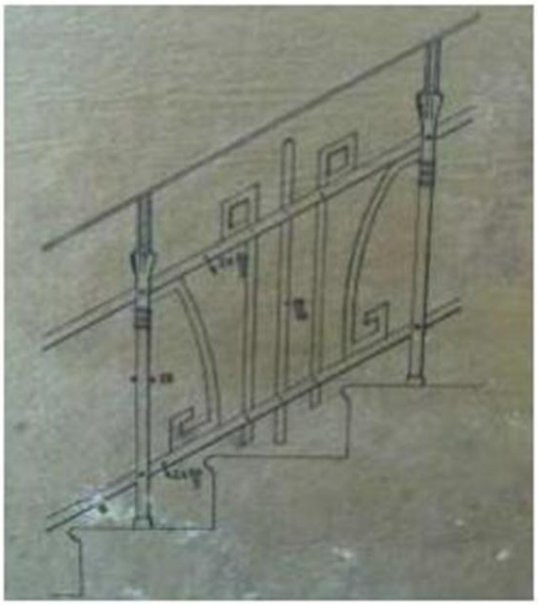

Sačuvani dio nacrta za ogradu unutarnjega
stubišta vile Petra Salvesanija
Projektant: Đorđe Knežić
Godine izgradnje: 1910. – 1911.

Vila Petra Salvesanija (Liska ulica)
Projektant: Đorđe Knežić
Godine izgradnje: 1910. – 1911.

Nedatirana i neatribuirana vila u
susjedstvu Salvesanijeve spomenuta na
stranici br. 154 (bilješka 443)

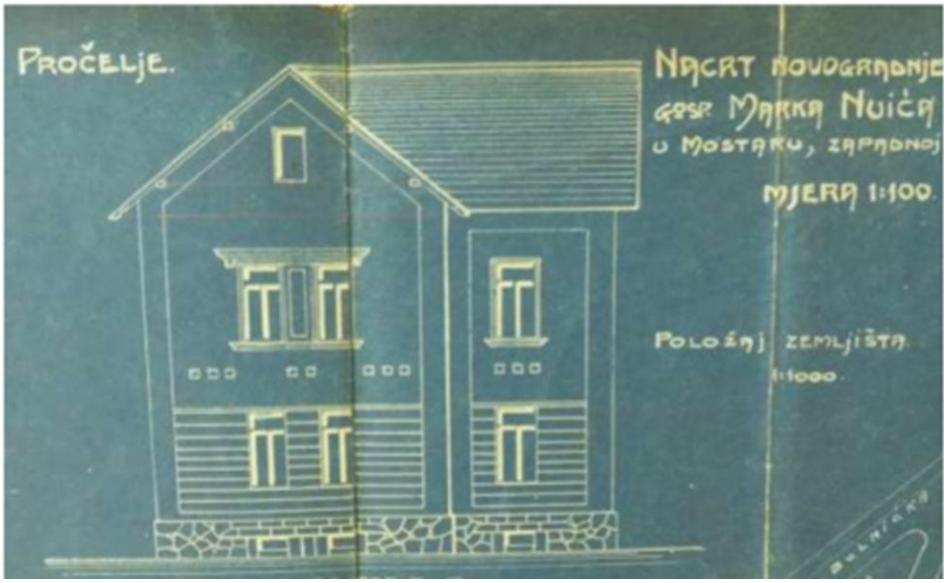

Iz projekata Stjepana Škrobića za kuću Marka Nuića (1910.)

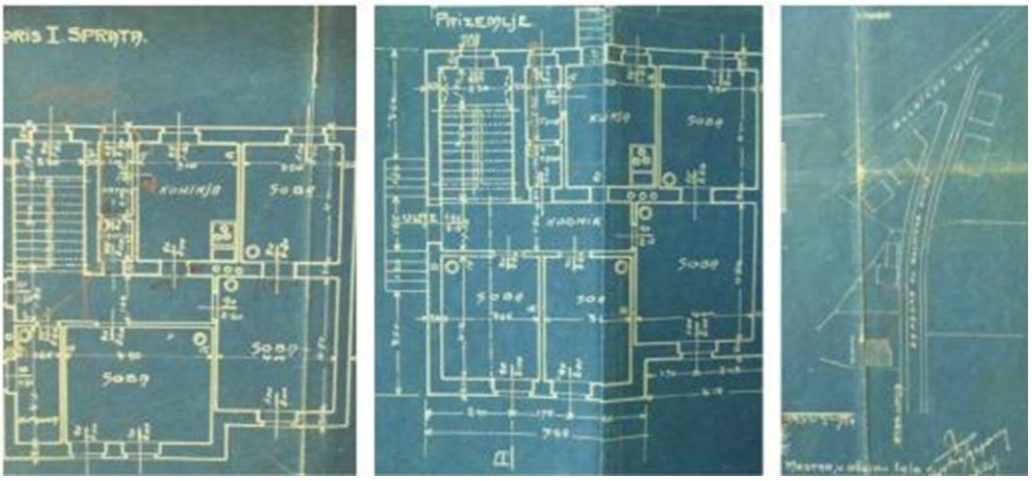

Iz projekata Stjepana Škrobića za kuću Marka Nuića (1910.) s položajnim planom

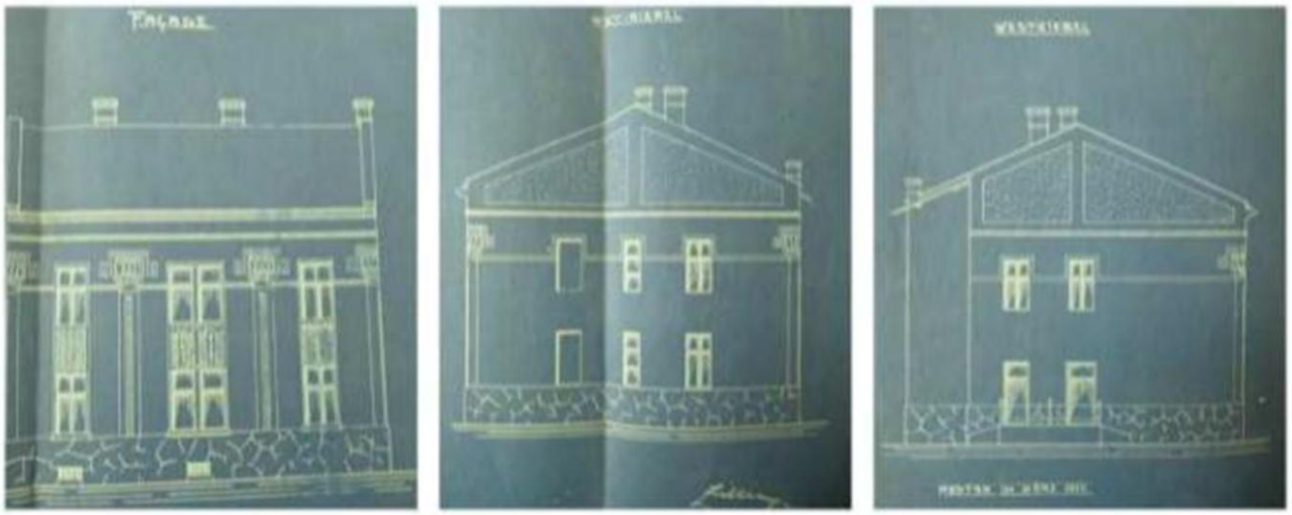

Iz projekata za kuću Tome Vuksana (1914.)
Zeillinger i drugovi: Prvo udruženo hercegovačko građevinsko poduzetništvo

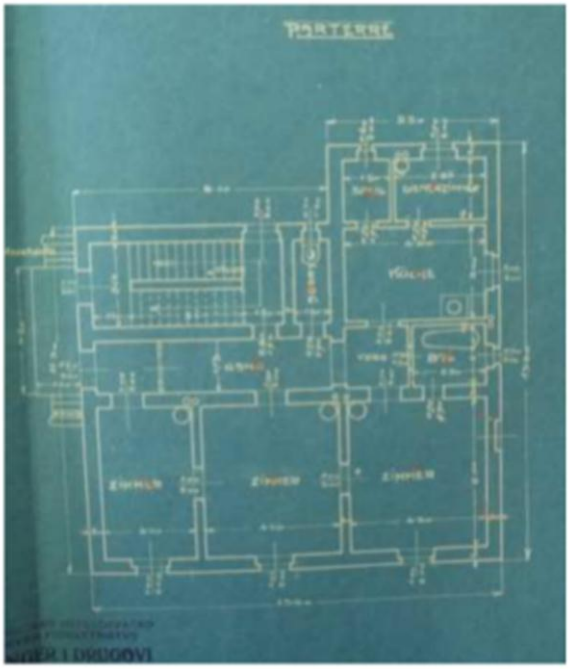

Iz projekata za kuću Tome Vuksana (1914.)
Zeillinger i drugovi: Prvo udruženo hercegovačko građevinsko poduzetništvo

Sačuvane (ili rekonstruirane) vile u alejama oko Rondoa bez ikakvih podataka o naručiteljima, projektantima i godinama izgradnje (1.)

Sačuvane (ili rekonstruirane) vile u alejama oko Rondoa bez ikakvih podataka o naručiteljima, projektantima i godinama izgradnje (2.)

Ruševine stambeno – najamnih zgrada u Kolodvorskoj ulici

Ruševine stambeno – najamnih zgrada: Bulevar (1.)

Ruševine stambeno – najamnih zgrada: Bulevar (2.)

Ruševine stambeno – najamnih zgrada: Bulevar (3.)

Ruševine stambeno – najamnih zgrada: Bulevar (4.)

Stambeno – najamna zgrada Adama Mikačića građena u fazama od početka 1880 – ih do 1902. (izvorni izgled)

Sačuvani dio projekta (skica bočnoga pročelja) za kuću obitelji Dokić u Paralelnoj ulici.
Đorđe Knežić, 1906.

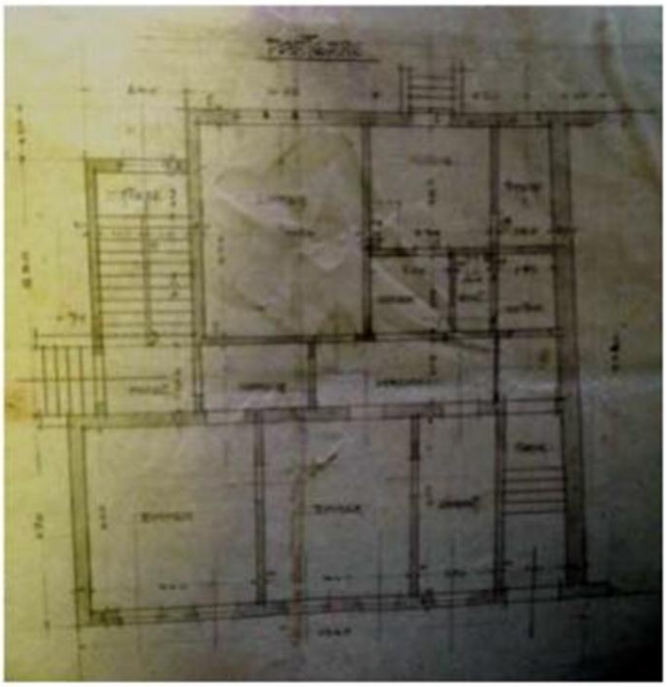

Iz projekata Đorđa Knežića za kuću Špire i Luke Dokića u Paralelnoj ulici.
Izvedba: Janesch und Schnell, Sarajevo
Godine izgradnje: 1908. – 1909.

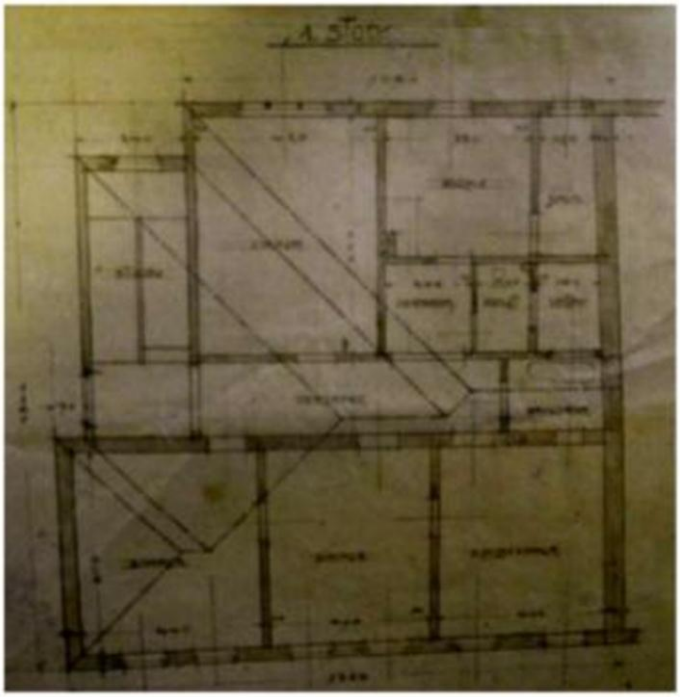

Iz projekata Đorđa Knežića za kuću Špire i Luke Dokića u Paralelnoj ulici.
Izvedba: Janesch und Schnell, Sarajevo
Godine izgradnje: 1908. – 1909.

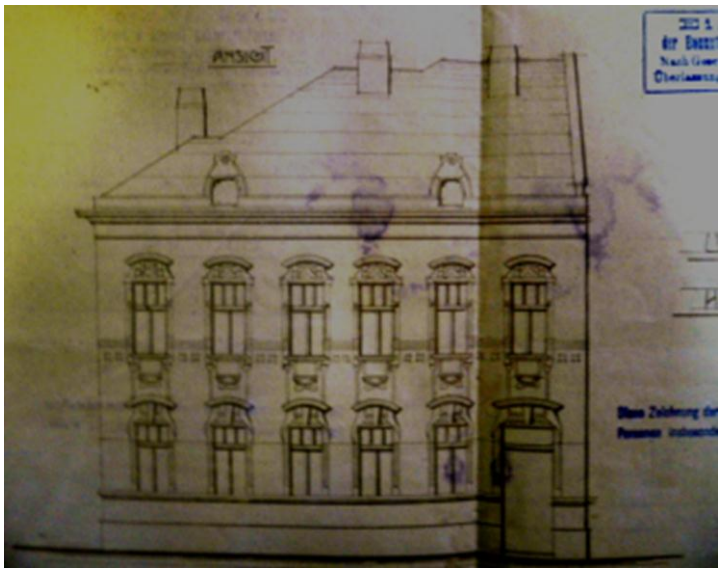

Iz projekata Đorđa Knežića za kuću Špire i Luke Dokića u Paralelnoj ulici.
Izvedba: Janesch und Schnell
Godine izgradnje: 1908. – 1909.

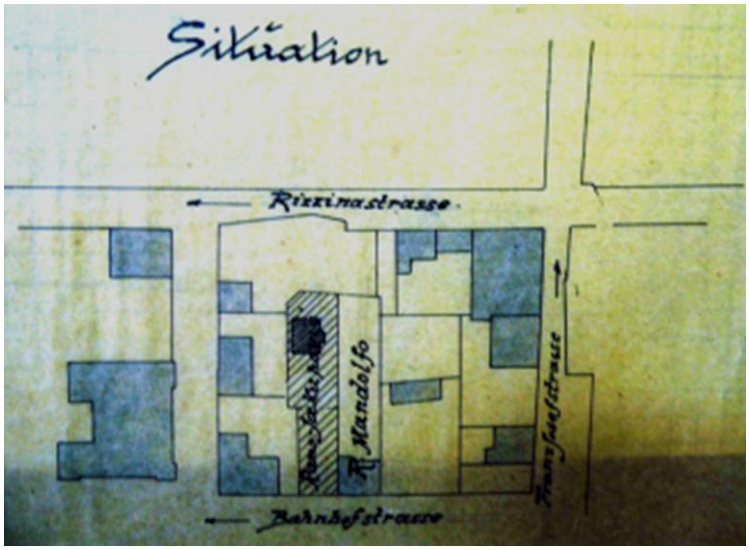

Iz projekata Đorđa Knežića za kuću Špire i Luke Dokića u Paralelnoj ulici.
Izvedba: Janesch und Schnell
Godine izgradnje: 1908. – 1909.

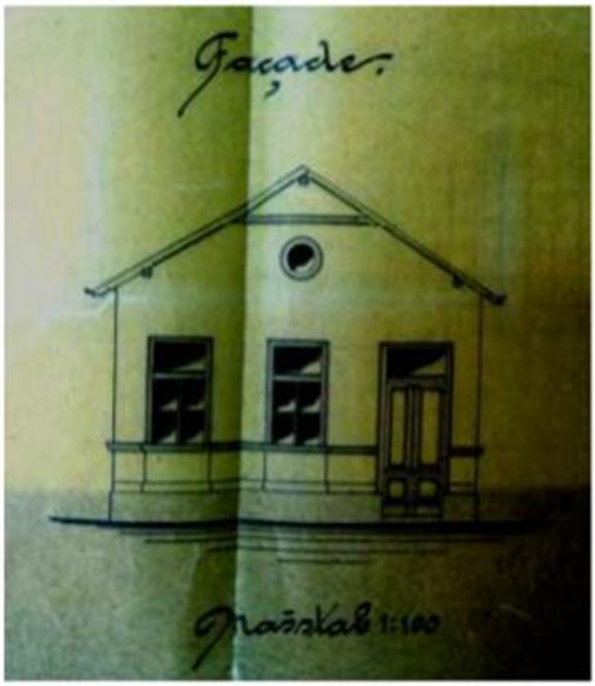

Iz projekata Đorđa Knežića za prizemnicu Rame Jakupovića, 1900.

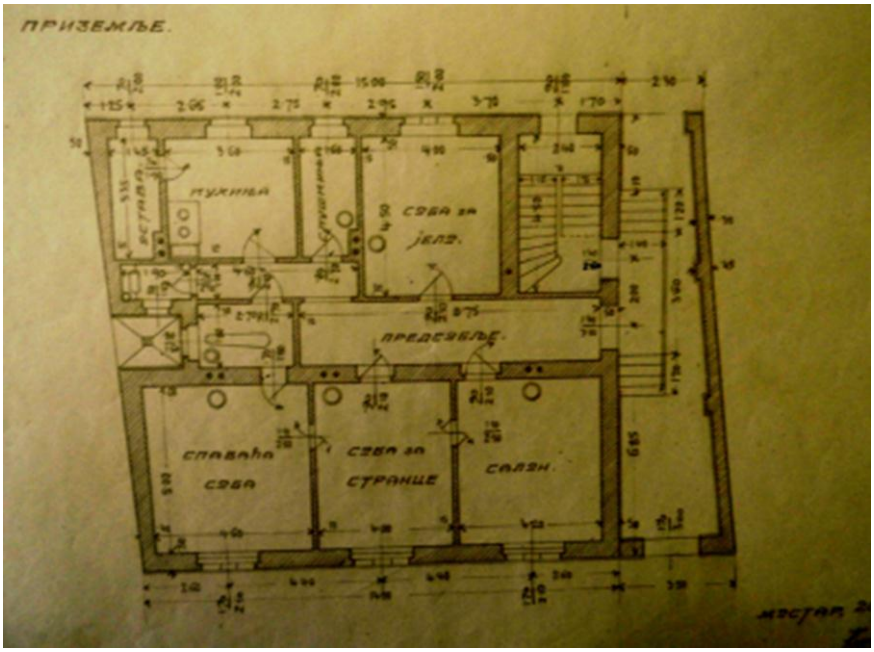

Iz projekata Đorđa Knežića za prizemnicu Rame Jakupovića, 1900.

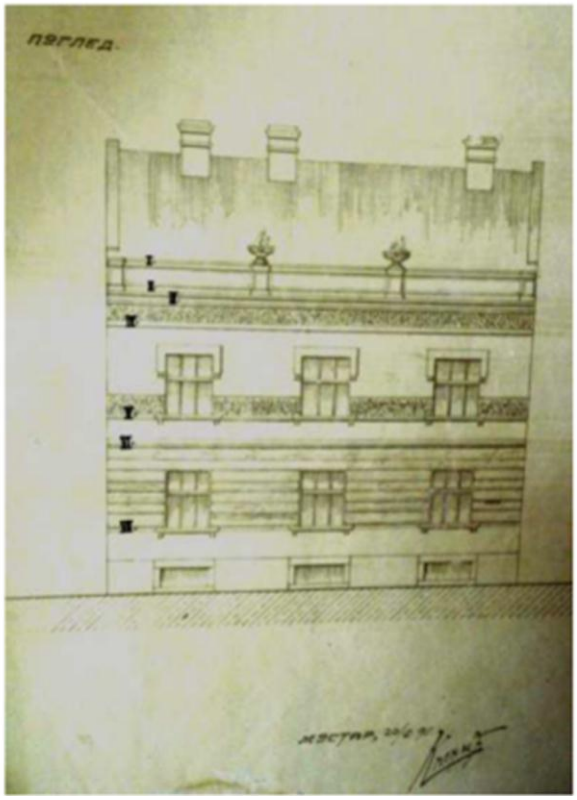

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Uroša Kuića, 1911.

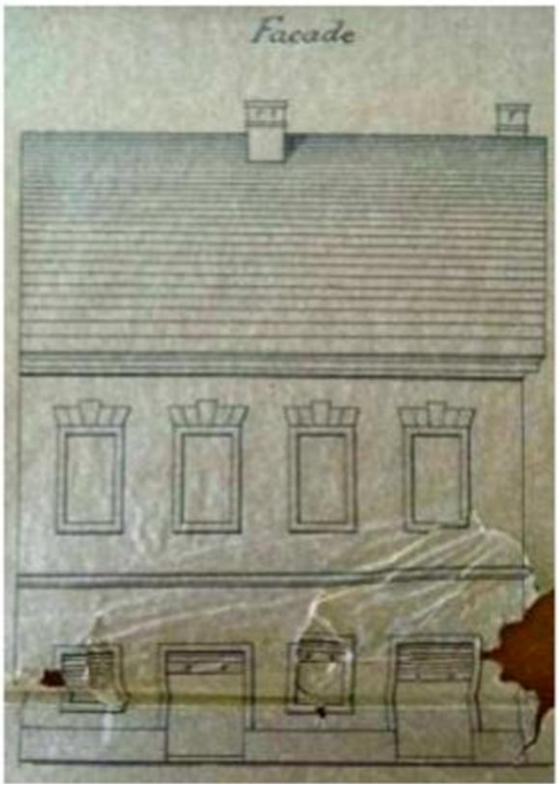

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Uroša Kuića, 1911.

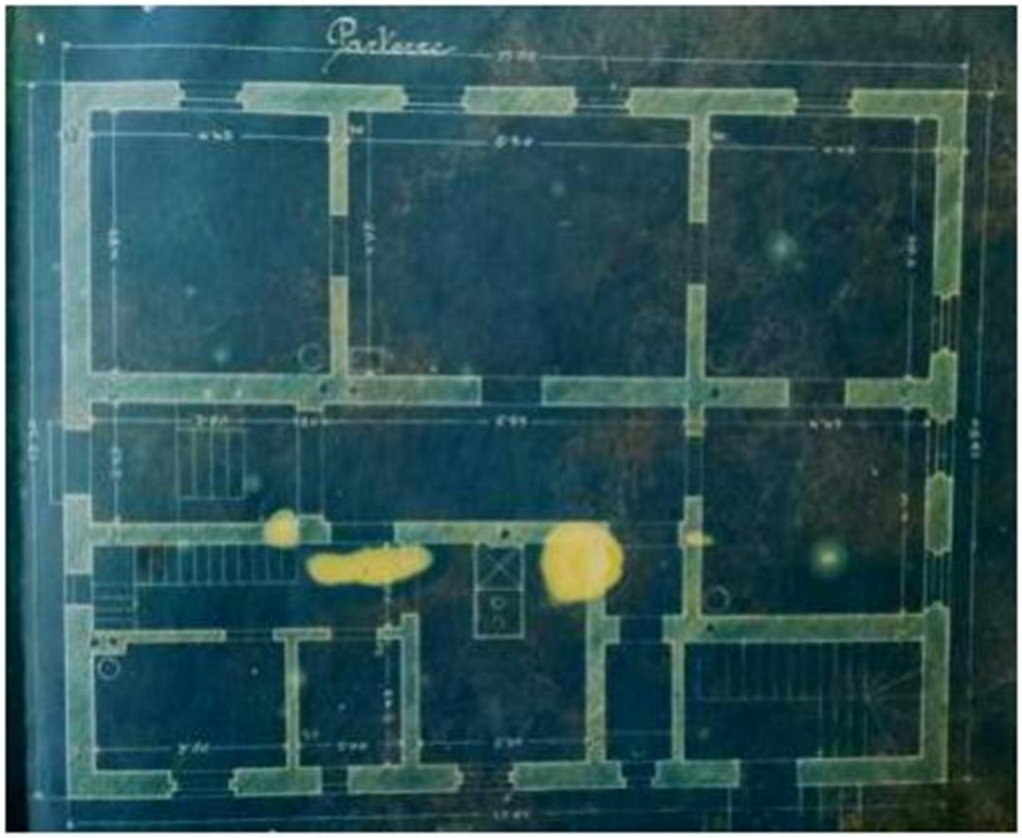

Iz nepotpisanoga i nedatiranoga projekta za jednokatnicu Jove Njunjića u Rizzinoj ulici

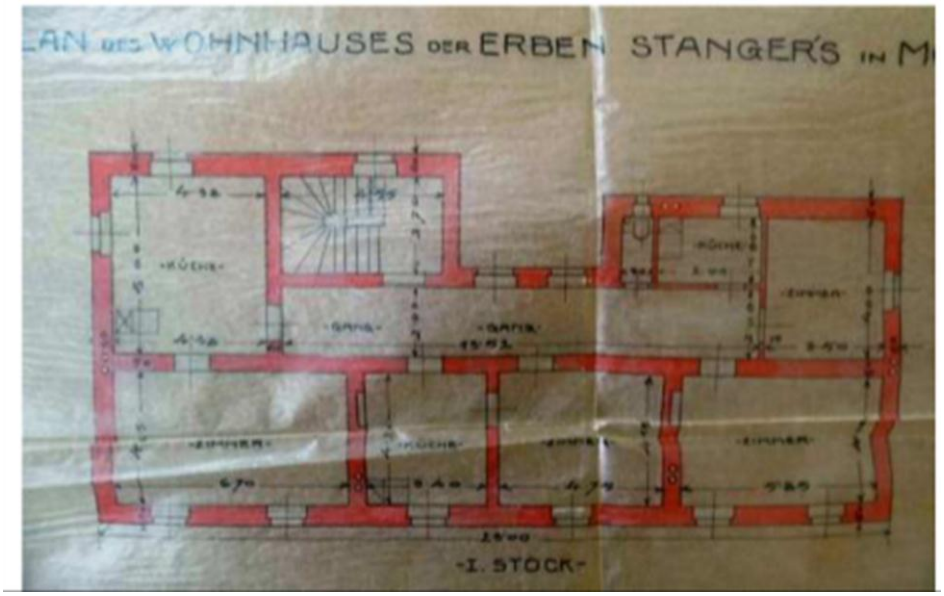

Iz projekta Miloša Komadine za kuću obitelji Stanger u Rizzinoj ulici, 1911.

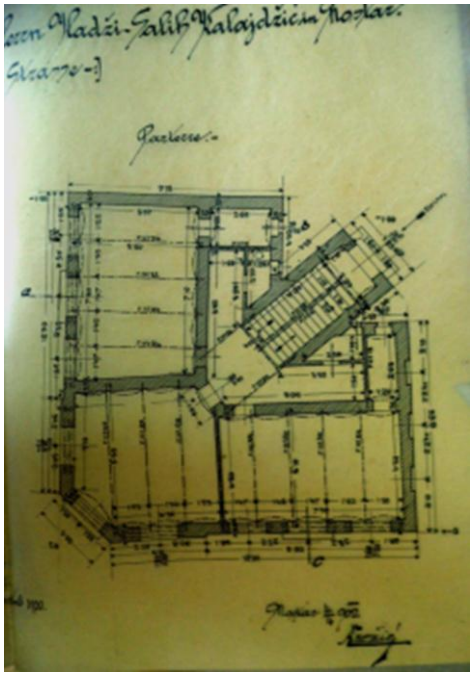

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Hadži – Saliha Kalajdžića u Ulici Franje Josipa I., 1902.

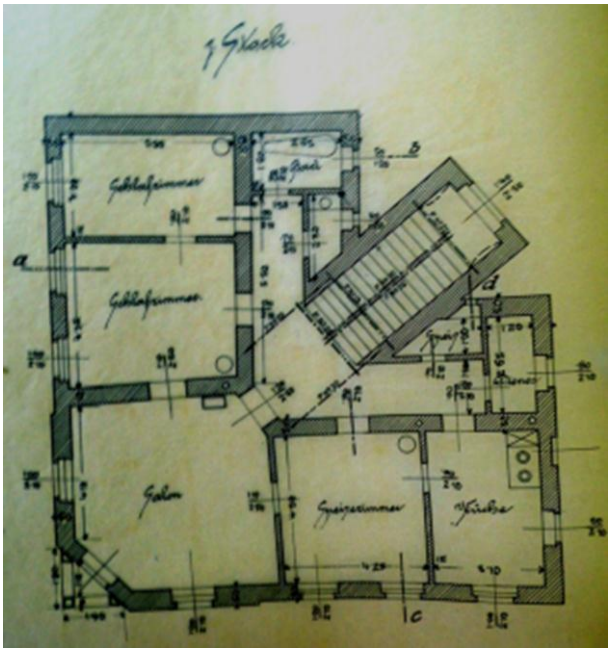

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Hadži – Saliha Kalajdžića u Ulici Franje Josipa I., 1902.

Hotel Bristol, 1906.

Najamna zgrada podignuta na zemljištu Mujage Komadine prema projektima Đorđa Knežića iz 1904. (Općinski sud)

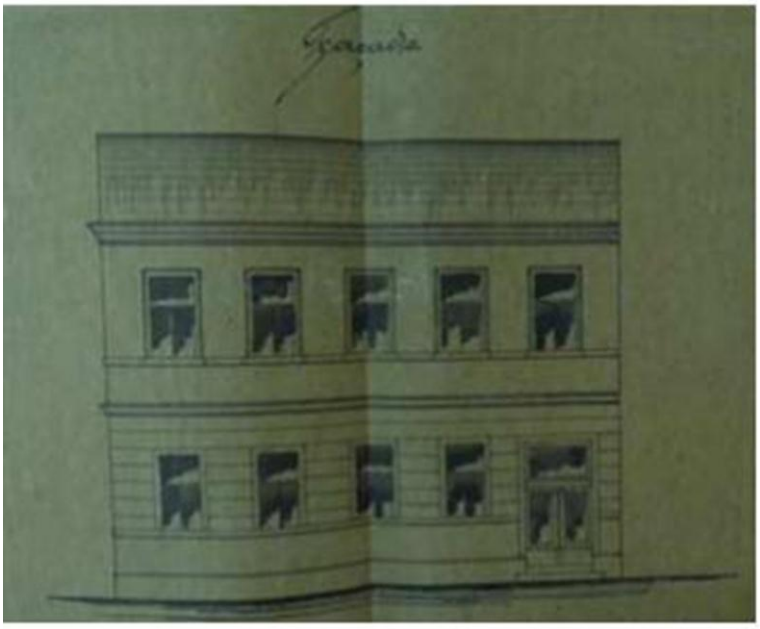

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Marije Pravdić, 1900.

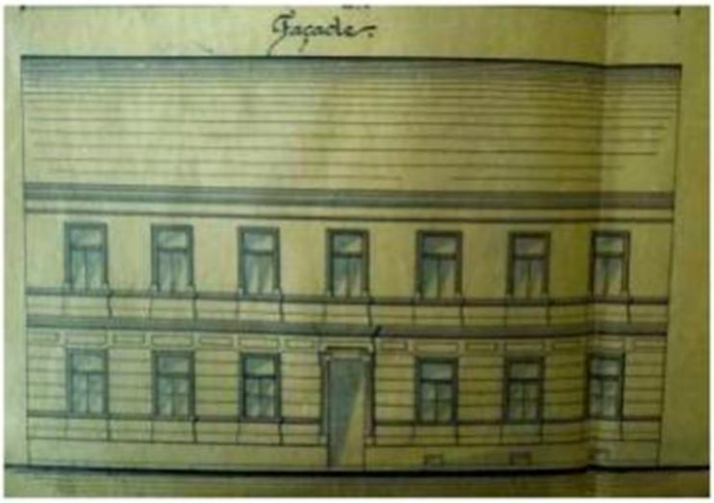

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću obitelji Ribica u Halimića ulici, 1899.

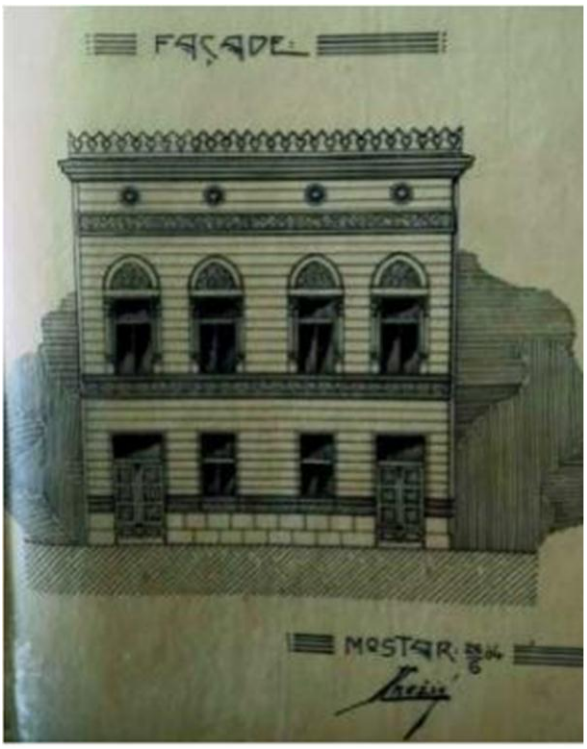

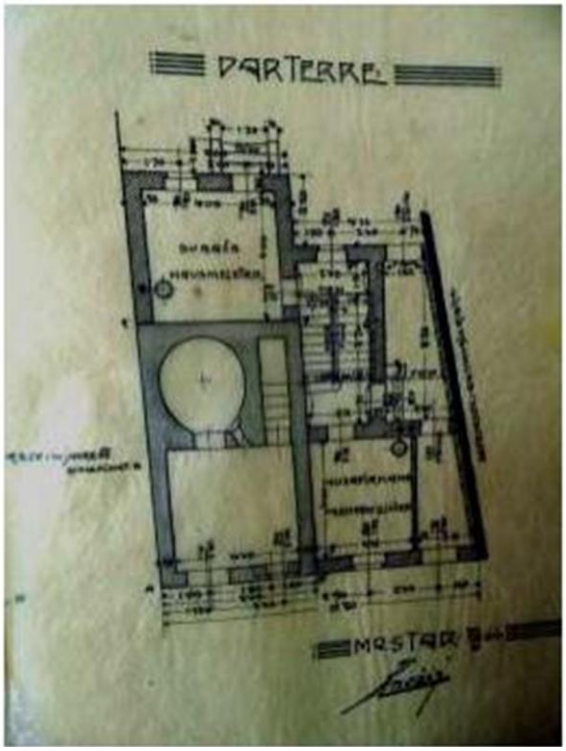

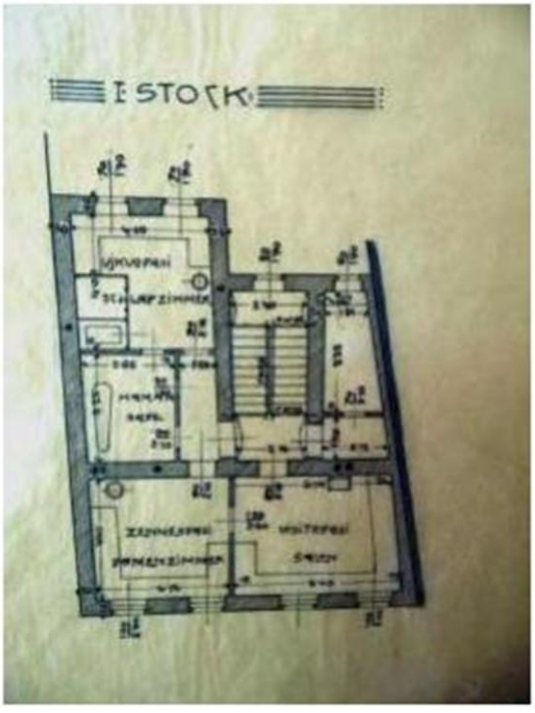

Iz projekata Đorđa Knežića za harem obitelji Ribica u Sauerwaldovoj ulici, 1904.

Kuća Muslibegović, Mostar, 18. stoljeće

Kuća Kajtaz (unutrašnje dvorište), Mostar, kraj 16./početak 17. stoljeća

Kuća Bišćević, Mostar, 17. stoljeće

Tekija u Blagaju, 17. stoljeće

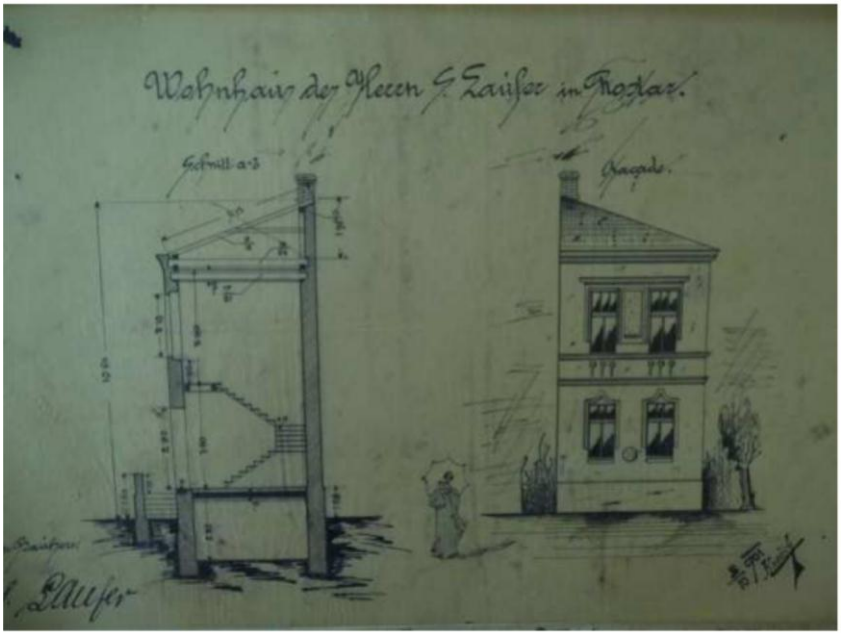

Iz projekata Đorđa Knežića za kuću Laufer u Sauerwaldovoj ulici, 1901.

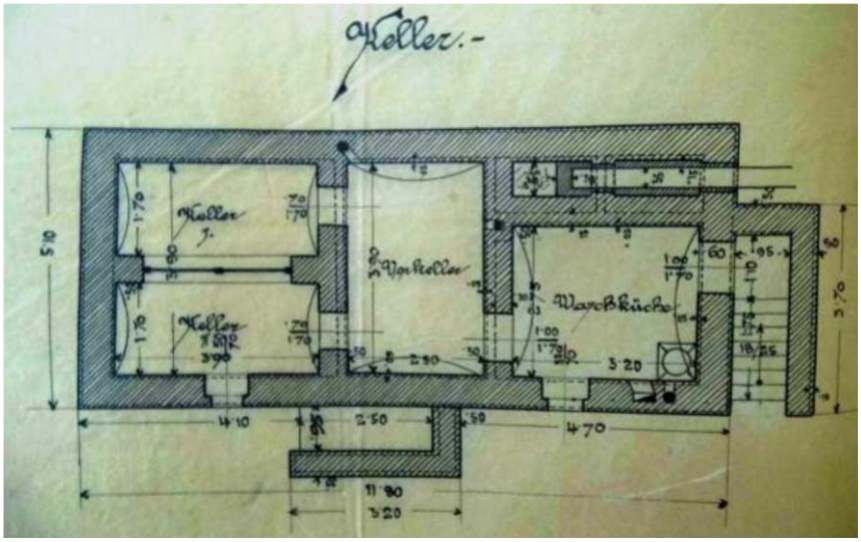

Iz projekata Đorđa Knežića za kuću Laufer u Sauerwaldovoj ulici, 1901.

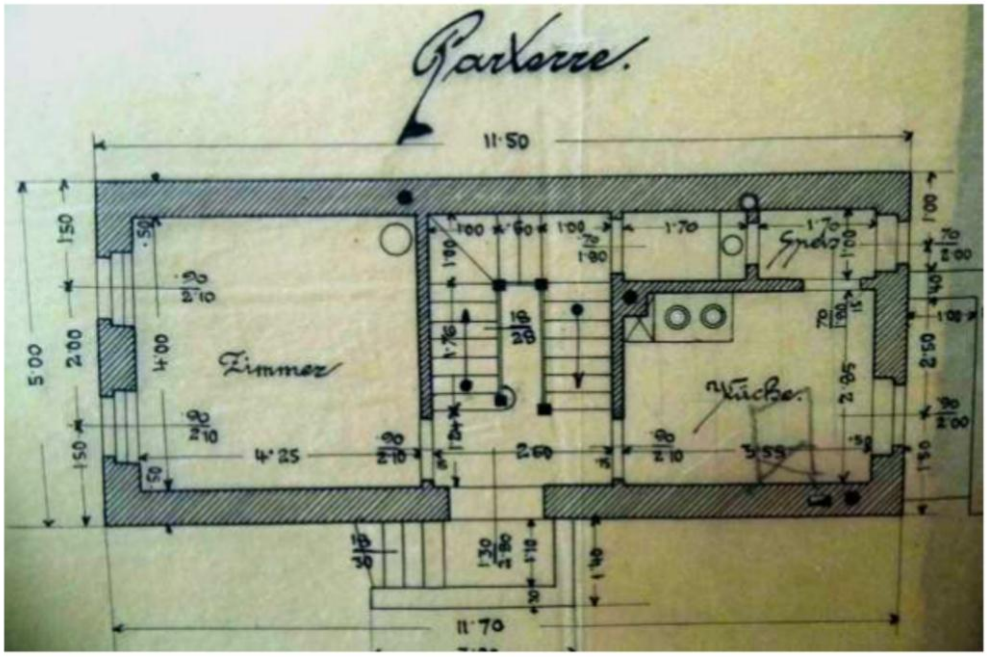

Iz projekata Đorđa Knežića za kuću Laufer u Sauerwaldovoj ulici, 1901.

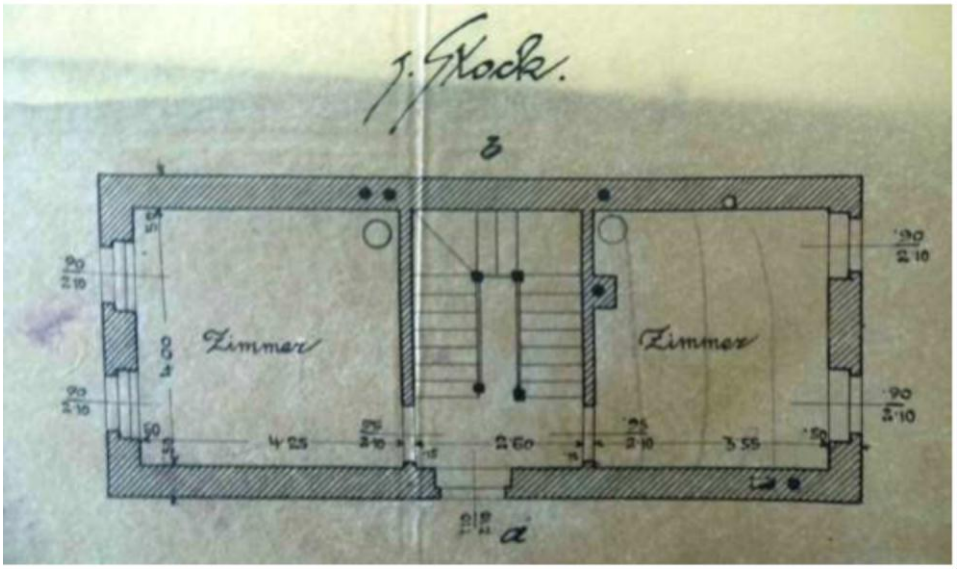

Iz projekata Đorđa Knežića za kuću Laufer u Sauerwaldovoj ulici, 1901.

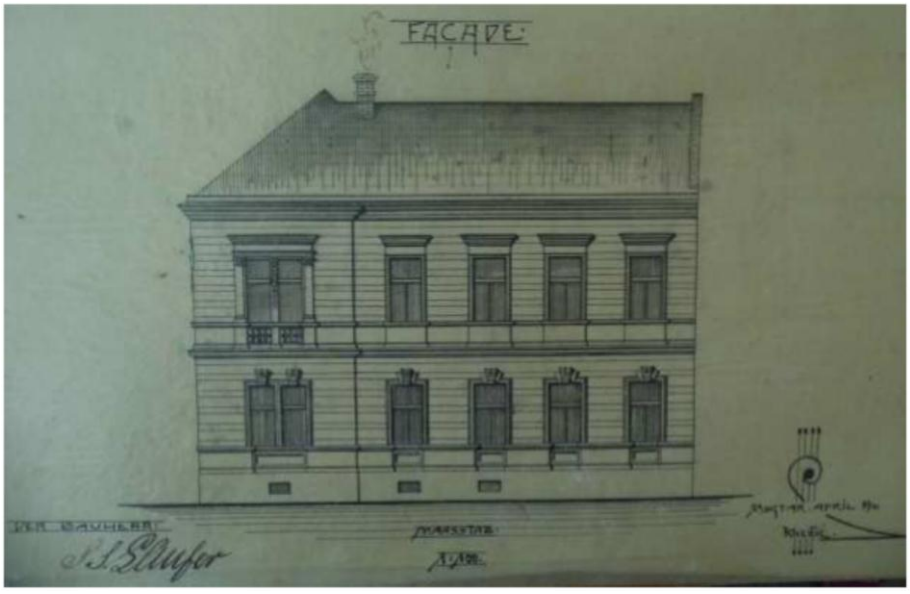

Iz projekata Đorđa Knežića za kuću Laufer u Sauerwaldovoj ulici, 1901.

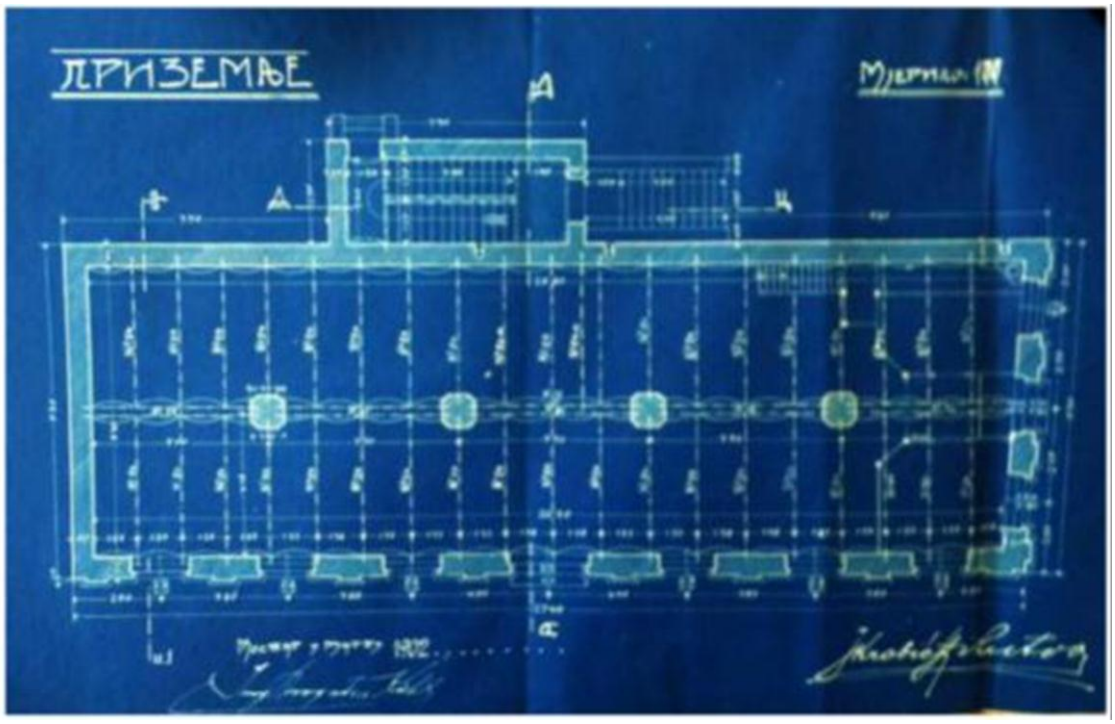

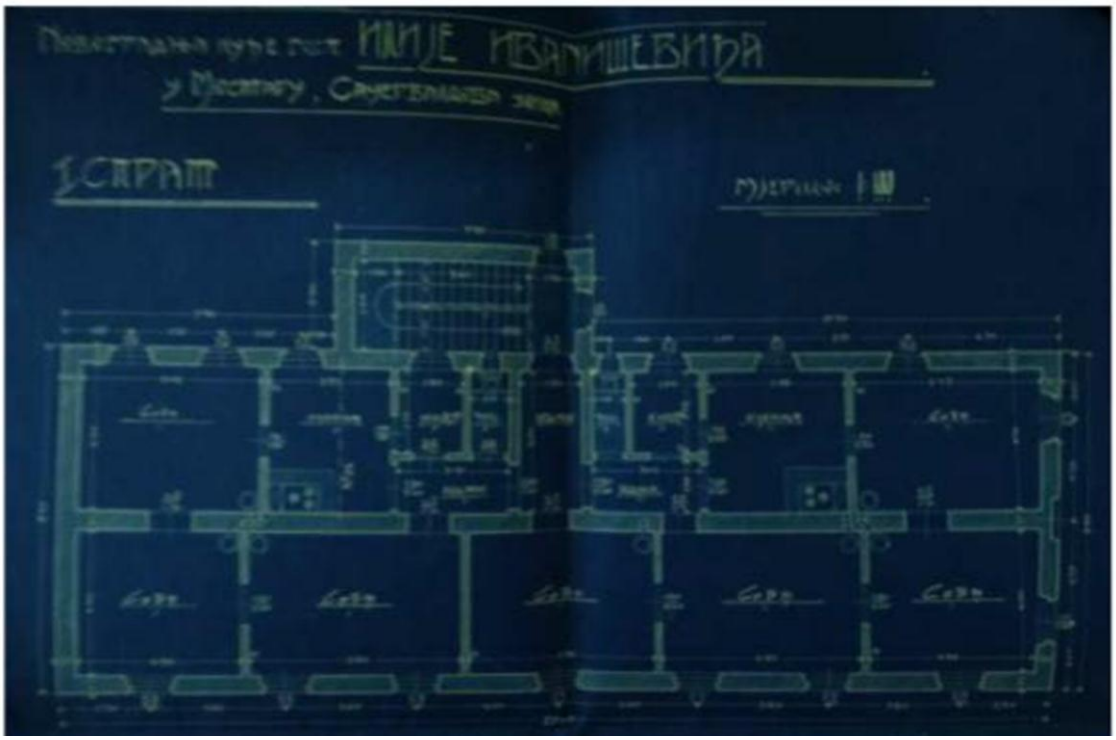

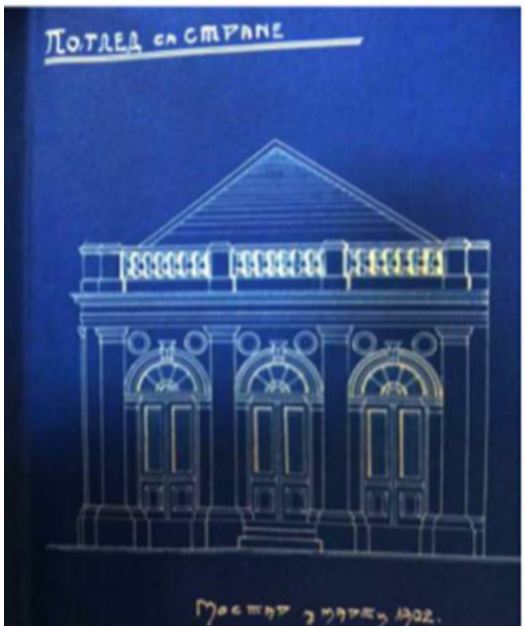

Iz projekata Stjepana Škrobića i Alije Lutve za stambeno – najamnu kuću Ilije Ivaniševića u Sauerwaldovoj ulici, 1908.

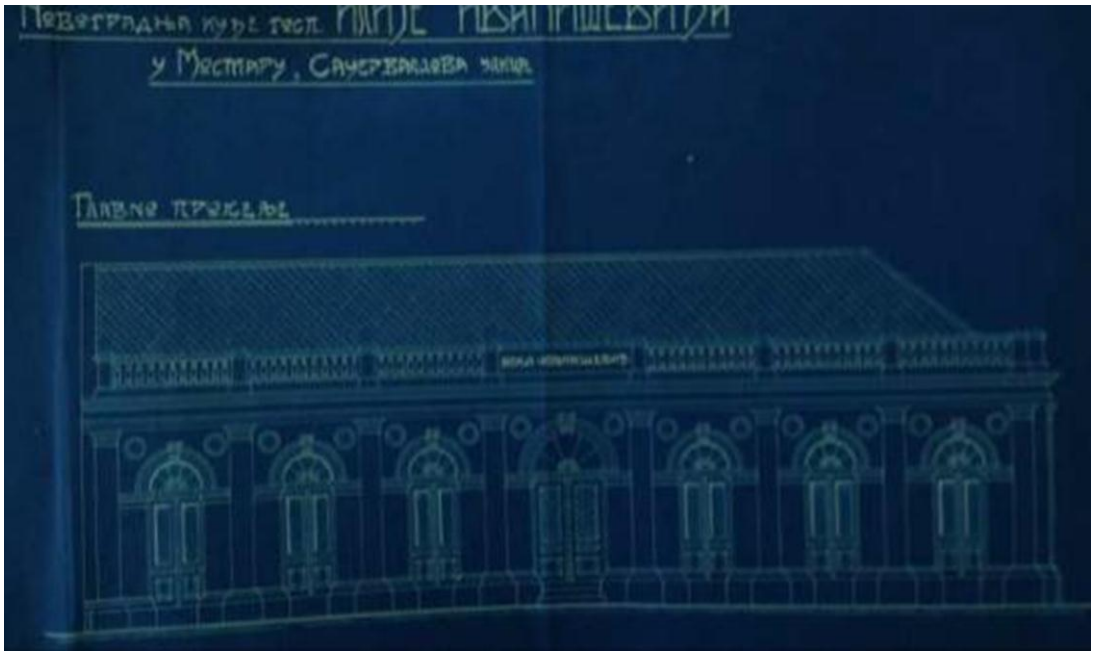

Iz projekata Stjepana Škrobića i Alije Lutve za stambeno – najamnu kuću Ilije Ivaniševića u Sauerwaldovoj ulici, 1908.

Iz projekta Đorđa Knežića za trgovinu Ivana Mušanovića, 1905.

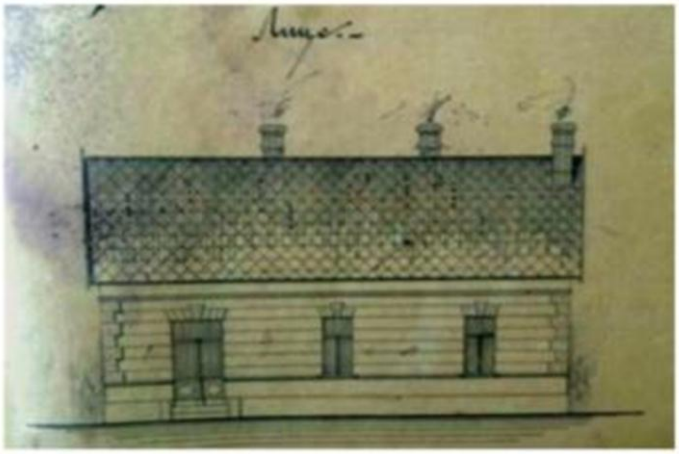

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću obitelji Savić, 1902.

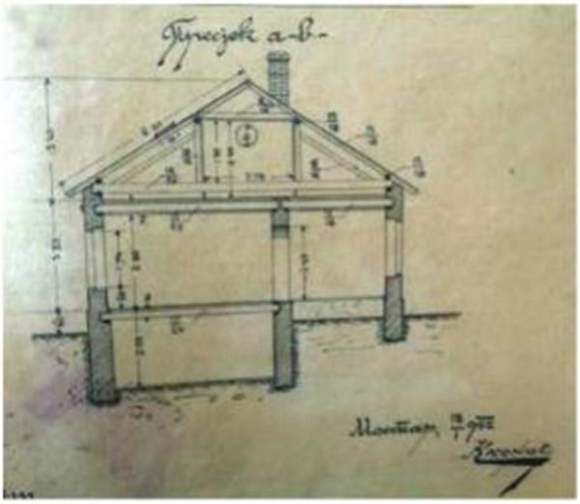

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću obitelji Savić, 1902.

Stambeno – najamna zgrada obitelji Peško u Glavnoj ulici (Luka) – oko 1900. (drugi kat nadograđen 1930 – ih),
projektant nepoznat

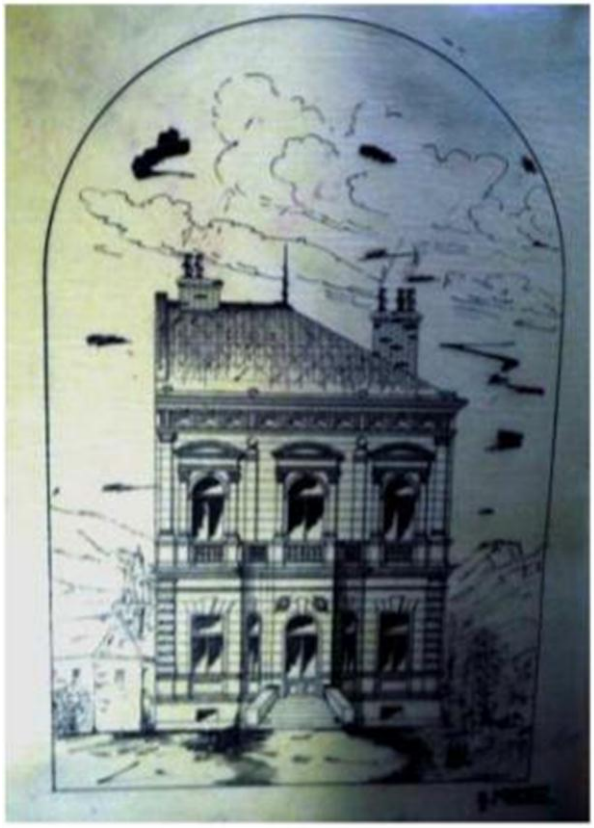

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Vlatka Bilića u Glavnoj ulici (Luka), 1901.

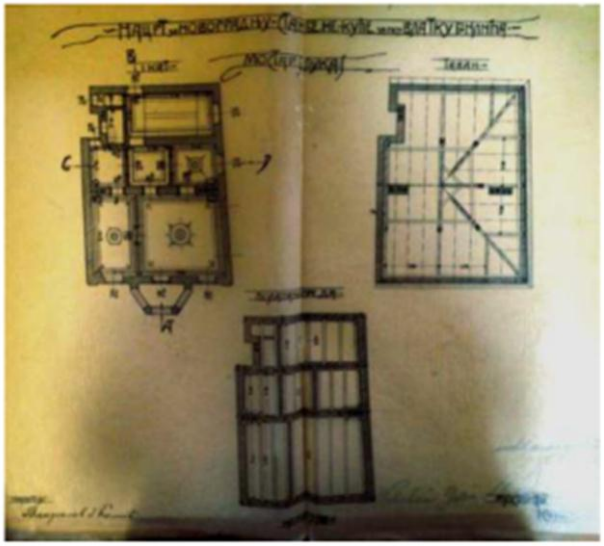

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Vlatka Bilića u Glavnoj ulici (Luka), 1901.

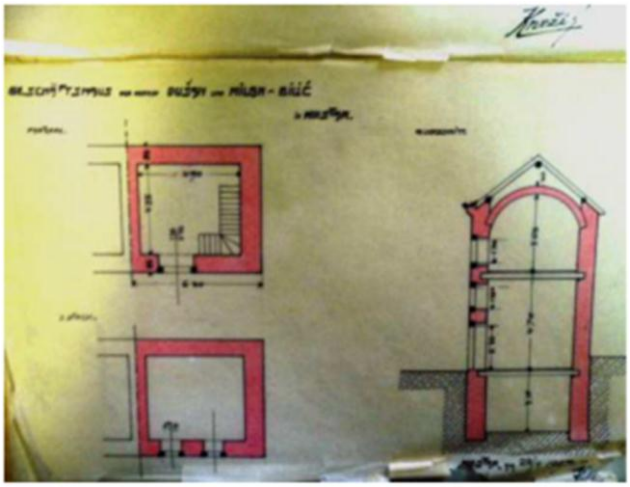

Iz projekta Đorđa Knežića za trgovinu Dušana i Milana Bilića u Glavnoj ulici, 1907.

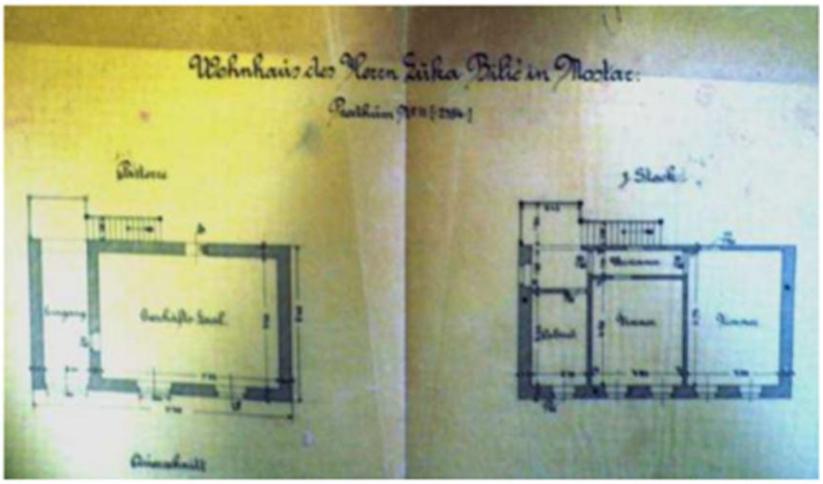

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Luke Bilića u Predhumu, 1900.

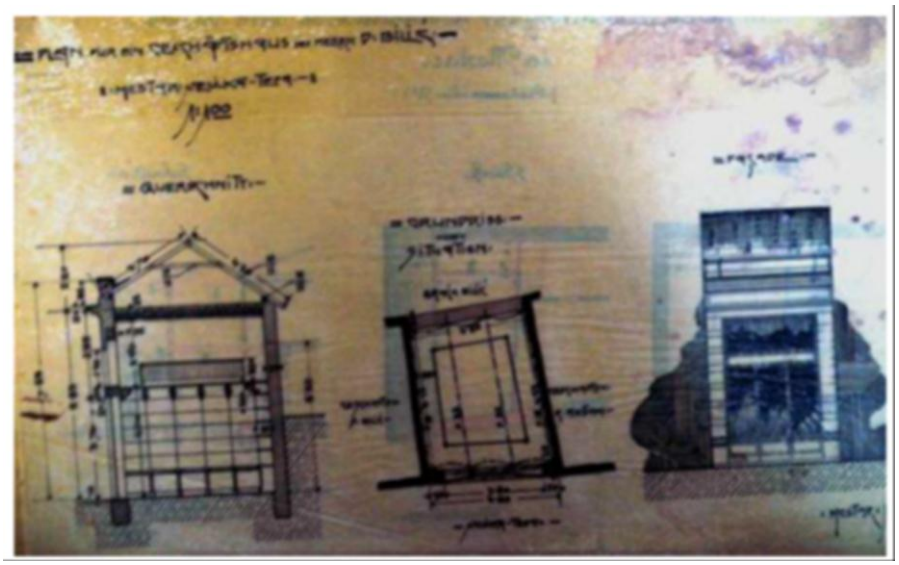

Iz projekta Đorđa Knežića za stambenu kuću Pere Bilića na Velikoj tepi, 1899.

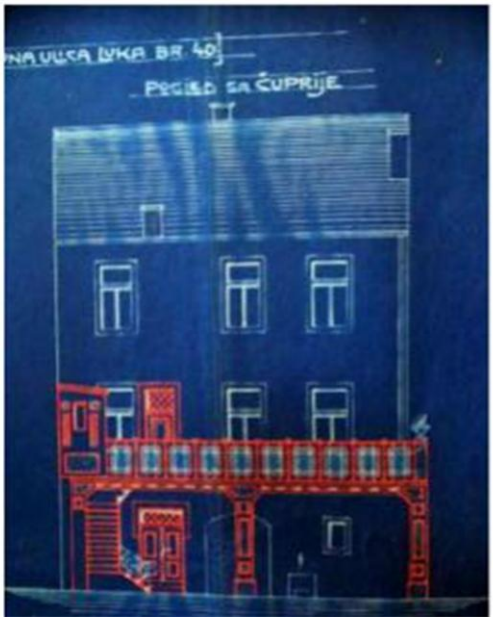

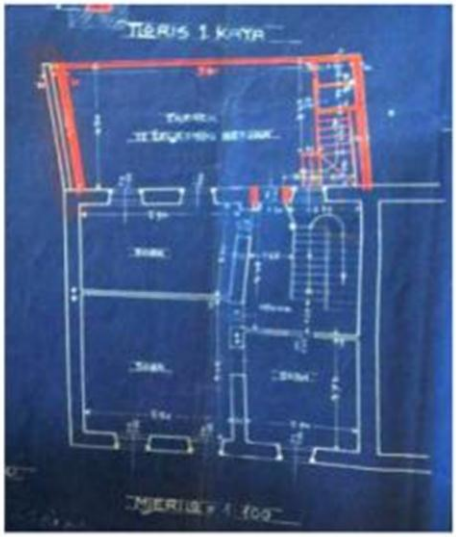

Iz projekta Petra Zadre za dogradnju kuće Stevana Kovačine u Glavnoj ulici (Luka), 1916.

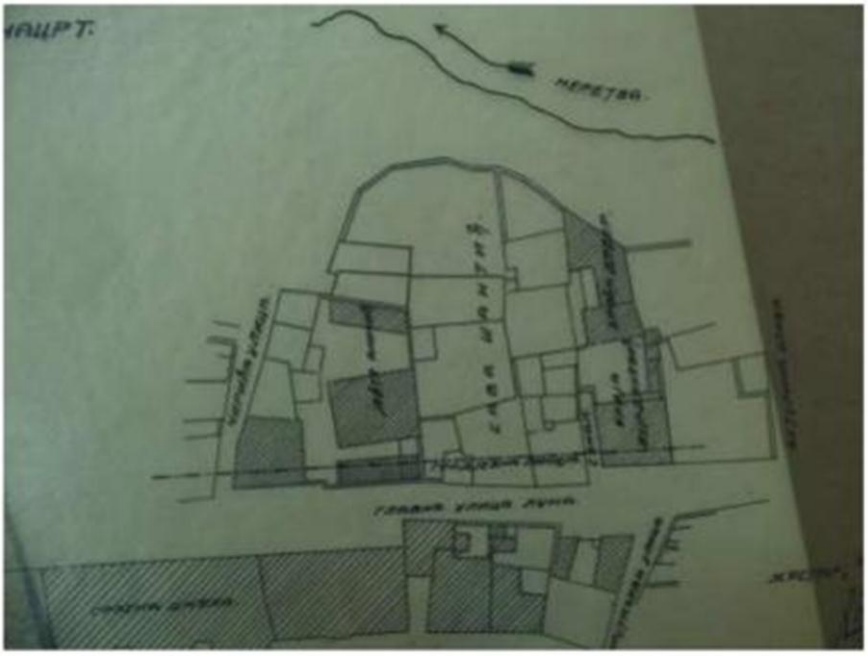

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Save Šantića u Glavnoj ulici (Luka) uz rušenje starijega objekta, 1911. – 1912. (položajni plan)

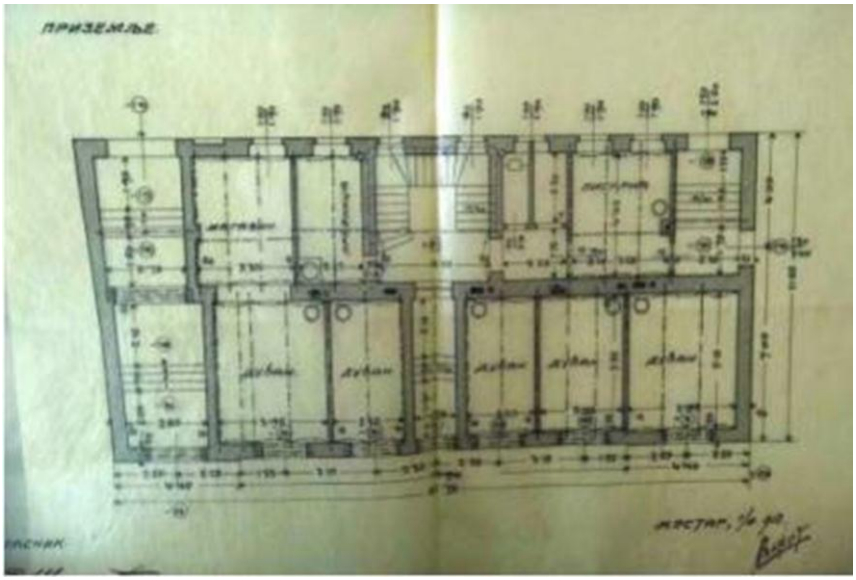

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Save Šantića u Glavnoj ulici (Luka), 1911. – 1912.

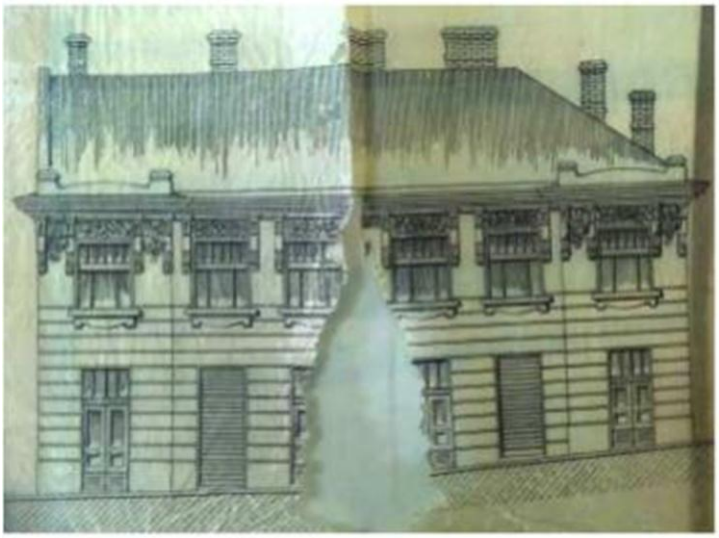

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Save Šantića u Glavnoj ulici (Luka), 1911. – 1912.

Neatribuirane i nedatirane zgrade privatne namjene u Glavnoj ulici (Luka) – 1.

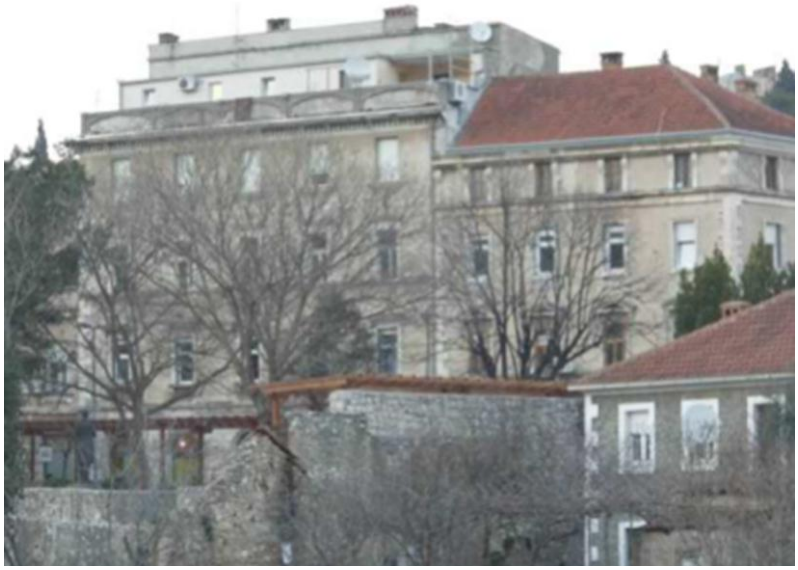

Neatribuirane i nedatirane zgrade privatne namjene u Glavnoj ulici (Luka) – 2.

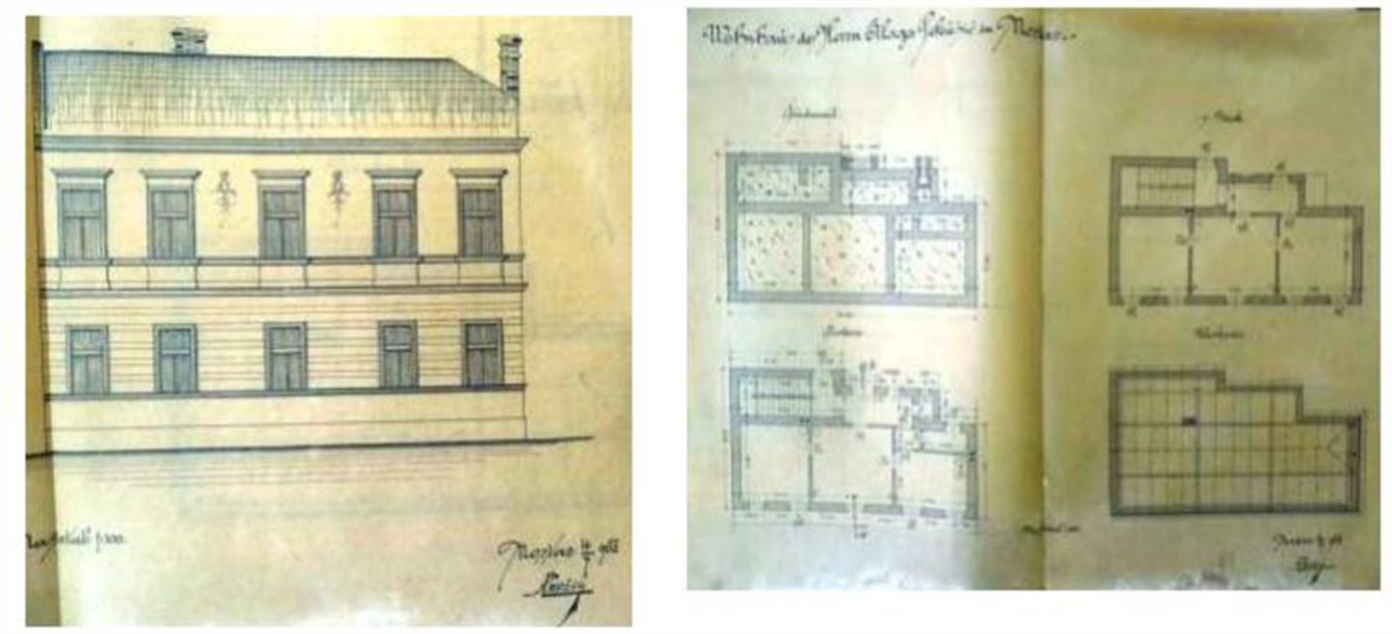

Iz projekta Đođra Knežića za kuću Alage Pekušića, 1902.

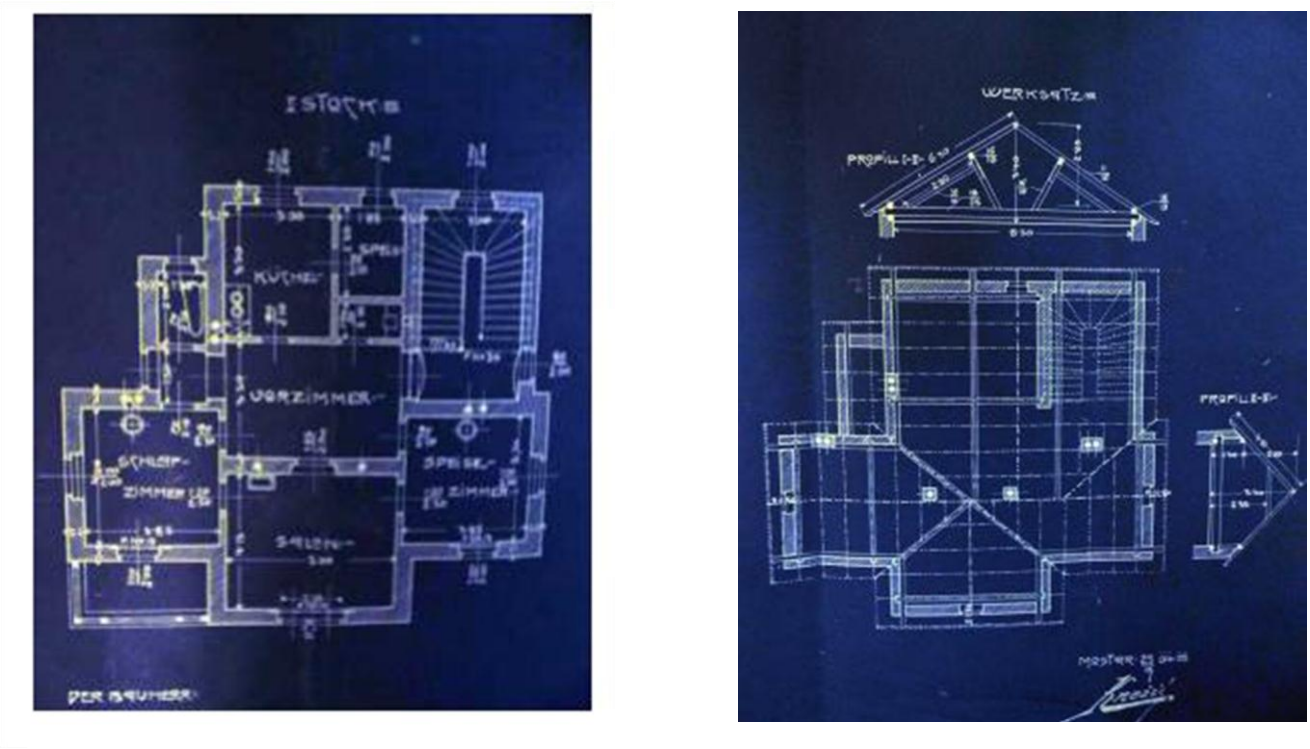

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Ilije Grkovića u Glavnoj ulici (Luka), 1899.

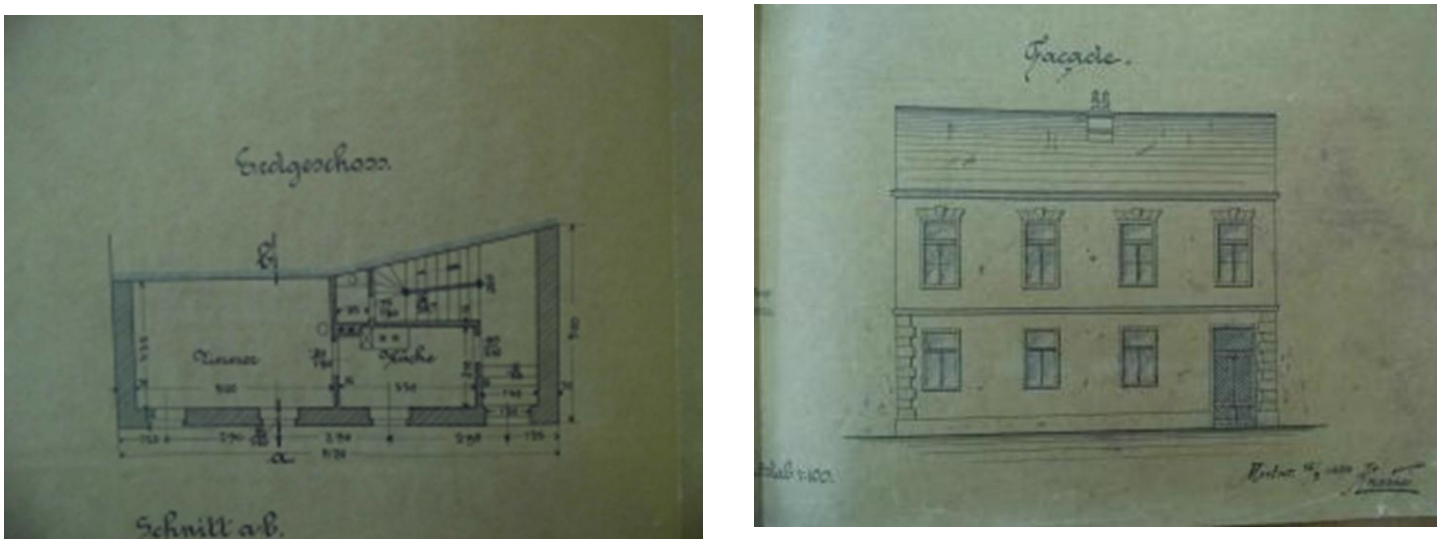

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Jusufa Žujevića, 1899.

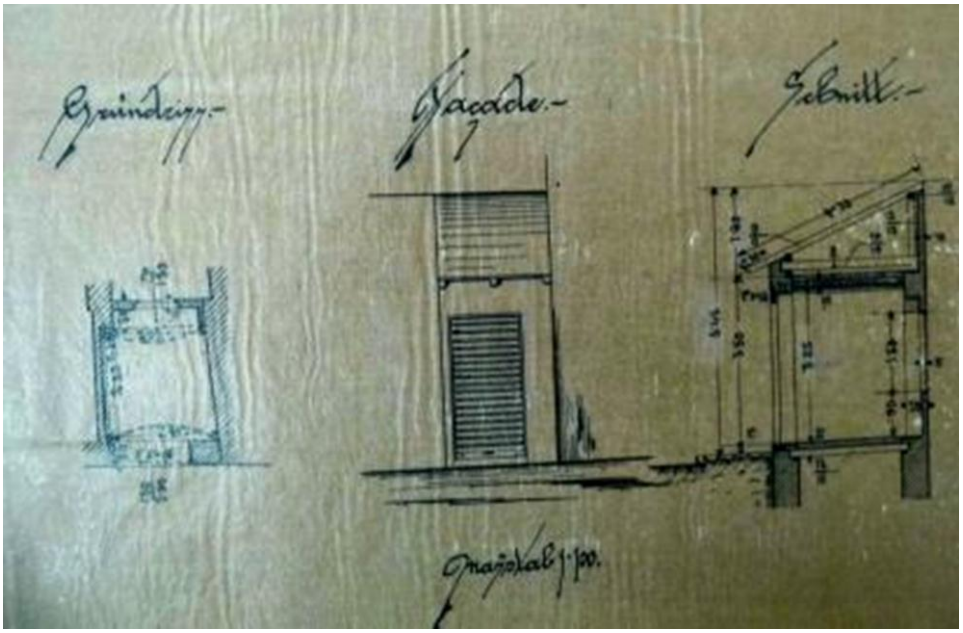

Iz projekta Đorđa Knežića za trgovinu R. Perina, 1901.

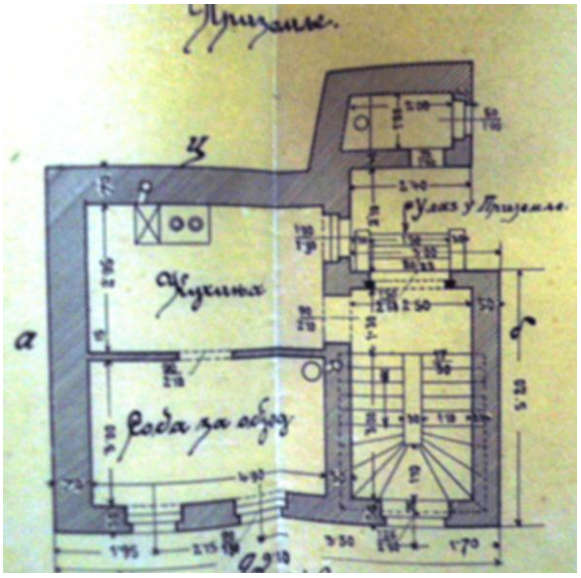

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Pere Gvozdenovića, 1899.

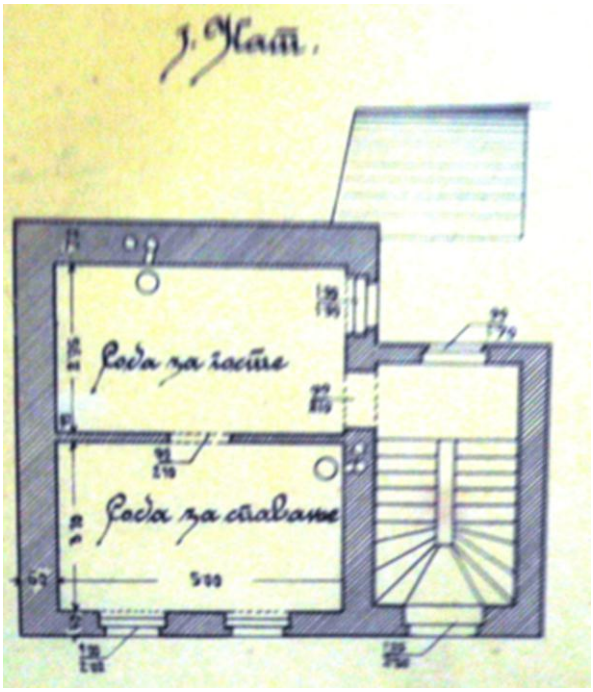

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Pere Gvozdenovića, 1899.

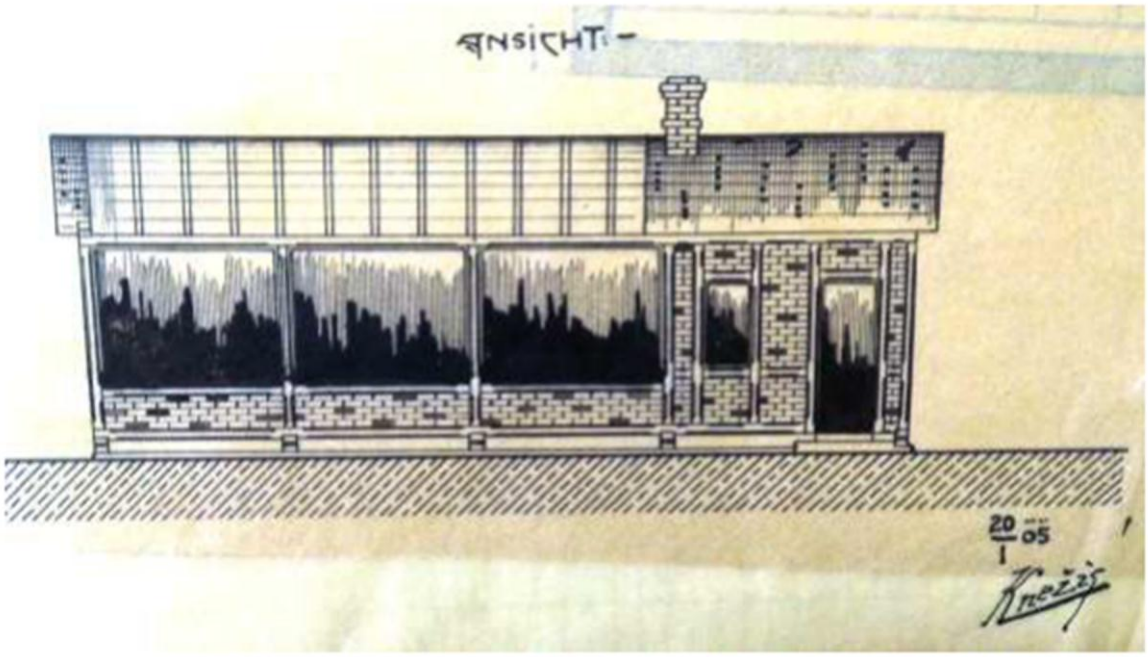

Iz projekta Đorđa Knežića za fotografski atelijer njegovoga oca, 1905.

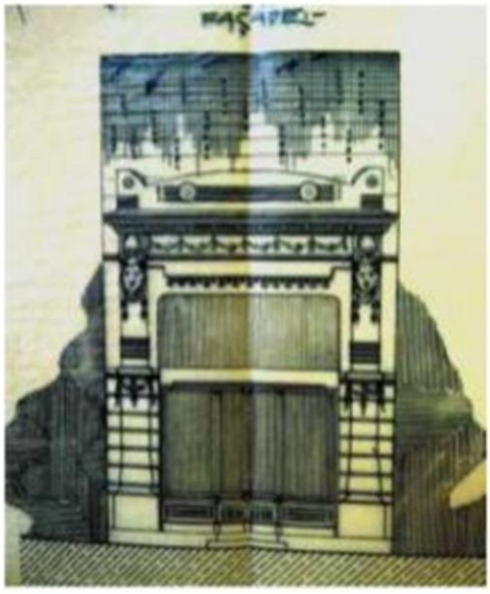

Iz projekta Đorđa Knežića za trgovinu u vlasništvu obitelji Kajtaz na Kujundžiluku, 1905.

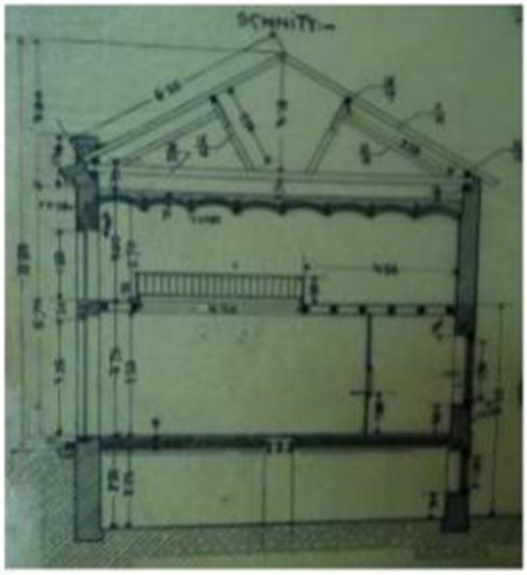

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Luke Dokića u Novoj ulici, 1913.

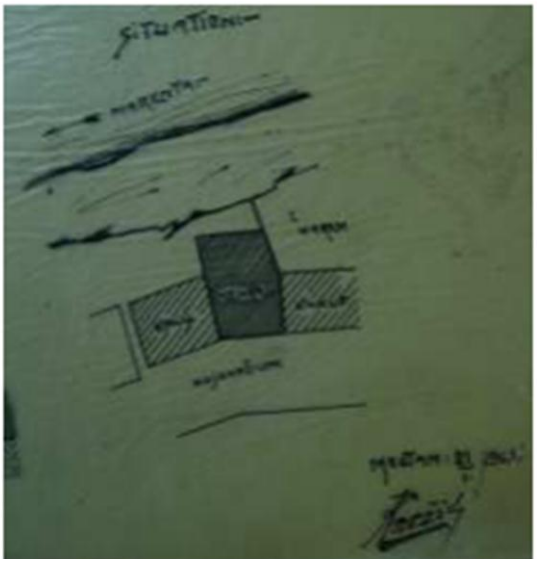

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Luke Dokića u Novoj ulici, 1913. (s položajnim planom)

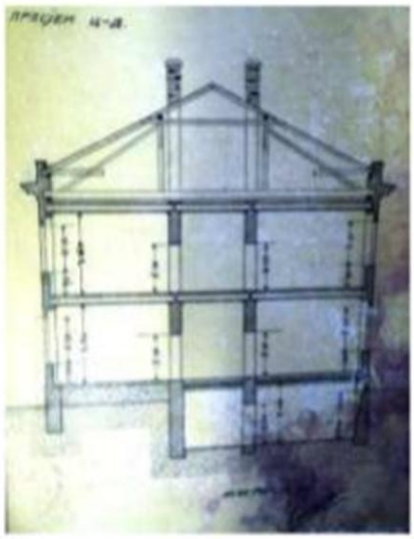

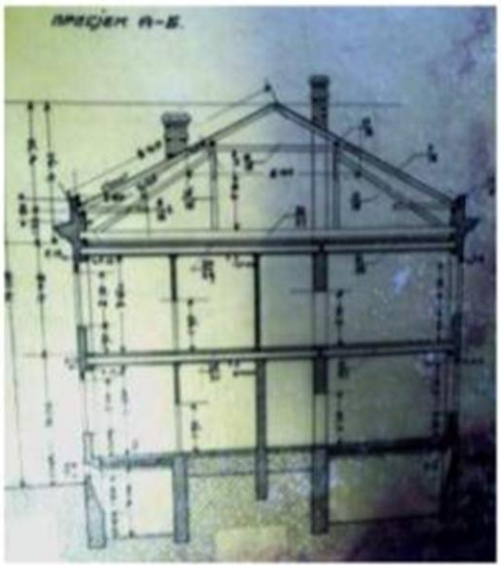

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Ljube Oborine u Glavnoj ulici (Carina), 1899.

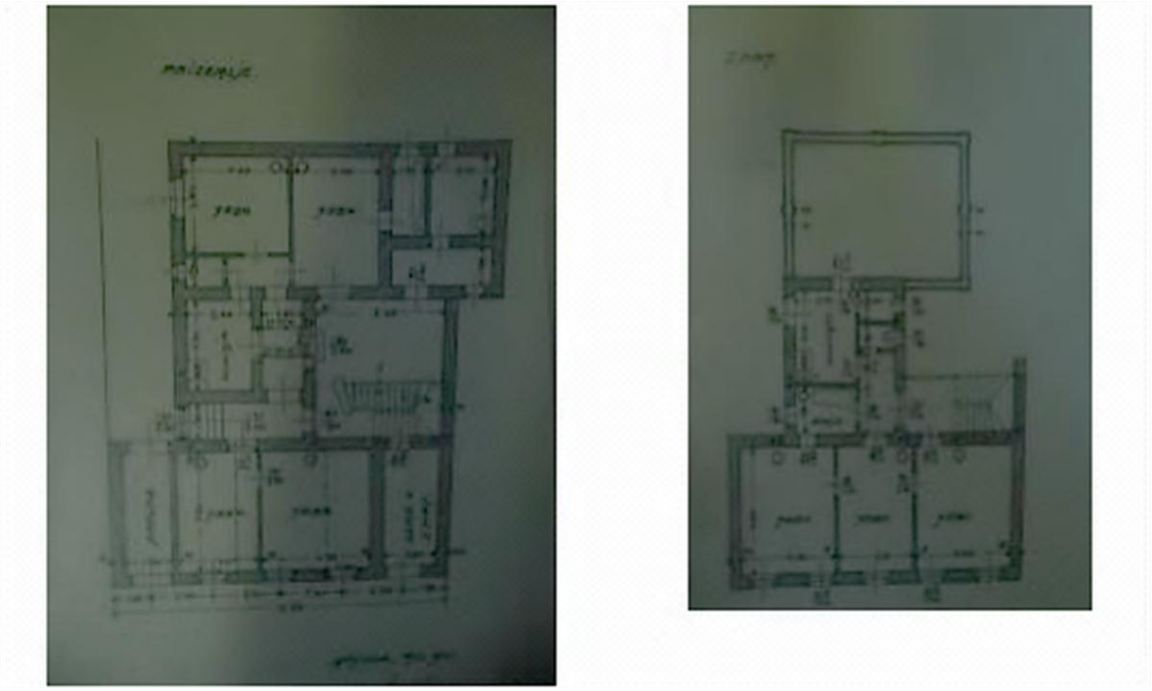

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Saliha Hadžiomana, 1911. – 1912.

Iz projekta Đorđa Knežića za kuću Saliha Hadžiomana, 1911. – 1912.

Neatribuirani objekt privatne namjene, sjeverni dio Glavne ulice (1.)
Godina gradnje: 1904.

Neatribuirane stambene i stambeno – najamne zgrade (križanje Nove ulice – sjeverni odvojak Glavne) s Musalom (ulicom Franje Josipa I.)

Neatribuirane i nedatirane stambeno – najamne zgrade u Glavnoj ulici (1.)

Neatribuirane i nedatirane stambeno – najamne zgrade u Glavnoj ulici (1.)

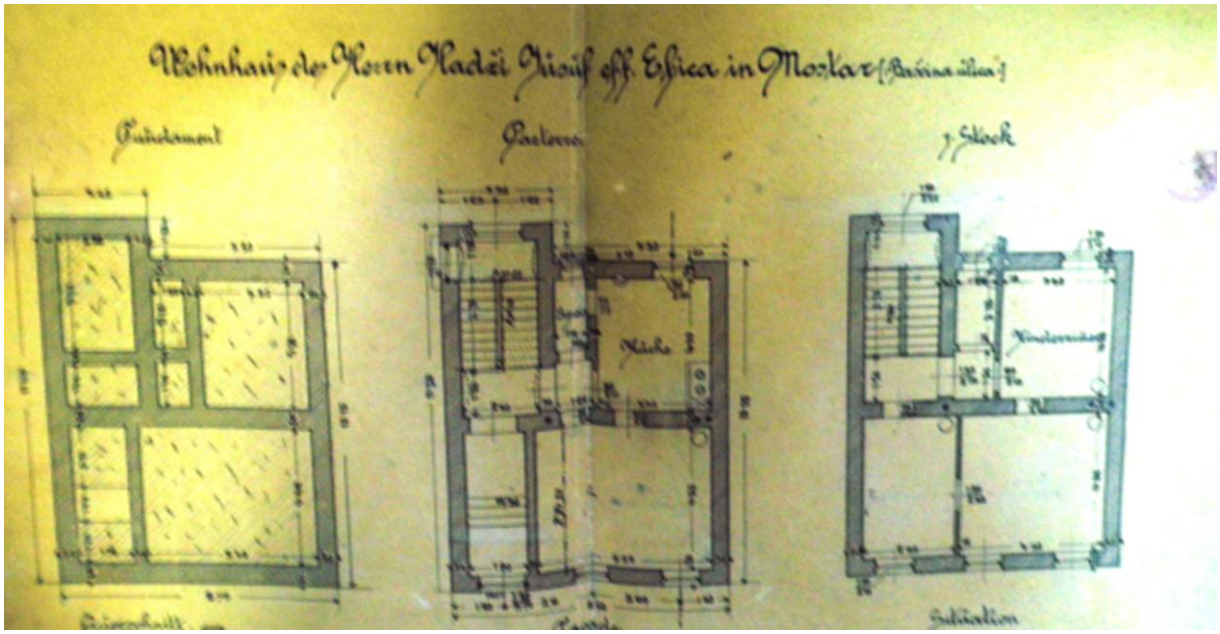

Iz projekta Đorđa Knežića za stambeno – najamnu zgradu Jusufa Efice u Glavnoj ulici (Bašćine), 1899.

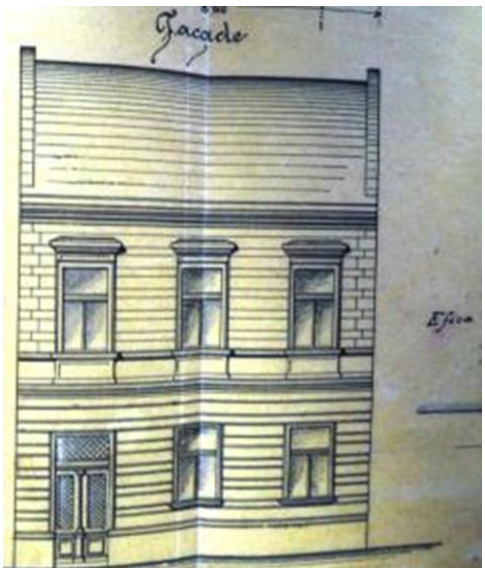

Iz projekta Đorđa Knežića za stambeno – najamnu zgradu Jusufa Efice u Glavnoj ulici (Bašćine), 1899.

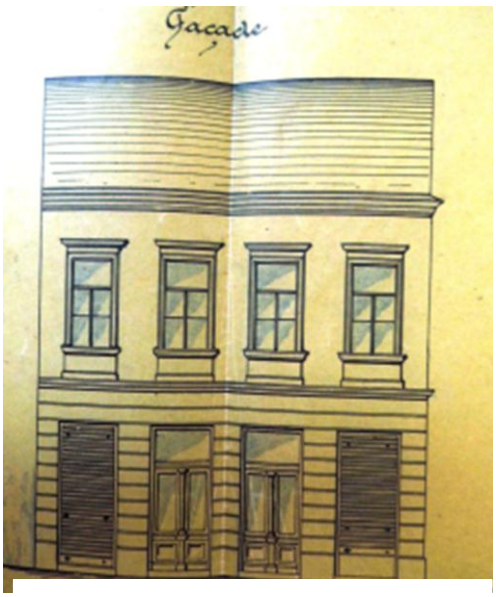

Iz projekta Đorđa Knežića i Alije Lutve za stambeno – najamnu jednokatnicu Osmana Kapetanovića u Glavnoj ulici (Bašćine), 1899.

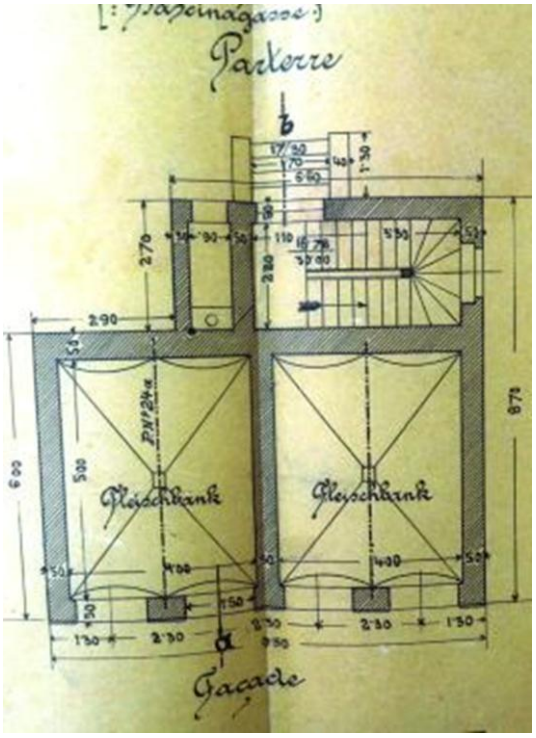

Iz projekta Đorđa Knežića i Alije Lutve za stambeno – najamnu jednokatnicu Osmana Kapetanovića u Glavnoj ulici (Bašćine), 1899.

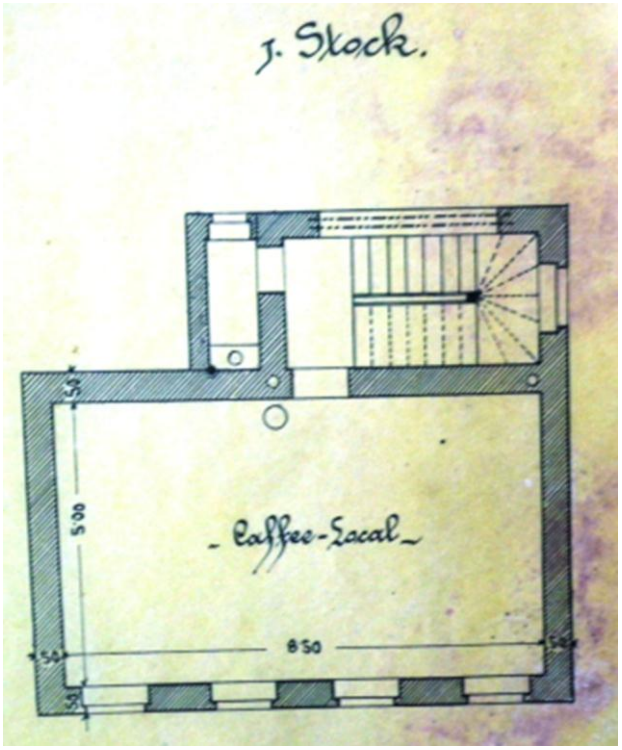

Iz projekta Đorđa Knežića i Alije Lutve za stambeno – najamnu jednokatnicu Osmana Kapetanovića u Glavnoj ulici (Bašćine), 1899.

Stambeno – najamne zgrade u Glavnoj ulici na zemljištu koje je vjerojatno izvorno bilo u posjedu obitelji Jelačić (1.)

Stambeno – najamne zgrade u Glavnoj ulici na zemljištu koje je vjerojatno izvorno bilo u posjedu obitelji Jelačić (2.)

Stambeno – najamne zgrade u Glavnoj ulici na zemljištu koje je vjerojatno izvorno bilo u posjedu obitelji Jelačić (3.)

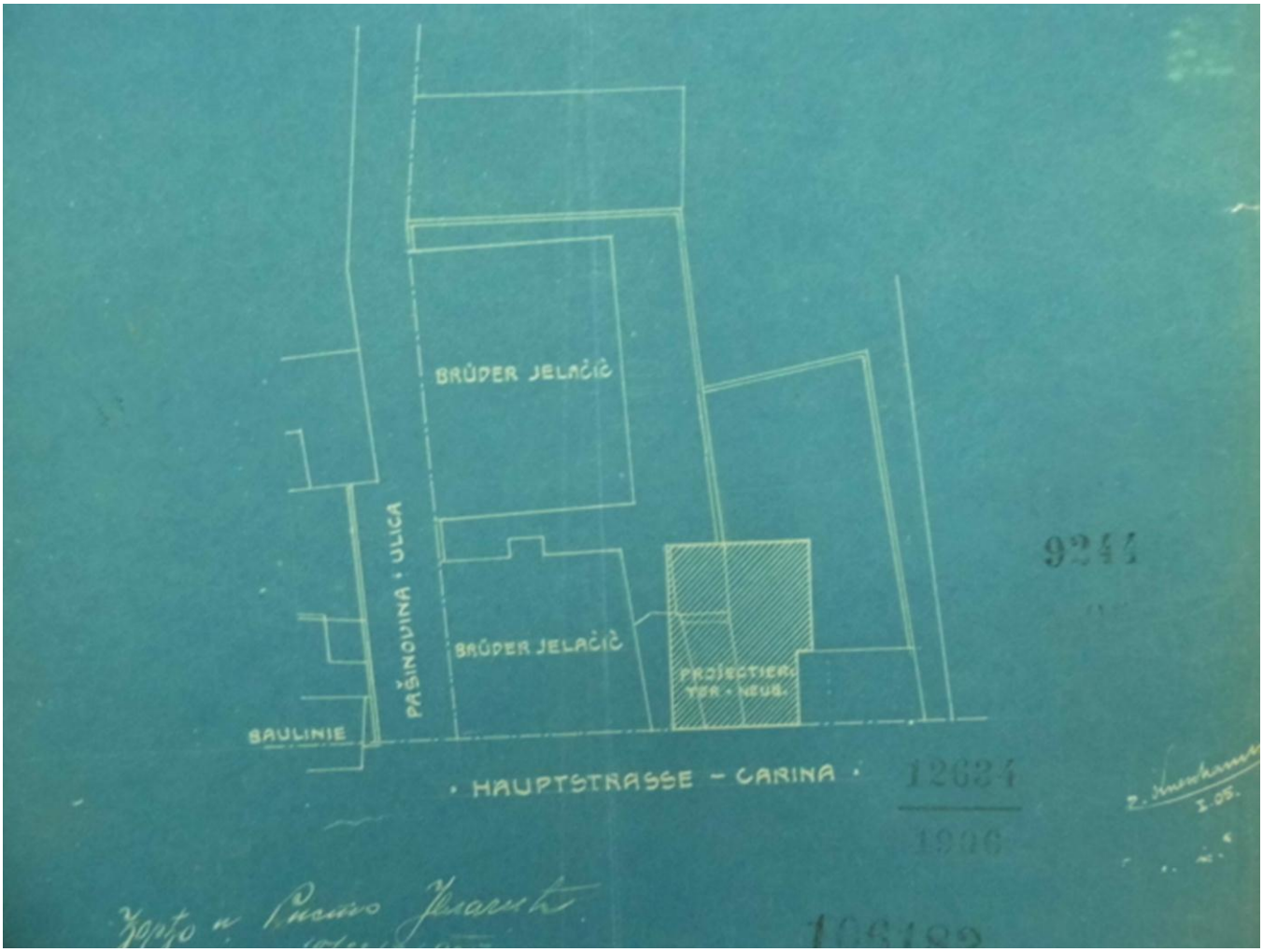

Gruntovni uložak koji dokumentira posjedovne odnose u dijelu Glavne ulice gdje su realizirane zgrade na prethodne tri fotografije

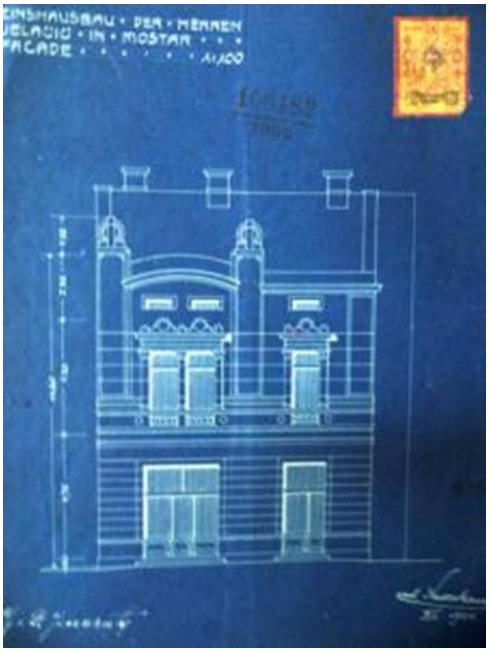

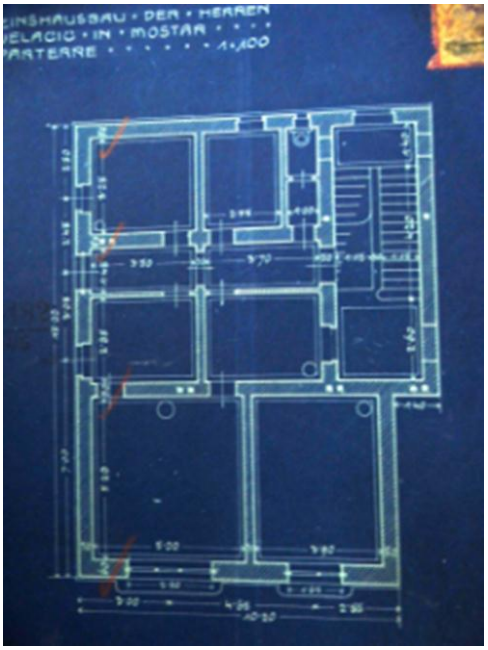

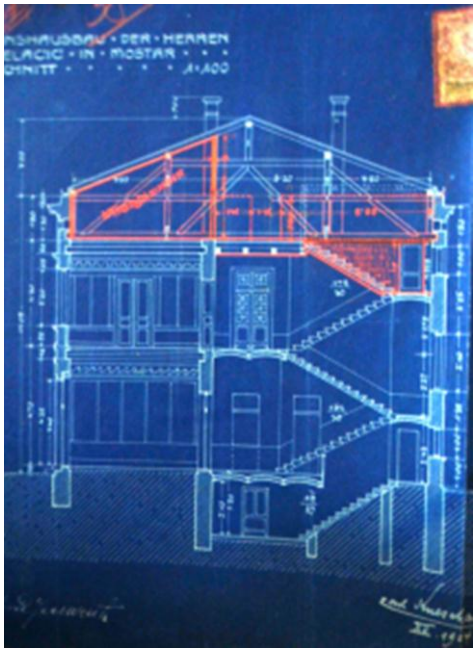

Iz projekta Karla Kneschaureka za stambeno – najamnu zgradu Đorđa i Riste Jelačića, 1904. (Zgrada je srušena.)

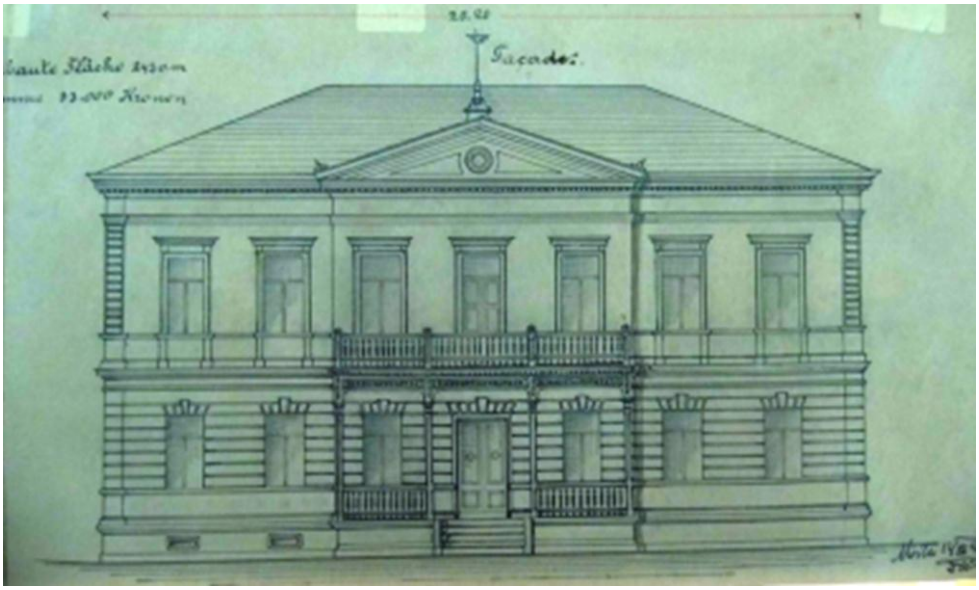

Iz projekta Maximiliana Davida za vinariju braće Jelačić u Gnojnicama pokraj Mostara, 1900. (dogradnja – Đorđe Knežić, 1901.)

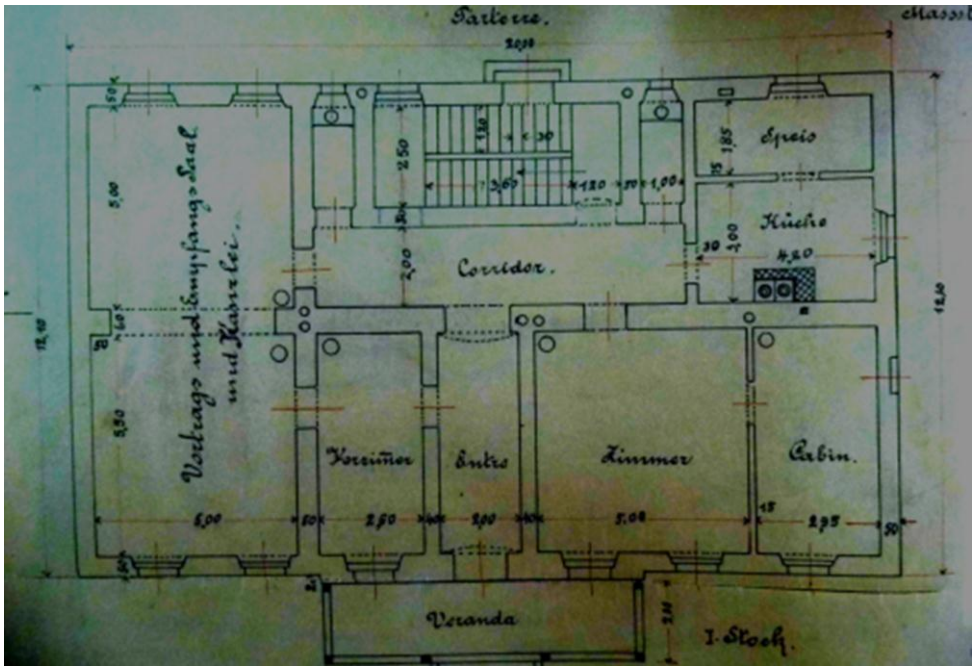

Iz projekta Maximiliana Davida za vinariju braće Jelačić u Gnojnicama pokraj Mostara, 1900. (dogradnja – Đorđe Knežić, 1901.)

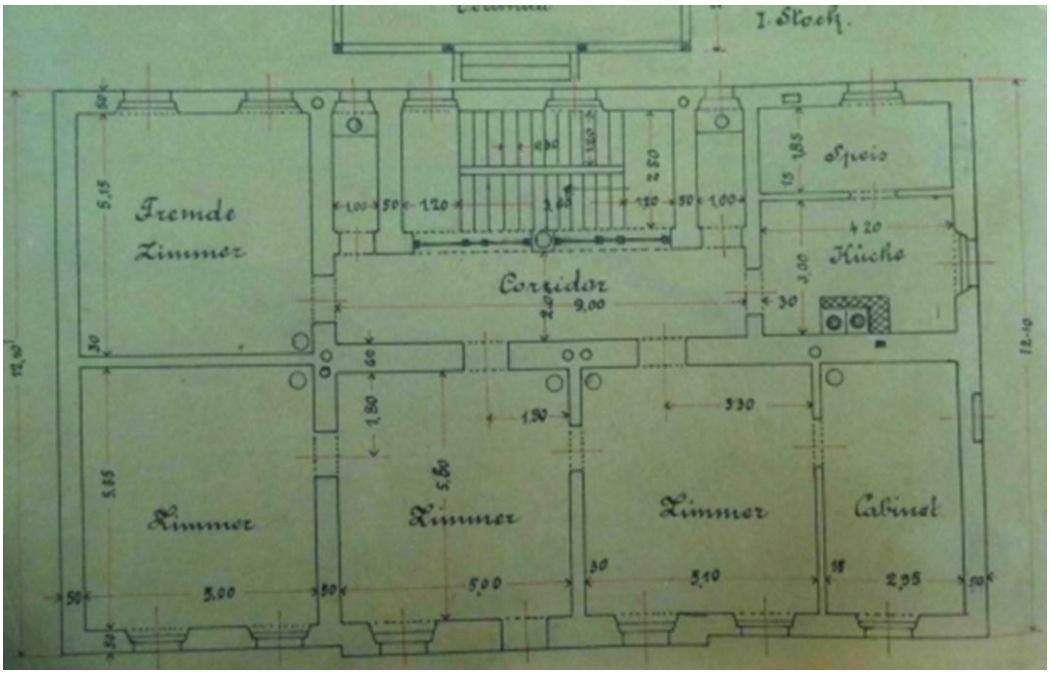

Iz projekta Maximiliana Davida za vinariju braće Jelačić u Gnojnicama pokraj Mostara, 1900. (dogradnja – Đorđe Knežić, 1901.)

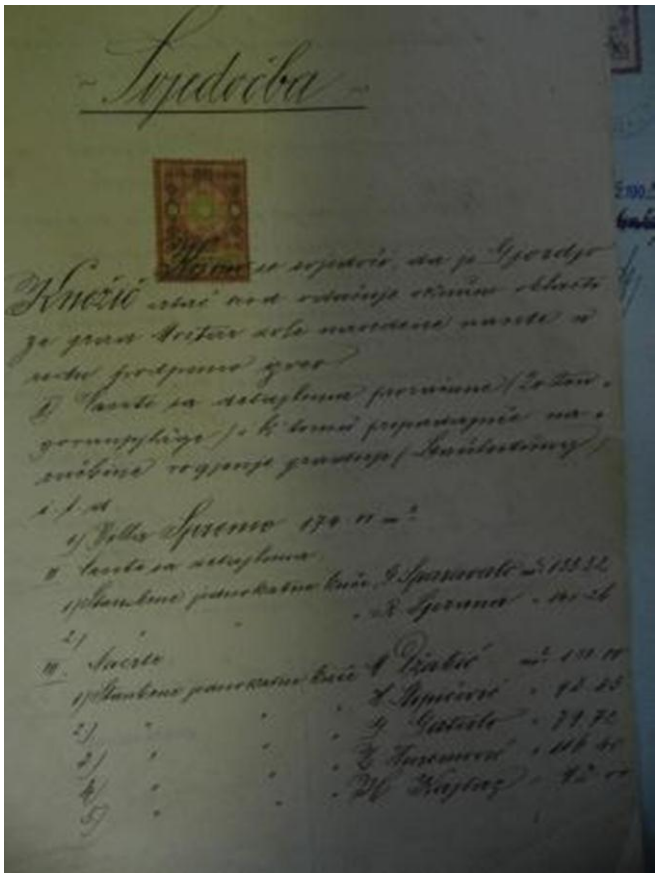

Dokument koji je 10. prosinca 1900. potpisao gradski inženjer Dragutin Köhler. U njemu su navedeni svi dotadašnji Knežićevi angažmani i izvedeni projekti.

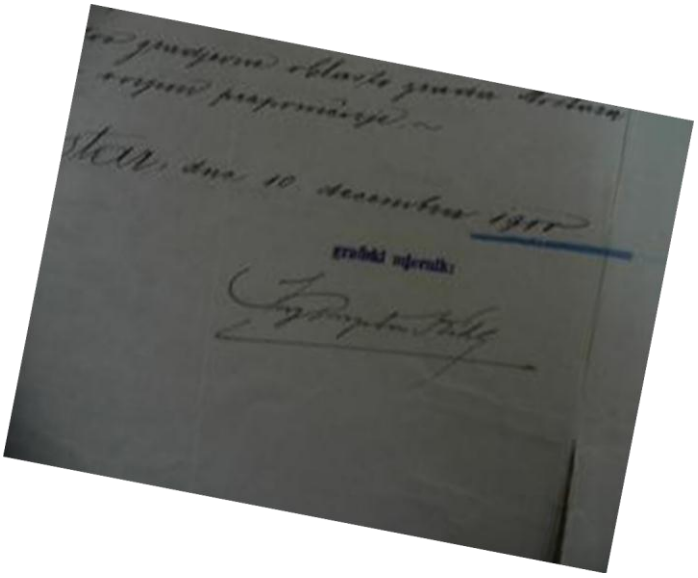

14.3 Projektna dokumentacija, izvorni izgled i sadašnje stanje građevina (razdoblje između dvaju svjetskih ratova)

Musala

Vakufska kuća na Musali danas, ugaone trgovine, izvorne fotografije Miroslava Loosea (kupola u izgradnji), park, trg i plan adaptacije džamije uz povišenje minareta Sulejmana Demirovića, javna slavina na ulazu u park (period uređenja površina i gradnje objekata: od druge polovine 1920-ih do druge polovine 1930-ih)

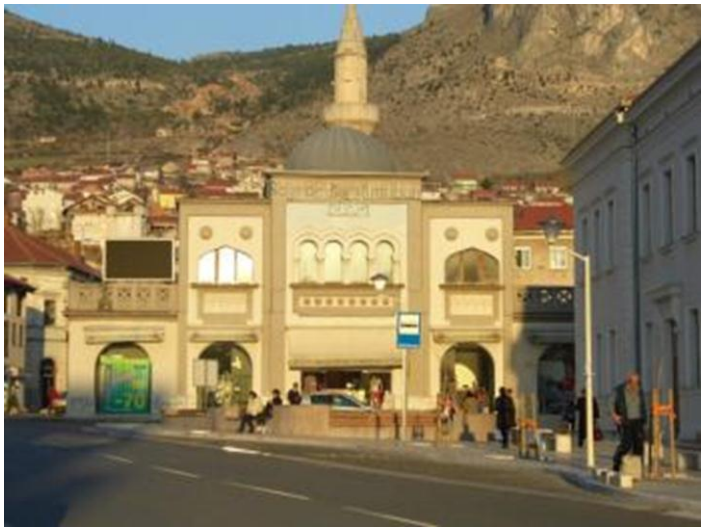

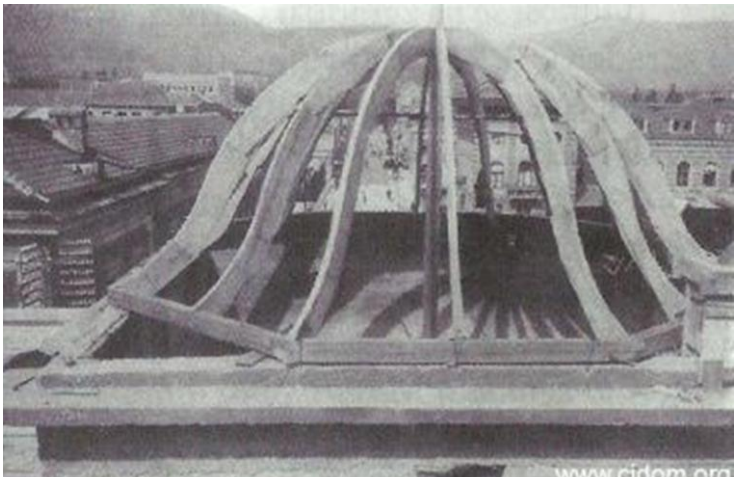

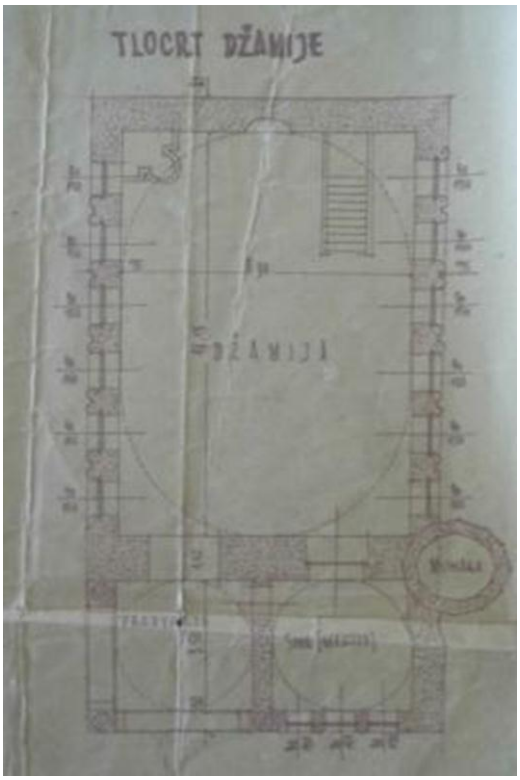
TLOCRT DŽAMIJE
DŽAMIJA

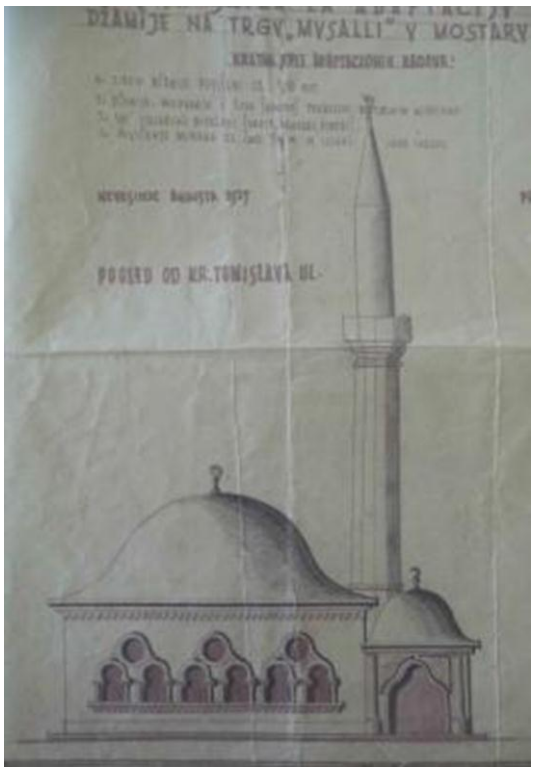
DŽAMIJE NA TRGV „MVSALLI" V MOSTARV
POGLED OD KR. TOMIŠLAVA UL.

www.cidom.org

Mala tepa 1920-ih

Mala tepa 1930-ih

Mala tepa 1940-ih (fotograf Federico Patellani)

Mala tepa danas

Položajni plan i nacrti za gradnju novih vakufskih trgovina na Maloj tepi (prosinac 1930.), projektant: Petar Zadro:

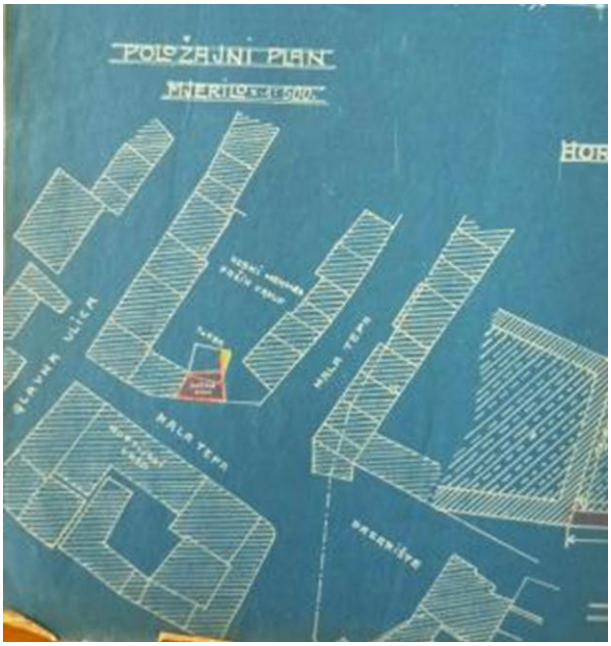

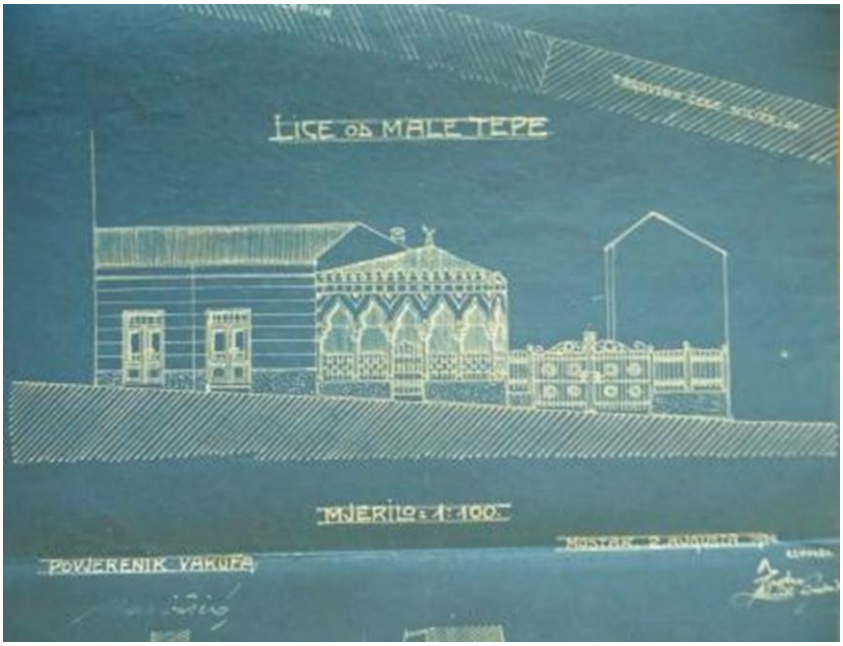

Vakufske trgovine uz Lakišića džamiju (izvedbeni projekti Marka Krezića iz 1933., izvorni izgled i Looseovi idejni planovi iz 1932.), danas srušeno:

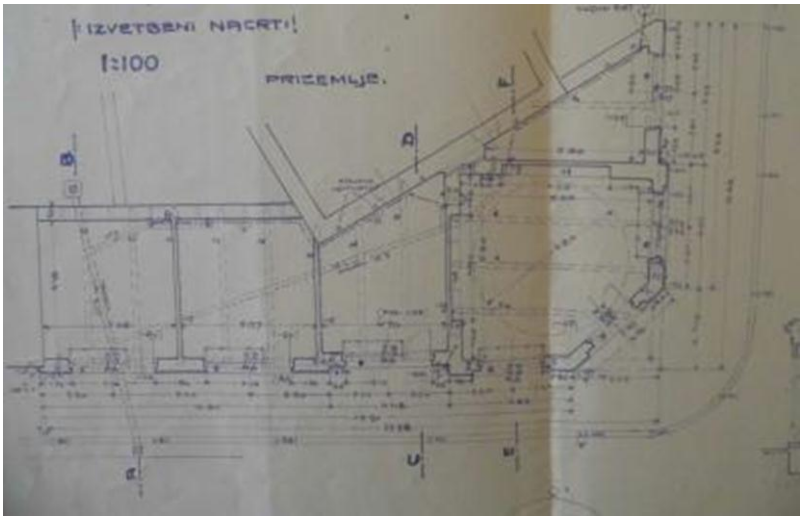

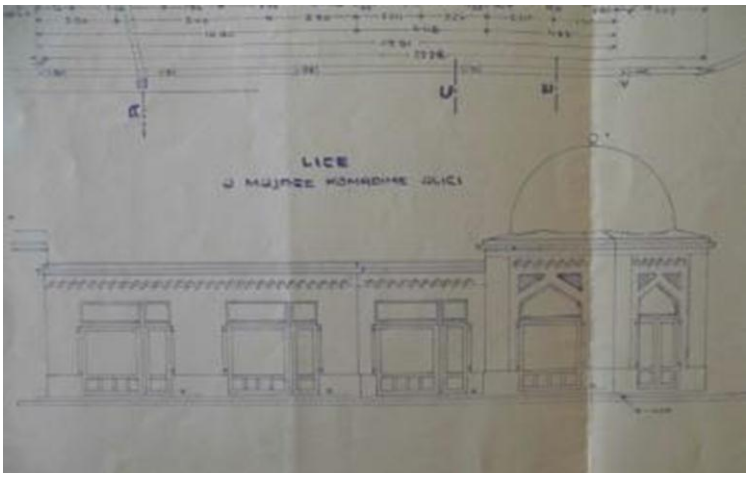

Glavna ulica 1920-ih

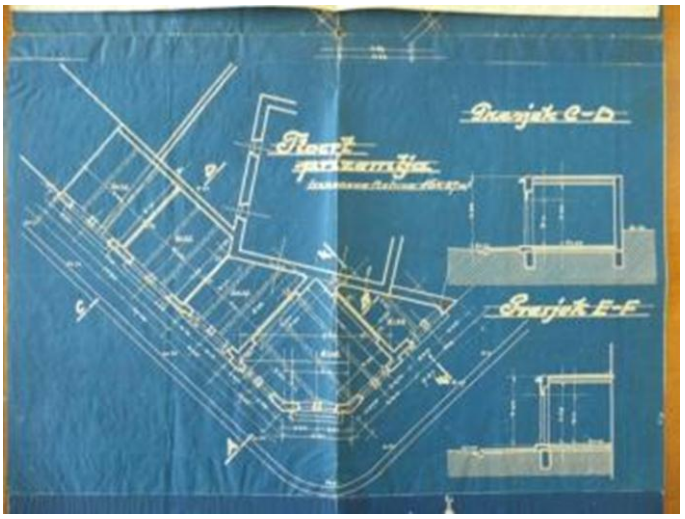

Most kralja Petra, uklanjanje željezne konstrukcije

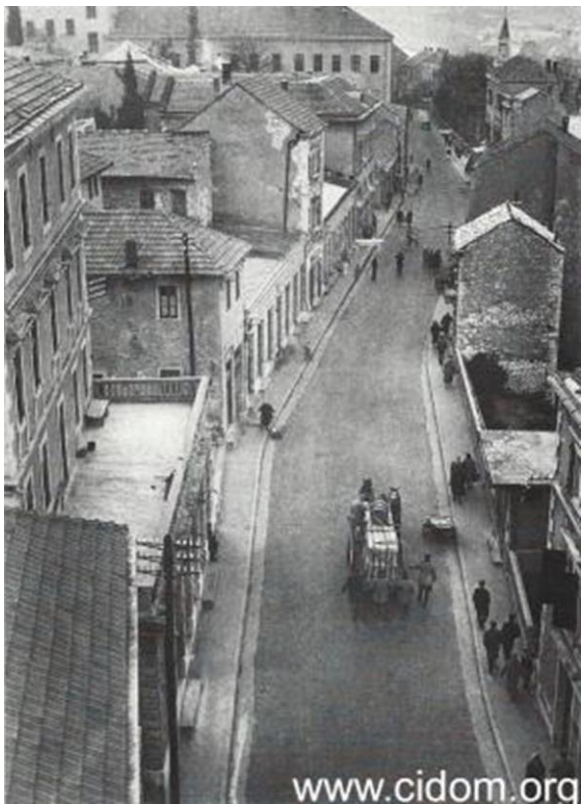

Most kralja Petra, otvaranje

Maltarnica Gradskoga poglavarstva, Zahum

Miroslav Loose: Maltarnica Gradskoga poglavarstva, Carina

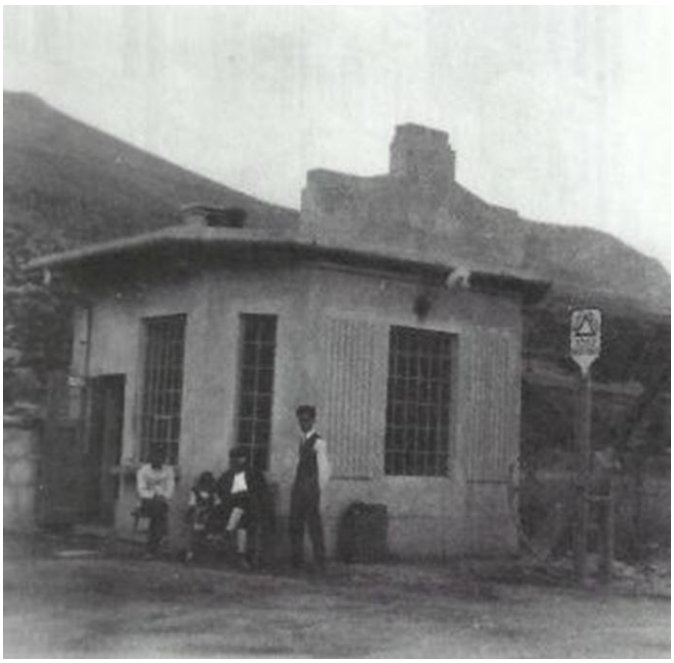

Dijelovi projektne dokumentacije (tlocrt i pročelje) za maltarnicu na Carini, 1926. (Miroslav Loose)

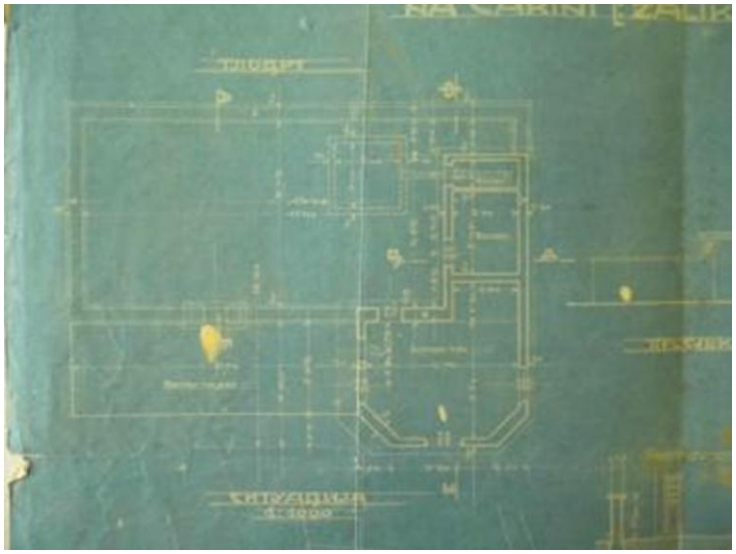

Rondo, kavana 1940-ih

Dijelovi projektne dokumentacije za dogradnju kavane (1939.)

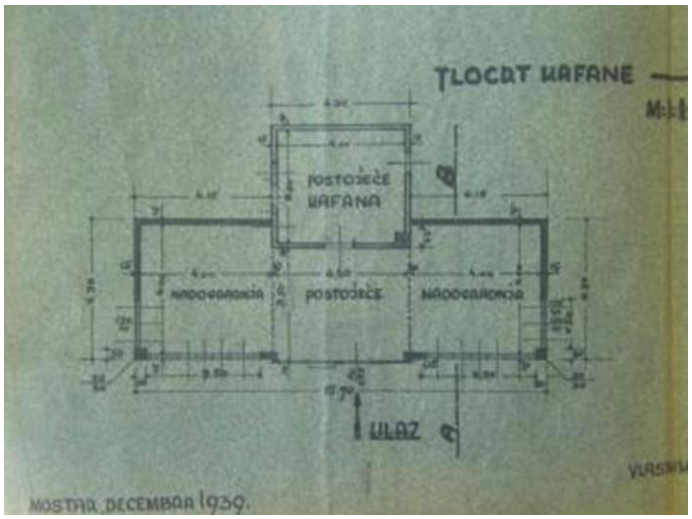

Dušan Milić: plan područja oko Rondoa (1938.)

Miroslav Loose: plan Mostara (1942.)

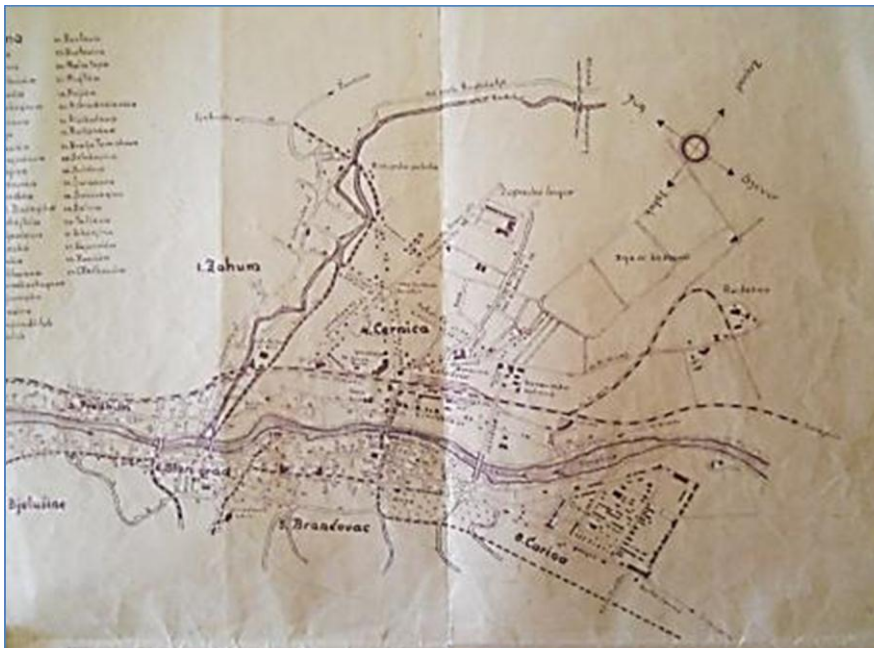

Hinko Marašek: Provincija hercegovačkih franjevaca, 1937.
(pročelje i tlocrt prizemlja)

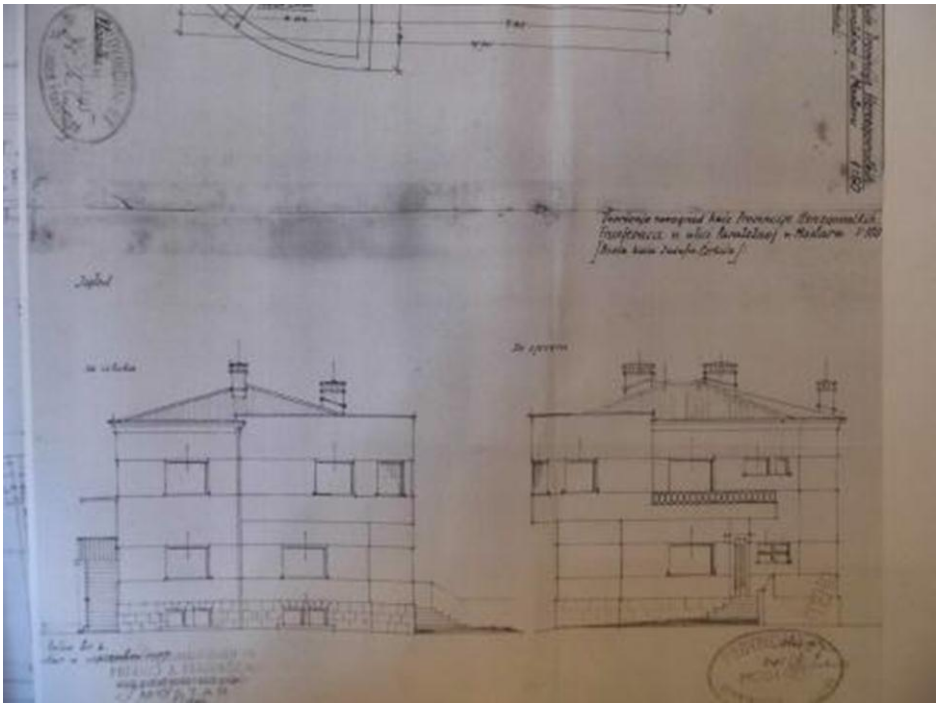

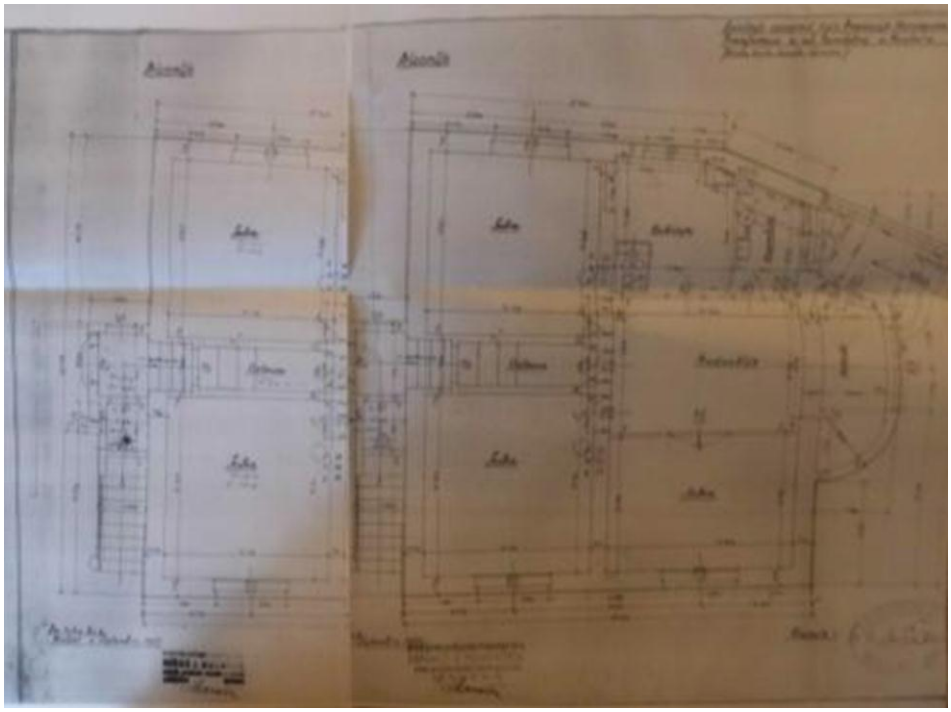

Stjepan Podhorsky: dijelovi projekta za kapelu školskih sestara franjevki, 1931. (pročelje i tlocrt prizemlja) i današnji izgled

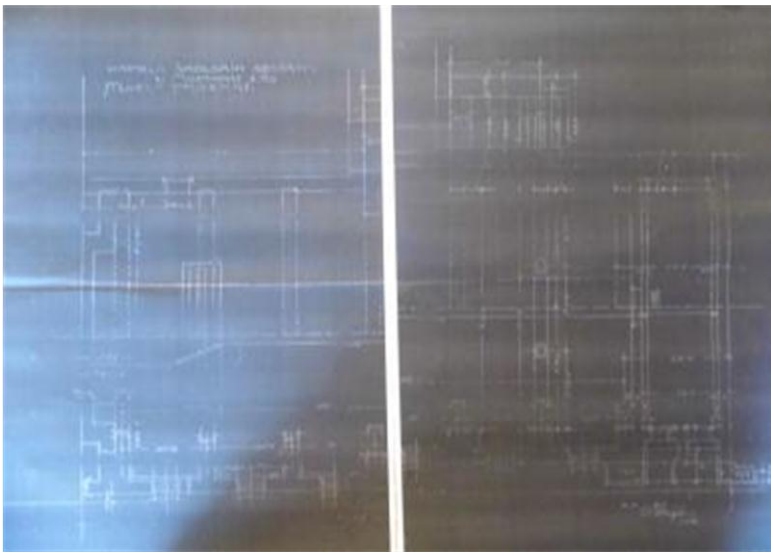

Marko Kovačina: snimke franjevačke crkve svetih Petra i Pavla načinjene prilikom radova na saniranju posljedica bombardiranja, svibanj 1941.

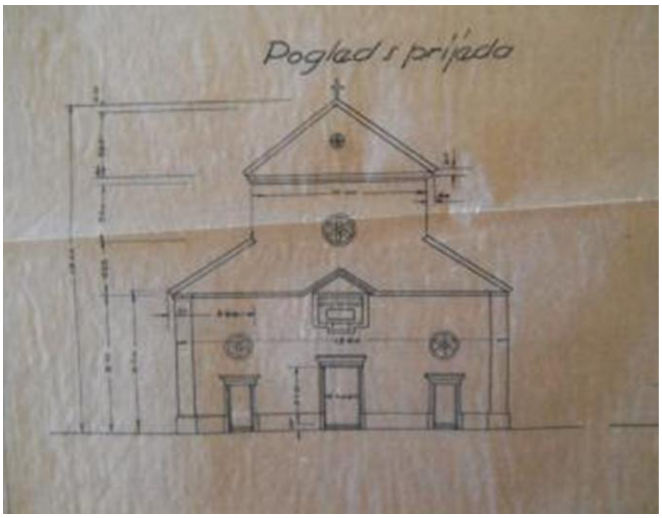

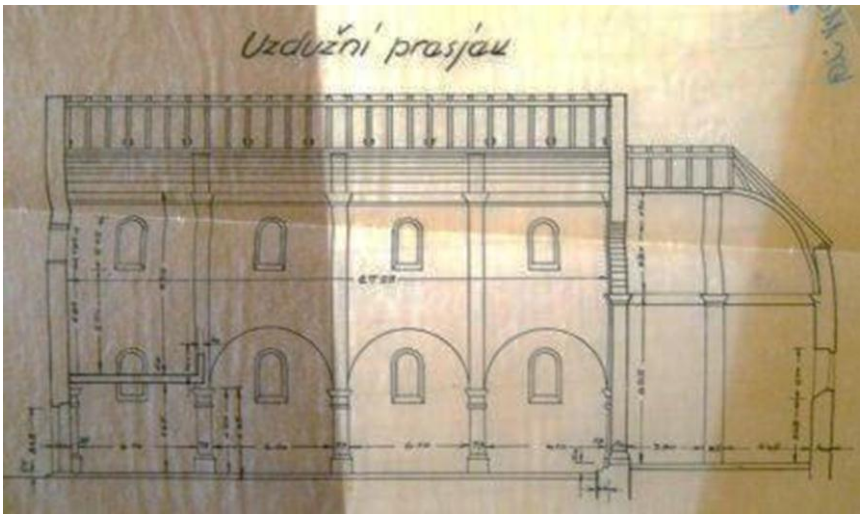

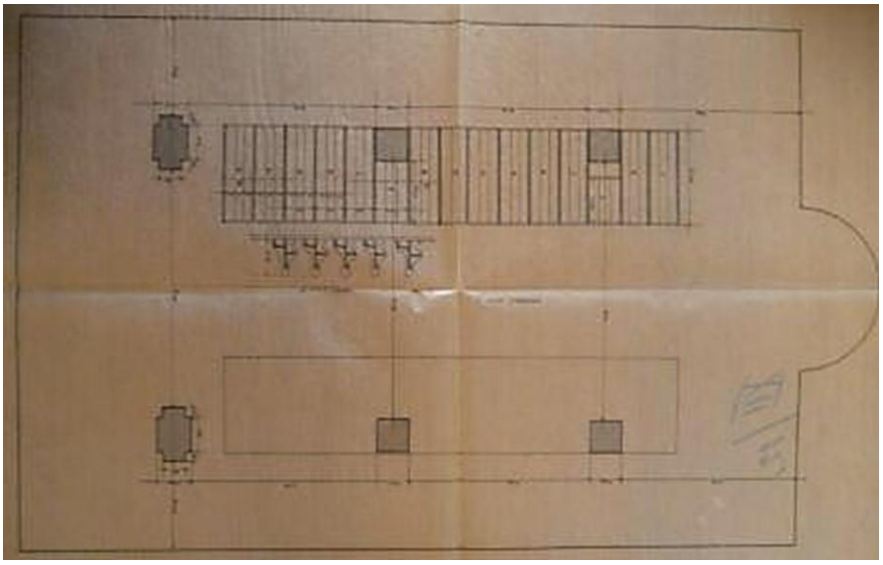

Hildegard Auf Franić, Ivan Franić: Katedrala Marije Majke Crkve u Mostaru (1975. – 1980.)

Zlatko Ugljen: idejno rješenje (maketa) za Dom umirovljenih svećenika Mostarske biskupije: projekt iz 1989., maketa iz 1999., gradnja do 2004.

Petar Boras: Dezinfekcijski zavod u Mostaru: položajni plan i dijelovi projekta, 1927.

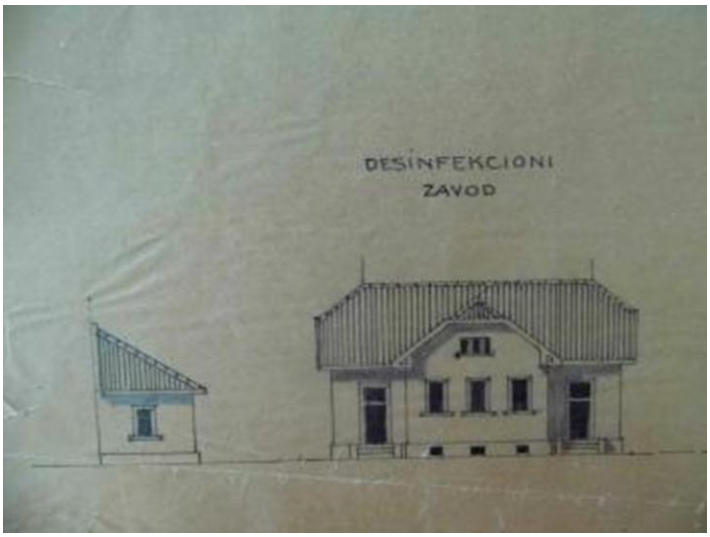

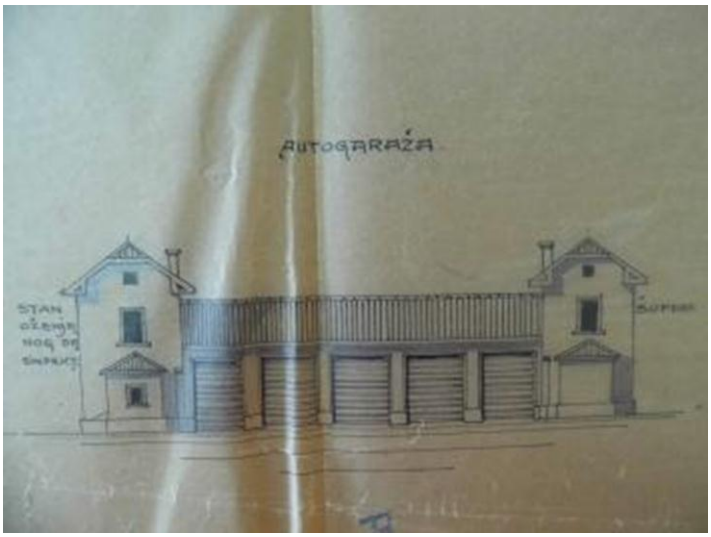

Miroslav Loose: Dom vatrogasne čete u Mostaru, 1930.

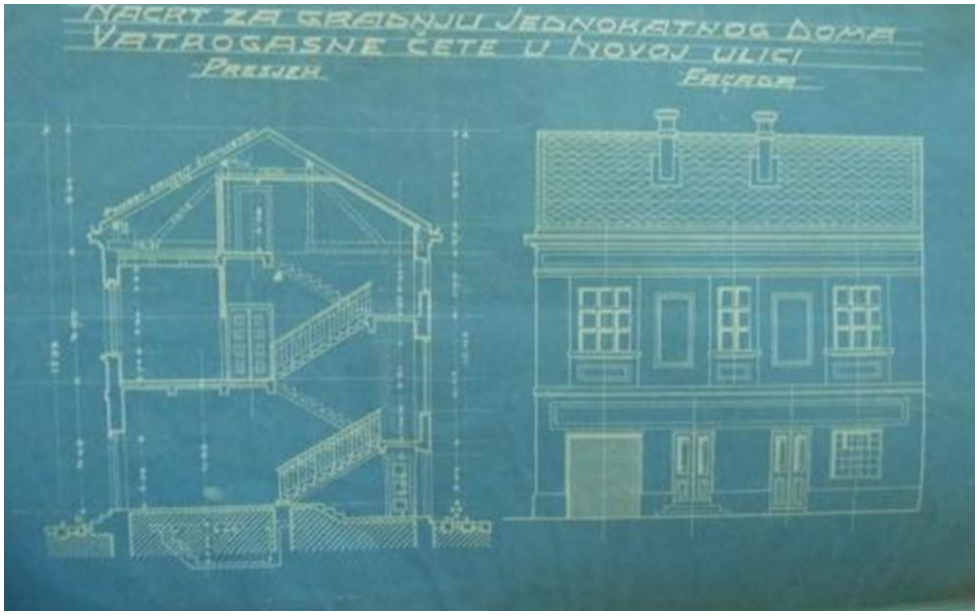

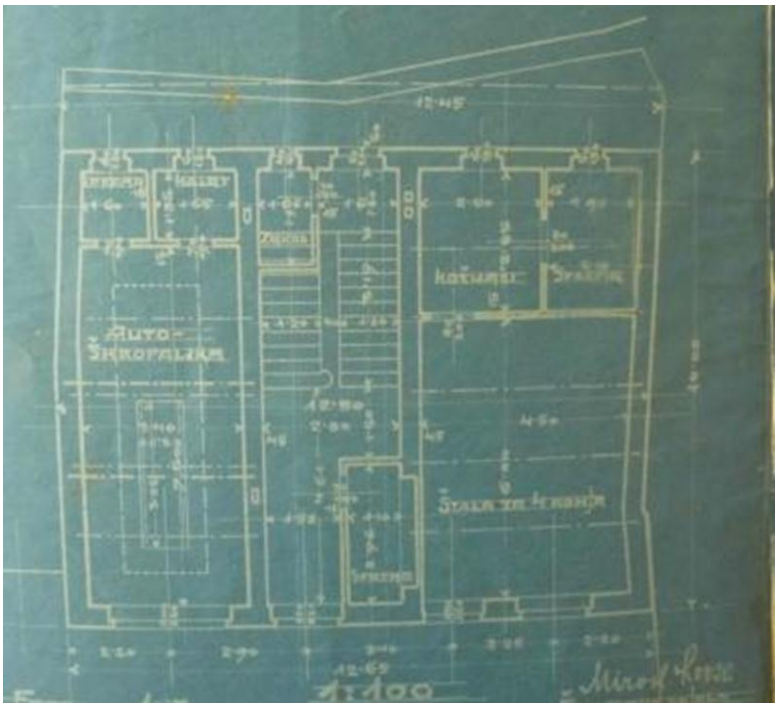

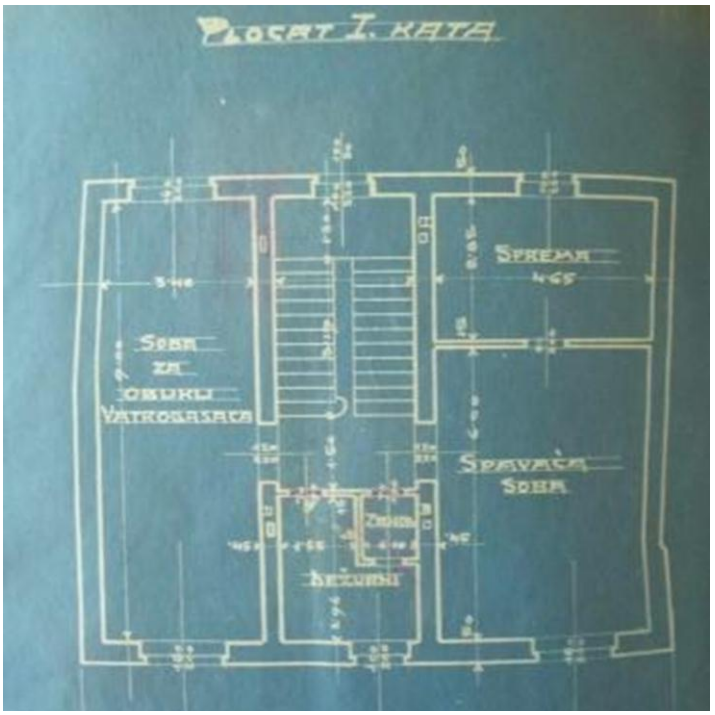

Petar Zovko: dio nacrta za popravak poljoprivredne stanice u Mostaru, 1933.

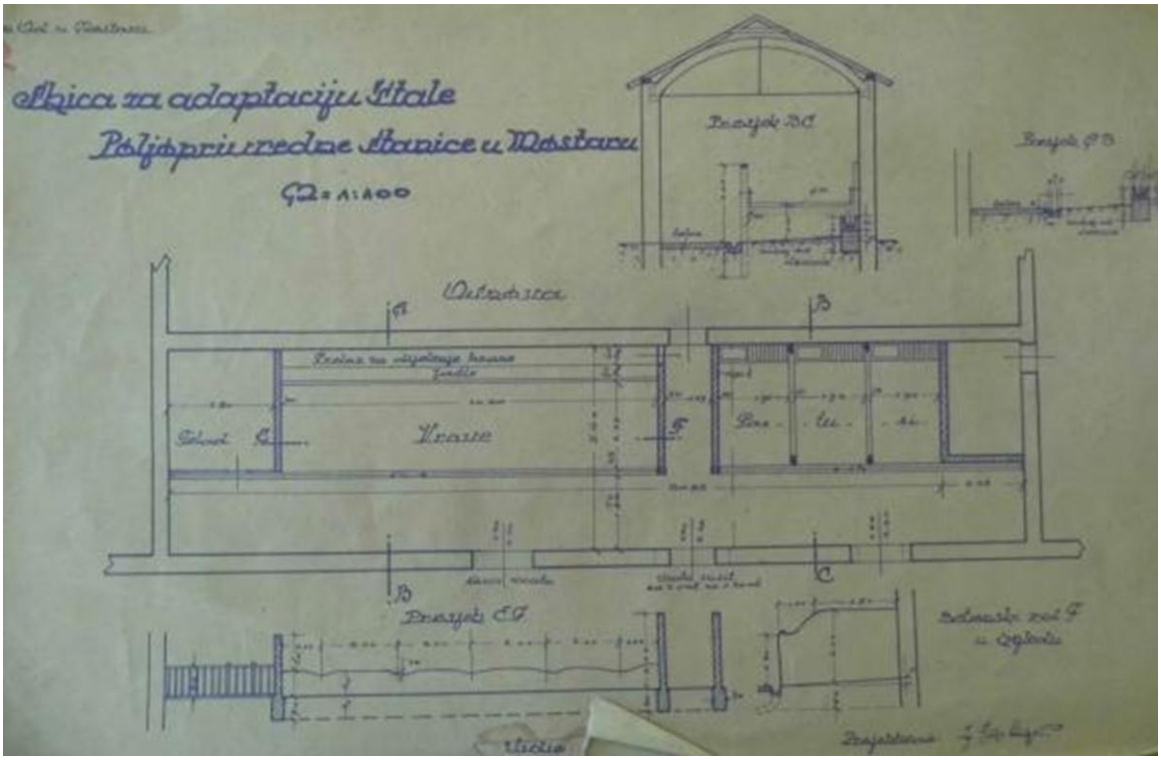

Miroslav Loose: iz plana adaptacije Radničkoga doma u zabavnu dvoranu, 1934.

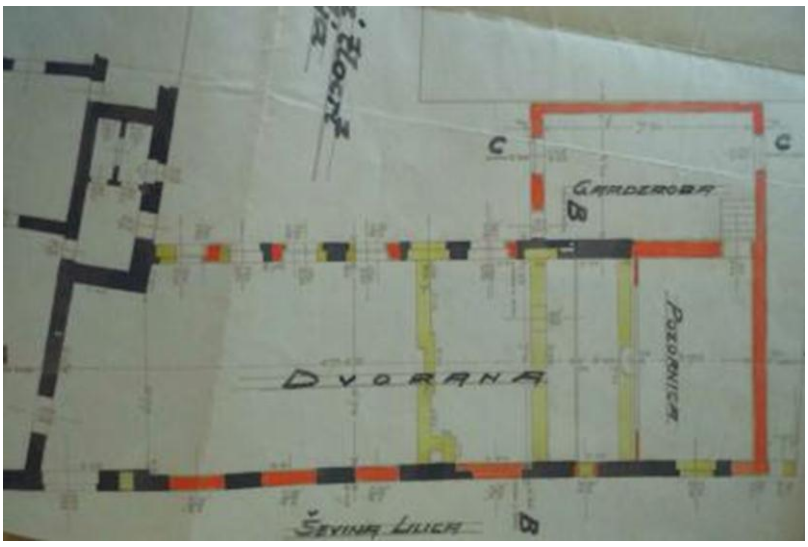

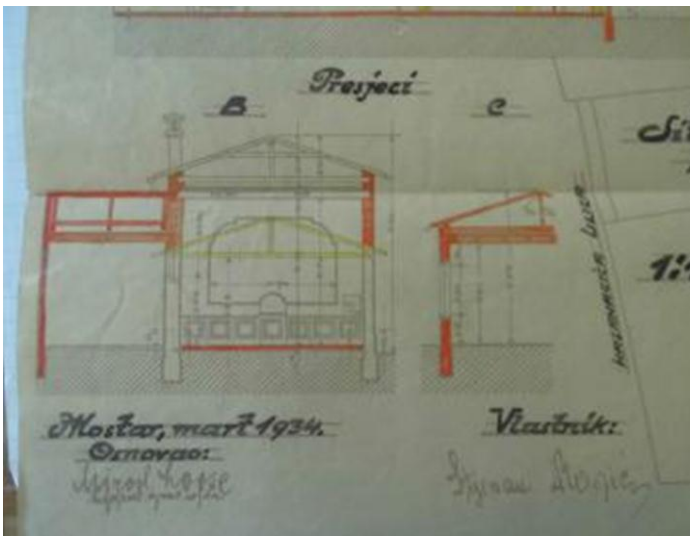

Petar Boras: Dom narodnoga zdravlja u Mostaru, 1927.: položajni plan, tlocrt prizemlja glavne, pročelje sporedne zgrade, fotografija dijela sporedne zgrade, izvorni i današnji izgled glavne zgrade

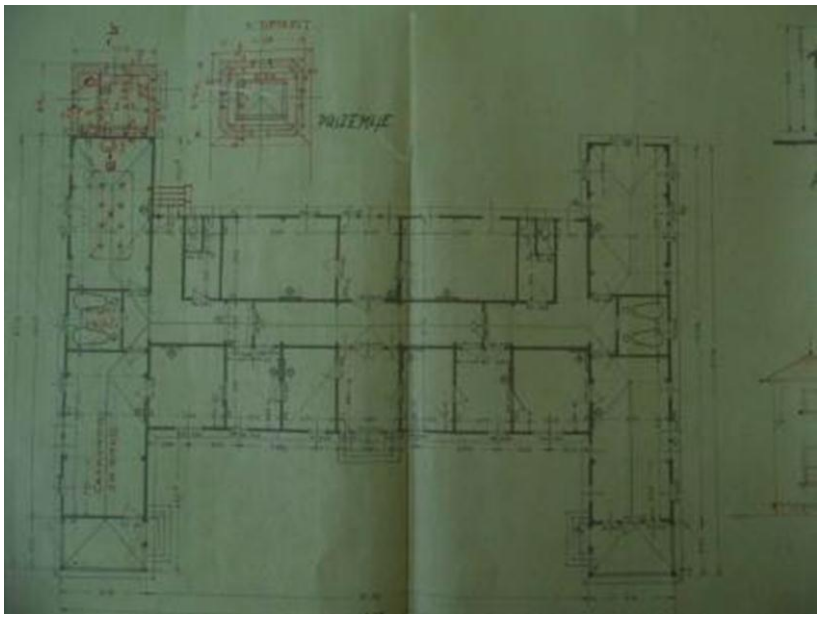

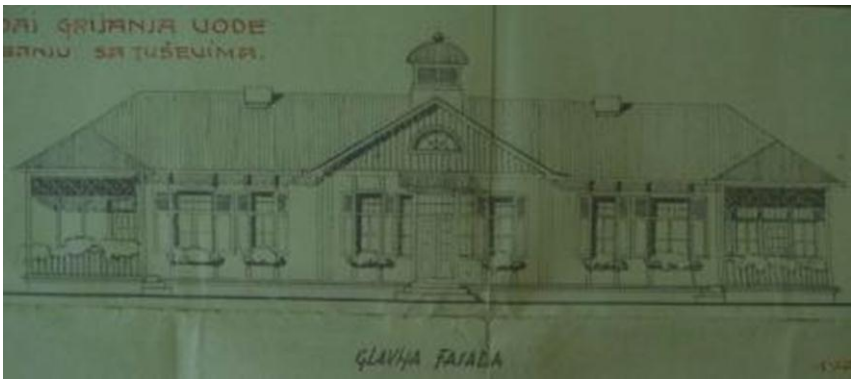

Lujo Karlovsky: adaptacija lokala Bata, 1938.

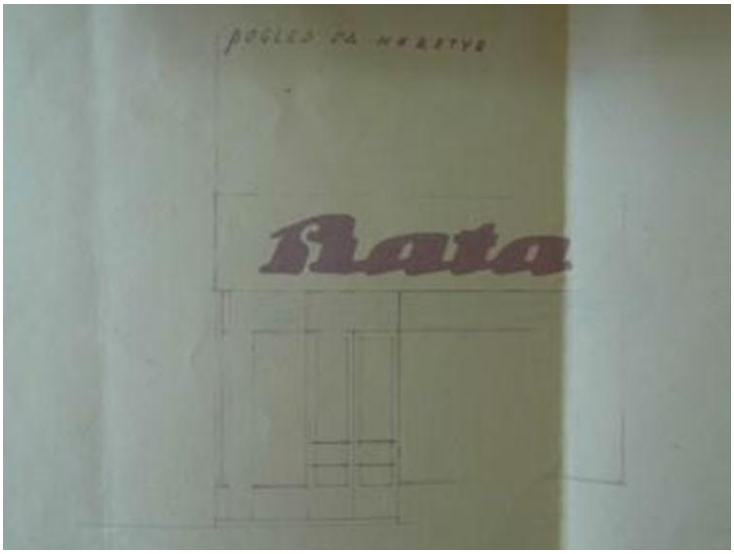

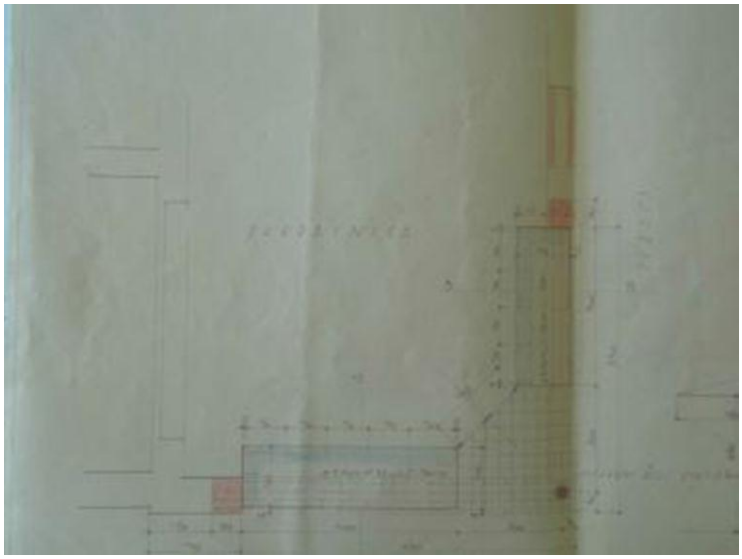

Bolnica u Mostaru: dogradnja paviljona za dermatološko-venerološka oboljenja projektirana u Građevinskoj direkciji u Sarajevu 1924., položajni plan postojećih objekata iz 1928. (Luka Buljan), projekt novoga paviljona (1934. – 1938.) – pročelje i drugi kat, fotografija novoga paviljona i današnji objekt na istom mjestu

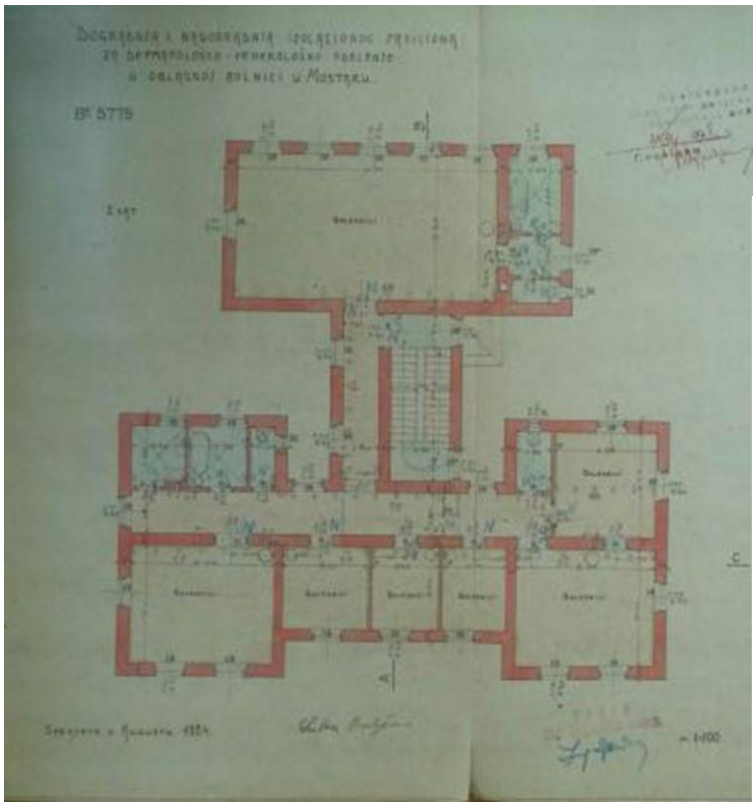

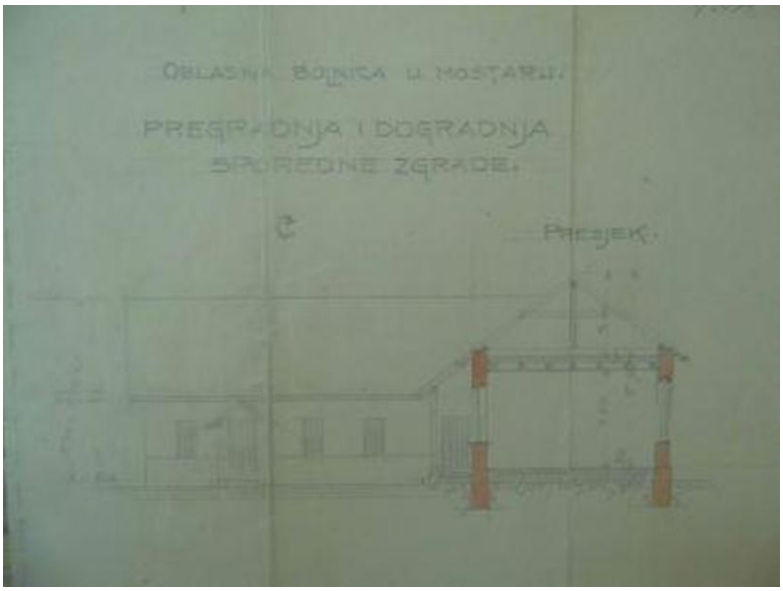

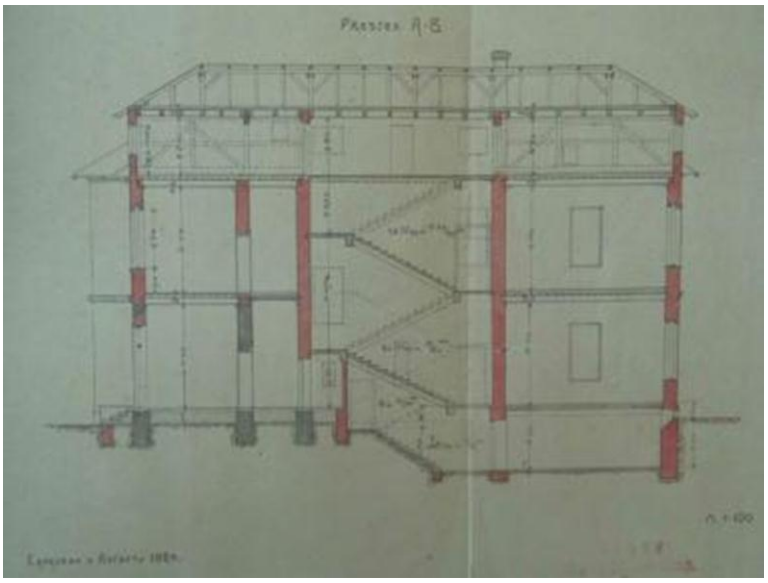
Presjek A-B

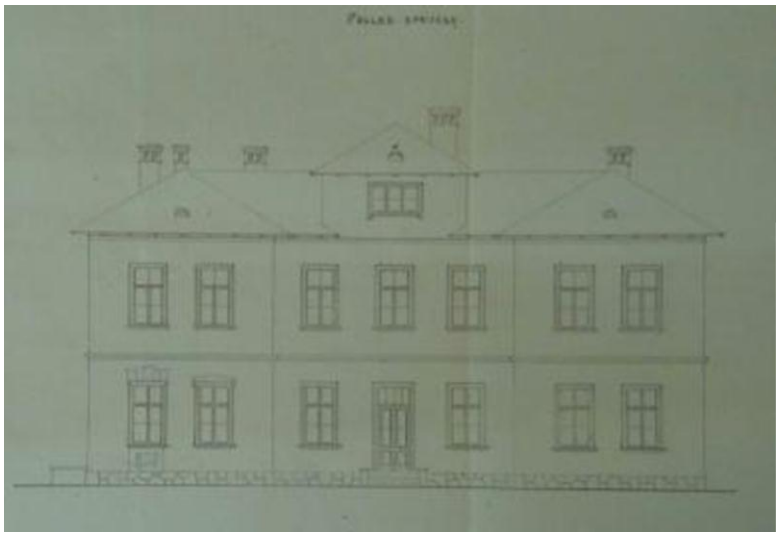

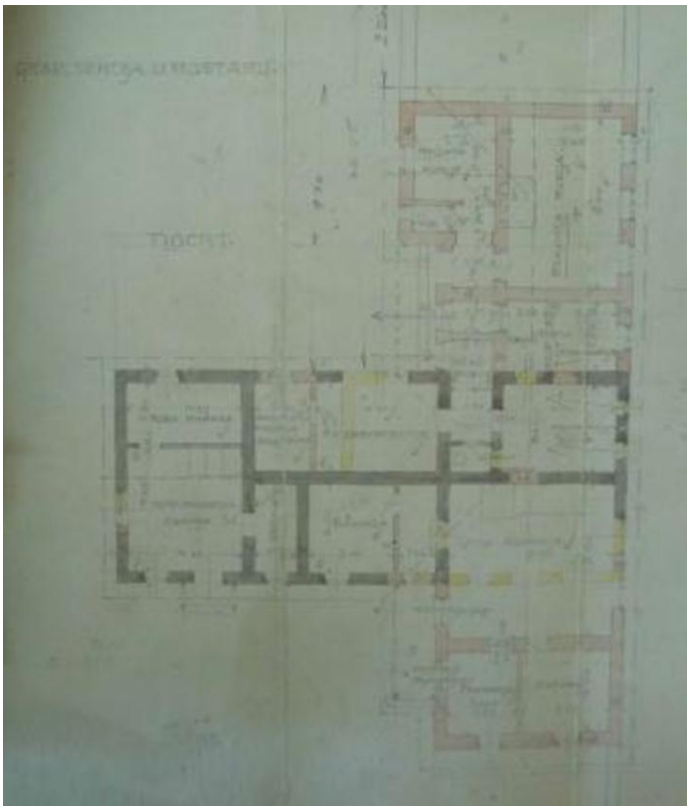

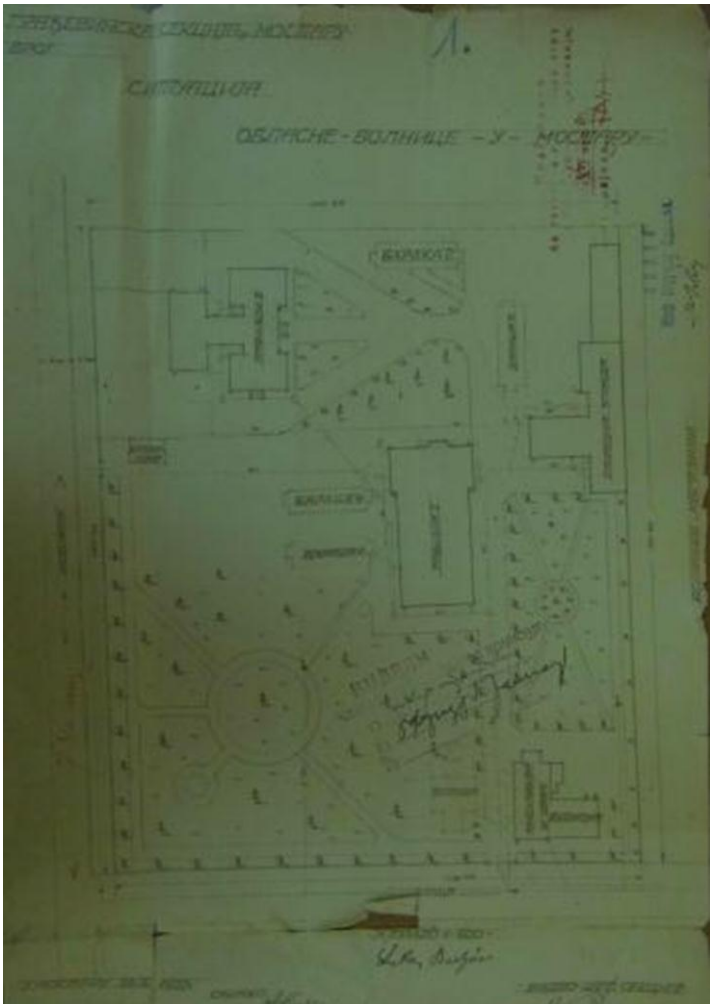
1.
ОБЛАСНЕ-ВОЛНИЦЕ -У- МОСТАРУ

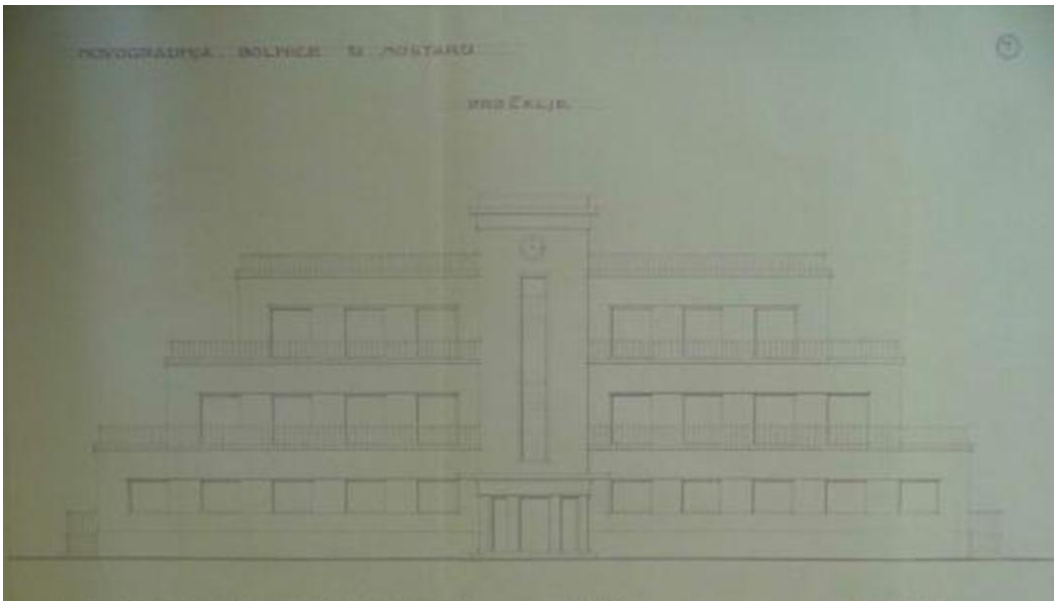

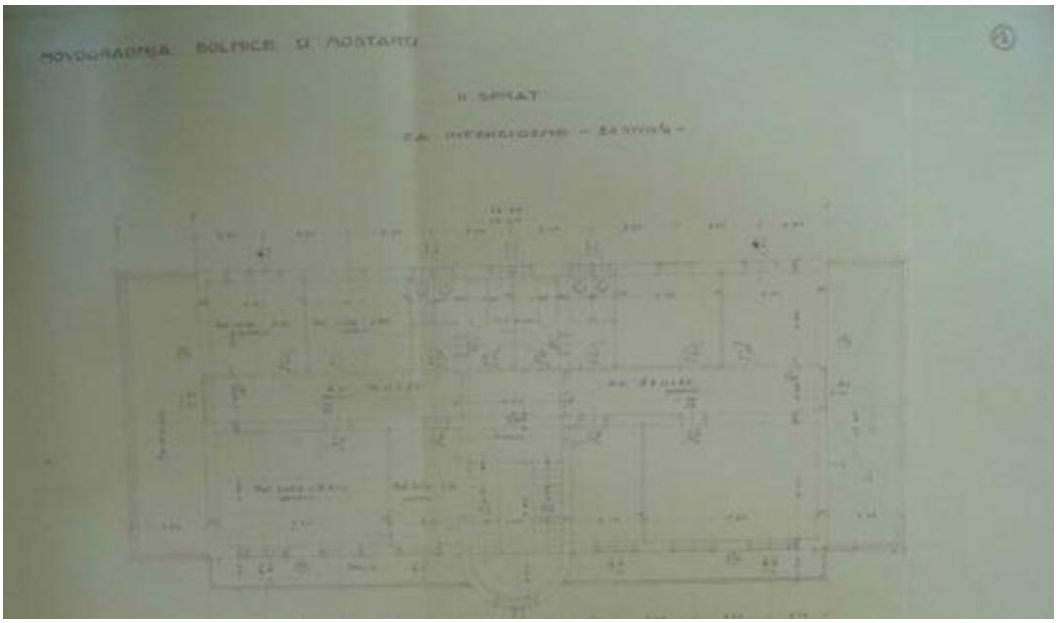

Mepas Mall
Mepas Mall
CineStar

Stjepan Škrobić (1906.) i Miroslav Loose (1926./1927.): Dom HKD Napredak/đački konvikt Kralj Petar Svačić u Mostaru: projekti, izgled prije i nakon dogradnje konvikta, današnji izgled

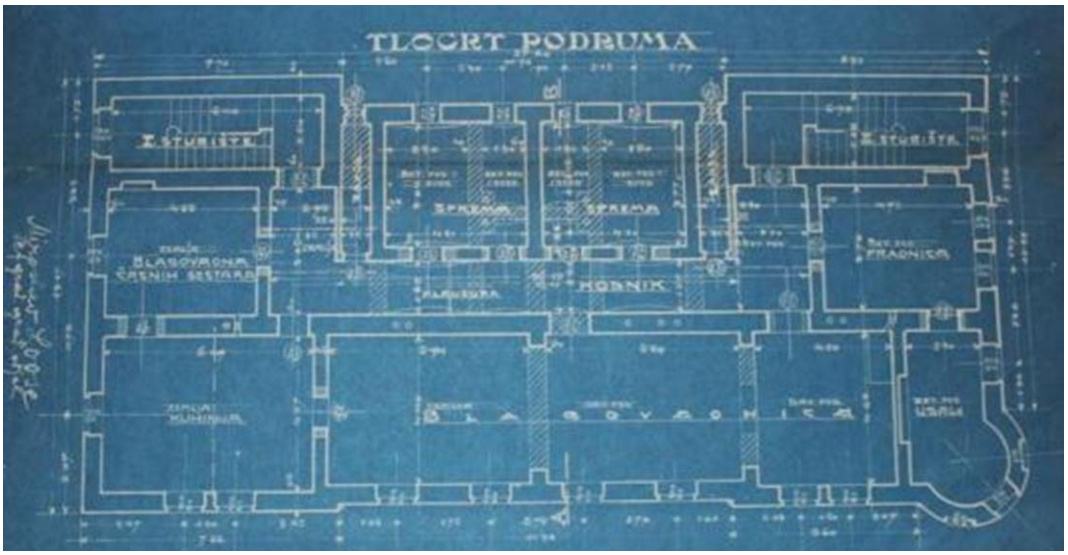

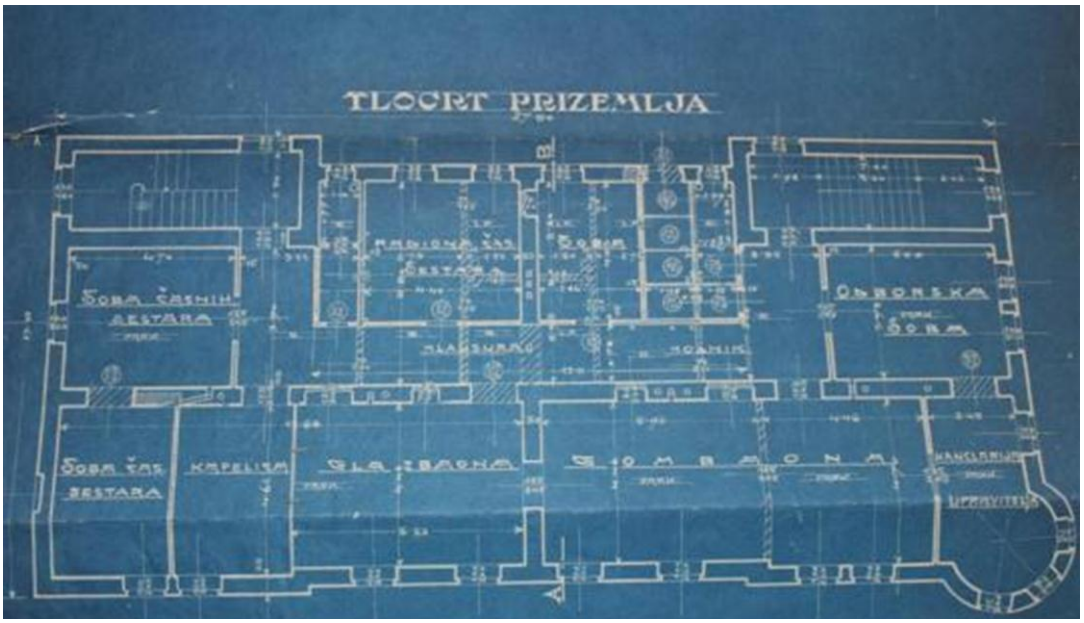

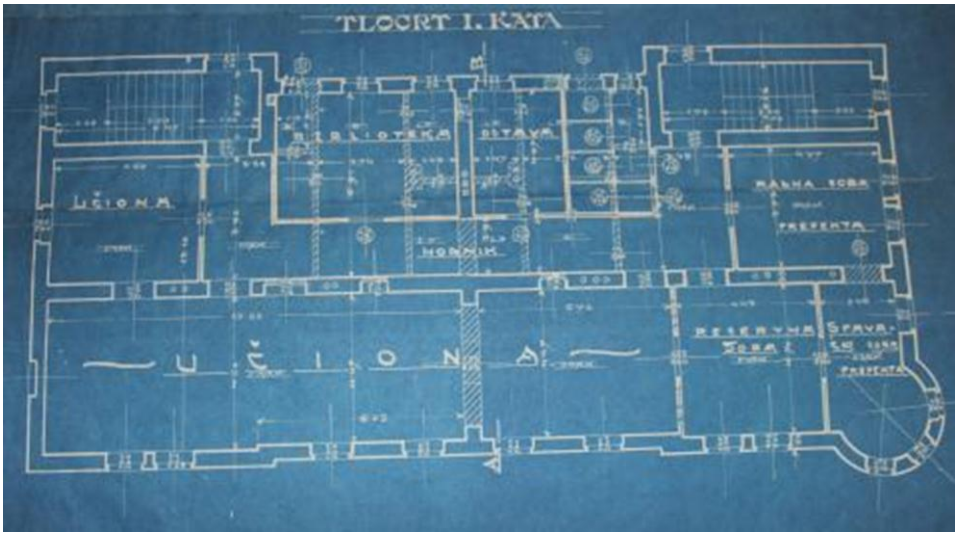
TLOCRT I. KATA
BIBLIOTEKA
OSTAVA
UČIONA
HODNIK
MALNA SOBA
PREFEKTA
RESERVNA SOBA
SPAVA-
PREFEKTA
UČIONA

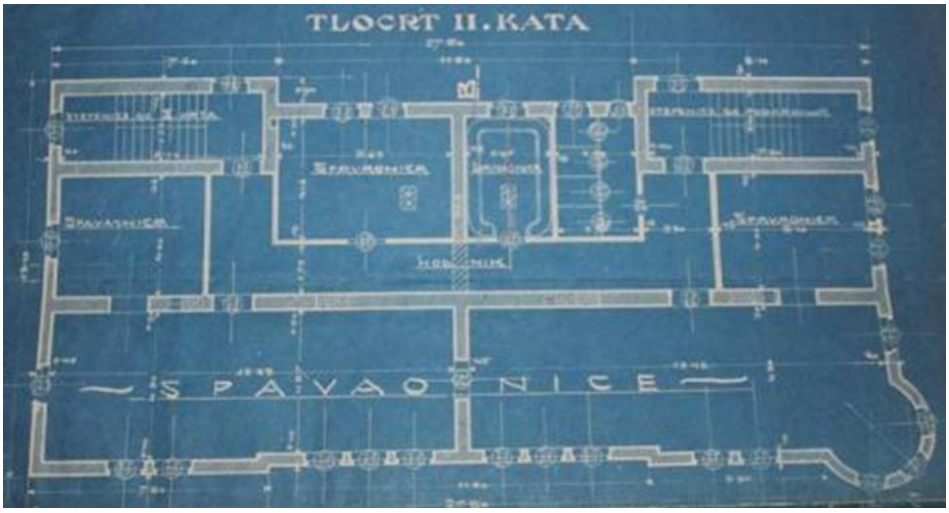
TLOCRT II. KATA
SPAVAONICA
SPAVAONICA
SPAVAONICA
HODNIK
SPAVAONICE

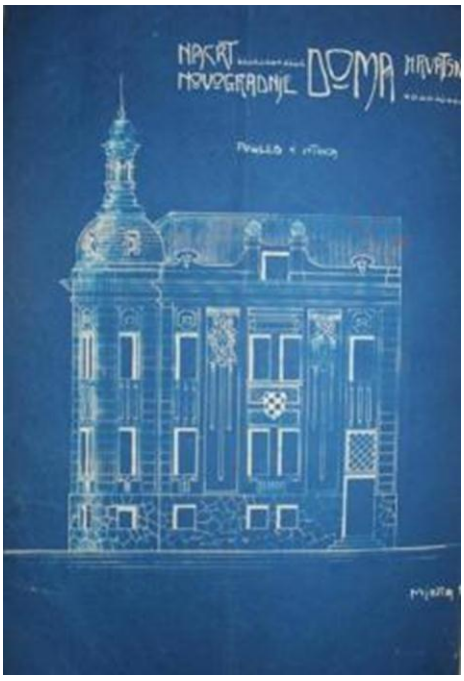
NACRT
NADOGRADNJE
DOMA

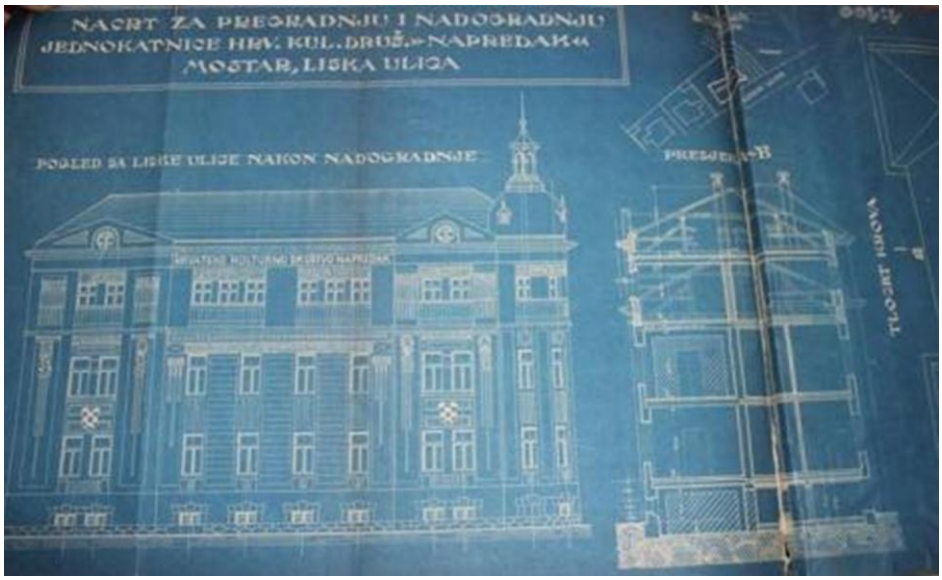
NACRT ZA PREGRADNJU I NADOGRADNJU
JEDNOKATNICE HRV. KUL. DRUŠ. »NAPREDAK«
MOSTAR, LISKA ULICA
POGLED SA LISKE ULICE NAKON NADOGRADNJE
PRESJEK A-B
TLOCRT KROVA

Drago Ibler (nadzor nad izvedbom: Miroslav Loose): Okružni dom za osiguranje radnika u Mostaru (1931. – 1936.): maketa, tlocrt (iz knjige Problemi savremene arhitekture Stjepana Planića), izvorni izgled, sadašnji izgled

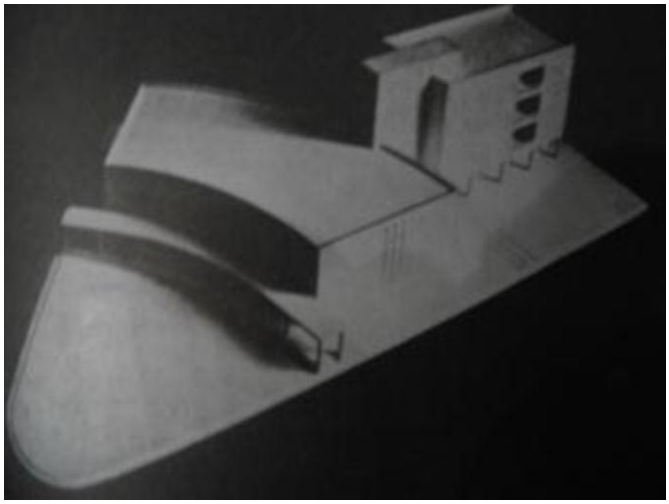

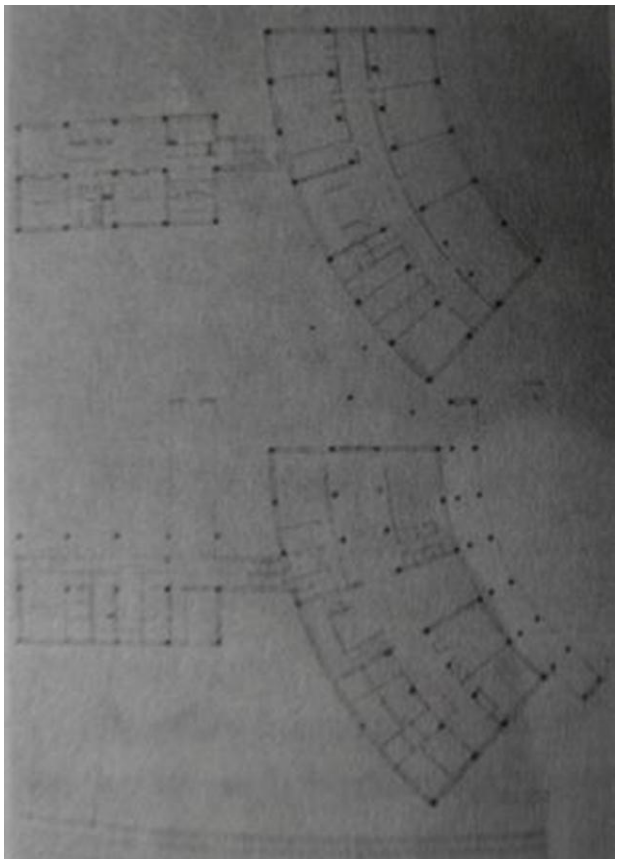

www.cidom.org

www.cidom.org

Hinko Marašek: Srpska pravoslavna crkvena općina, 1939. (projekti i ostaci)

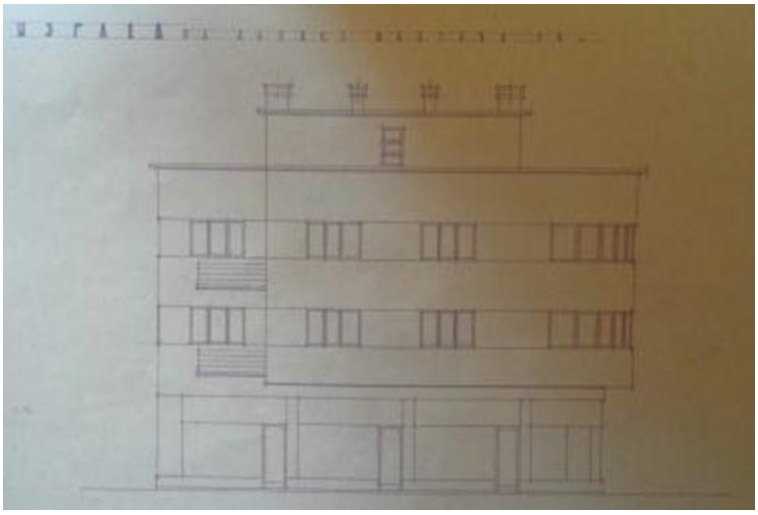

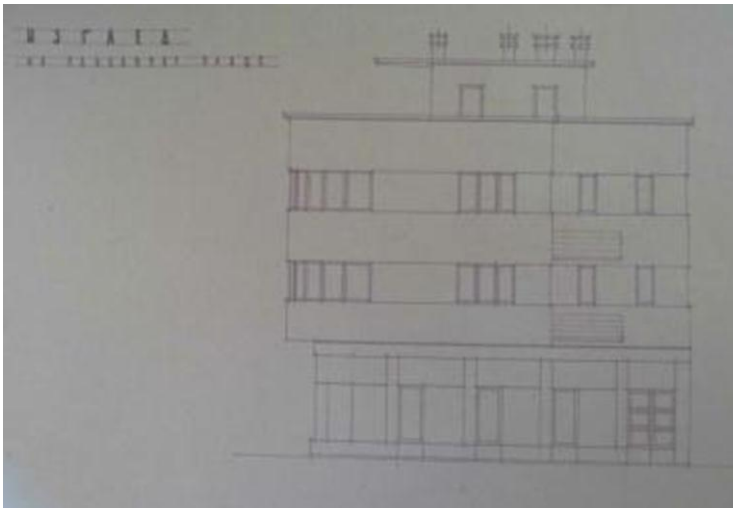

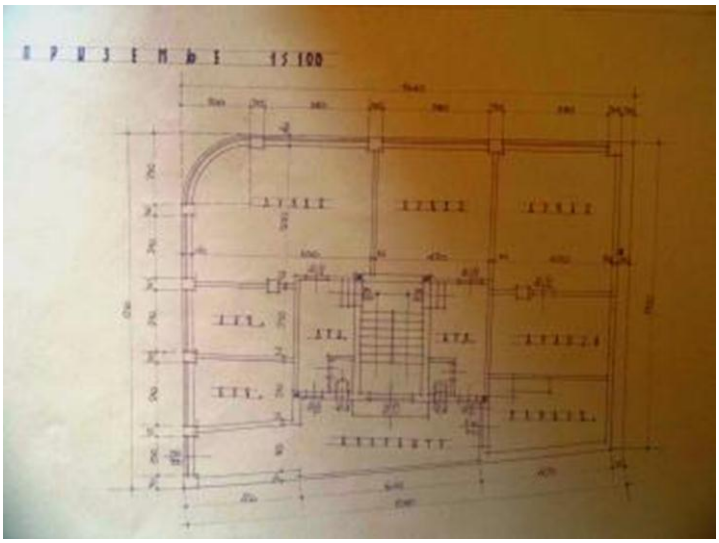

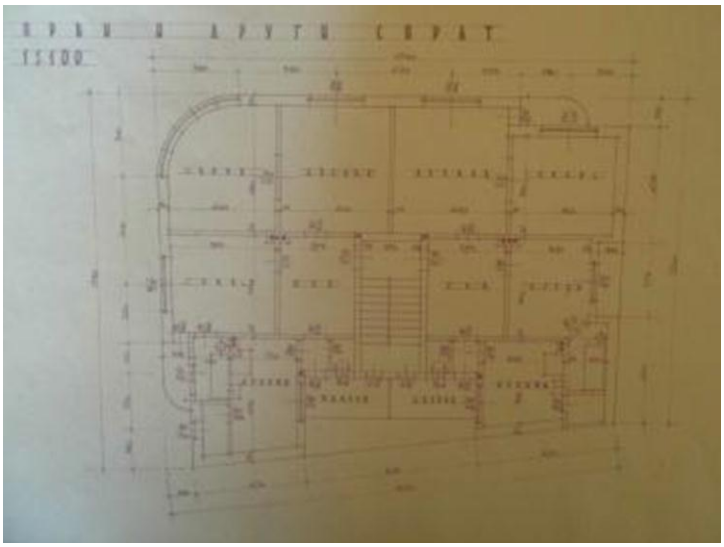

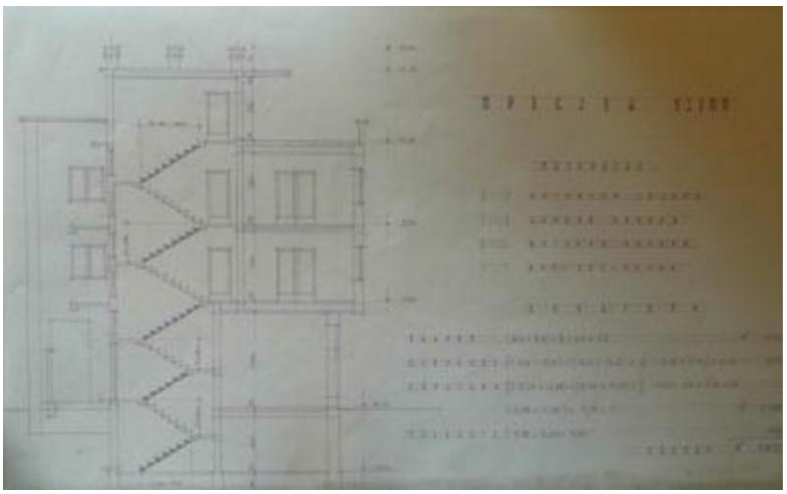

Hotel Mostar, 1937.: gradnja, izvorni izgled, današnji objekt na istom mjestu

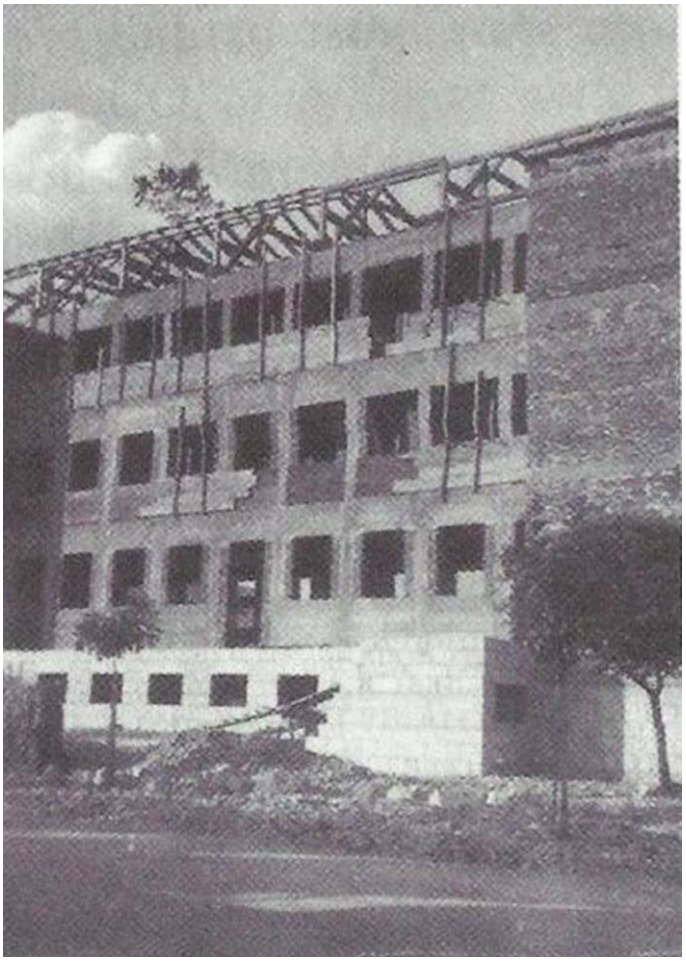

Bogdan Nestorović: Narodna banka Kraljevine Jugoslavije u Mostaru, kraj 1930-ih (danas prostorije Općinskoga suda)

Aleksandar Deroko: Spomenik Osmanu Đikiću, 1934.

Rudnik u Mostaru: projekti Petra Borasa iz 1920. i 1921., sačuvani dijelovi projekta dogradnje iz 1941. fotografije izvornoga izgleda objekata i današnji ostaci

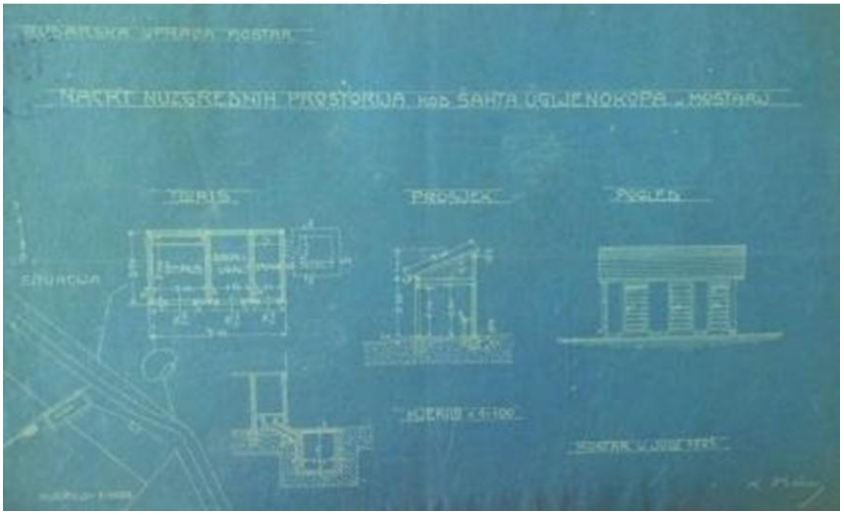

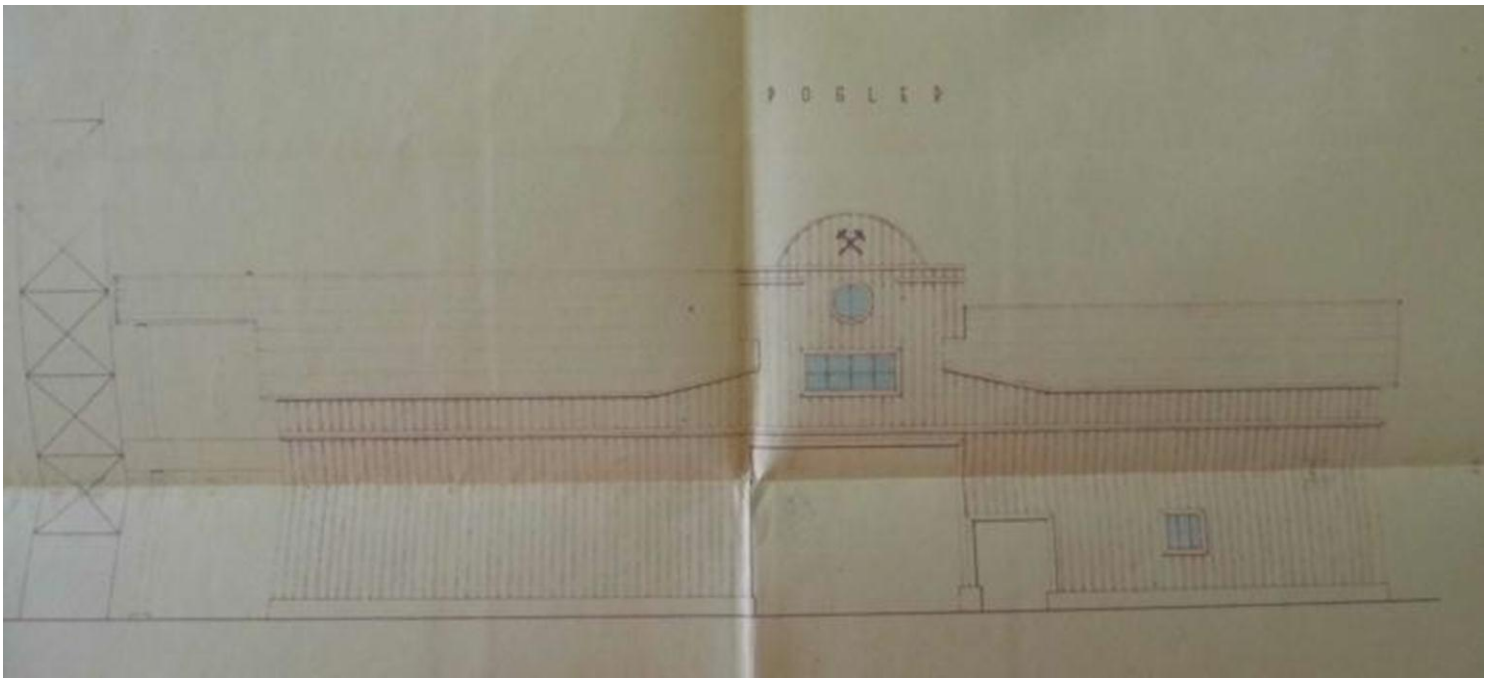
POHLED

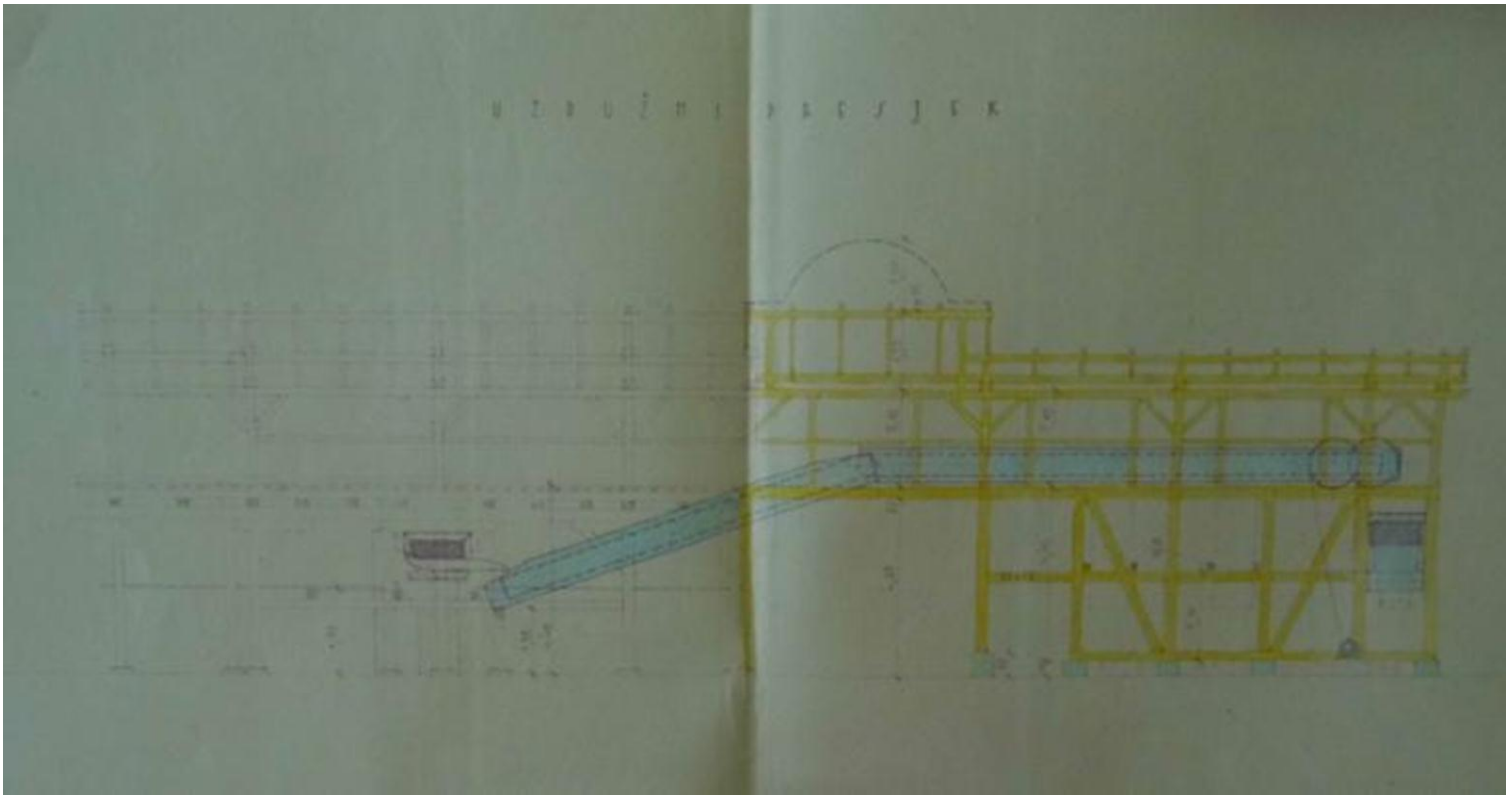
UZDUŽNÝ ŘEZ

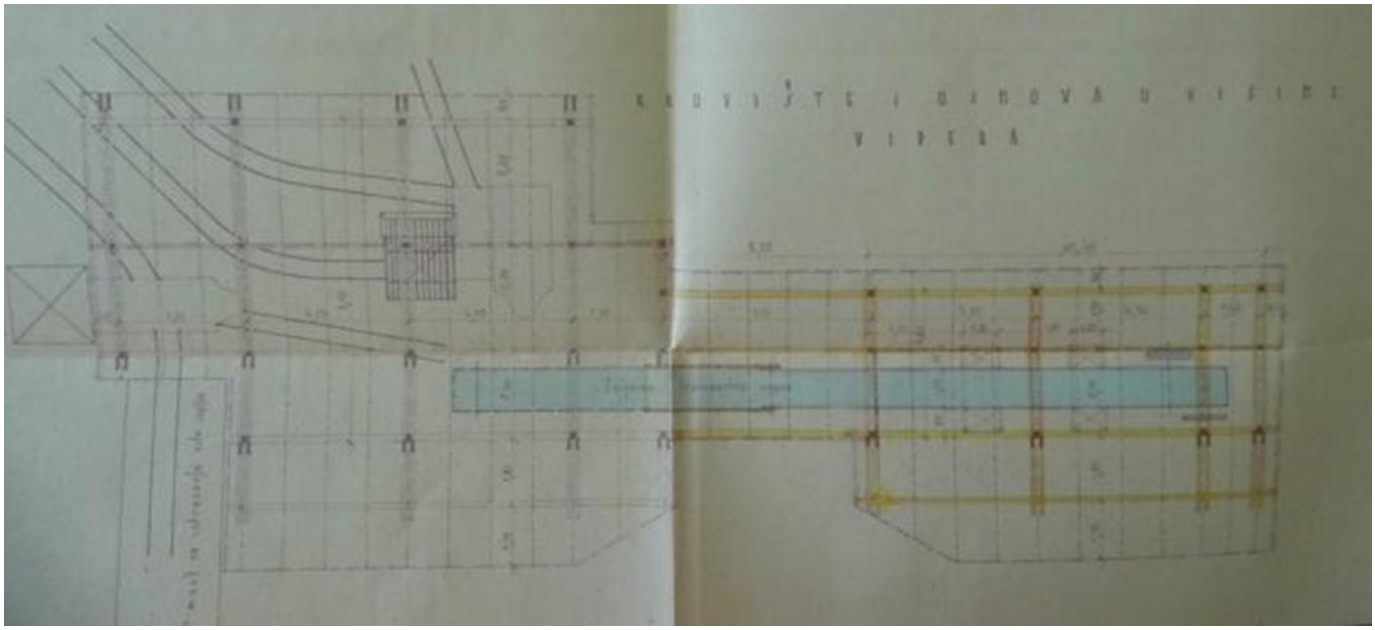
KROVIŠTE I OJMOVA U VISINI
VIPERA

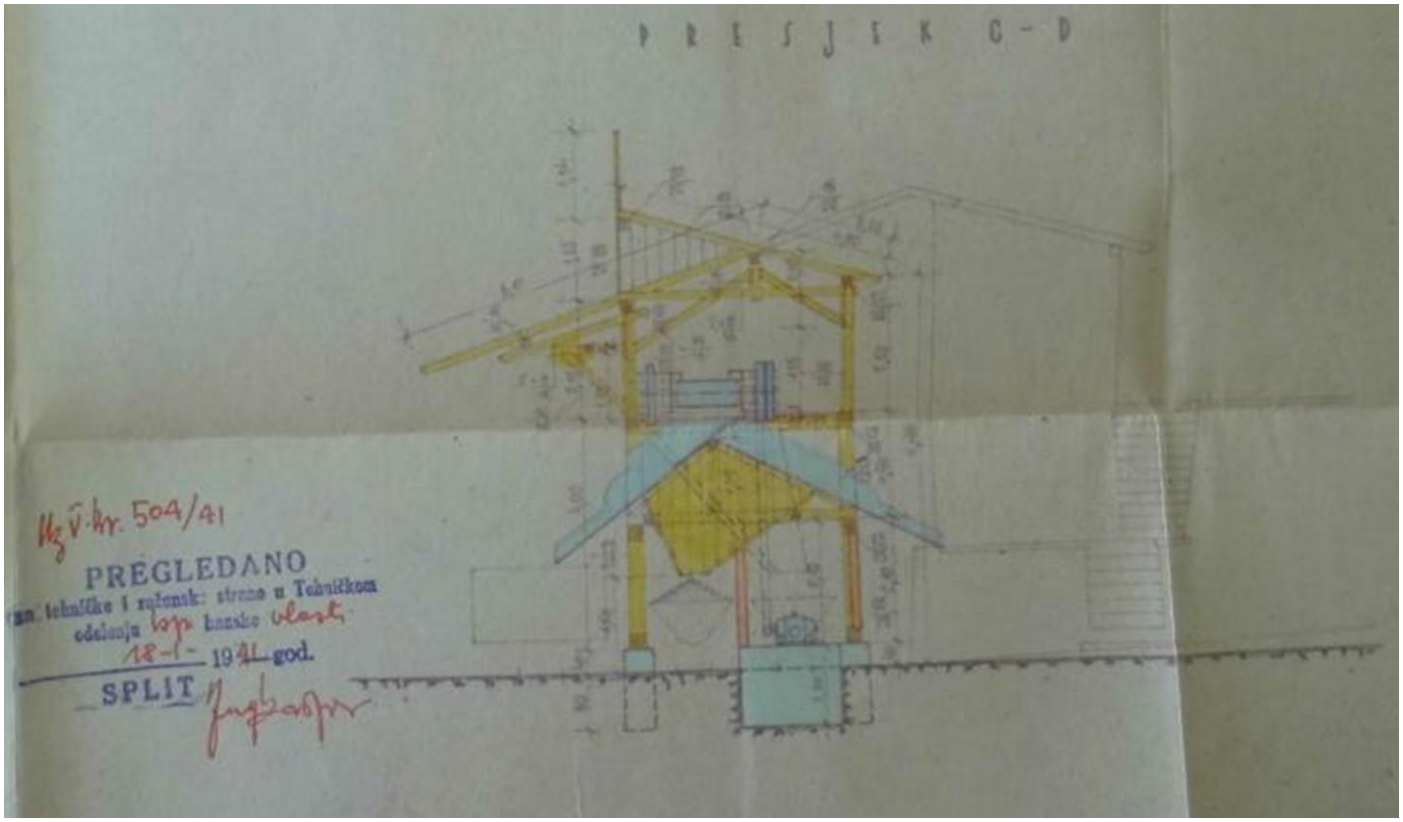
PRESJEK C-D
Uz V. kr. 504/41
PREGLEDANO
tehničke i računske strane u Tehničkom
odelenju
18-1- 1941 god.
SPLIT

www.cidom.org

www.cidom.org

www.cidom.org

kfw
GRAD MOSTAR
ROJEKT " IHOVIĆI"

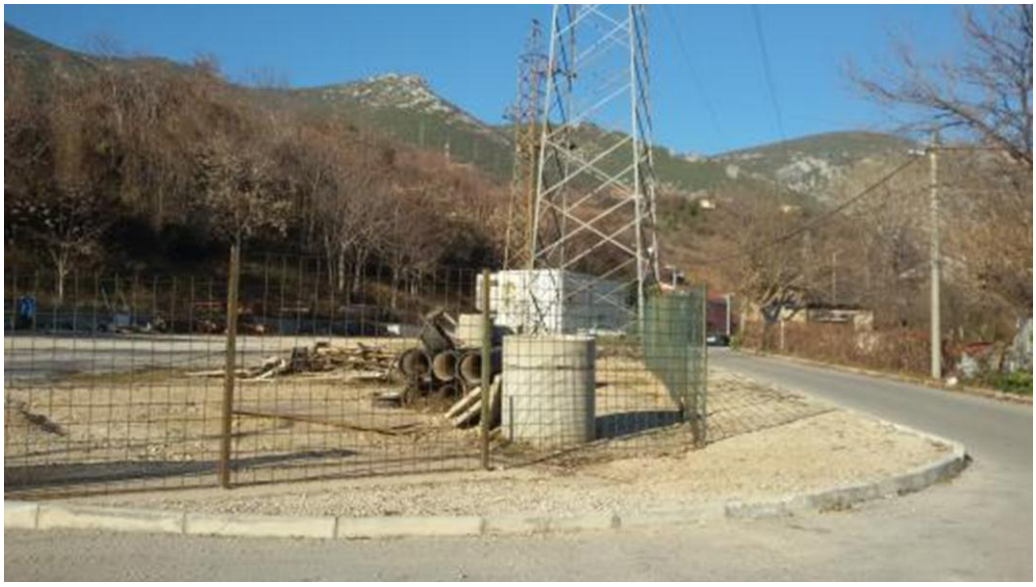

Franjo Radovanović: Plan proširenja tvornice Vitković, 1940.

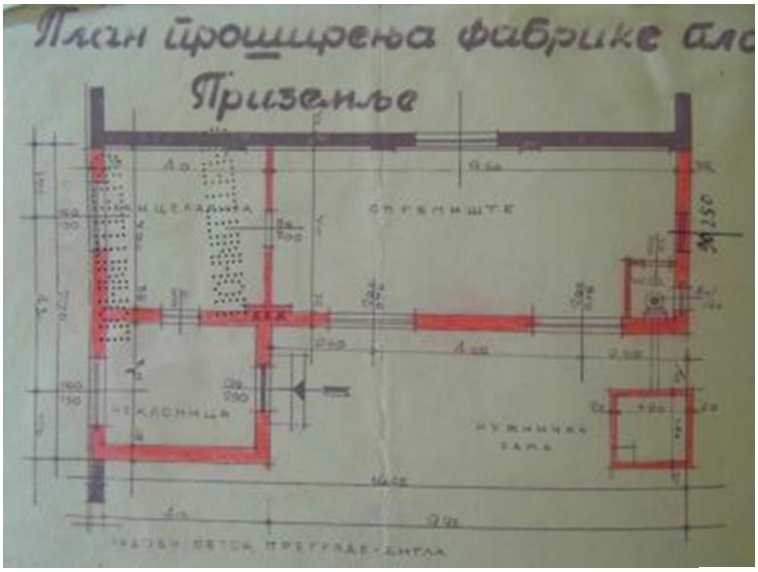

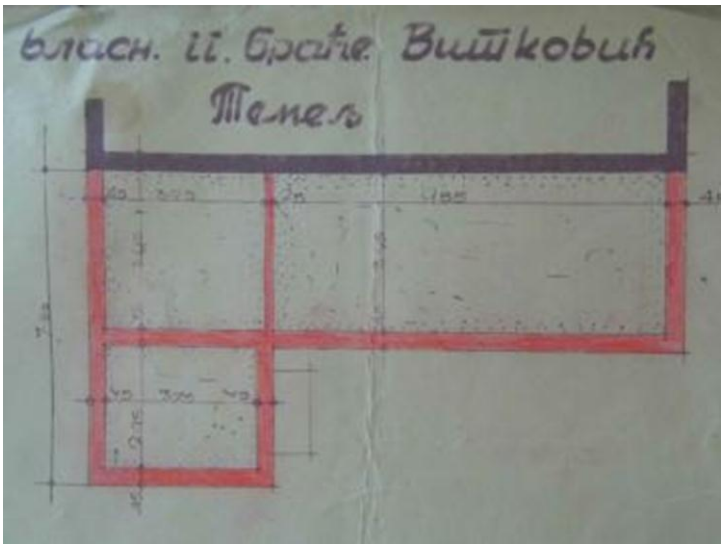

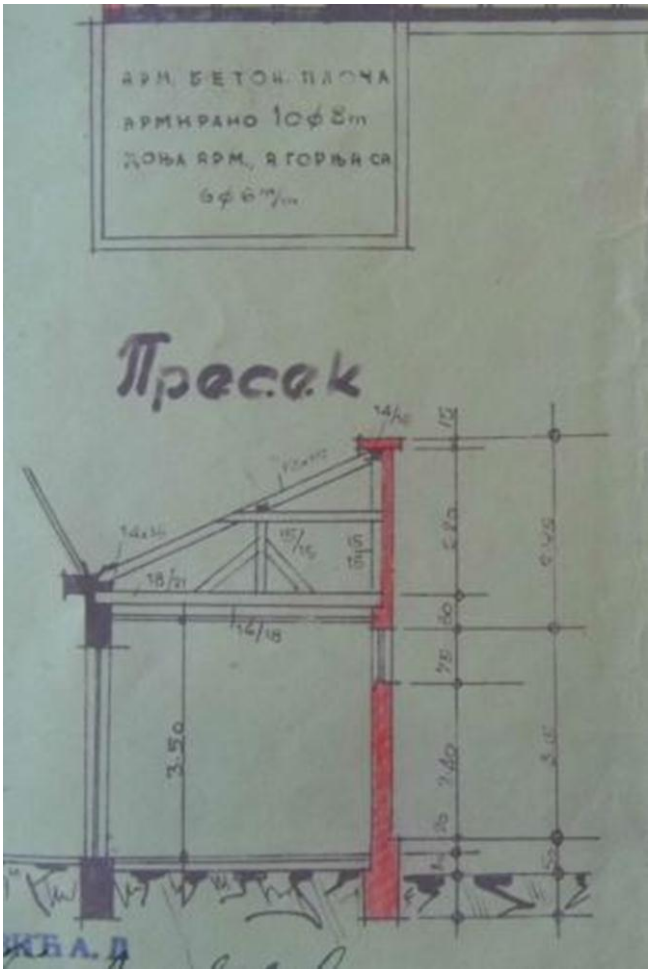

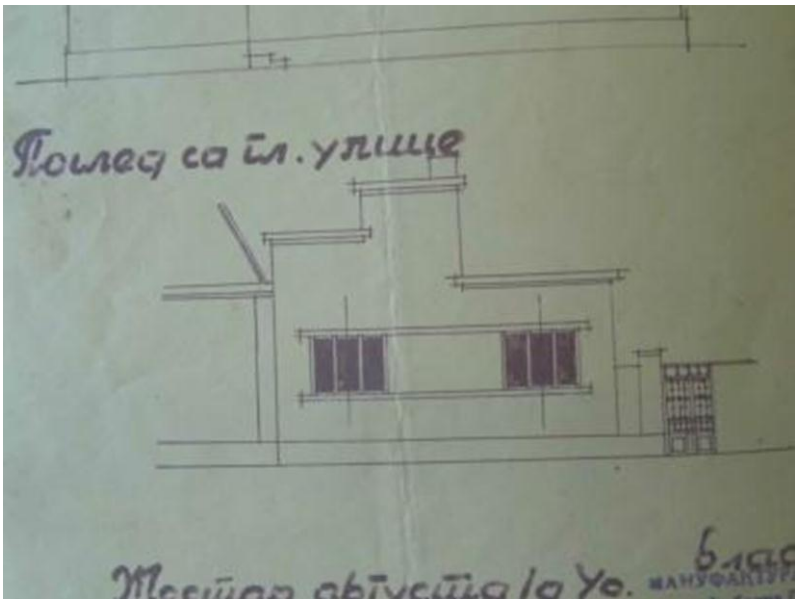

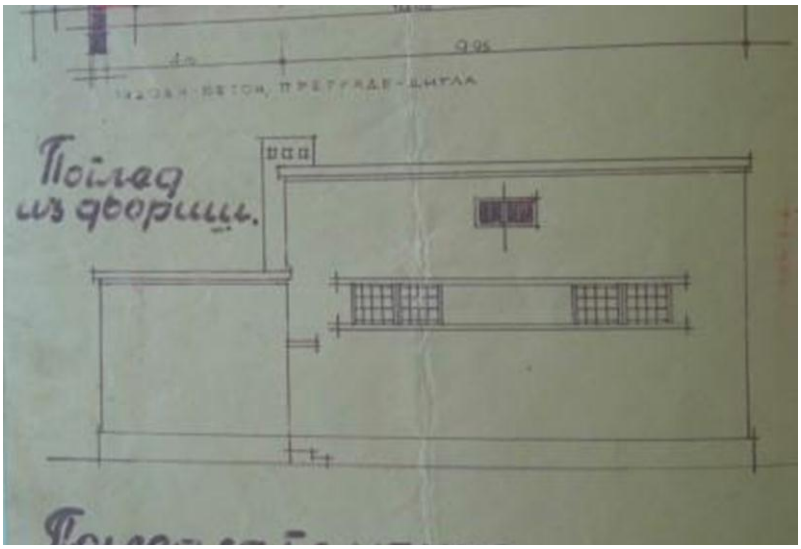

Marko Krezić: iz projekata za kuću Stojana Ćorića, 1929.

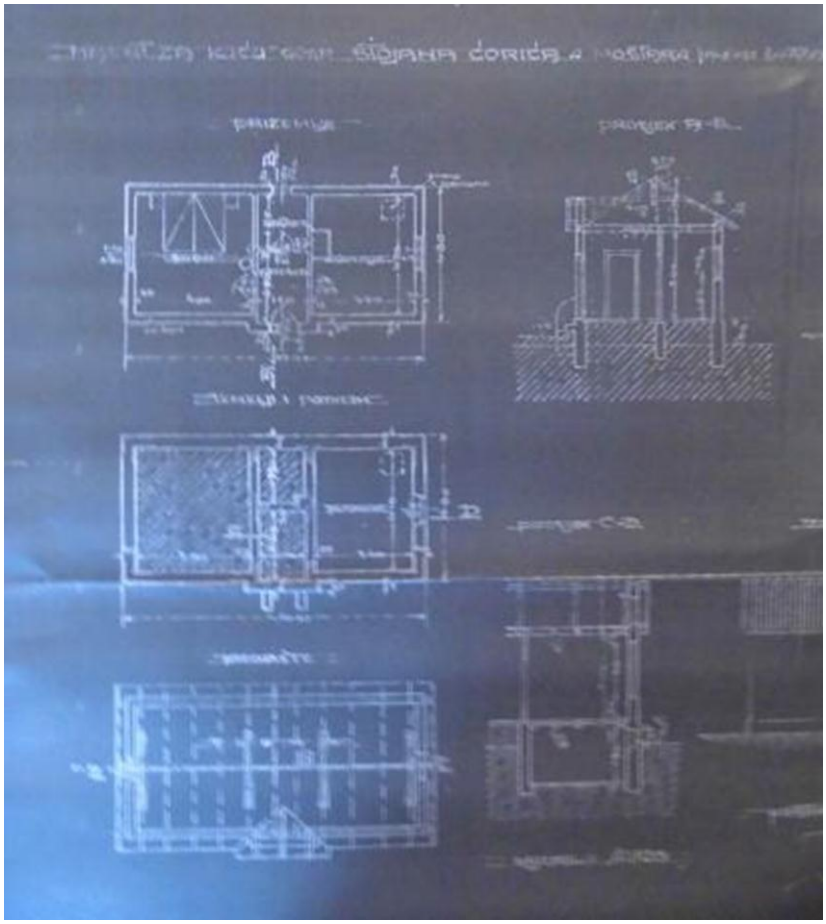

Petar Boras: iz projekata za prizemnicu Tome Ćosića, 1930.

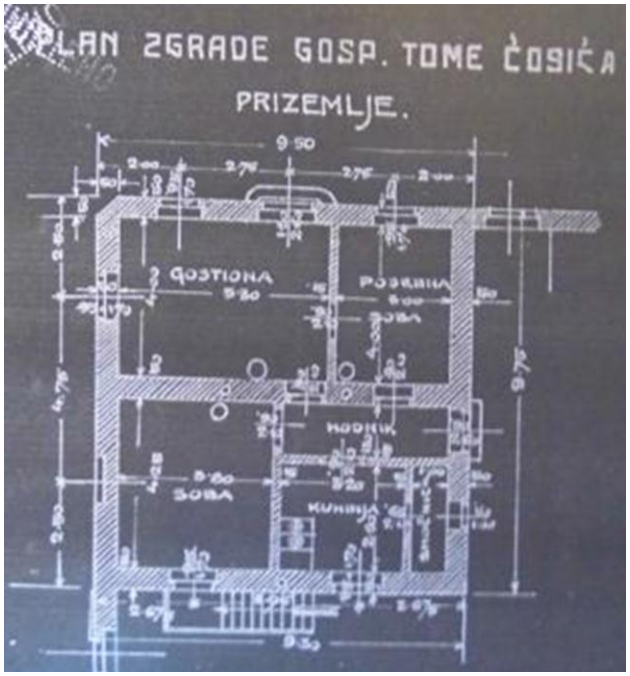

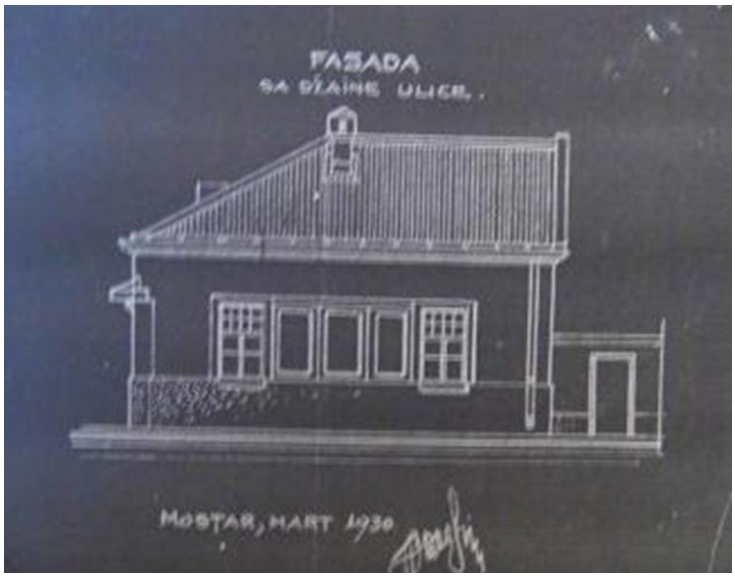

Dušan Milić: iz projekata za kuću Šćepe Gole, 1935.

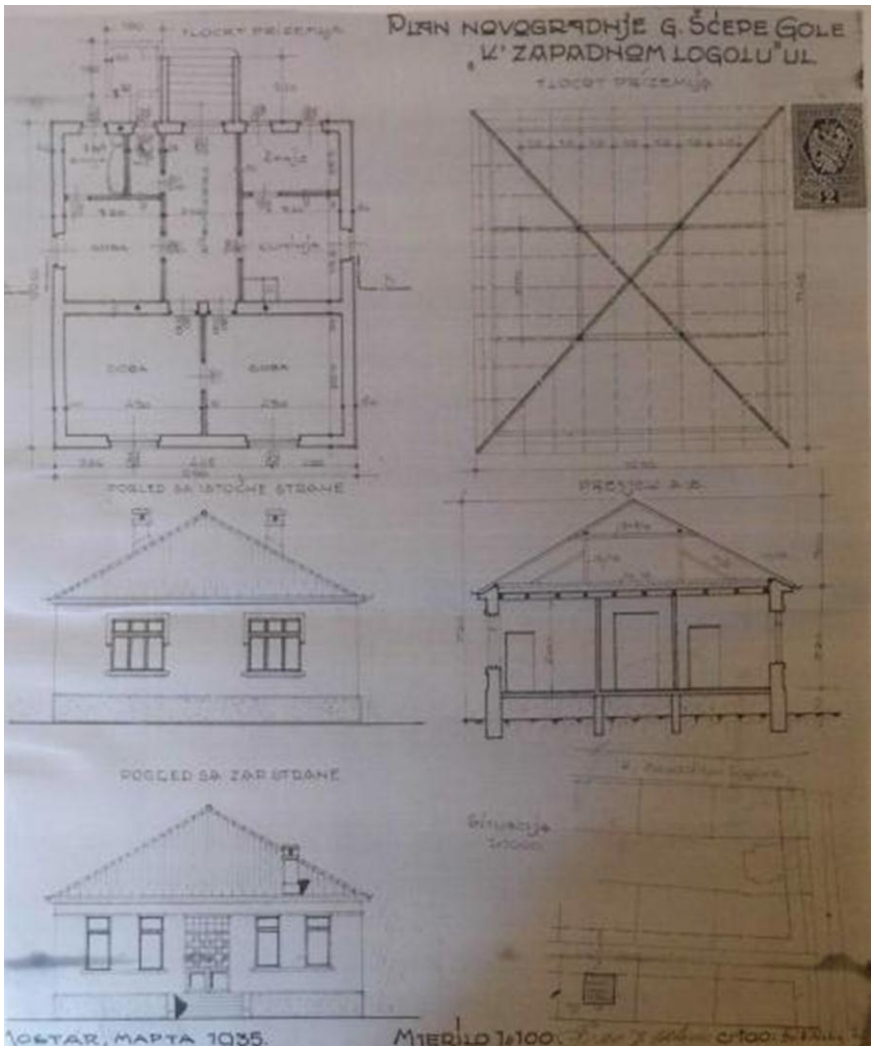

Petar Zadro: iz projekata za kuću obitelji Krpo, 1930.

Petar Zadro: iz plana dogradnje balkona i popravka krova na kući Steve Miličevića, 1930. (izvorno izvedene prema Knežićevom projektu iz 1909.)

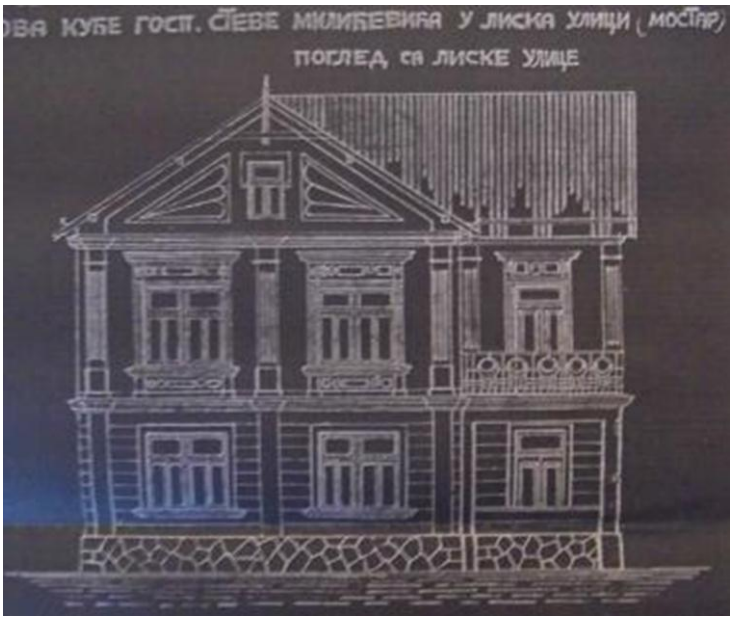

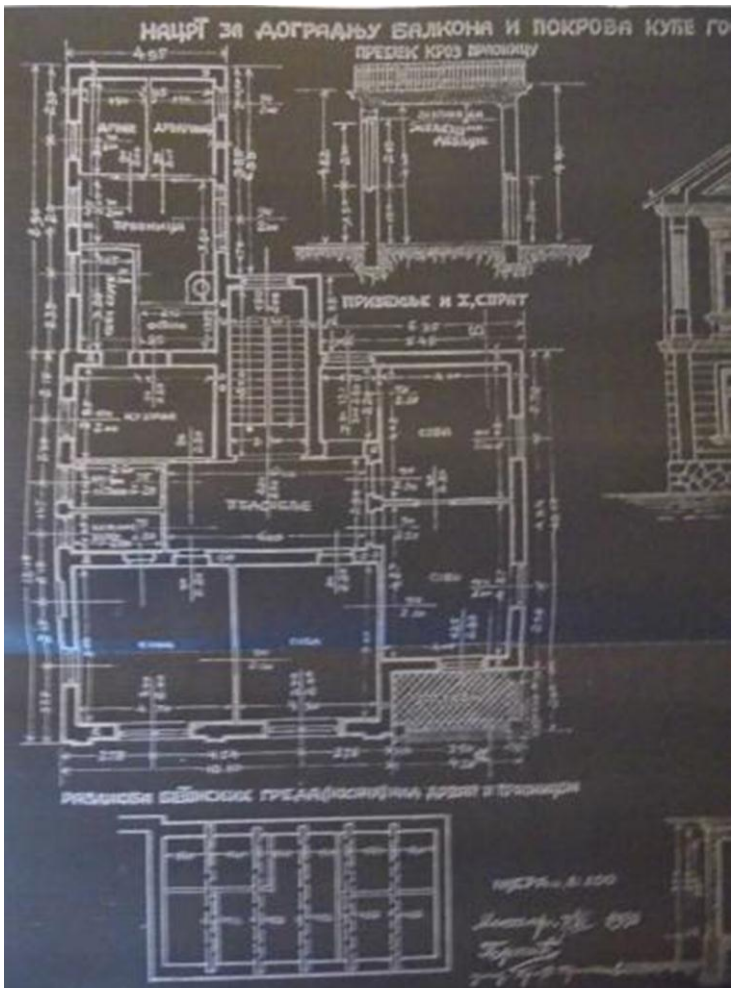

Marko Krezić: iz nacrta za prizemnicu Đorđa Beraka, 1938.

Petar Zadro: iz projekta za kuću Sadika Bijedića, 1930.

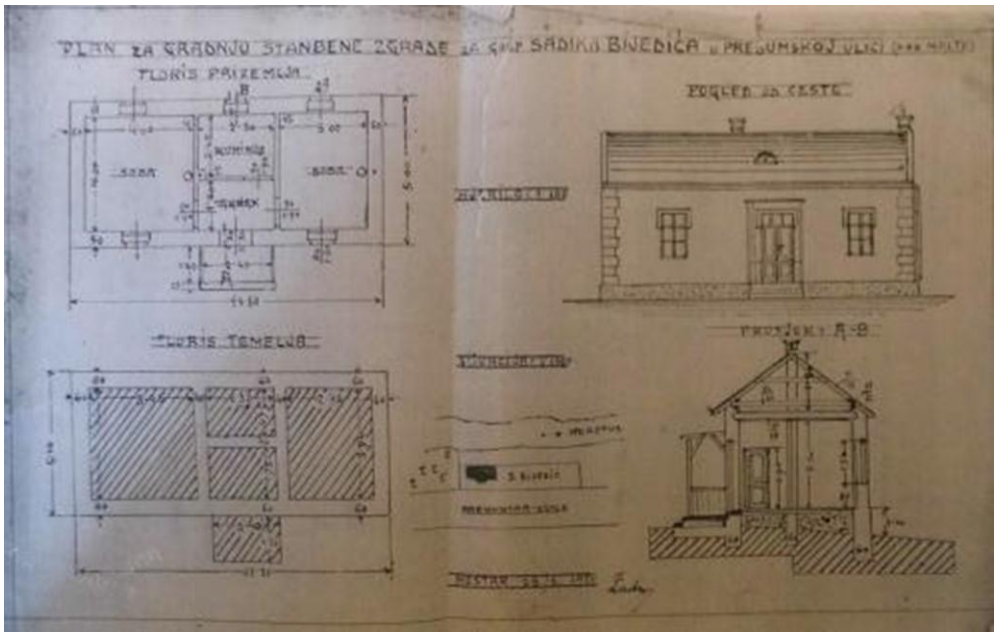

Petar Zadro: iz projekta za kuću Meve Grebo, 1930.

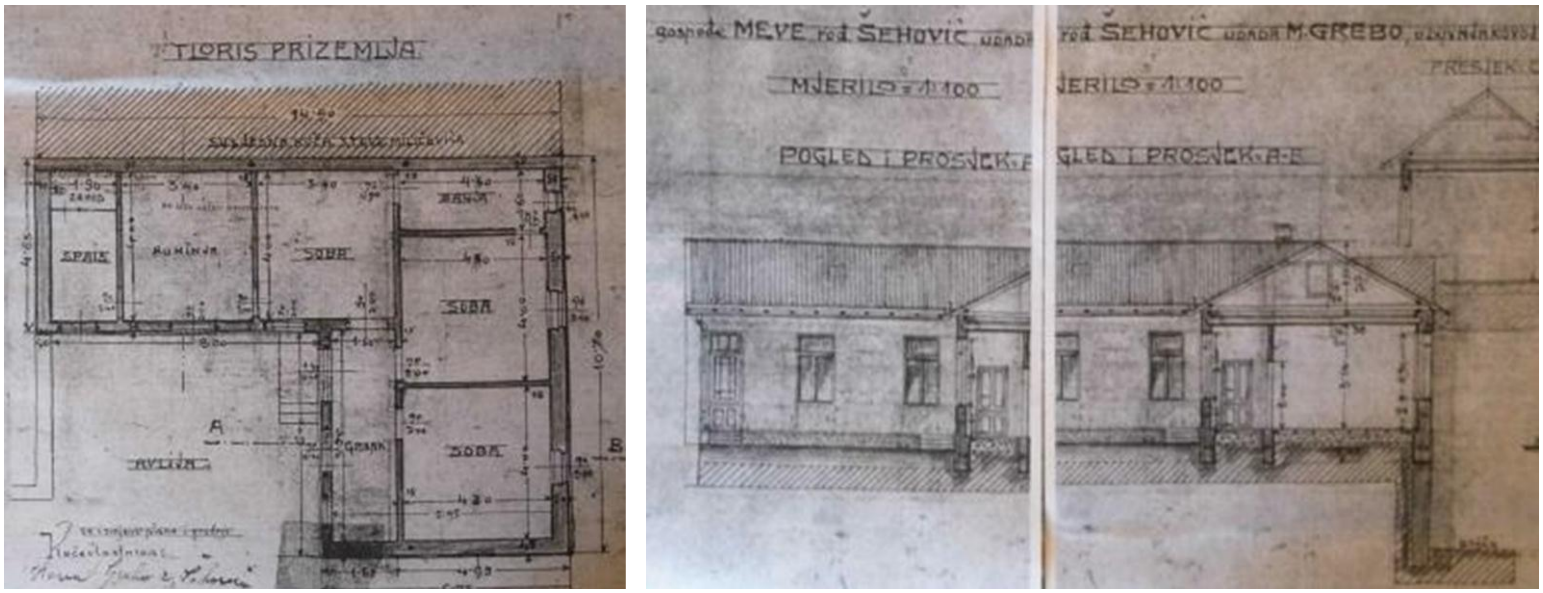

Petar Zadro: iz plana za gradnju kuće Nedžide Hadžić, 1930.

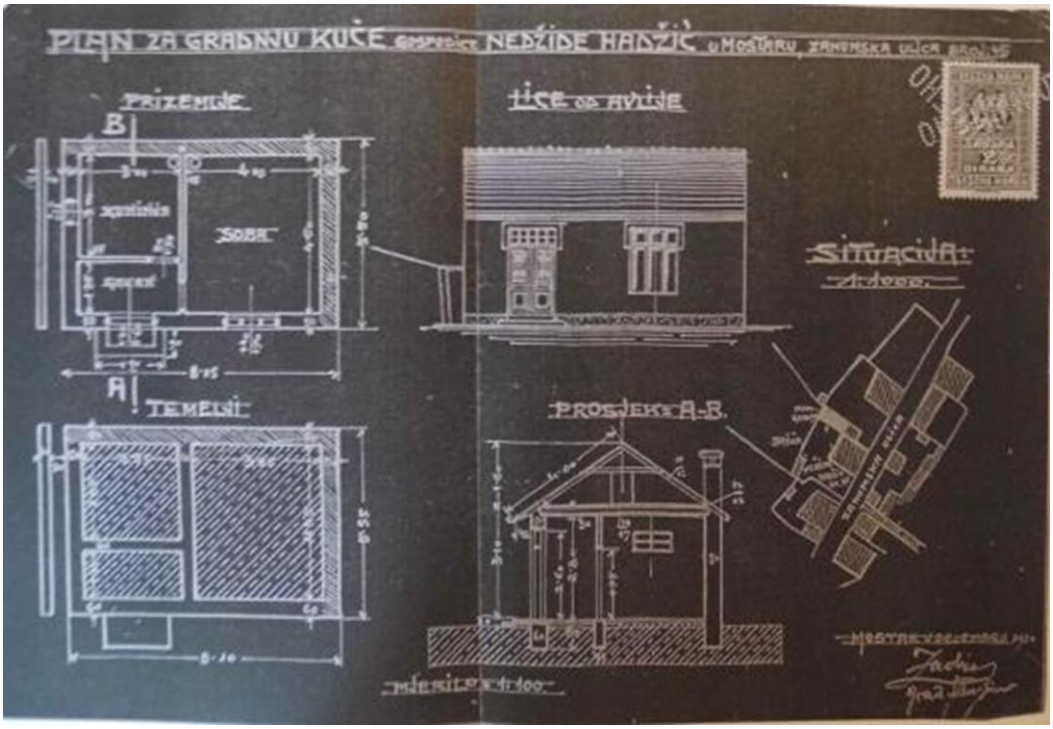

Marko Krezić: iz projekta za kuću Franje Tomića, 1936.

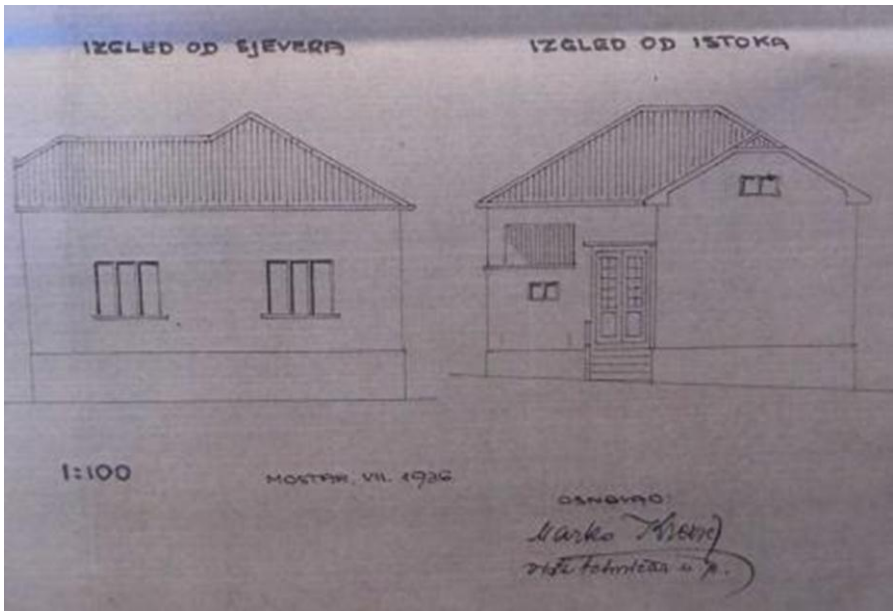

Marko Krezić: iz projekta za kuću Marije Pavleković, 1935.

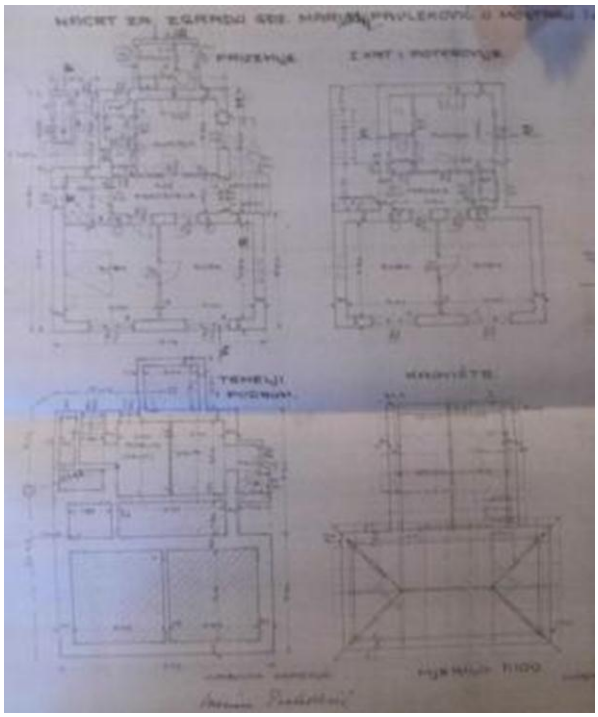

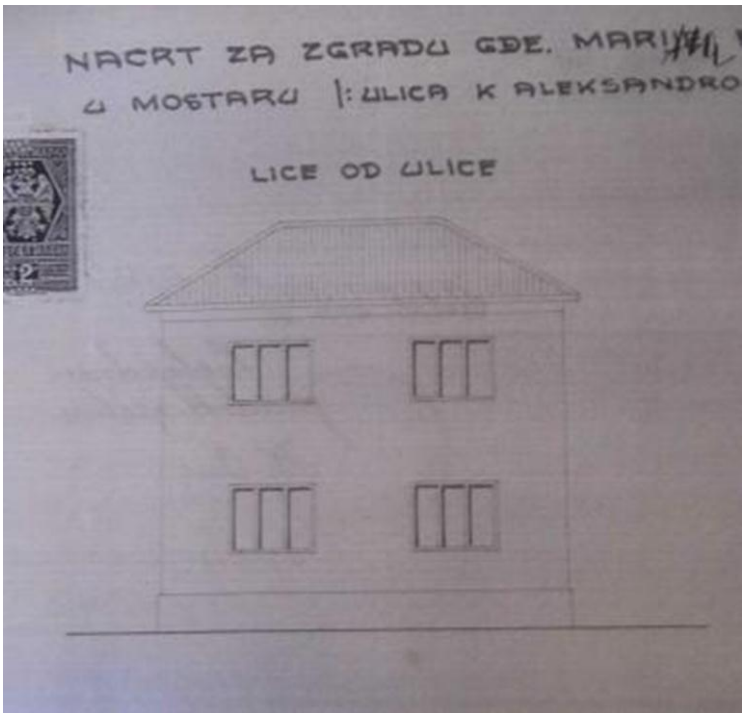

Sulejman Demirović: iz nacrta za lokal Sulejmana Balića, 1935.

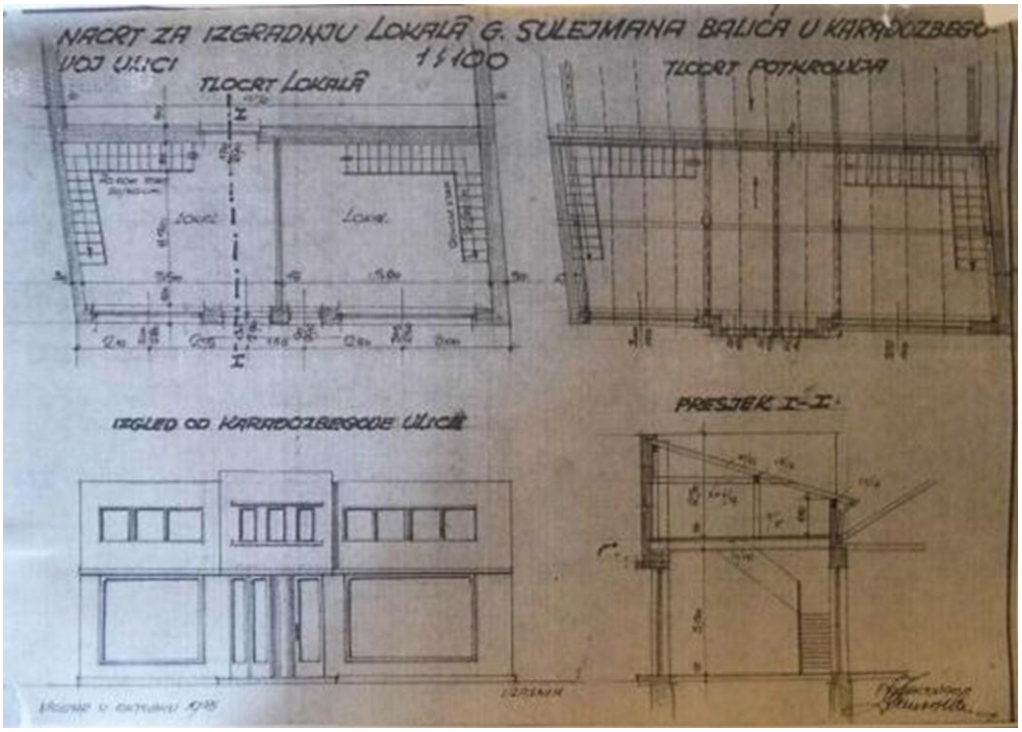

Miroslav Loose: iz projekta za zahvat na pekari Slišković u Mostaru, 1938.

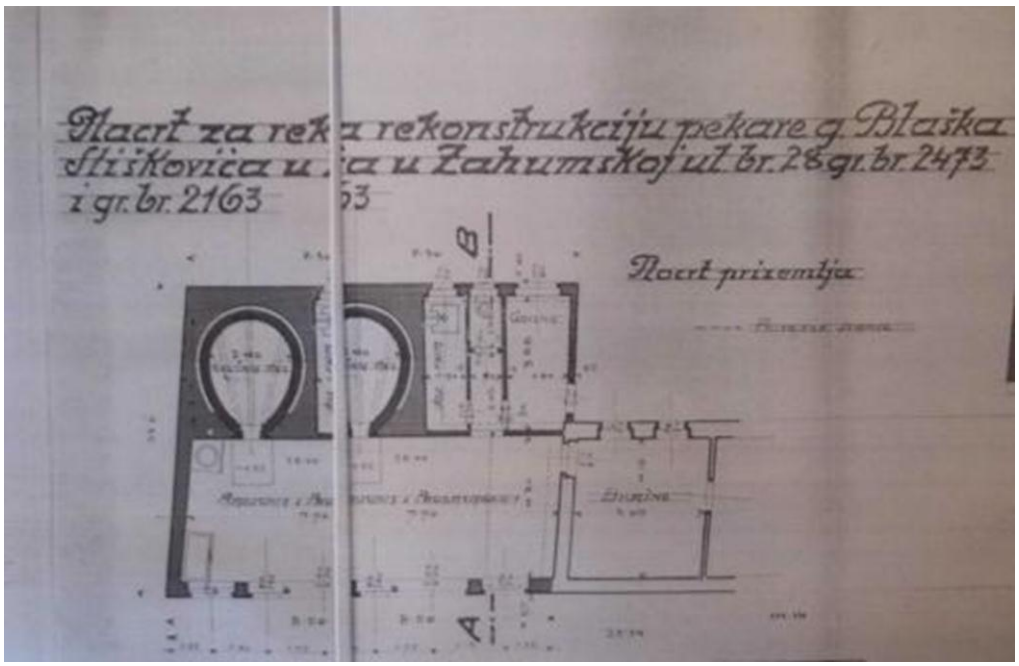

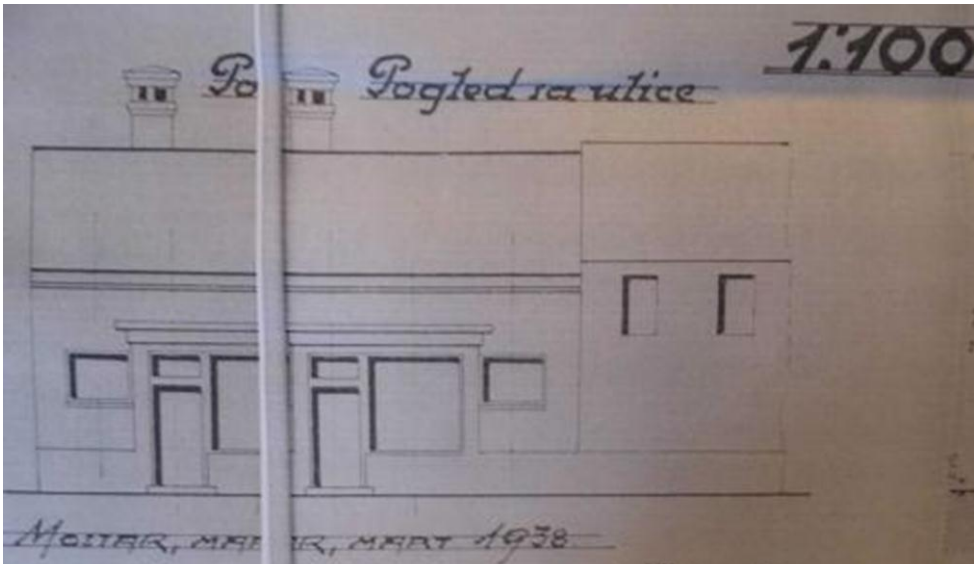

Marko Kovačina: projekti za kuću Jusufa Čerkića, 1935.

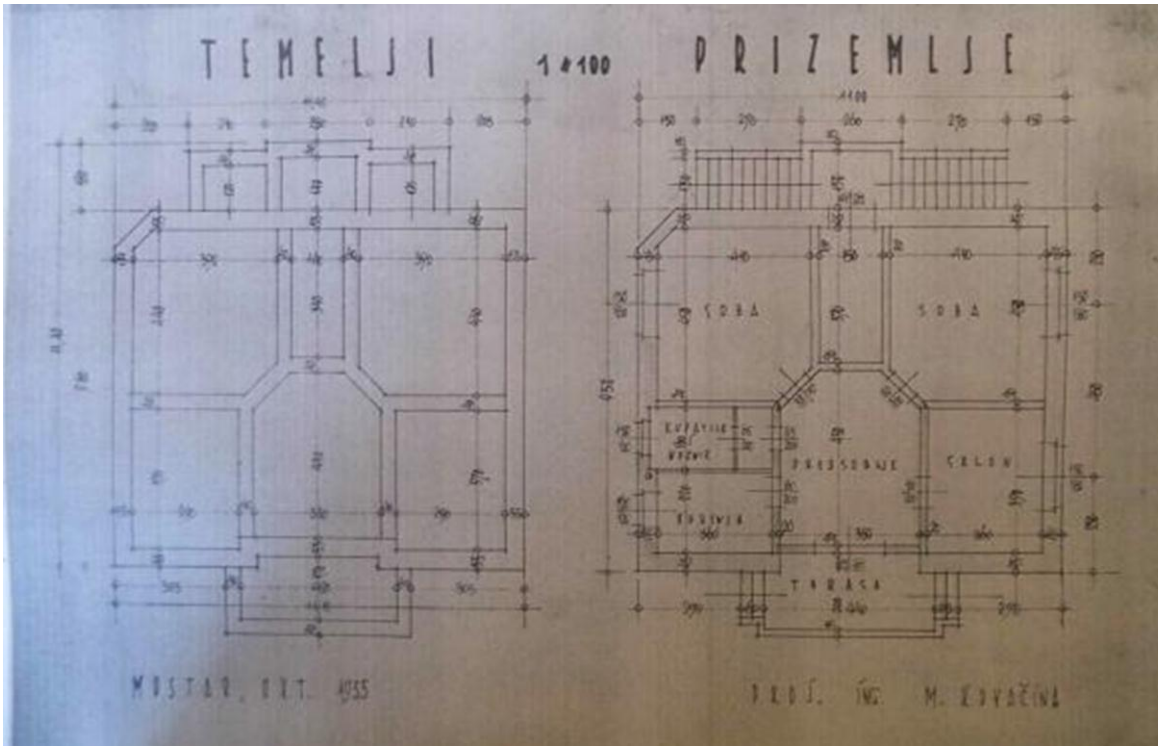

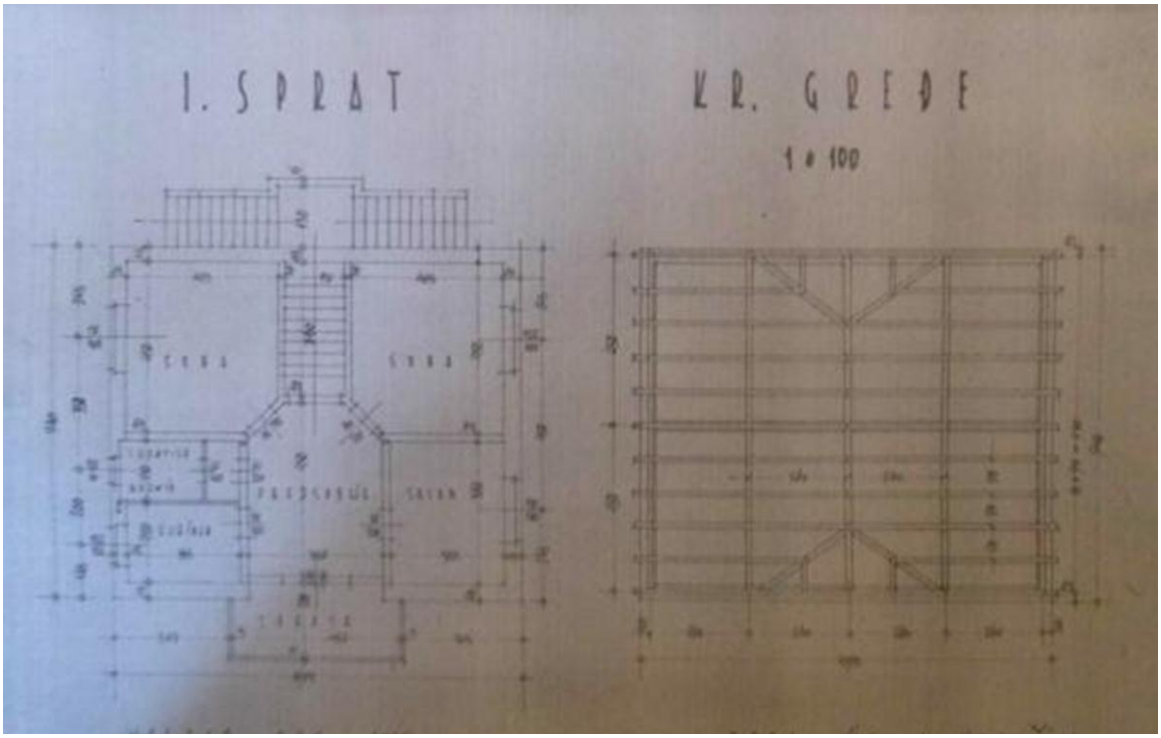

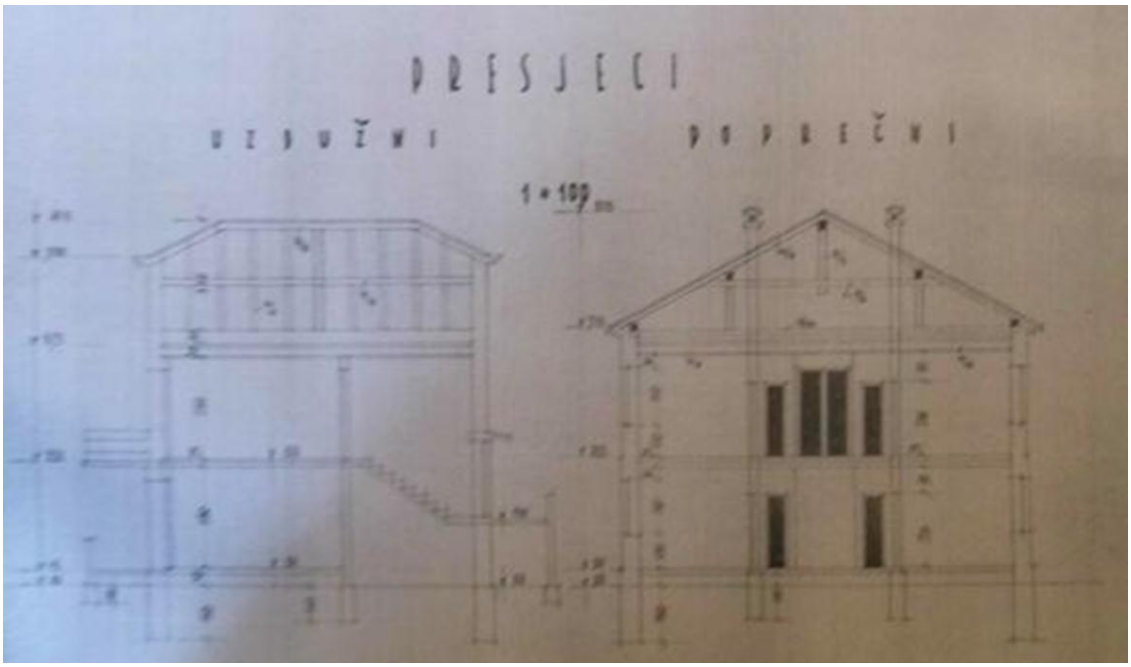
PRESJECI
UZDUŽNI
POPREČNI
1 : 100

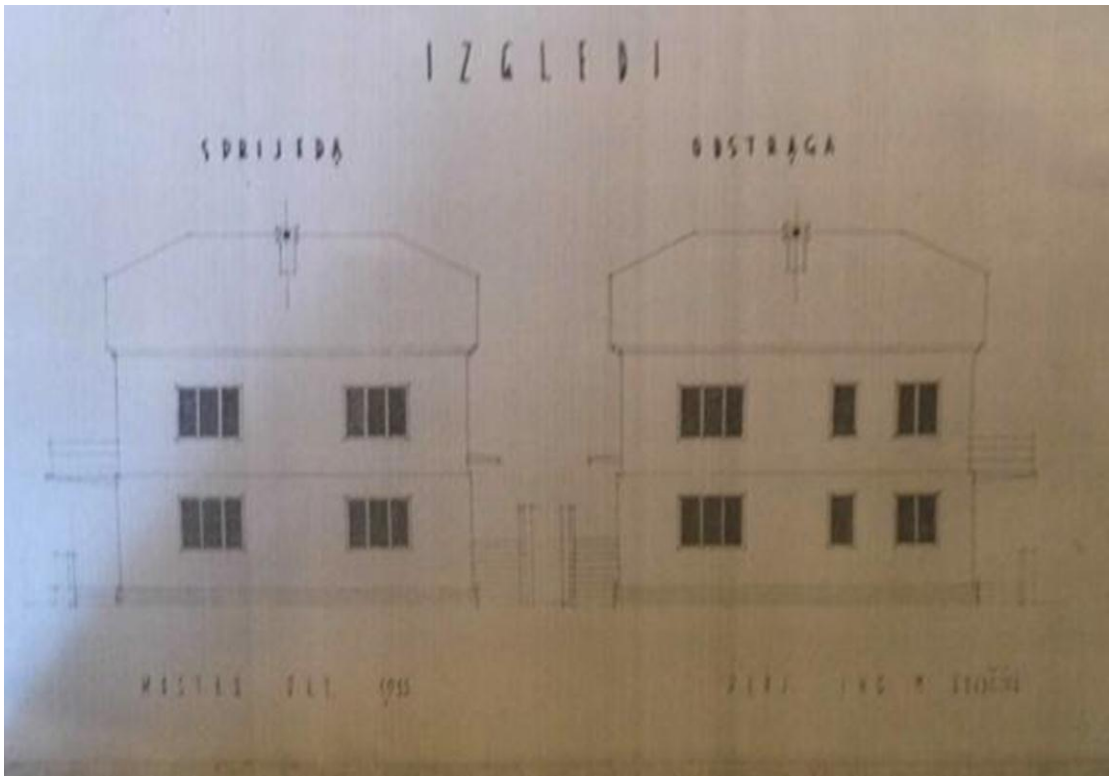
IZGLEDI
SPRIJEDA
OSTRAGA

Luka Buljan: iz projekta za kuću Jure Knezovića, 1939.

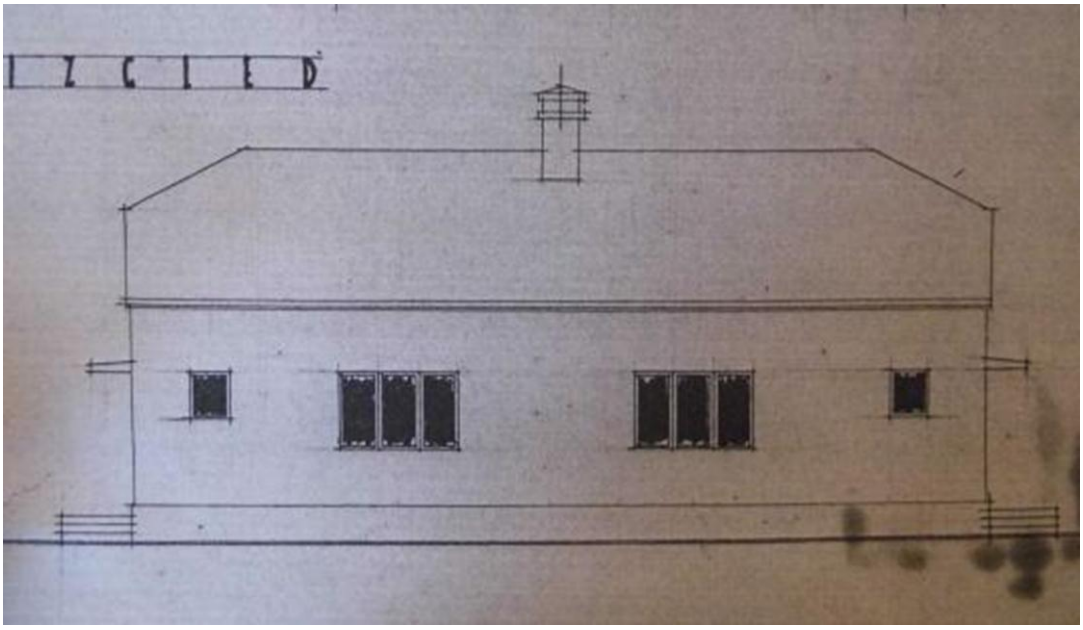

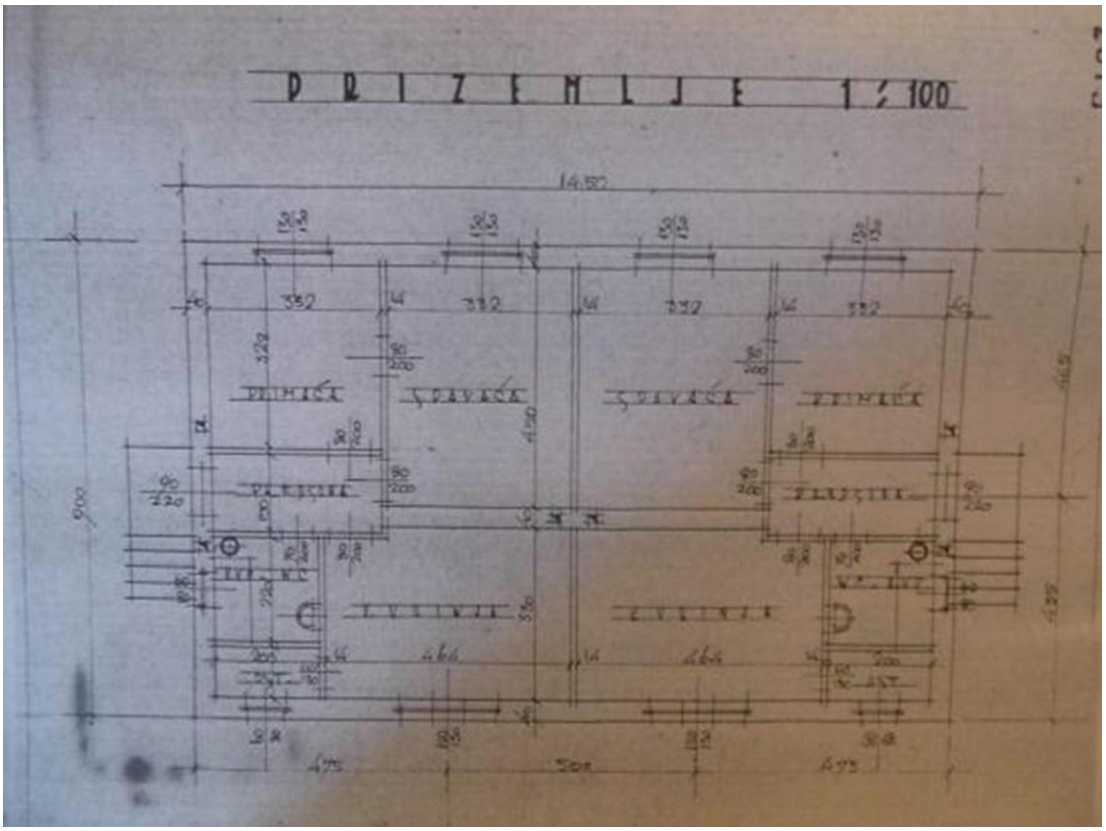

Miroslav Loose: iz projekta za kuću Muhameda Kapetanovića, 1930.

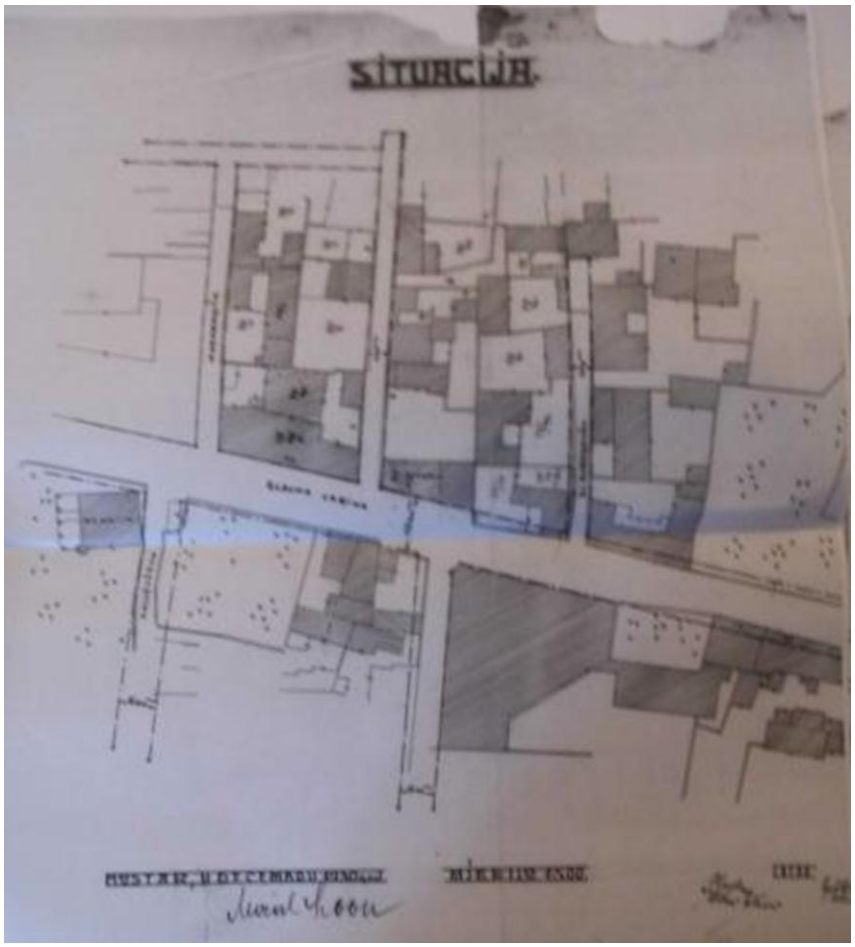

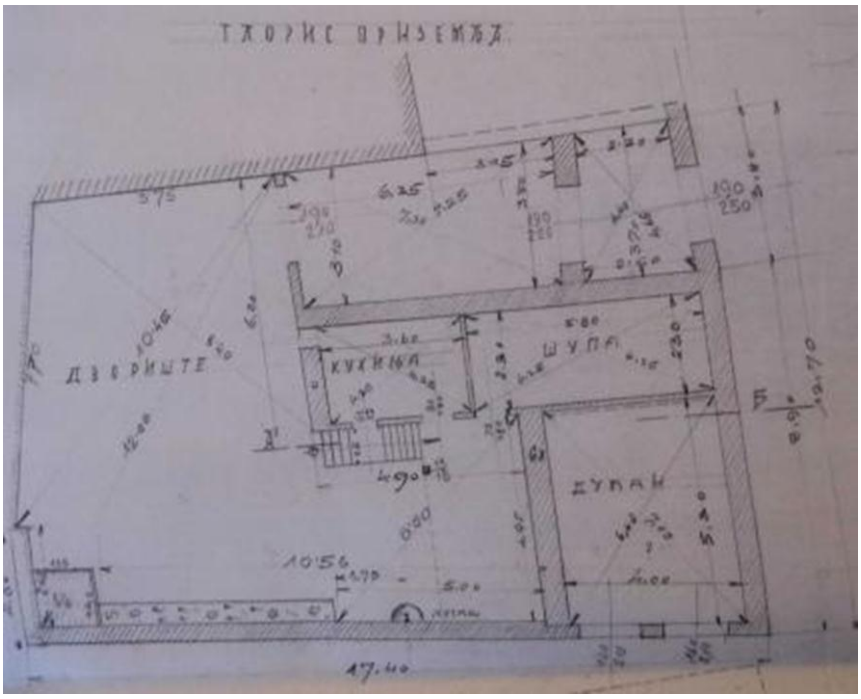

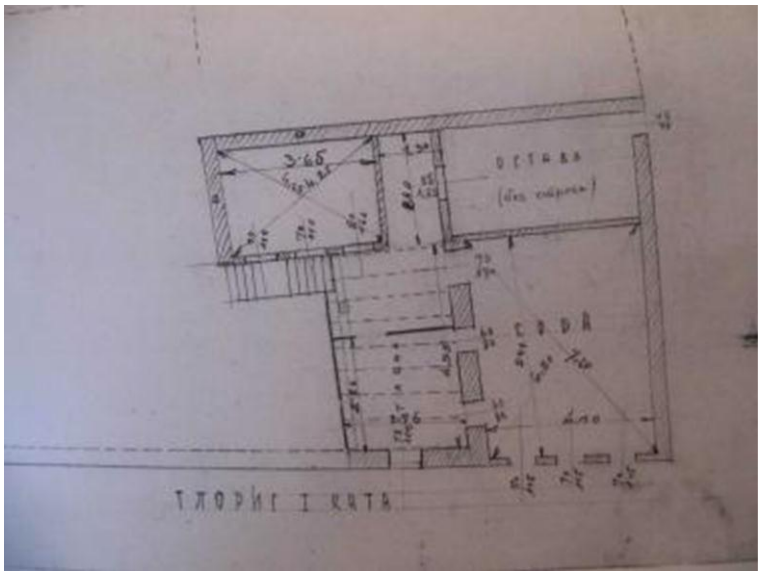

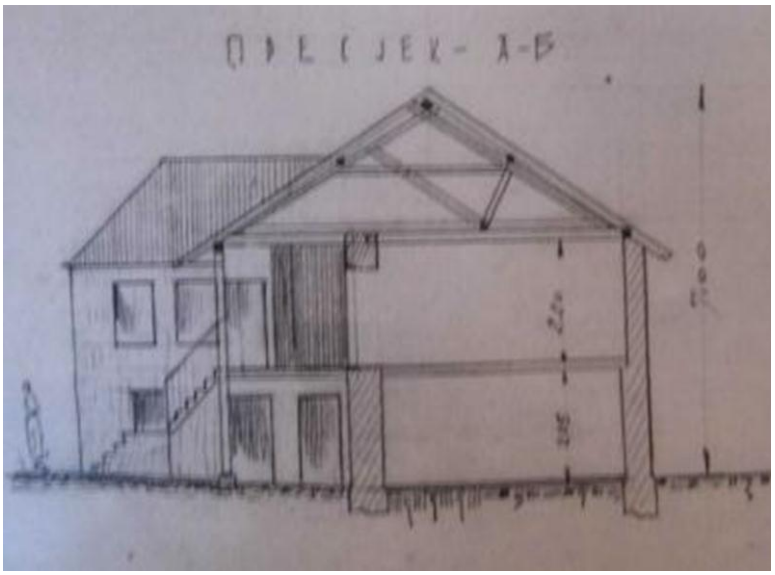

Ibrahim Buljubašić: iz projekta za kuću Ahmeta Kalajdžića, 1938.

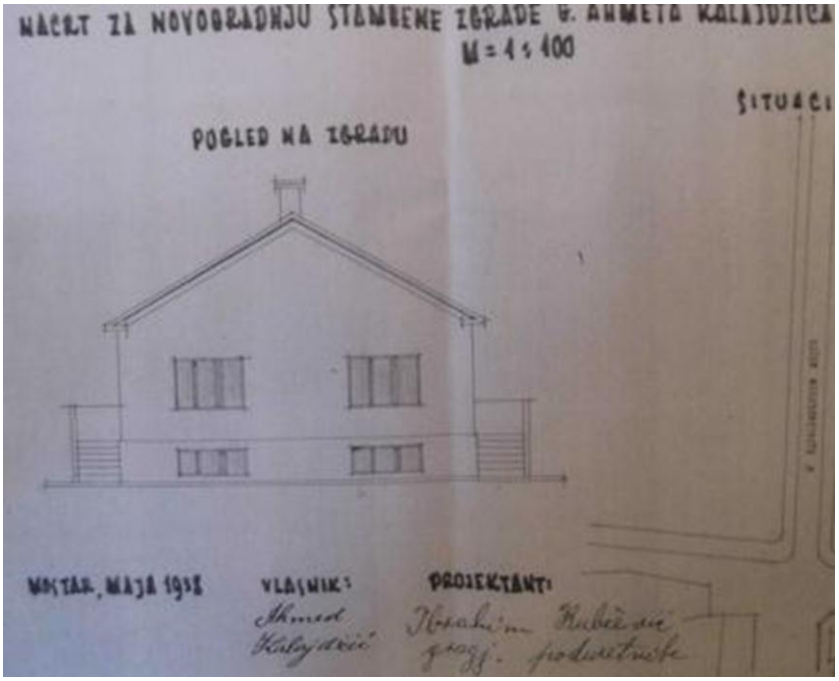

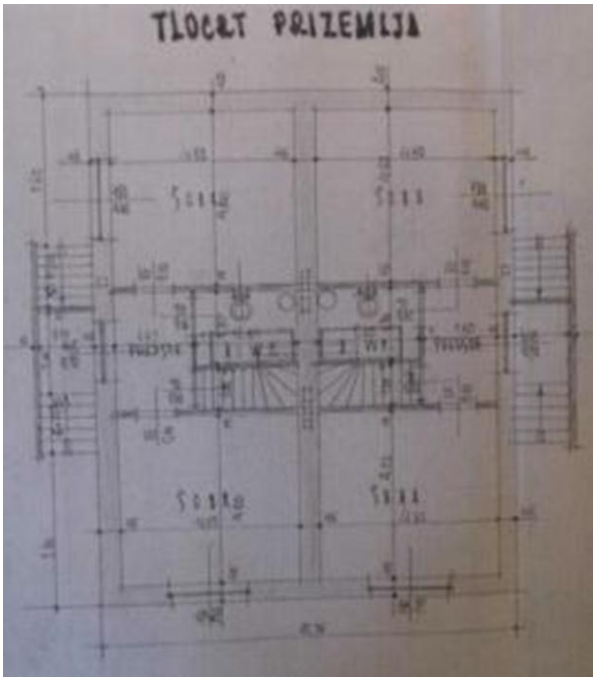

Milan Gačić: projekti za kuću doktora Ante Madirazze, 1932.

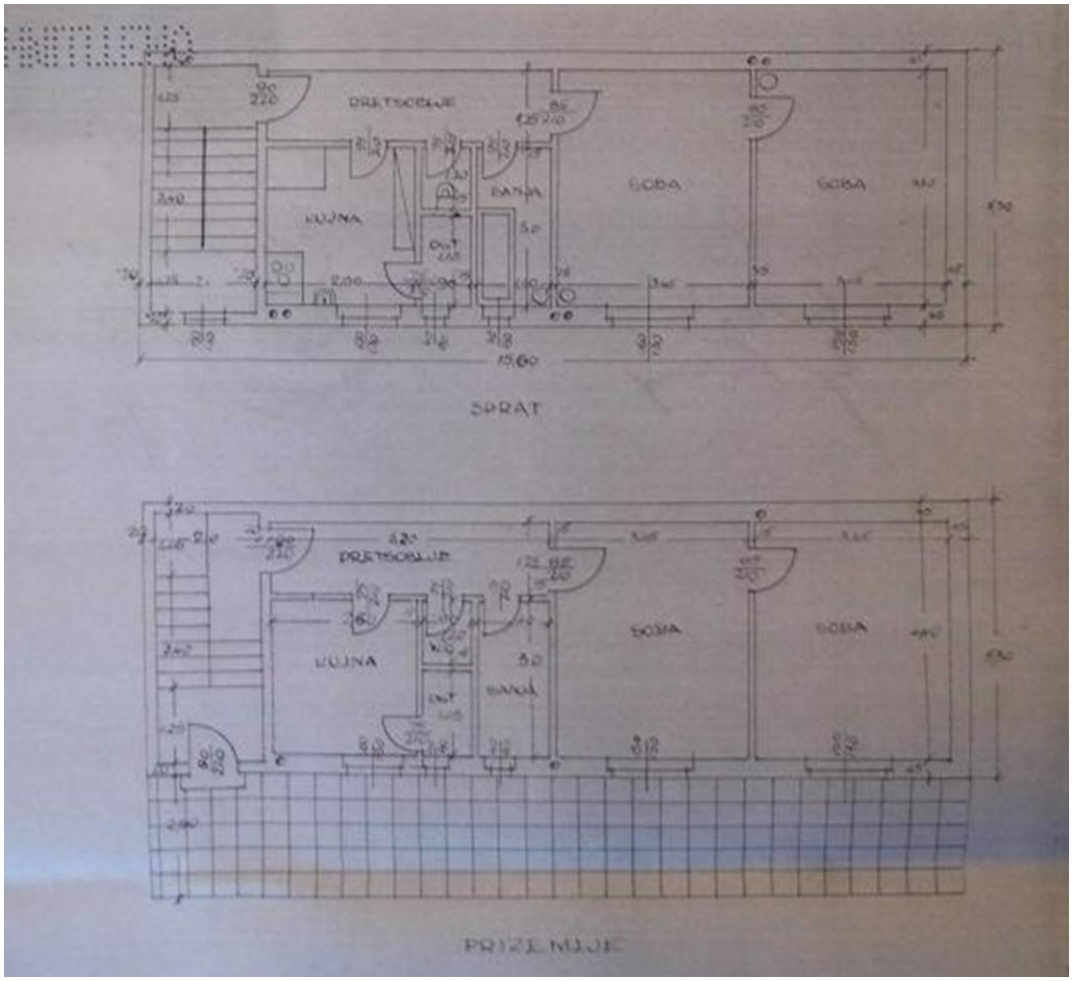

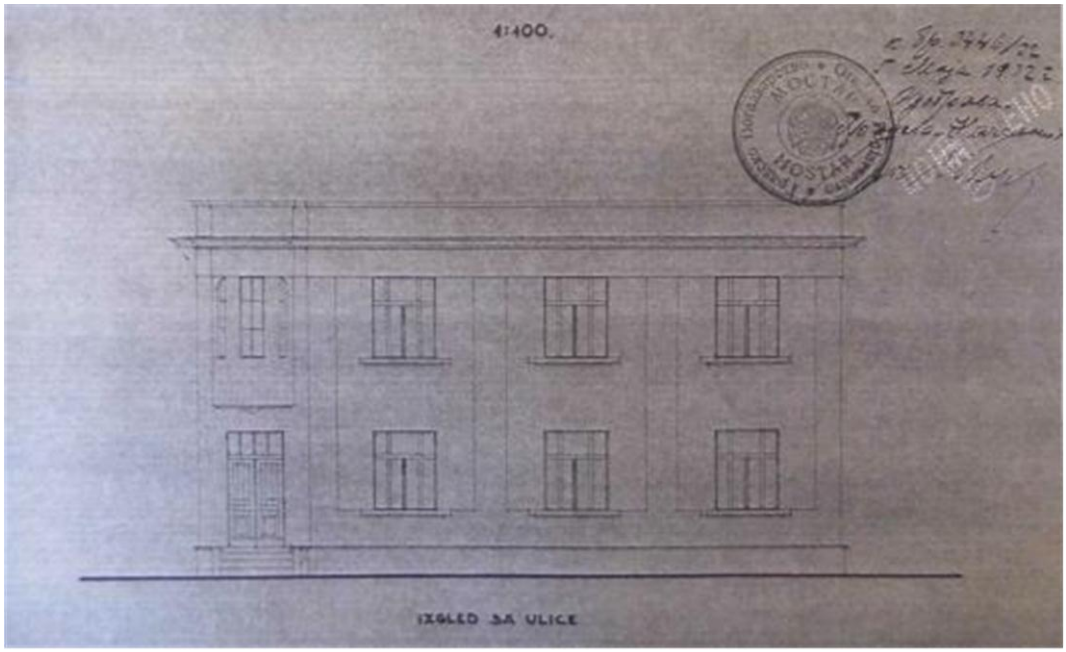

Otto Linder: sačuvani dijelovi idejnoga projekta za kuću doktora Aurelija Nardellija, 1931.

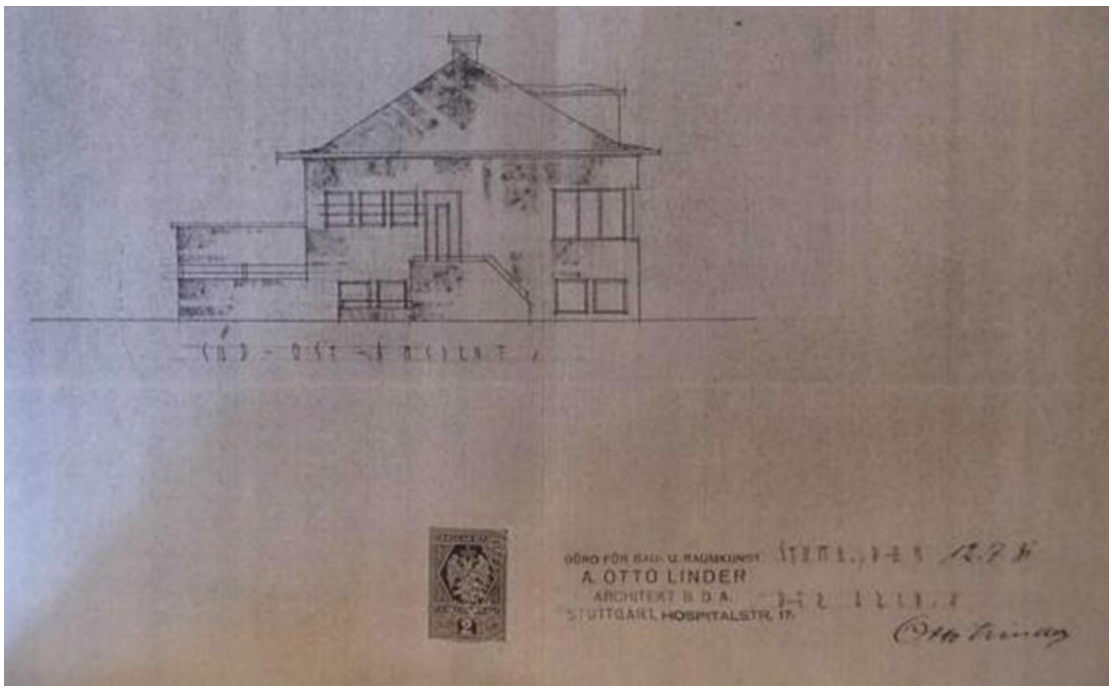

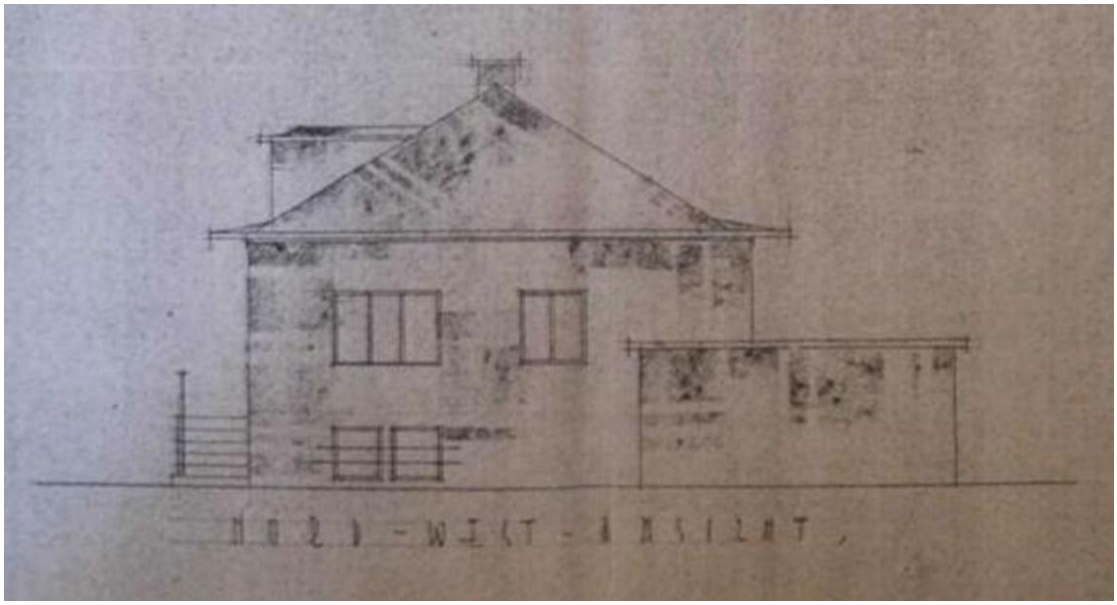

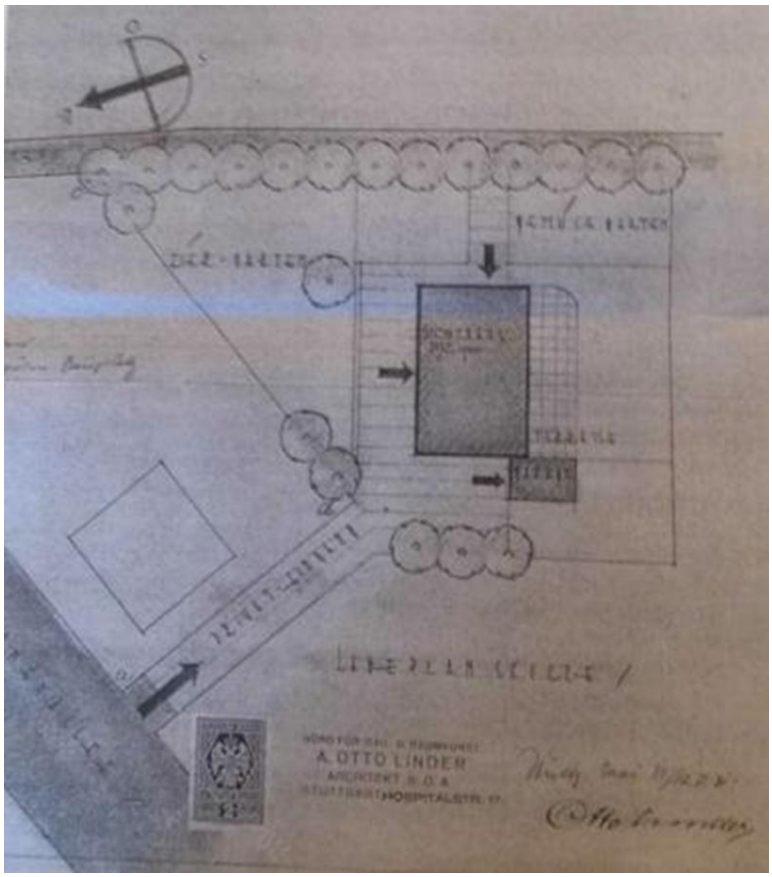

Hinko Marašek: iz nacrta za dogradnju objekta s lođom uz kuću Mehmeda Ribice, 1939.

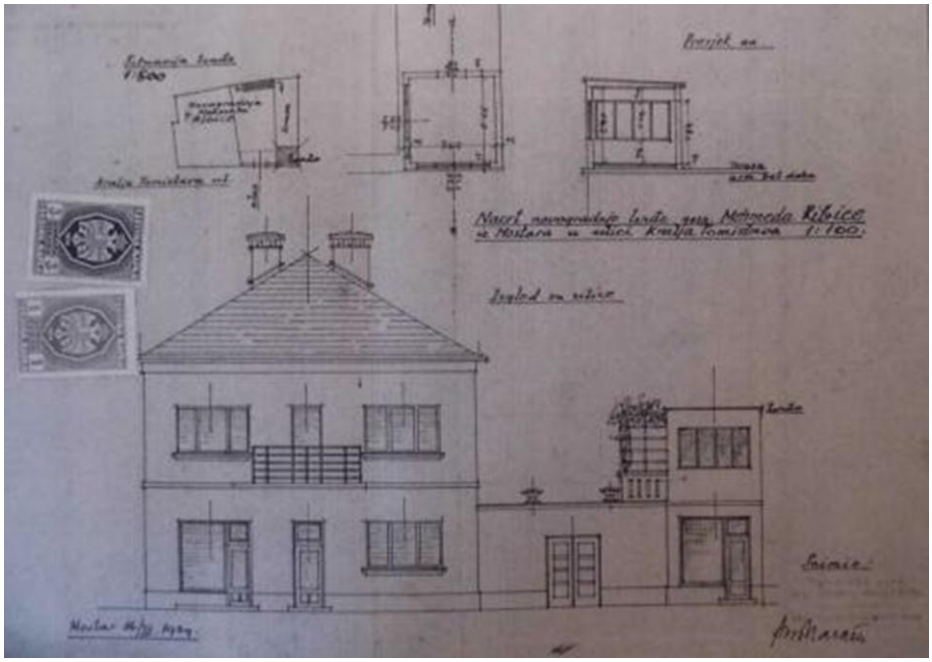

Hinko Marašek: sačuvani dio projekta za kuću Muhameda Ridžanovića, 1939.

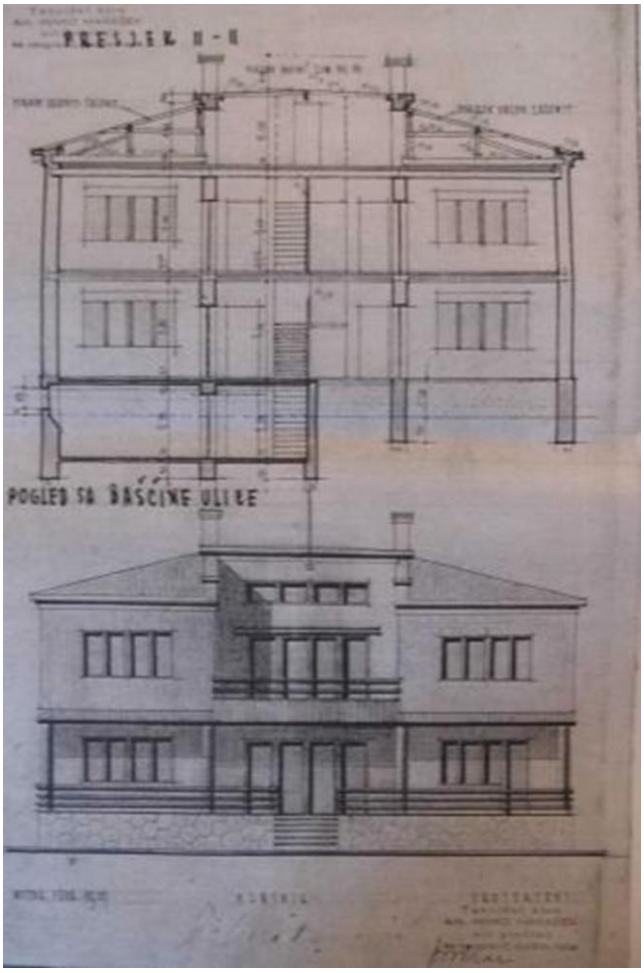

Miroslav Loose: iz projekta za stambeno-najamnu kuću Munire Selimić, 1934.

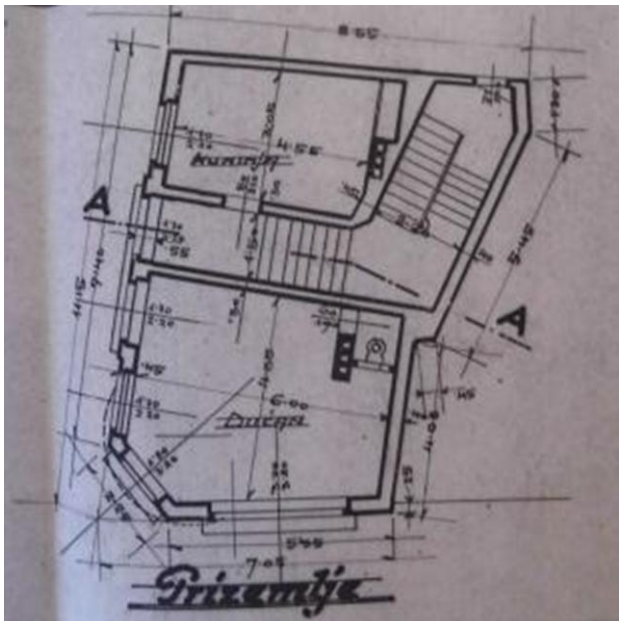

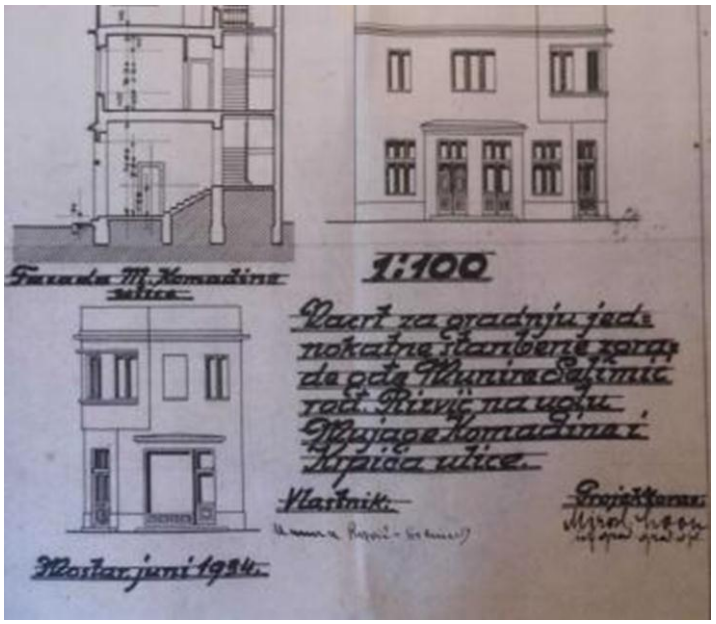

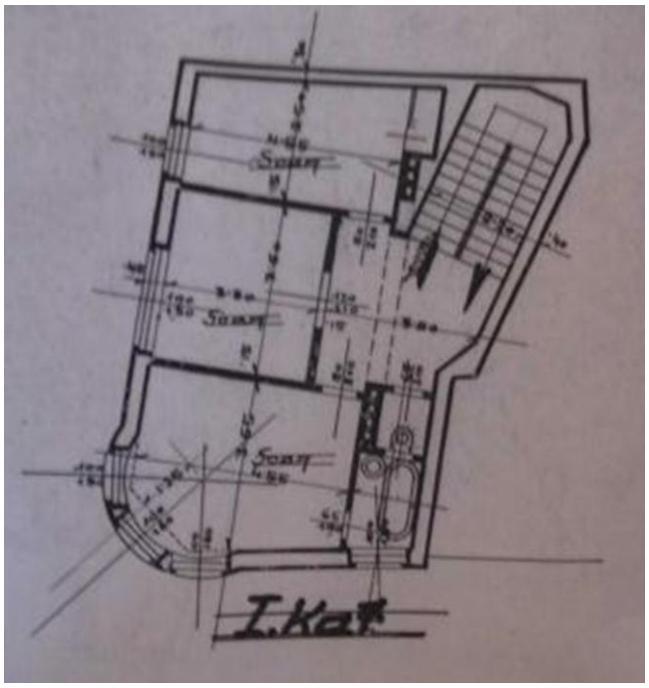

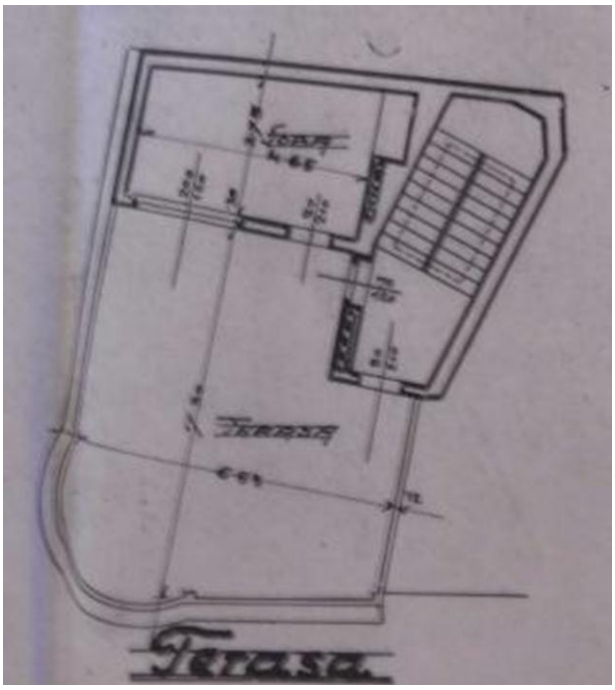

Miroslav Loose: iz projekta za kuću Huseina Raljevića, 1939.

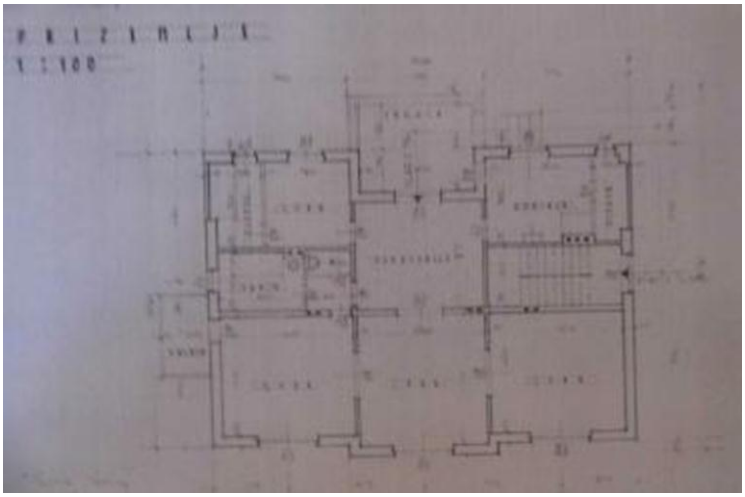

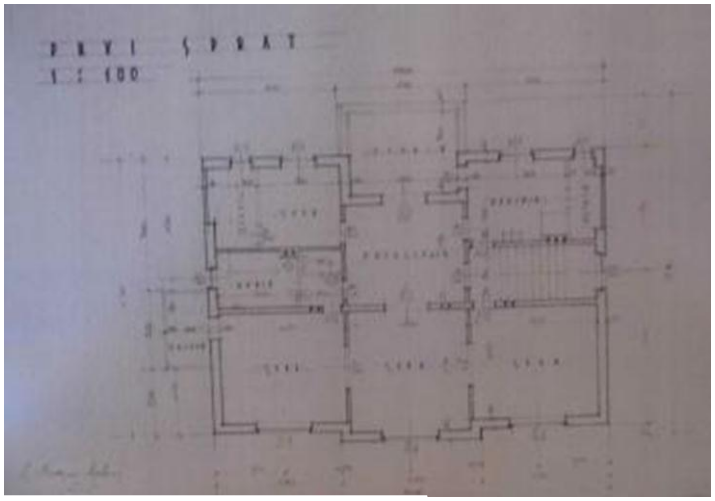

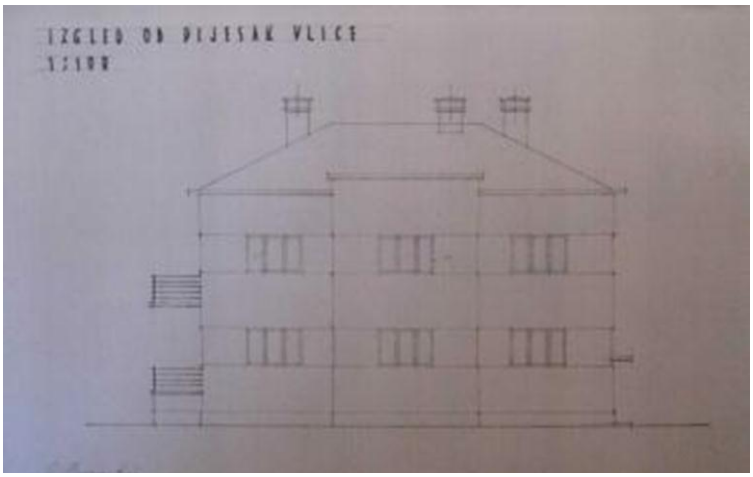

Hinko Marašek: iz projekta za kuću Aiše Hadžioman, 1930.

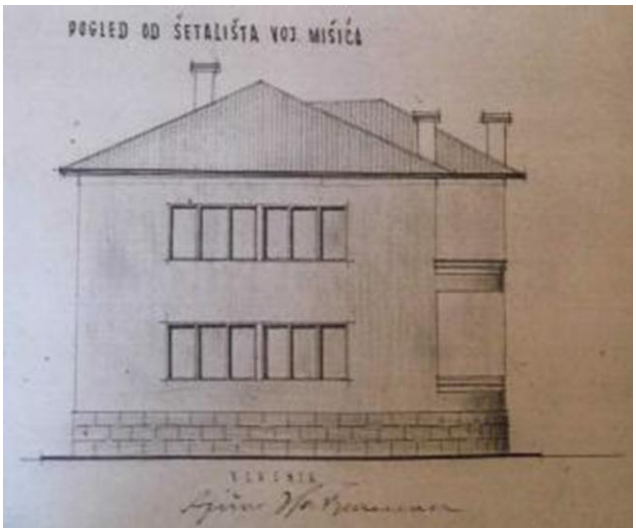

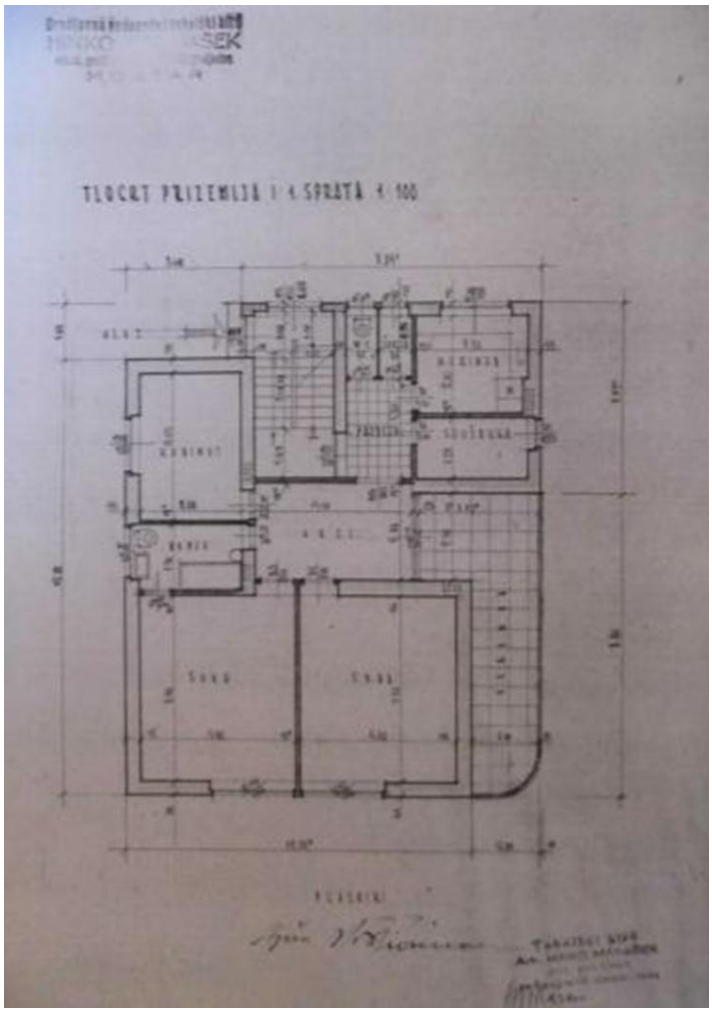

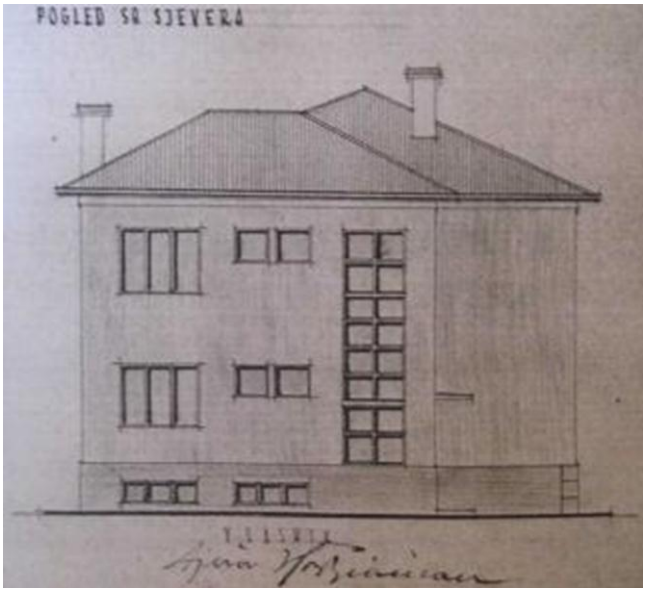

Hinko Marašek: iz projekta za kuću doktora Omera Hadrovića, 1935.

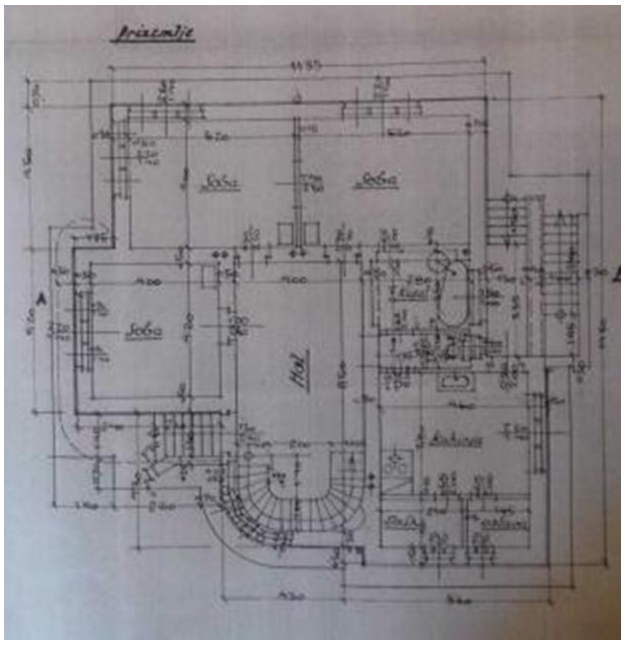

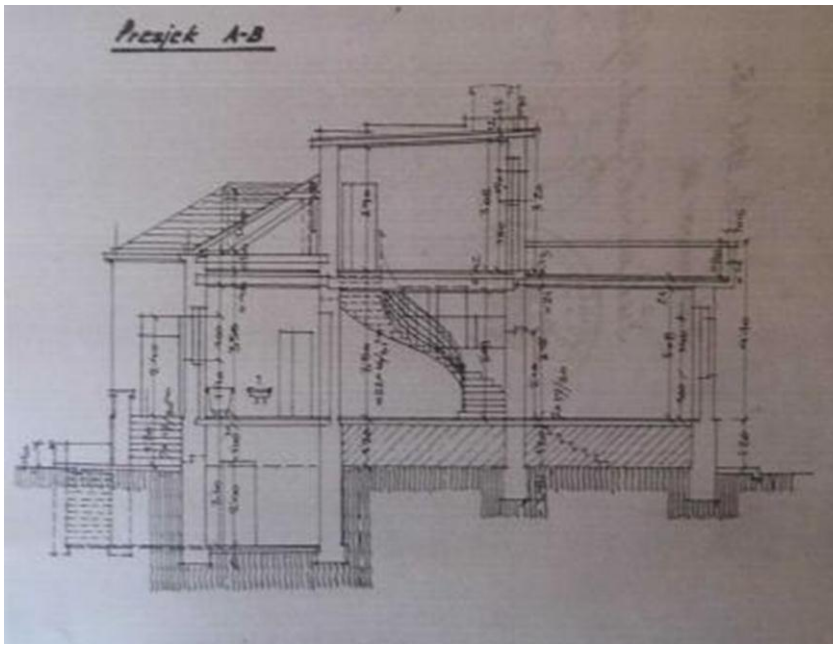

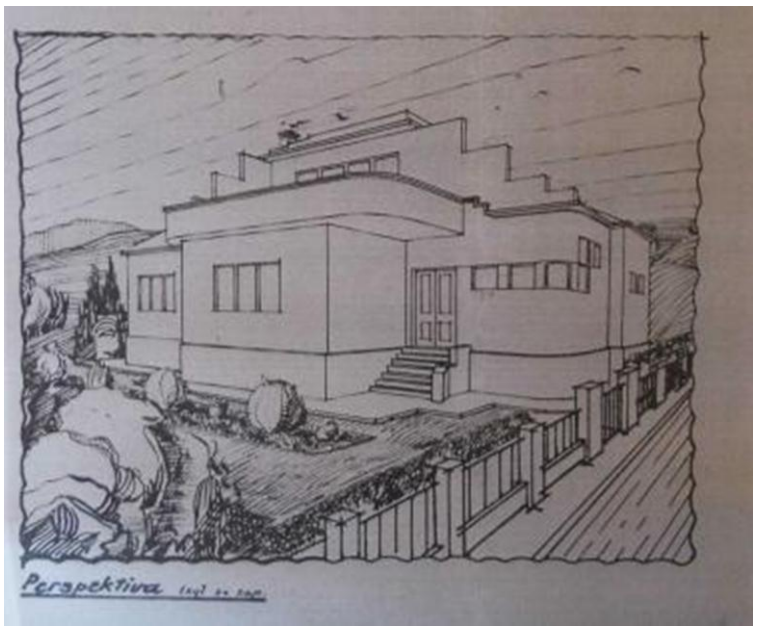

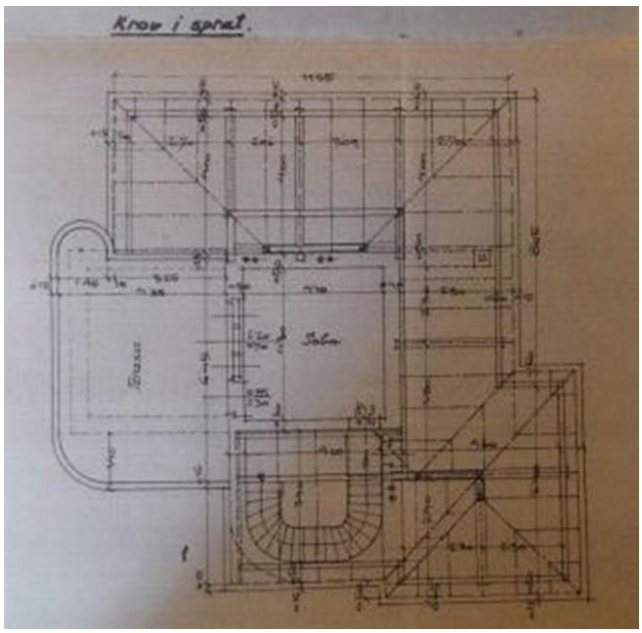

14. 4. Ostali slikovni prilozi

Biskup Rafael Barišić
(1797. – 1863.)

Fra Petar Bakula (1816. – 1873.)

Andreja Damjanov (1818. – 1878.)

Joanikije Pamučina (1810. – 1870.)

Istaknuti predstavnici srpske pravoslavne zajednice u Mostaru u drugoj polovini XIX. stoljeća: Milan Radulović, Risto Bošković, Aleksa Šantić, Jovan Dučić, Dušan Vasiljević, Atanasije Šola

Mostar potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća:

Mostar.

Mostar
Stefanijino šetalište sa guvnom
Stefanieallee mit Rondeau

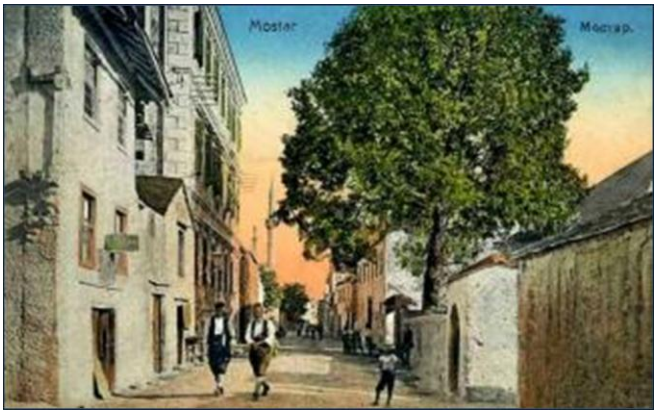
Mostar
Мостар.

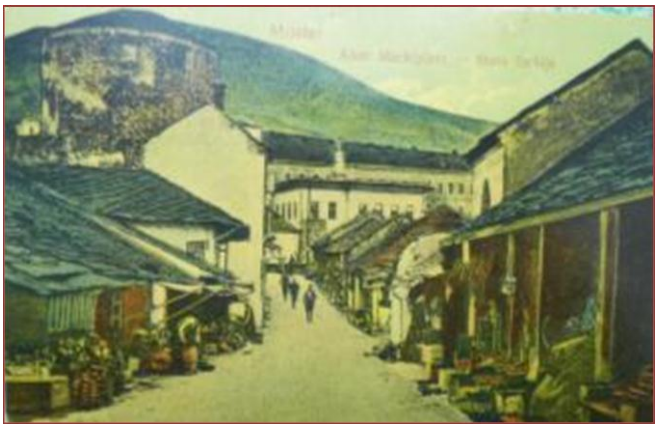

Mostar.
Rechtes Narentaufer.

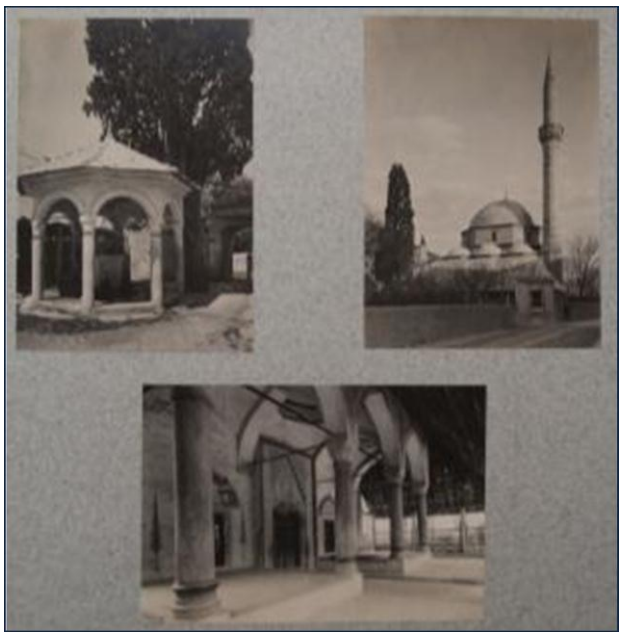

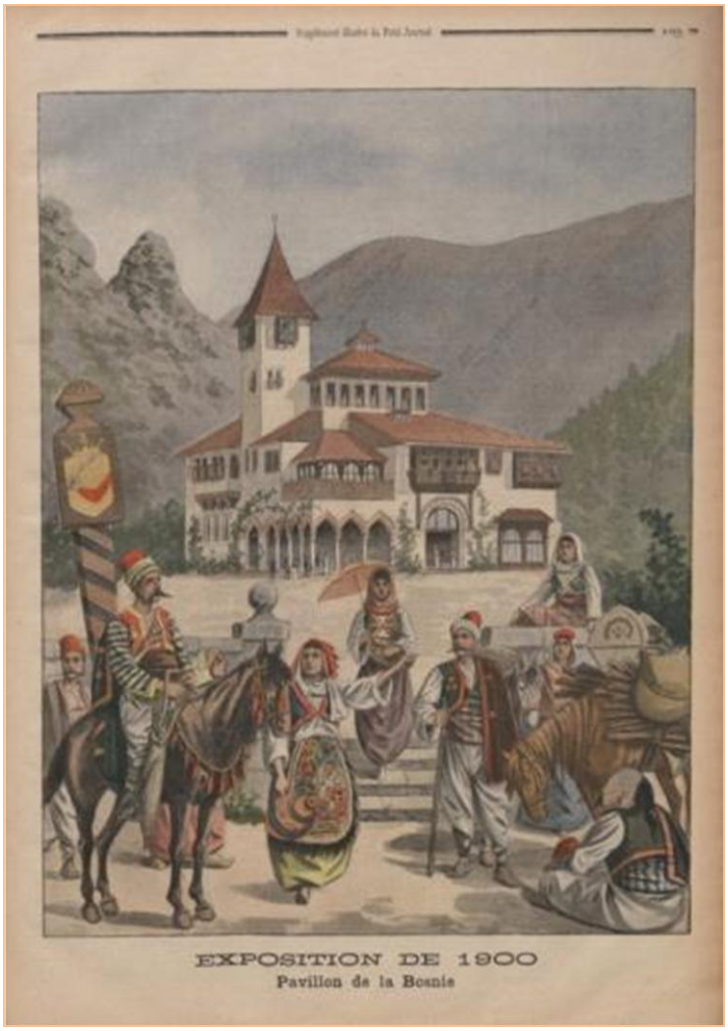

Paviljon Bosne i Hercegovine na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900.

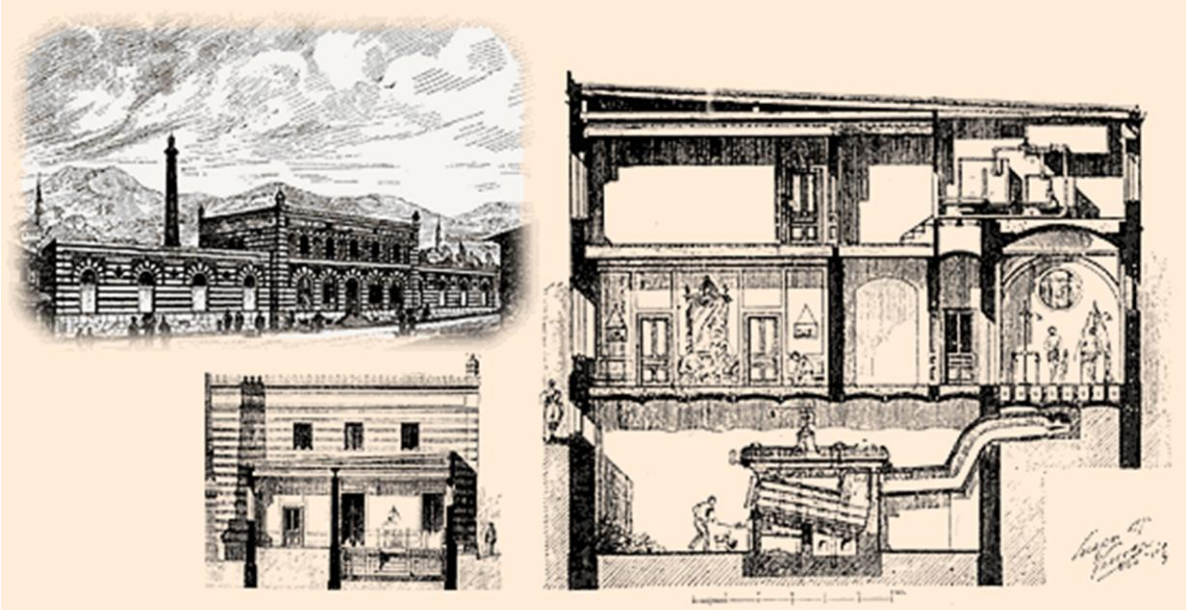

Josip Vancaš: Gazi Isa-begovo kupalište u Sarajevu, 1891.

Karel Pařik: Šerijatska sudačka škola u Sarajevu, 1886/1887.

Miloš Komadina: sinagoga u Zenici, 1903. – 1905.

ŽIVOTOPIS KANDIDATKINJE

Sanja Zadro rođena je 10. kolovoza 1988. u Mostaru.

Na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu upisala je sveučilišni preddiplomski studij povijesti umjetnosti i komparativne književnosti 2007. godine, a diplomski studij 2010. Na Odsjeku za povijest umjetnosti diplomirala je 2. srpnja 2012., a na Odsjeku za komparativnu književnost 21. rujna 2012.

Poslijediplomski doktorski studij povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisala je u prosincu 2012. godine.

Uže područje interesa su joj moderna i suvremena umjetnost s naglaskom na arhitekturi XIX. stoljeća, a tema njezine doktorske disertacije je *Mostarska arhitektura od 1850. do Drugoga svjetskoga rata*.

Sudjelovanja na konferencijama:

studeni 2012. godine: Znanstveni skup *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj* u organizaciji Instituta za povijest umjetnosti i Hrvatskoga instituta za povijest u Zagrebu; izlaganje naslovljeno *Pogledi Ise Kršnjavog na razvoj hrvatske umjetnosti. Usporedba tekstova "Die kroatische Kunst" i "Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba"*.

lipanj 2014. Godine: međunarodna znanstvena konferencija Filozofskoga fakulteta u Mostaru (*Identiteti – kulture – jezici*); tema izlaganja: *Promjene u urbanističkoj osnovi i arhitektonskoj slici Mostara u razdoblju austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom*.

listopad 2014. godine: međunarodna znanstvena konferencija studenata poslijediplomskih studija *Admired as well as overlooked Beauty: Contributions to Architecture and Urbanism of Historicism, Art Nouveau, Early Modern and Traditionalism* na Masarykovom sveučilištu u Brnu; tema izlaganja *Architecture of Historicism and Art Nouveau in Mostar*.

prosinac 2015. godine: *Reading Architecture Across the Arts and Humanities.* An AHRC-Funded Conference, part of *Writing Britain's Ruins, 1700–1850: The Architectural Imagination* (Sveučilište u Stirlingu, Ujedinjeno Kraljevstvo); tema izlaganja: *Mostar in Bosnia and Herzegovina: Austro-Hungarian layer of architectural history and contemporary perspectives on political context of the period*

svibanj 2016. godine: *(De)Coded History in Architecture*, Vilnius-Dubingiai, Lithuania, Institute of Art Research, Vilnius Academy of Arts Vilnius-Dubingiai. May 12 – May 14 2016. Tema izlaganja: *Individual and collective histories in the urban landscape of contemporary Mostar*.

lipanj 2016. godine: *Art and Politics in Europe in the Modern Period*, Faculty of Humanities and Social Sciences, University in Zagreb, Croatia. Tema izlaganja: *Transformations of Rondo Square in Mostar in the First Half of the 20th Century: Urban Planning and Architecture*

Objavljeni radovi:

- Damjanović, Dragan; Zadro, Sanja: *Arhitekt Josip Vancaš i pregradnja franjevačkih crkava u Gučoj Gori kod Travnika, na Gorici kod Livna i u Tolisi. Prilog povijesti kasnog historicizma u Bosni i Hercegovini*, u: Radovi Instituta za povijest umjetnosti 38 (2014.), str. 219-229
- Zadro, Sanja: *Promjene u urbanističkoj matrici i arhitektonskoj slici Mostara u vrijeme austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom*, u: *Identitetska i kulturna raznolikost BiH* (zbornik radova sa znanstvene konferencije Identiteti – kulture – jezici), Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, 2014., str. 461-481
- Zadro, Sanja: *Architecture of Historicism and Art Nouveau in Mostar*, conference proceeding *Admired as well as overlooked Beauty: Contributions to Architecture and Urbanism of Historicism, Art Nouveau, Early Modern and Traditionalism*, Brno, 2015., str. 175-194